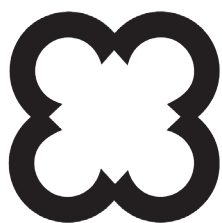

СРПСКА БАШТИНА

ИНСТИТУТ
ЗА СРПСКУ
КУЛТУРУ

Издавач

Институт за српску културу

За издавача

Доц. др Будимир Алексић

Уређивачки одбор

Доц. др Будимир Алексић, Никшић

Академик Зоран Лакић, Подгорица

Проф. др ГенADIЈ Филипович Ковалев, Воронеж, Русија

Проф. др Ашот Галстјан, Јереван, Јерменија

Доц. др Александр Николаевич Сквозников, Самара, Русија

Др Катина Димитрова, Велико Трново, Република Бугарска

Проф. др Љубомир Милутиновић, Бања Лука

Проф. др Александар Стаматовић, Источно Сарајево

Проф. др Драга Мاستиловић, Источно Сарајево

Проф. др Михаило Шћепановић, Београд

Проф. др Дејан Микавица, Нови Сад

Проф. др Горан Васин, Нови Сад

Проф. др Далибор Елезовић, Косовска Митровица

Проф. др Мирослав Додеровић, Никшић

Доц. др Дмитриј А. Шевченко, Ростов на Дону, Русија

Др Душан Игњатовић, Никшић

Др Миодраг Чизмовић, Никшић

Др Радисав Маројевић, Никшић

Главни уредник

Др Никола Маројевић

Гостујући уредник

Доц. др Екатерина Боженко, Ростов на Дону, Русија

Штампа

Арт–Графика, Никшић

Тираж

500

Адреса издавача

Булевар 13. јула 21/3, 81400 Никшић, Црна Гора

Часопис је индексиран у:

Штампање овог броја омогућила је Влада Републике Србије.

СРПСКА БАШТИНА

година V, 2
Никшић
2020

Упутство ауторима

Рукописе (до 60 000 знакова) и приказе (до 12 000 знакова) треба слати у електронској форми (са коришћеним фонтовима) на CD-у на поштанску адресу: Институт за српску културу, Булевар 13. јула 21/3, 81400 Никшић, Црна Гора, или на е-mail: marojevicnikola@gmail.com. Комплетан рукопис садржи: пуно име и презиме аутора, пуни наслов рукописа, комплетан списак коришћене литературе, контакт адресе аутора, сажетак (до 150 ријечи) и 5–10 кључних ријечи на језику аутора и једном од свјетских језика.

Цитате који имају три и више редова треба издвојити у тексту увлачењем са лијеве маргине и за једну величину мањим словима. Наслови наведених књига и периодике треба да буду итализовани, а текстове из периодике и зборника треба означавати двоструким наводницима („“), осим у случају да се ради о наводу унутар навода («).

При упућивању на литературу и при цитирању треба користити харвардски начин: упуте се налазе у самом тексту, у (облим) заградама, гдје треба навести презиме аутора, годину издања текста и број странице (годину и број странице треба раздвојити двотачком), а затим, у списку литературе навести све податке за библиографску јединицу.

Приложени рукописи не смију бити претходно објављивани у цјелини. Рукописе рецензирају два анонимна рецензента.

Instructions for the authors

Manuscripts (to 60 000 characters) and reviews (to 12 000 characters) should be sent in electronic form (together with the used fonts), on a CD, to the following mailing address: Institut za srpsku kulturu, Bulevar 13 jula 21/3, 81400 Niksic, Crna Gora, or by e-mail to marojevicnikola@gmail.com.

A complete manuscript should contain the author's full name, the full title of the manuscript, a complete list of references, the author's contact details, an abstract (up to 150 words) and 5-10 key words in the author's native language as well as in one of the world languages.

The quotations of or exceeding three lines should be separated from the rest of the text by pulling the left margin in and by a font one size smaller from the rest of the text. The titles of the cited books and periodicals should be italicised and the articles from the periodicals and collections should be placed under double quotations („“), unless in those cases in which there is a quotation within a quotation («).

While referring to the literature and citing sources the authors should apply Harvard referencing style: referencing should be done in the text itself, inside the (round) brackets in which case one should quote the author's surname, publication year and page number (the year and the page number should not be separated by column). When composing a list of references one should quote all the details for each bibliographical unit.

The submitted manuscripts must not be previously published in full.

The manuscripts are read by two anonymous reviewers.

Садржај**Језик и књижевност**

- РАДМИЛО МАРОЛЕВИЋ, Реконструкција рефлексâ јата у критичком издању Шћепана Малог“ 9–72

Историја и историографија

- ДАЛИБОР ПЕТРОВИЋ, Свети Василије Острошки у Старој Херцеговини 75–82
- БУДИМИР АЛЕКСИЋ, Књаз Никола Петровић и Херцеговачки устанак (1875–1878) 83–94
- ДАРКО БАКИЋ, Црна Гора (Зета) и Османско царство од краја XIV вијека до Берлинског конгреса 95–115
- ВАСИЉ ЈОВОВИЋ, Патријарх Гаврило Дожић у свом времену (1881–1950) 116–128
- СВЈЕТЛАНА Ж. САМАРЦИЈА, Зетска митрополија у доба Балшића 129–146
- ВЕСНА О. МИЛОЈЕВИЋ, Активности Посланства Краљевине Србије у Бечу (1903–1904) 147–158

Политикологија, економија, филозофија

- МИРОСЛАВ ДОДЕРОВИЋ, Литванија геополитички аспект 161–195
- АРТЕМ ДИДЕНКО/НАТАЛИЈА Н. МУРАВЈЕВА/ЗВЕЗДАНА М. ЕЛЕЗОВИЋ, Создание глобальной культуры 196–202
- ЈАКОВ СЕВРЈУК/ЈЕКАТЕРИНА БОЖЕНКО, Политические аспекты процесса глобализации современного мира 203–210
- МИОДРАГ ЧИЗМОВИЋ, Есхатолошко осјећање живота Владимира Соловјова (1853–1900) 211–217
- РАДИСАВ МАРОЛЕВИЋ, Јасперсов концепт слободе 218–224

Прикази, научна критика

- БУДИМИР АЛЕКСИЋ, Огледи о српским ствараоцима 227–228
- БУДИМИР АЛЕКСИЋ, Индивидуалном иницијативом до квалитетног међународног стручног часописа 229–231
- ЖАРКО ЛЕКОВИЋ, Занимљива слика живота у ратним условима 232–235
- ДРАГАН ЈАКОВЉЕВИЋ, „Светла сен те руке над нама ...“ 236–238
- МОМЧИЛО ГОЛИЈАНИН, С пјесмом кроз историју 239–245

ЕМИЛО ЛАБУДОВИЋ, Ријечи које су издржале	246–247
АЛЕКСАНДАР ЋУКОВИЋ, Скица за могући поглед на проблематику пишчевог дневника	248–252

In memoriam

АЛЕКСАНДАР ВУЛОВИЋ, Воштаница за покој душе Архиепископа цетињског и Митрополита црногорско-приморског др Амфилохија Радовића	255–261
МАРИЈАН ПРЕМОВИЋ, In memoriam: Академик Миомир Дашић (Ровца код Берана 1930 – Подгорица 2020).....	262–264

Информације

ЂОРЂИЈЕ АЛЕКСИЋ, Научни скуп: Осам вијекова Светосавља у Херцеговини	267–269
---	---------

Архива

СЛОБОДАН ШЋЕПАНОВИЋ, О поријеклу и коријенима предака Руђера Бошковића	273–282
ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ, Српски језик у писмима Николе Тесле....	283–287

СРПСКА БАШТИНА

Језик и књижевност

Радмило Маројевић

Реконструкција рефлексâ јата у критичком издању Шћепана Малог

**Проф. др Радмил
Маројевић**

Универзитет у Београду,
Филолошки факултет,
Београд

УДК 811.163.4'342
УДК 821.163.4.09
Петровић Његош П. II

Сажетак: У овом раду¹ разматрају се рефлекси прасловенског вокала јат (ѣ, курзивом *ъ*) у спјеву у драмској форми Шћепан Мали у поређењу с другим Његошевим дјелима, прије свега с Горским вијенцем и Лучом микрокозма. Издвојено су обрађени рефлекси јата последије тврдих сугласника *ӣ* [т. 2], *ѡ* [т. 3], *с* [т. 4], *р* [т. 5], *л* и *н* [т. 6] те уснених сугласника [т. 7]; прво, уводно поглавље посвећено је ортографским русизмима, хиперијекавизмима, једносложним рефлексима дугог јата и судбини рефлексâ јата последије сугласника *з*, док се у закључном, осмом поглављу обрађују примјери у којима се, последије меких сугласника, рефлекс јата појавио по аналогiji или је сугласник секундарно умекшан.

Кључне ријечи: Петар II Петровић-Његош, Шћепан Мали, критичко издање, рефлекси јата, ортографски русизми, хиперијекавизми, хапологија.

0. ПРИСТУП

(1) У критичком издању Шћепана Малог, уз које се објављује и акценатско издање [МАРОЈЕВИЋ 2020], и претходно у основном издању Његошевих спјевова [МАРОЈЕВИЋ 2018], требало је рјешавати бројна текстолошка питања, па и практична питања ортографске и ортоепске интерпретације рефлекса прасловенског вокала јат.

(2) Историја питања о рефлексима јата у критичким издањима Његошевих дјела отпочела је расправом *Реконструкција рефлекса јата у критичком издању Горског вијенца* [МАРОЈЕВИЋ 2002^a: 5–65], која је потом објављена, као поглавље „9. Реконструкција рефлекса јата“ критичког издања спјева [МАРОЈЕВИЋ 2005: 796–852], а настављена је чланком с поднасловом *Рефлекси јата у Мажуранићевој спјеву Смрт Смаил-аге Ченгијића у поређењу с Његошевим спјевовима Горски вијенац и Луча микрокозма* [МАРОЈЕВИЋ 2012: 237–258], који је укључен, као завршни, осми одјељак у поглавље „9. Рекон-

¹ Рађено у оквиру научног пројекта „Пјесничка дјела Петра II Петровића-Његоша у оригиналу и руским преводима“ Института за славистику и филологију Паневропског универзитета Апеирон у Бањој Луци.

струкција рефлекса јата“ критичког издања Луче микрокозма [МАРОЈЕВИЋ 2016: 487–527]. Није мијењан наслов поглавља „9. Реконструкција рефлекса јата“ ни у критичком издању Биљежнице [МАРОЈЕВИЋ 2017: 521–538], ни у припремљеном за штампу критичком издању Шћепана Малог [МАРОЈЕВИЋ 2020: 733–796].

ГЛАВА 1. ТЕКСТОЛОГИЈА РЕФЛЕКСА ЈАТА

1.1. Прво питање којим ћемо отпочети најсложенију област у припреми издања Његошевих дјела јесу ортографски русизми (и привидни ортографски русизми). А то су примјери у којима пјесник графему **ѣ** (курзивом: *ѣ*) употребљава према руским узорима.

(1) Први примјер који ћемо размотрити везан је за реконструкцију именице *ѣредмеѣ*: господар од три велике столице које су предмет зависти свијех цара земних – [ШМ -1614, **предмјет** (с. 78)]. Претпостављамо да је облик сам Његош написао са јатом: **ѣредмѣѣѣ**, али се тако именица не пише, ни варијантно, у најауторитативнијем рјечнику из тога времена (*Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка*), у чијој је изради учествовао Востоков [Востоков и др. 1847/2001 III–IV]. Зато се може узети да је облик био написан по некој аналогiji с ријечима из творбеног гнијезда именице **ѣредмѣѣѣ**.

Било како било, облик је исправљен већ у другом издању: предмет [Јовановићи 1881: 66], али исправку није прихватио Драгутин Костић: **предмјет** [Костић 1902: 90 (-1648)]. Милан Решетар поново облик исправља: предмет [РЕШЕТАР 1926: 244 (II -771)] с упућивањем на текст првог издања: „предмјет“ (нап.). Исправку, без напомене, налазимо у каснијим издањима, Данила Вушовића, Михаила Стевановића, Јевта Миловића, Александра Младеновића, али се Владан Недић у међувремену поново враћа на графију првог издања: **предмјет** [Недић 1964: 71]. Исправљени облик ушао је у Речник Његошева језика у одредницу: **предмет** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 136–137] (с бројним другим потврдама).

(2) Друкчија је била судбина стварног ортографског русизма у презимену *Обресков*, које има двије потврде, једну у прози: *Доходи ѣоклисар г[осѣо]д[ѣ]на Обрескова, ѣосланика рус[кога] у Цариграду, и дава владици Сави ѣисмо*. [ШМ -321, **Гдна. Обрјескова** (с. 21)], другу у стиху: Обрескова, нашега министра, [ШМ 2648, **Обрјескова** (с. 126)].

Његош је, нема сумње, презиме написао по тадашњем руском правопису (ген. / ак.) **Обрѣзкова**, па је требало ријешити два проблема: 1° транслитерисати руско **ѣѣ** српским *ре* (у обје потврде); 2° исказати једначење по безвучности, тј. секвенцу **ѣѣ** замијенити секвенцом *ск* (само у другој потврди, пошто је у првој то учинио већ Андрија Стојковић).

Историју питања почећемо од средине. Михаило Стевановић је у првој потврди оставио транскрипцију Андрије Стојковића, као и сви приређивачи прије и после њега, све до нашег основног издања: Обрјескова [СТЕВАНОВИЋ 1952: 26 (I -322)]. У другој потврди ријешити је оба транскрипциона проблема: Обрескова [СТЕВАНОВИЋ 1952: 138 (IV 152)], {то је за њим поновио само Јевто Миловић [Миловић 1965: 171]. Из четвртог издања Целокупних дела ова

неуједначеност улази у ауторску лексикографију: **Обрѣсков /Обрјѣсков** [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 II: 607].

Иначе је једначење по безвучности у другој потврди ријешио приређивач другог издања ускладивши је с првом: Обрјескова [ЈОВАНОВИЋИ 1881: 105], што су за њим поновили Драгутин Костић [КОСТИЋ 1902: 149 (2722)] те Владан Недић, у оба своја издања, и Александар Младеновић.

Милан Решетар је вратио писање из првог издања: Обрјезкова [РЕШЕТАР 1926: 286 (IV 152)] не уједначивши с њим прву потврду: Обрјескова [РЕШЕТАР 1926: 197 (I -326)]. Решетареву неуједначеност понавља Данило Вушовић, у оба своја издања.

(3) Ортографске русизме налазимо и у суперлативу (у значењу елатива) придјева *světīi*, и то не један него два: Светѣи {ī о~е п̄тријарше, [ШМ 607]. У првом издању нарушен је изосилабизам (умјесто десет стих има девет слогова): Светјѣји оче Патријарше! [СТОЛКОВИЋ 1851: 33].

Поставља се питање: да ли је Његош нарушио изосилабизам ако је написао: **светѣишій** (у руском би било: **святѣишій**)? Наравно да није: он је придавао слоговност графеме **й**, а суперлативни суфикс **-ѣиш-** писао је на тадашњи руски начин (данас је **-еѣш-**). Тако су се у овом стиху појавила три проблема: 1° како транслитерисати графему **ѣ**? 2° који глас реконструисати на мјесту графеме **й**? 3° како остварити изосилабизам?

Приређивач другог издања сва три проблема је покушао да ријеши једним потезом придајући графеме **ѣ** двосложни изговор: Светијејши оче патријарше! [ЈОВАНОВИЋИ 1880: 30], што прихватају Драгутин Костић (само што стих завршава запетом) [КОСТИЋ 1902: 38 (610)] и Милан Решетар (оставља знак узвика на крају стиха) [РЕШЕТАР 1926: 207 (I 613)]. Слиједи га у свему Данило Вушовић, као и каснији приређивачи (Стевановић, Недић, Миловић), али с Костићевом запетом на крају стиха; послјератне приређиваче слиједи Александар Младеновић, али он враћа велико слово у вокативу *Патријарше*.

Приређиваче слиједи лексикографи. Радосав Бошковић не ставља акценат на русизмима (али ставља дужине): „**светијејши** (у стиху мјесто светјејши), **ā**, **ē** (исп. рус. свѣтеѣшиѣ, суперл. од свѣтоѣ) најсветији“ [СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1954 /1957: 189]. Михаило Стевановић и сарадници стављају акценат семантизацијом указујући да је ријеч о елативу а не о правом суперлативу: „**светијејши**, **ā**, **ē** гус. *врло светии, најсветији*“ [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 II: 264].

У основном издању, а сада и у акценатском (које објављујемо као прилог критичког издања), ми ријеч наводимо онако како је треба изговарати: Светѣишій [МАРОЈЕВИЋ 2018: 311]. У критичком издању ортографски задржавамо графему **ѣ** у хетеросилабичком дифтонгу **еѣ**, а на изговор указујемо у квадратној загради:

Светеѣши [светѣишій] оче патријарше,
ти познајеш Турке у Европи:
колико је силе у Турчина
и јесу ли ваљастии јунаци –
бисмо ли се могли одржати?

[ШМ 607–611].

Ми користимо графему „кратко *и*“ (ѐ) да бисмо указали да она у руском има фонетску вриједност неслоговног *и* [и] – иначе је алофон фонеме ⟨j⟩ и да је Његош то руско неслоговно *и* [и] могао перципирати као стварно кратко *и*, тј. као другу компоненту хетеросилабичког (двосложног) дифтонга.

(4) Текстолошки проблем у Његошевим дјелима представља именица која се по тадашњем руском правопису писала с графемама јат (ѣ) и десетеричко и (і): **дѣйствіе**. У поезији строге силабичке структуре (а само је такве стихове Његош писао, осим у Духовном завјештању) именица је могла имати тросложну, а у прози има четворосложну структуру (у руском језику она је увијек тросложна). Размотрићемо примјере из Горског вијенца, из пјесме Спровод праху С. Милутиновића, из медитативне прозе и из Шћепана Малог.

1° Графијска секвенца **дѣй** из првог издања Горског вијенца у стиховима 2298. и 2320. [**дѣйствіе** (с. 94), **дѣйствія** (с. 95)], из оног дијела спјева чији рукопис није сачуван, била је предмет спорења: Данило Вушовић (и неки његови претходници) реконструираше именицу *дијејствије, а Милан Решетар (и његови слѣдбеници) – именицу *дјеистије. Михаило Стевановић додаје краткоузлазни акценат на другом слогу **дјеистије** у оба рјечника; у првом (једнотомном) у загради појашњава: „у стиху мјесто дјејствије“ [СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1954/1957: 40], у другом (двотомном Речнику Његошева језика) упућује на цркв[енословенско]-рус[ки] лик дѣствіе [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 161].

Ми смо троструко кориговали досадашња тумачења: ортографски, ортоепски и прозодијски. Ортографски: ми из првог издања задржавамо графему „кратко *и*“ (ѐ), која у руском има фонетску вриједност неслоговног *и* [и] – иначе је алофон фонеме ⟨j⟩; код Његоша је то неслоговно *и* вокализовано. Ортоепски: графијски сегмент **дѣ** сматрамо ортографским русизмом (до 1917. писало се: дѣствіе, послије тога се пише: деѣствие), што значи да у првом слогу реконструирашемо изговор [де]. Прозодијски: у руској ријечи је акценат на првом а не на другом слогу, што значи да се не може полазити од краткоузлазног акцента на вокалу *и* (у Његошевим стиховима ѐ је добило слоговност, али не и акцентованост).

На основу свега наведеног, стихове смо текстолошки презентирали на слѣдећи начин:

Иште свијет неко действије [действије],
 дужност рађа неко попечење! [...]
 Пас* [пас] свакоји своје бремене носи —
 нове нужде рађу нове силе,
 действија [действија] напрежу духове,
 стјесњенија сламају громове;
 удар нађе [нађе] искру у камену —
 без њега би у кам [укам] очајала [очајала].

[ГВ 2298–2299, 2318–2323].

Примијенили смо, дакле, Решетарево начело о текстолошкој интерпрета-

цији облика књишкога поријекла, које „је Његош тако писао према руском и рускославенском“. Према руској (и рускославенској) графици и ортографији написана је у Горском вијенцу компонента **дѣ** у облицима **дѣйствіе**, **Дѣйствія** и **Дѣятелне** [види подробније у Маројевић 2005: 836–838].

2° У Речнику Његошева језика четворосложна силабичка структура ријечи илуструје се само са четири стиха – два из Горског вијенца [види горе т. 1°] и два из пјесме Спровод праху С. Милутиновића [Стевановић и др. 1983 I: 161, с. в. **дјѣјствије**], који у нашој текстолошкој и версолошкој интерпретацији гласе:

Действија [действија] неуморног
сочетава овај начин
небо с земљом, земљу с небом,
питајући [питајући] даје им чин.
Тим начином действија [действија]
огњи пламтећ вјечно стоје,
њим у њедру свесвјетија
бесмртне се искре роје.

[СП: 15–18].

3° Именица *действије* посвједочена је и у прози, у Биљежници (у 34. медитацији у прози), и то у четворосложном облику. Медитацију ћемо навести у цјелини и дипломатички, тј. како је Његош записао: – Земља є сцена, (или точка) на коју едину у свесвѣтнѹ ништожностъ нѹой слично дѣйствіе представља. – [Маројевић 2017: 53 (снимак оригинала је на претходној страни)]. Примјер је текстолошки занимљив, с два аспекта. С једне стране, то је адаптирани црквенославенизам (*действије*) који је преко руског језика ушао у Његошев пјеснички језик, са слоговним изговором руске графеме *ѣ* (р. *дѣйствіе* ‘дјеловање, дејство’), и ми у њему реконструишемо хетеросилабички дифтонг [ѣи]. С друге стране, Његош овдје пише графему **ѣ** по руско-црквенославенској традицији: рук. **дѣйствіе** (л. 6 об.). То значи да овдје није оправдано Његошево **дѣ** транскрибовати са „дје“, као ни у сличним примјерима у Горском вијенцу и Лучи микрокозма, али ни **дѣи** са „дјеј“, како то чине наши претходници: дјејствије [види подробније у Маројевић 2005: 836–838, Маројевић 2016: 501, 618, Маројевић 2017: 608–610].

4° Текстолошки проблем представљала је анализирана именица у терминолошкој употреби: њоме се Шћепан Мали, као спјев у драмској форми, дијели на шире цјелине (чинове). Трипут је она одштампана с граfiјским сегментом *дјеј-*: **дјејствије** (с. 9, 83, 159), а двапут са сегментом *дје-* у првом слогу: **дје-ствије** (с. 45, 119).

У Речнику Његошева језика [Стевановић и др. 1983 I: 161–162, с. в. **дјѣјствије** / **дјѣјствије**] тросложна се силабичка структура ријечи илуструје са четири примјера из преписке, и једним из Шћепана Малог (Дјејствије пето), у значењу ‘чин’. Пошто ми варијанту *действије* реконструишемо и у прози – у Шћепану Малом (при означавању чинова, не само петог) и у медитативној прози, а преписка није релевантна за овај аспект текстологије (често су писма писали други, а увијек су она писана за друге, па је коришћен уобичајени начин

писања), лако је извести први закључак: такво писање карактерише не само строгу силабичку структуру стиха (десетерца у Горском вијенцу и шеснаестерца у пјесми-некрологу којом се Његош одазива на смрт свога учитеља) него и књижевну прозу. Други закључак: морамо кориговати раније тумачење да је Његош (само) из силабичких разлога, користећи графему „кратко *и*“ (è) – која у руском има фонетску вриједност неслоговног *и* [и] а то [и] је алофон фонеме ⟨j⟩ – то неслоговно *и* вокализовао. Он је тако, с четворосложном силабичком структуром, именицу и изговарао (и у прозним текстовима користио). Напротив, пјесник је могао из силабичких разлога употријебити таутосилабички дифтонг ^оè^о, дакле: дè^оствије, али такви примјери нису посвједочени у његовој поезији.

1.2. Поред облика који имају ије-рефлекс дугог јата у књижевном језику и народним говорима који су му у основи, у Његошевом идиолекту и пјесничком језику срећу се хиперијекавизми – облици са ије-рефлексом којима у књижевном језику одговара је-рефлекс кратког јата.

Историја питања о Његошевим хиперијекавизмима исцрпљује се трима погледима.

(1) Први је поглед Данила Вушовића. Он наводи аорист *видијесмо* из Горског вијенца, аорист *видијесмо*, инфинитив (трипут) *видијети*, радни глаголски придјев *видијели* из Шћепана Малог те облике *завијесу*, *побиједо*, *побиједо* из Свободијаде као „случајеве где имамо (као и у црн[огорским] н[ародним] песмама) дужење кратког **ѣ**, тј. место једносложног *је* узето је двосложно *ије*, што није особина народног говора у Црној Гори“, а у напомени вели: „У неким босанским дијалектима може се чути дужење кратког **ѣ** у сличним примерима, али код Његоша то имамо, несумњиво, стиха ради“ [Вушовић 1930^а: 102; Вушовић 1930^б: 10].

(2) Друго је мишљење Милана Решетара. Он је (у приказу *Ново издање свих Његошевих дјела*) из хиперијекавских облика искључивао глагол *видијети* сматрајући га особином неких црногорских говора: „Али управо треба рећи да се у Његоша кратко **ѣ** врло ријетко стиха ради расцијепи на двоје [...]. В-ћ [= Вушовић] је могао навести само 3 примјера: *побиједо*, *побиједо* (мјесто *побједо*) и *завијеса* (ЈФ [= Јужнословенски филолог] 102), јер 6 примјера гдје је код Његоша *видијети* (у разним облицима), они не иду амо – тако се збиља у Црној Гори говори“ [РЕШЕТАР 1936: 221–222].

(3) Треће је наше тумачење: „Ми смо склони да све тзв. хиперијекавске облике третирамо као дијалекатске архаизме, позајмљене или из народних говора или из народних пјесама. Метричким разлозима, дакле, објашњавамо и збор овог или оног силабичког лика, али не и његов постанак“ [МАРОЈЕВИЋ 2011: 50Ѕ. – У складу са овим полазиштем, ми као основни облик узимамо онај у којем је реализован двосложни ије-рефлекс јата, а примјере у којима је рефлекс означен графемом **ѣ** узимамо као дифтоншки ^ијѣ-изговор.

(4) Хиперијекавизам у Шћепану Малом карактерише број (ж.р.) *обије* [види т. 7.1.(2)], придјев *свијетски* [види т. 7.4.(3)] те творбена гнијезда именице *побиједо* [види т. 7.1.(3)] и глагола *видијетии* [види т. 3.4]. У овом посљедњем случају користе се и облици глагола *виђетии* који су били у складу са старијом Вуковом књижевном нормом (рефлекс *ђе* < *дѣ Његош прихвата у ријечима које нису

стилски обојене као књишке, изузетно и у овом глаголу те алтернативно у прилозима *овђе* и *онђе*).

Хиперијекавизам је, у оном типу књижевног језика који се користи у Црној Гори и источној Херцеговини, и глагол *свијѣтлѣиши* и његова творбена база, придјев *свијѣтлѣи*, али су они у Шћепану Малом коришћени с двосложним рефлексом, па не представљају текстолошки проблем.

1.3. У основном издању, за разлику од критичког, нисмо користили графему **ї** за једносложне рефлексе дугог јата. Умјесто ње даје се комбинација апострофа, јоте и вокала *e* (с дугосилазним или дугоузлазним акцентом, ако је вокал под акцентом, или с послѣјеакцентском дужином, ако није под акцентом).

(1) Ако се реконструише дугосилазни акценат на једносложном рефлексу дугог јата, на двосложном рефлексу њему одговара краткосилазни акценат на вокалу *и* (*бѣјелѣ*): кад ми б'јелѣ развезаше руке – [ШМ 499]. У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: б'јелѣ. У првом издању у наведеном, као и у бројним другим примјерима, изостао је апостроф: **бјеле** (с. 28).

(2) Ако се реконструише дугоузлазни акценат на једносложном рефлексу дугог јата, узлазни акценат је и на двосложном рефлексу, исто на вокалу *e* (аутентичности ради, ми за Његошеву епоху реконструишемо дугоузлазни акценат – (на) *свијѣишу*, нормативисти дају краткоузлазни – (на) *свијѣишу*): него круну, најскупљу на св'јету, [ШМ 2115]. У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: (на) св'јету. У првом издању у наведеном, као и у бројним другим примјерима, изостао је апостроф: **на свјету** (с. 101).

(3) Ако се реконструише дужина на једносложном рефлексу дугог јата, на двосложном ије-рефлексу нема ни дужине ни акцента (*зајѣвѣједи*): што му годе дѣвлет запѣв'једи, [ШМ 3880]. На мјесту апострофа у фонетској транскрипцији изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: запѣв'једи. И у овом примјеру у првом издању изостао је апостроф: **заповједи** (с. 178).

(4) Рефлекс дугог јата појављује се у облицима замјеничке и сложене придјевске промјене у наставцима инструментала једине мушког и средњег рода *-ијем¹*, генитива множине *-ијех* те у дативу, инструменталу и локативу множине *-ијем^{II}*, етимолошки само ако се основа завршава на тврд сугласник. Наставци меких деклинација послѣје тврдог сугласника појавили су се по аналогiji, али су они, као резултат конкуренције морфема, у савременом књижевном језику постали основни.

Ако се основа завршавала на мек сугласник, поменути наставци су се појавили по аналогiji с тврдом промјеном. У Шћепану Малом такви наставци су посвједочени послѣје меког сугласника *њ* с једносложним рефлексом јата [види т. 8.1.(2)] и послѣје историјски меког сугласника *ш*, који је у међувремену отврдноу, и с двосложним [види т. 8.2.(1)], и с једносложним рефлексом дугог јата [види т. 8.2.(2)]. Иначе су у меким деклинацијама етимолошки наставци инструментала једине мушког и средњег рода *-им¹*, генитива множине *-их*, те датива, инструментала и локатива множине *-им^{II}*. Послѣје сугласника *ј*, као резултат хаплогогиије, могу се појавити наставци инструментала једине мушког

и средњег рода *-em¹*, генитива множине *-ex*, те датива, инструментала и локатива множине *-em^{II}* [види т. 8.4].

Послије задњонепчаних сугласника (*k* и *z*) био се измијенио завршни сугласник другом палатализацијом (*k* је било прешло у *ц*, а *z* у *з*), али је опет дјеловала аналогича па је, као резултат процеса изједначавања основе, васпостављено *k*, на примјер: *пѠ Кѡсову, сѣбскијех јунака̄* – [ШМ 12], и *g*, на примјер: у пет пута̄ толико другијех [ШМ 3663]. У случају супстантивизације замјенице или придјева, може се појавити покретно *a*, на примјер у дативу множине: *нѡ је с'јекѹ једни другијема*; [ШМ 3745].

1.4. Издвојићемо сугласнике који су могли бити етимолошки тврди и етимолошки меки (па су отврдли), као и сугласнике у којима се у дијалекту појављује јекавско јотовање. То су, у оба случаја, данашњи сугласници *з* и *с*.

(1) Кратки вокал *јат* (*ѣ*) могао је водити поријекло од дифтонга **ои*. Ако се испред њега налазио тврд сугласник *z*, остваривала се друга палатализација (тврдо *z* прешло је у меко *з'*). У именици *зеница* реконструирамо е-рефлекс кратког јата (који није екавизам), са сљедећим образложењем: кратко *јат* је прешло у [je]; док је *з'* [= *з'*] било меко, није могла опстати комбинација двају меких сугласника у непосредном сусједству, па је *з'ѣ* [= *зѣ*], мимоишавши фазу **з'је*, директно прешло у *з'е* (касније је *з'* отврдло). У Горском вијенцу је, међутим, посвједочен књишки је-рефлекс *зјеница*.

(2) Испред дугог вокала *јат* у основама ријечи могао се налазити само етимолошки тврд сугласник, па и сугласник *z*. У Шћепану Малом посвједочен је само један примјер, и то с једносложном рефлексом дугог јата: *з'јевајѹ* и да свијет прогѹта! [ШМ 201]. У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: *з'јевајѹћи*. У првом издању изостао је апостроф: **Зјевајѹћи** (с. 17); ми смо га васпоставили у основном издању.

(3) Послије тврдих сугласника кратко *јат* је прешло у ијекавским говорима у [je], па се то десило и у гласовној групи **зѣ* – у облицима глагола *мрзјети* и његове префиксалне изведенице. Графија у првом издању Горског вијенца: **Помрзѣло** (с. 86) недвосмислено указује на је-изговор у стиху: *помрзјело све једно на̄ другѡ*; [ГВ 2119]. Несумњиво је и у Његошевом рукопису Шћепана Малог рефлекс јата био написан са **ѣ**, па је графему **ѣ** приређивач просто замијенио са **је**: *Помрзјећ е листом нас главаре* [ШМ 1678, **Помрзјет' ње** (с. 82)]; све мрзјели – мрзећи љубили, [ШМ 2209, **мрзјели** (с. 105)].

Изостанак најновијег (јекавског) јотовања у облицима и изведеницама глагола *мрзјети* објашњава се, с једне стране, употребом аналошких облика типа *мрзиѹћи, мрзила*, с друге стране, чињеницом да је јекавско јотовање групе *zje* сасвим млада, и сасвим спорадична појава. За разлику од графичког сегмента **ѣѣ**, у којем можемо, кад ријеч није књишка а говори човјек из народа, реконструирати [ще] као факултативни изговор [види даље т. (4)], у графичком сегменту **зѣ** првих издања Његошевих дјела не реконструирамо јекавско јотовање ни као факултативни изговор. Иако се данас у црногорским и источнохерцеговачким говорима остварује рефлекс јотовања, ми немамо никаквих индиција да је у Његошево вријеме и у Његошевом језику јотована гласовна група *zj*. Поред тога, најновије јотовање обухватило је прилог *сјѹѹтра* [шѹтра], а није, ни данас,

прилог *изјуџира*. Стога се може оцијенити неоснованом реконструкцијом Војислава Никчевића у издању Горског вијенца: *изџест, изџести* (двапут), *изџеле, изџе-доше, изџелице* (двапут) [Никчевић 1997: 116, 138, 161, 163, 165].

НАРОМЕНА.

Ни Војислав П. Никчевић није јотовао облике глагола (*џо*)*мрзјетџи*: По-мрзјет ће листом нас главаре [Никчевић 2005: 101]; све мрзјели, мрзјели љубили, [Никчевић 2005: 126], али да не би скроз остао без потврде за слово *џ*, он је јотовао *з* у облику *изџџегох* из 273. стиха (али је надредни знак грешком ставио на руско слово *џ*): а из вреће у Млетке изџџегох; [Никчевић 2005: 39]. Овдје не долази до преношења јотовања на претходни сугласник – него спорадично до асимилације (*иџџегох*), али цетињски „текстолог“ то није знао.

(4) Најновије, јекавско јотовање алтернативно реконструирамо у гласовној групи **сџ* само у неколике ријечи [види т. 4.1.(1)].

За разлику од Горског вијенца, јотовање сугласника с искључујемо у прилогу *сјуџирадан* јер га изговара Шћепан: па сјуџирадан пет стотина врећа [ШМ 269]; Сјуџирадан ми коња изведоше, [ШМ 286], као и у прилогу *сјуџира* у говору муслимана: „Добро Н’јџемче, сјуџтра ћемо виџ’јџет: [ШМ 284]; бџ’јџу вјџеру до сјуџтра до подне, [ШМ 898] и реплици Пеја Маџара, житеља скадарског а родом из Подгорице: *џк’* у Скадар сјуџтра не приспијем, [ШМ 3141]. На изостанак алтернативног изговора у основном издању указали смо акцентованошћу облика. У наведеним прилозима ријеч је о новом, српском јотовању, које се (недо-сљедно) остварило послџе губљења полугласника у слабој позицији.

ГЛАВА 2. РЕФЛЕКСИ ЈАТА ПОСЛИЈЕ *t*

2.1. Рефлекс кратког јата послџе *џи* у ријечима с изразитом народском стилском обојеношћу у Његошевом пјесничком језику је с јекавским јотовањем, што је у складу с Вуковом старијом књижевном нормом.

(1) Јекавско јотовање у Шћепану Малом карактерише, прво, глагол *ћераџи*: *и многе Црноџорке ћерају рањене на коње*, [ШМ -1761]; кад те ћера – утећ му не можеш, [ШМ 3840] и његове префиксалне изведенице: *ишћерај ме* у Херцеговину [ШМ 278]; *џиз свијета што их не ишћера*, [ШМ 3549]; *те проћера главу од закона* [ШМ 1093]; *Бог им зеца џ срце ућера*. [ШМ 1793]; *џ главу џм маглу ућерао*. [ШМ 3130]; *џ топ би га жива саћерали*. [ШМ 3313]; *све кавуре у џџмен саћера* [ШМ 3848]; *пага ватром поћераџа живџм* [ПСР 48].

(2) Јекавско јотовање у Шћепану Малом карактерише, друго, префиксалне изведенице глагола *лећетџи*: *да млад нама с хата не полеће* [ШМ 1050]; *кад пре-леће данак трећи / изнад лаза Цареџога*. [ШМ 2036 (40)].

(3) Јекавско јотовање у Шћепану Малом карактерише, треће, облике глагола *хиџетџи*, при чему се испред *е* јотују оба сугласника, на примјер: *ако ли нас вјероват не шћеше* – [ШМ 1311].

Као примјер смо навели облик трећег лица множине аориста; у првом и трећем лицу јединине јотује се само други сугласник, али се Његош колеба у писању претходног сугласника – некад пише *х*: *Не хће ово разумјет патрика*, [[М 1110, **Hexће** (с. 57)], некад *к*: *а ја не кћех никад ни до в’јџека* [ШМ 227, **некћех** (с. 18)]. У овом посљедњем случају били смо у дилеми с обзиром на то да у јед-

ној претходној публикацији налазимо (латиничко) *к*, у другој (ћириличко) *х*; одредили смо се за фонетизам првог издања. Овдје је дјеловала и дисимилијација (не *хћех* → не *кћех*). Дилема има само уско филолошку подлогу: испред *ћ* фонема *х*¹ имала је израженију експлозивну компоненту у себи, па се могла акустички примати као *к*. Зато би се у оваквим случајевима могло реконструисати *х* у свим примјерима (мислимо и на оне из Горског вијенца) јер би то била само још једна фонолошка корекција фонетског правописа.

Чување гласа *х* у аористу имало је и диференцијалну граматичку функцију – не *хће* (аорист, јекавско јотовање) : неће (презент, прасловенско јотовање).

Иначе Његош користи и пуне облике у презенту за 3.л. једине: не хоће се мени дангубити. [ШМ 882]; те се звати Србином не хоће. [ШМ 2819] и за 3.л. множине: Арнаути то знати не хоће; [ШМ 2799]; добра турског никако не хоће, [ШМ 3156]; а код нас се саставит не хоће [ШМ 3371]. Занимљив је и примјер у коме се у опозицији налазе потврдни облик (без *х*) и одрични (са *х*): *Шћејан га грли и ’дће да му дарује свој џефердар. Пејтар се смије и не хоће дара ѝримијии*. [ШМ -2277]. У свим овим примјерима глагол *хѝјејии* чува своје лексичко значење ‘жељети’.

2.2. Рефлекс кратког јата послје *т* без јекавског јотовања у складу је с Буковом новијом књижевном нормом. У Његошевом пјесничком језику налазимо га само у ријечима с књишком стилском обојеношћу.

(1) Књишки је-рефлекс у Шћепану Малом карактерише творбено-семантичко гнијездо које чине глагол *ѝјејии*: *Исправља га и ѝјеши га ѝој Андрија Бурашковић*, [ШМ -1913] и именица *итјеа*: те ми служи жалостном утјехом [ШМ 408] (по једна потврда).

Војислав П. Никчевић оставља нејотовану именицу: те ми служи жалосном утјехом [Никчевић 2005: 44], али не пропушта да јотује глагол: *Исправља га и } еѝ га пор Андрија \ура{кови}* [Никчевић 2005: 112].

(2) Књишки је-рефлекс има лично име *Сѝјејан* у једној потврди: *У истѝом га ѝисму именује архимандрѝи Дебеља имѝераѝором Сѝјејаном*. %о[М -2059Ѕ, и свим осталим је *{}ерап*.

И Војислав П. Никчевић оставља овдје облик без јекавског јотовања: *Сѝјејаном*. [Никчевић 2005: 119].

2.3. Текстолошки проблем представља варијанта именице *ѝјескѝа* с јекавским јотовањем.

(1) Књишки је-рефлекс у Шћепану Малом налазимо у именици *ѝјескѝа* (један примјер у спјеву, други у пјесми у прилогу): У тјескѝи мора се мислити, [ШМ 2561]; сви уз једну – не бива тјескѝоте, [ПСР 52].

Војислав П. Никчевић није пропустио да не јотује облик: У ћескѝи мора се мислити, [Никчевић 2005: 146].

(2) Дилему је изазивала варијанта ове именице у 1514. стиху првог издања с двоструком фонетском измјеном у односу на примјер у 2561. стиху: Рад’ ћешкѝоте ѝинијех кланацах, [Стољковић 1851: 74].

Текст је остао без измјене у другом издању (осим изостављања *х* у наставку именице) [Јовановићи 1880: 63].

И сви каснији приређивачи остављају именицу у облику *ћешкѝота, како они који стихове нумеришу у континуитету: Рад’ ћешкѝоте ѝинијех кланацах,

[Костић 1902: 85 (1548), исто и Младеновић 2007: 100 (само што стих почиње малим словом)] тако и они који их нумеришу по чиновима: рад ћешкоте њинијех кланацах, [РЕШЕТАР 1926: 240 (II 671), исто у Вушовић 1935: 198 (само што стих почиње великим словом), СТЕВАНОВИЋ 1952: 80, НЕДИЋ 1964: 68, МИЛОВИЋ 1965: 100 (само што враћа апостроф у првој ријечи: рад'), НИКЧЕВИЋ 2005: 94].

Ми смо у основном издању замијенили *ш* са *с*: гад ћешкоте њинијех кланаца; [МАРОЈЕВИЋ 2018: 348]. Ова редакција се лако може бранити: с обзиром на то да је, сасвим извјесно, текст у Загребу слаган с латиничког протографа, па су штампари могли замијенити *с*, тј. *s*, са *š*.

У једнотомном Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша наводи се само упућивачка одредница, без акцента: „}eskota дијал. в. тјескота“ [СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1954/1957: 226], па не знамо да ли је аутор (у издањима почев од трећег ауторство дијела текста од П па надаље приписује се Радосаву Бошковићу) мислио само на примјер из 1426. стиха Горског вијенца или и на примјер из 1514. стиха Шћепана Малог.

У двотомном Речнику Његошева језика јотовани облик је снабдјевен прозодијским знаком: „}ескòта ж дијал. *тјескоба*“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 407], а лексема се илуструје, поред примјера из Горског вијенца, и примјером из Огледала србског. Зашто аутори ријеч семантизују књижевним екавским ликом, а не упућују на Његошеву ријеч, коју су већ навели: *тјескòта ж тјескоба; тјесан тјесот*“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 385], није јасно. Јасно је само да им је дијалектизам само јотовани облик, али не и облик с је-рефлексом. Примјер из 1514. стиха Шћепана Малог нигдје се не наводи (што није добро), али се не уводи ни фантом *ћешкота (што је добро).

2.4. Текстолошки проблем представљају (у Шћепану Малом и Горском вијенцу) глаголи с коријеном *-тшијец-/-тшијеч-* и (у пјесми из Биљежнице) глаголи с коријеном *-сијец-/-сијеч-*.

(1) Једносложни рефлекс дугог јата има радни придјев глагола *utijécati*: у њима се досад ут'јэцало [[М 143, **утјэцало** (с. 14)] и 3. лице једнине презенте глагола *pritijécati*: те прит'јэца̄ на помоћ вјернима [[М 1700, **притјэца** (с. 83)], у фонетској транскрипцији: ут'јэцало (а не *утјэца̄ло), прит'јэца̄ (а не *притјэца̄).

У наредним издањима понавља се облик из првог издања у 143. стиху: утјэцало [Јовановићи 1880: 15; Костић 1902: 16 (145); РЕШЕТАР 1926: 191 (I 147)] и у 1700. стиху: притјэца [Јовановићи 1881: 70; Костић 1902: 98 (1734); РЕШЕТАР 1926: 248 (III 15)]; исте облике налазимо у издањима Данила Вушовића, Михаила Стевановића, Владана Недића, Јевта Миловића и Александра Младеновића, све до нашег основног издања [МАРОЈЕВИЋ 2018: 295, 356].

Његош је, по старом правопису, истом графемом јат (ѣ) означавао и једносложни рефлекс дугог јата, и рефлекс кратког јата. У овим примјерима у првом издању изостао је апостроф, којим се, по новом (Вуковом) правопису, указивало на једносложни рефлекс дугог јата.

Да у наведеним примјерима треба полазити од једносложног "је-рефлекса дугог јата потврђује примјер с двосложним рефлексом: притијечу на олтар народњи. [ШМ 471]. На основу овог и примјера из пјесме посвећене књазу Алек-

сандру Николајевичу Голицину: са свих странах к тебе притијечу (објављене у збирци Пустињак цетињски) у двотомном Речнику Његошева језика наводи се прави глагол: „**притијѐцати**, притијечѐм несврш. в. *притијѐцаѝти*“ [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 II: 172]. Зашто се основни лик упућује на исти глагол, али са силабички условљеним дифтоншким изговором, знају само састављачи овог лексикографског дјела. У одредници: „**притјѐцати**, -ечѐм несврш. *притиѝцаѝти, притјѝрчавати, долазиѝти брзо*“ [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 II: 173] наводи се, уз примјер из Шћепана Малог (ИИИ 15), и примјер из Оде на дан рођења сверусијског императора Николаја Првог: под заштиту ње притјечу (објављене такође у збирци Пустињак цетињски). Овај примјер је неадекватно представљен у Целокупним делима (изостао је апостроф: прит’јечу).

Други глагол има само неадекватну одредницу: „**ѝтјѐцати**, ѝтјечѐм несврш. *бежати; склањати се, налазиѝти уѝочиниѝте*“ [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 II: 453], а она се илуструје, уз неадекватно представљени примјер из Шћепана Малог (I 145), и неадекватно представљеним радним глаголским придјевом: три пута се вјеша на вјешала / и све трипут с вјешалах утјѐца (из пјесме Мали Радојица); требало је ставити апостроф: ут’јѐцӑ [ут’јѐцӑ] (3. лице једнине презента би било: ут’јѐцӑ).

Глаголи нису били представљени у једнотомном Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша [СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1954/1957].

(2) Дилему може изазвати и глаголски облик у 1379. стиху Горског вијенца, који и у првом издању и у рукопису гласи: **стѣца** (с. 54, л. 15 об.): да ли графијски сегмент **тѣ** треба читати са рефлексом кратког јата, дакле [тје], или са рефлексом дугог јата, односно [т’је]?

У оба специјализована рјечника стих се наводи са је-рефлексом: а мени се ка у зарок стјѐца. Али Радосав Бошковић глагол **стјѐцати се** семантизује ‘збивати се, угађати се’, облик стјѐца се посматра као морфолошки дијалектизам, а сам глагол третира као безлични јер наводи само треће лице једнине [СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1954/1957: 209]. Могло би се претпоставити да је „угађати се“ у семантичком опису штампарска грешка (умјесто: догађати се), али она није исправљана у каснијим издањима [уп. СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1975: 247]. Михаило Стевановић пак глагол семантизује ‘стицати се’, у парадигми наводи прво лице једнине (повратно!) -чѐм се (што је у принципу погрешно: повратни облик долази само у безличној употреби), пропушта да наведе морфолошку варијанту *стијеца се* па је самим тим оставља и без стилске карактеристике [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 II: 347].

Расправљајући о транскрибовању неких стихова Горског вијенца поводом десетог Решетаревог издања, Видо Латковић истиче да Решетар транскрибује: стјѐца, „ма да [мада – Р.М.] се чује и *stijesa*Е [Латковић 1940: 221]. У издањима која је самостално приређивао и Латковић даје лик: стјѐца [Павићевић В. и др. 1947; Латковић 1947; Латковић 1948], као што су то чинили бројни приређивачи прије и послје њега. Такав лик имао је очито у свом идиолекту и Стефан Митров Љубиша, јер он не само да облик тако транскрибује у тексту Горског вијенца него и 1379. стих (код њега 1378) овако коментарише: „Сан му се у зли рок стјѐца“ [ЉУБИША 1868/2017: 71]. Изузетак су издања Риста Ј. Драгићевића, почев од првог, у којима 1966. стих гласи: а мени се *ка*

у зарок ст'јеца, [ДРАГИЋЕВИЋ 1959: 57], а његовим издањем се служио и Воји-слав П. Никчевић [НИКЧЕВИЋ 1997].

Ми такође полазимо од глагола *стијецаџи се* и безличне употребе (*мени се стијеца* 'мени) се снови обистињују, остварују, погађају', што значи да у наведеном стиху реконструисамо једносложни *је-рефлекс дугог јата, са дуго-силазним акцентом:

Ја ћу причат кад сви остависте:
виђех на сан [насан] Драшка поповића;
а мени се ка у зарок ст'џца [стијеца],
и река бих – ето га низ поље!
[ГВ 1377–1380].

(3) Исту дилему изазивао је и глагол *сијџцаџи* у значењу 'бљескати', с коришћеном *-сијец-* / *-сијеч-* у pjesми „У врстама таинственим ...“ из Биљежнице:

На таблици људске душе
ови закон свети [свѣтѣ] с'џца [с'јџџа],
сваки закон противни му
пред њим трепти, пред њим streца:
[УВТ 5–6].

Наши претходници су у финалном осмерцу 5. шеснаестерца видјели је-рефлекс кратког јата *сјеца, а лексикографи га дефинишу „скапати блистајући, бљескати“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 291, с. в. **сјџцати**], а ми реконструисамо 3. лице јединине презента *сијџџа* глагола *сијџцаџи* (у значењу 'бљескати') и интерпретирамо га као једносложни рефлекс дугог јата послије с с неслоговном првом и дугосилазним акцентом на другој компоненти дифтонга: с'јџџа (ортографски једносложни рефлекс дугог јата обилежавамо помоћу графеме џ) [о претходном и овом глаголу види подробније у МАРОЈЕВИЋ 2005: 840–841; МАРОЈЕВИЋ 2017: 523–524].

ГЛАВА 3. REFLEKSI ЈАТА ПОСЛИЈЕ *d*

3.1. Конкуренцијом партикула *дѣ и *де објашњава се коезистенција у Његошевим дјелима облика *овде*, *онде* (који су карактерисали Његошев идиолект и његушки говор) с облицима *овђе*, *онђе* (по старијој, првобитној Вуковој књижевној норми) и *овдје*, *ондје* (по новијој, коначној Вуковој књижевној норми).

Наведени прилози примарно нису ни имали вокал јат (**ѣ**) у морфемима *де*. У канонском старославенском језику посвједочени су само ликови: **овѣде** [БЛАГОВА и др. 1994/1999: 403–404] и **онѣде** [БЛАГОВА и др. 1994/1999: 413]. Облик без секундарног (аналогског) јотовања чувао се у дијалекту његушком, које је као такве усвојио и млади Његош.

На основу свега наведеног можемо закључити да тамо гдје је Његош писао морфему |де| такво писање (и изговор) треба задржати и у савременим критичким издањима. Примјери у којима је код Његоша друкчије резултат су прих-

ватања књижевне норме у формирању, па и њих треба прихватити као аутентичне варијанте Његошевог пјесничког језика.

На аутохтоност облика *овде, онде*, и у ијекавском нарјечју и у Његошевом језику, указао је Данило Вушовић: „У јужном се дијалекту може наћи извештан број речи у којима је Ћ замењено вокалом *e*. И у Његошевим делима има више таквих случајева који каткада могу бити и књишког порекла“, затим наводи примјере „код прилога за место на *-дѣ*“, међу њима и облике *овде, онде* у Горском вијенцу [Вушовић 1930^a: 103–104; Вушовић 1930^b: 11–12].

На аутохтоност анализираних облика у ијекавским говорима указивао је и Милан Решетар: »Како се ти „екавски“ облици у Његоша налазе понајвише у дугим слоговима послје сугласника *p* и *l*, то ја мислим – уколико их нису унијели екавци издавачи неких Његошевих пјесама – да су они књишкога поријекла [...]. Ја сам их зато свуда окретао на јекавски изговор пишући *је* или *је*, изузевши дабоме оне врло ријетке случајеве гдје сам знао да се у Црној Гори, то јест на Цетињу и около њега, збиља чује екавски; то су *леба* (хљеба) В [= Горски вијенац] 1667, па у суфиксу *де*: *овде* В 615, 1252, *онде* В 613, *ондена* В 1359 итд.« [РЕШЕТАР 1936: 219].

(1) Прилог уз прво лице, као дијалекатски архаизам (*ovde*), у Шћепану Малом има четири потврде: Ђј ви стърци, што тражите овде? [ШМ 850]; зар се теби овде мало чини? [ШМ 947]; О лажи се овде не снијева. [ШМ 993]; Ко би овде доша, игумане, [ШМ 1767].

По новијој књижевној норми (*ovdje*), прилог уз прво лице употријебљен је у дванаест стихова: На свѡј врат сам вас овдје довео [ШМ 896]; да ћу стати овдје три године, [ШМ 1171]; овдје мјеста ни живљења неј' ма [ШМ 1395]; Ја те питам: што си доша овдје [ШМ 1422]; што је овдје у овим горама: [ШМ 2161]; Враг би овдје пука ђд смијеха, [ШМ 2377]; Док си овдје, треба забацити [ШМ 2534]; како овдје љ наше крајеве? [ШМ 2587]; овакога овдје дошло није [ШМ 2630]; За мѡлѹ сам ствар овдје дошао: [ШМ 3239]; Како да сам ја овдје дошао [ШМ 3255]; свуд се овдје прѡвѡ вјѡра слави, [ШМ 3666].

Варијанта *овђе* у првом издању спјева није потврђена.

(2) Прилог уз прво лице проширен партикулом *на* (*n*) у једном стиху је са *e* без јотовања: кѡ си с војском ѡвденѡ пануо – [ШМ 1545], једном са *e* и са јотовањем: да ѹтѡка ни овђен не нађем? [ШМ 326] и једном са *је* (без јотовања): ѡвдјенѡ сѹ вѡле и вјештице [ШМ 1571].

(3) Прилог уз треће лице посвједочен је само по новијој књижевној норми – *ondje*: изведи га ондје пред народом, [ШМ 77]; бѹди ондје ће су јачи Турци. [ШМ 1685].

(4) Прилог уз треће лице проширен партикулом *на* у једном стиху је са *e* без јотовања: Ѳнденѡ је страшна мука, / планине се потресају. [ШМ 2028 (32)] и једном са *је* (без јотовања): и ѡндјенѡ дивно углависмо – [ШМ 1278].

НАРОМЕНЕ.

1. Војислав П. Никчевић је и облик из Његошевог дијалекта *овде*, и књижевни облик *овдје* замјењивао својим **овђе*, тј. обликом који у првом издању уопште није потврђен, на примјер: Еј ви старци, што тражите овђе? [Никчевић 2005: 66]; На свој врат сам вас овђе довео [Никчевић 2005: 68]. Исто је

учинио с облицима *овђена (с. 95, 96), *онђе (с. 32. 102), *онђена (с. 84), *Онђена (с. 117). Другим ријечима, са оним једним обликом овђен из 326. стиха, који би лако могао бити штампарска грешка првог издања настала приликом замјењивања латиничке графици *дј*, уједначио је двадесет двије нејотоване потврде!

2. Упоредићемо употребу показних замјеничких прилога у Штепану Малом с прва два дијела епске трилогије наводећи облике с бројем потврда у загради.

1° У Лучи микрокозма у прилогу уз прво лице посвједочене су све три варијанте: *овде* (5), *овђе* (1) и *овдје* (3).

2° У прилогу уз треће лице у Лучи микрокозма потврђен је, у два сусједна стиха, само прилог *онде*.

3° У Горском вијенцу у прилогу уз прво лице доминира варијанта *овде* (8), при чему су три примјера потврђена и у сачуваном дијелу Његошевог рукописа. С дијалекатским архаизмом варирају у првом издању књишки јотовани облици, по старијој Вуковој норми: *овђе* (3) и *овђена* (1), али су и они у рукопису били написани са *де*.

Сва четири примјера јотованог облика из првог су дијела рукописа (до 322. стиха). То значи да је Његошев идиолект карактерисала варијанта *овде*, па је он, у складу с Вуковом старијом ијекавском књижевном нормом, у почетку облик исправљао на *овђе*. Али кад је дошао до 615. стиха, одустао је од даље редактуре. Могу се претпоставити и разлози: а) високом стилу Владике Данила није одговарао народни облик *овђе*; б) пјесник је хтио да сачува анафору и стилско-лексички паралелизам – *онде* (нека и плодом почине) у 613. и *овде* (људско запире познање) у 615. стиху.

4° У прилогу уз треће лице у Горском вијенцу су посвједочени (са по једном потврдом) прилози *онде* и *ондена*, с компонентом **де*, у сачуваном дијелу рукописа, и прилог *онђе*, с компонентом **дѣ* и с јотовањем, који није из сачуваног дијела рукописа. Могло би се претпоставити да је у рукопису и овај облик био написан са *де*, па је у издању исправљен, према старијој Вуковој књижевној норми.

О старим прилозима **овѣде* и **онѣде* у прва два Његошева спјева види подробније у нашим претходним критичким издањима [Маројевић 2005: 833–936; Маројевић 2016: 498–500; Маројевић 2017: 522].

3.2. Рефлекс кратког јата послѣ *д* у Његошевом пјесничком језику јесте с ијекавским јотовањем, што је у складу с Вуковом старијом књижевном нормом (и с Његошевим идиолектом).

(1) Замјенички прилог и хомонимични му везник у Његошевом језику је у облику *ђѣ*, по старијој Вуковој књижевној норми (по новијој би било *gdjě*). Разликујемо упитни замјенички прилог, на примјер: *ђе* су клетве, светиња хришћанска [ШМ 769], односни замјенички прилог *ђѣ* у значењу 'тамо гдје', на примјер: *тѣ* подига *ђе* му мјеста није [ШМ 673], који имају нормалан, главни акценат, и везник *ђѣ* у значењу 'како', на примјер: *ђе* се с пушком испред двора шета – [ШМ 372], који има ослабљен, побочни акценат. У једносложној ријечи, дакле, дошло је до упрошћавања сугласничке групе (**гђе* > *ђе*).

Једном у прози: *Владици Сави га је њобож мучно обличити гдје је у кућу дошао*. [ШМ -327] и двапут у стиху: А гдје Турци омасте пољану [ШМ 1952]; и гдје ће га за петнаест дана [ШМ 2392] у првом издању одштампан је облик **гдје**, по новијој књижевној норми и с иницијалним **г**. Те облике треба оставити као аутентичне, сви су их приређивачи и остављали лише Војислава П. Никчевића, који и овдје и скраћује, и јотује: *ће је у кућу дошао* [Никчевић 2005: 41]; А ће турци омасте пољану [Никчевић 2005: 113]; и ће ће га за петнаест дана [Никчевић 2005: 136].

(2) У прилогу *њођешњо*: Пођешто сам њ ја тога гледа [ШМ 1385], који је настао срастањем предлога *ро* у дистрибутивном значењу, замјеничког прилога |*е* и акузатива именичке замјенице *њњо*, такође је одражено упрошћавање сугласничке групе (*гђе > ђе).

(3) У примјерима у којима је замјенички прилог *гђе срастао с рјечцом формирајући одрични замјенички прилог, на примјер: „Цар је руски негђе у сакрѡву [ШМ 246], односно неодређене замјеничке прилоге, на примјер: и ако је игђе ишта било, [ШМ 37]; јербо нигђе спасѡнија нема [ШМ 140] сугласничка група није упрошћавана јер је *г* прикључено претходном слогу.

(4) Ефекат јакавског јотовања има глагол *жуђейи(у)*, који је у спјеву посвједочен у облику радног глаголског придјева: учинио све што би жуђели; [ШМ 960]. Изостанак варијанте на *-дјейи* без јотовања објашњавамо неубичајеношћу варијанте на *-дњњи*. Додуше, то се не види из Речника Његошева језика. Наши лексикографи воле да једну Његошеву ријеч наводе као двије лексичке јединице. Овај и још два примјера (аорист *жуђех* и још једном радни придјев *жуђели*) оправдано наводе у одредници: „**жуђети**, жудѡм несврш. дијал. в. *жудјейи*“ [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 I: 218]. Али упућивање на глагол чију потврђеност у Његошском језику ничим нису доказали методолошки није оправдано. Наиме, у одредници: „**жудјети**, -дѡм несврш. *силно, неодолњиво желѡњи*“ [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 I: 218] наводе се два примјера за презент (3.л. мн.) *жуде* и један за имперфекат (3.л. јд.) *жуђаше*, а сви су ти облици и у парадигми потврђеног глагола *жуђейи*. Наравно, могу они бити и у парадигми глагола *жудјети, али га не могу потврдити!

(5) Ефекат јакавског јотовања има глагол *ђѡњи*, који је у спјеву потврђен у инфинитиву: неј мамо га кудѡ-камо ђѡсти – [ШМ 1900], у радном глаголском придјеву (ж.р. мн. *ђѡле*): ђе су му га ђѡле вѡле / ал пожњѡ пѡлош враж’јѡ. [ШМ 2038 (42)] и у аористу (3.л. јд. *ђѡде*): куда ми се ђѡде памет прѡзнѡ [ШМ 730]. Радни глаголски придјев (ж.р. јд. *ђѡла*) потврђен је и у писму Димитрију Владислављевићу: Истина, спрва сам се удивљавао куд се зима | камо ђѡла [ЊЕГОШ Изабрана писма 1975: 205–206; уп. оригинал: Истина спрва самѡ се удивљавао кудѡ се зима камо ђѡла (Архив САНУ, бр. 9017/1, л. 2)].

Наши лексикографи су и овдје једну Његошеву ријеч навели као двије лексичке јединице. Радни глаголски придјев (ж.р. мн.) *ђѡле* и аорист (3.л. јд. *ђѡде*), оба из Шћепана Малог, наводе у одредници: „**ђѡнути (се)** и **ђѡсти (се)** сврш. дијал.“ [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 I: 201], а међу облицима наводе аорист *ђѡнух* и *ђѡдох* и радни придјев *ђѡла* (све с краткоузлазним акцентом на првом слогу), али не наводе презент; међу значењима су и ‘склонити’, ‘нестати’.

Трећи примјер из Штепана Малог (инфинитив *ћѣсѣи*) и примјер из преписке (радни глаголски придјев *ћѣла*) наводе у другој одредници: „**ћѣсти** (се), **ћѣнѣм** (се) сврш. дијал. в. *ћенуѣи* (се)“ [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 I: 201] (опет све с краткоузлазним акцентом на првом слогу).

Његошев идиолект и пјеснички језик потврђује само инфинитив *ћѣсѣи*, радни глаголски придјев *ћѣла* и *ћѣле* те аорист (3.л. јд.) *ћѣде*; презент би гласио (3.л. јд.) *ћѣдѣ*, али он није потврђен. Прозодија коју лексикографи наводе припада хомографу, глаголу несвршеног вида *ћѣсѣи* са сасвим другим значењем ‘садијевати сијено’, тј. правити стог сијена (презент /он/ *ћѣдѣ*).

Хтјели смо се позвати на Милију Станића, али је он овога пута још већу збрку направио у Ускочком речнику: он ова два различита глагола с диференцираном прозодијом наводи као два значења истог глагола са истом прозодијом, и у одредници **ћѣнѣти** [Станић 1990 I: 186–187], и у одредници **ћѣсти** [Станић 1990 I: 187].

(6) Ефекат јекавског јотовања у другом слогу, тј. у старом слогу *дѣ, има глагол *сјећѣи*(у): дуго сјећѣт не могу вѣчерѣм, [ШМ 2598, **сјећѣт** (с. 123)]; сјећѣћете за пуним софрама [ШМ 3791, **сјећѣћете** (с. 174)], што је било у складу са старијом Вуковом књижевном нормом (по новијој би било *сјѣдјѣи*, *сјѣдјѣћѣи*).

Лексикографи овим примјерима не илуструју глагол: „**сјећѣти**, сјѣдѣм не-сврш. дијал. в. *сјѣдјѣи*“ [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 II: 289], али га илуструју обликом инфинитива (*сјећѣи*) из писма Осман-паши Скопљаку, чија се копија чува на Цетињу, обликом футура I (*ћеш сјећѣи*), значи опет инфинитивом: до мене ћеш сјећѣт у дивану (из пјесме Кула Ђуришића) и обликом инфинитива (*сјећѣи*) из Биљезнице написаним Његошевом руком, који ћемо навести према нашем критичком издању: У нѣму е могло стати више од стотина хиљадах душахъ и сѣћѣти, заклонѣни платномѣ одъ сунца и времена [МАРОЈЕВИЋ 2017: 306 (снимак оригинала је на наредној страни)]. Зашто се глагол илуструје само инфинитивом и зашто се упућује на савремени ијекавски књижевни лик?

Лексикографи наводе и варијантни глагол: „**сјѣдјѣти** и **сјѣдити**, сјѣдѣм не-сврш.“ [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 II: 288], са седамнаест примјера употребе сврстаних у два значења и фразеолошки додаток, али ниједан примјер не доказује његово постојање.

1° Облик мушког рода радног глаголског придјева *сјѣдио* из 153. стиха Горског вијенца не потврђује варијанту *сјѣдити, па је одмах треба искључити из списка, али он не потврђује ни варијанту *сјѣдјѣти јер он улази у парадигму и потврђеног глагола *сјећѣи*.

2° Облици презента *сјѣдим* (двје потврде), *сјѣдиш* (четири потврде), *сјѣди* (три потврде), *сјѣдимо*, *сјѣдиѣ* и императива *сјѣди* не потврђују постојање насловног глагола јер сви они улазе у парадигму и потврђеног глагола *сјећѣи*.

3° Ни облик имперфекта *сјѣдијаше* не потврђују постојање насловног глагола јер улази у парадигму и потврђеног глагола *сјећѣи*.

4° Облици аориста *сје|есмо*, инфинитива *сје|ет* и радног придјева *сје|ело* припадају искључиво потврђеном глаголу *сје|ети*.

Све наведене облике, дакле, треба премјестити у одредницу **сјећѣти**, а одредницу **сјѣдјѣти** и **сјѣдити** сасвим изоставити.

(7) Ријечи с коријеном |дѣд| нису у првом издању једнообразно представљене. Ефекат јекавског јотовања имају:

а) именица |*ědovina*: и свѣ царство, моју ђедовину, [ШМ 405];

б) именица *pra|ed*: те с прађедом мојим утврдише [ШМ 776]; Прађед ти га није чуо нигда, [ШМ 950], која је у Речнику Његошева језика наведена с краткосилазним акцентом: **пра̑дјед** и дијал. **пра̑ђед** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 123] (такав акценат је аналошки и карактерише староцрногорске говоре);

в) придјев *pra|edovski*: ма ако смо за гр[']ѣх прађедовски [ШМ 531], која је у Речнику Његошева језика наведена с краткосилазним акцентом: **пра̑ђедовски̑** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 123] (и тај акценат је аналошки и карактерише староцрногорске говоре).

У основном издању били смо оставили без измјене примјере у којима је изостао ефекат јекавског јотовања, у облицима акузатива мушког и женског рода посесива *djedov*, који су посвједочени у истом стиху: прѣстол дједов и дједову круну – [ШМ 2361]. У критичком издању нејотоване облике дајемо као алтернативне указујући на њих само у текстолошкој напомени, а као основне наводимо јотоване. За то можемо навести три аргумента.

1° Андрија Стојковић је текст преписао латиницом како би га штампари у Загребу сложили ћирилицом, па је користио диграм **гј** у вриједности **ђ**, а графички сегмент **дј** кад је требало сложити посебно два слова у секвенци *dj*. Али и он сам је у једном случају, у уводној биљешци уз прву, латиничку публикацију фрагмента спјева, у листу Јадрански Славјан, у вриједности **ђ** употребио графички сегмент **дј**, па је ту недоследност могао учинити у посесиву **дједов** и у именици **дјџа** [види даље т. (8)]. Поготово су ту грешку могли направити штампари у Загребу с обзиром на то да је Вук Карацић, реформишући латиницу, у вриједности **ђ** одредио своје **дј** а не традиционално **гј**.

2° Није логично да пјесник све изведенице именице |*ed* – (ак.) |*edovinu*, *pra|ed*, (инстр.) *pra|edom*, *pra|edovski* те двије потврде именице |*eca*, /дат./ |*etetu*, |*etiwstvo*, придјеве |*etiwi* и |*etiwski* и прилог |*etiwski* [види даље т. (8)] – јотује, а само посесив |*edov*, двије потврде у једном истом стиху и неколико потврда именице |*eca*, не јотује. Логичније је ту претпоставити штампарску грешку првог издања.

3° Именицу |*ed*, као и творбено-семантичко гнијездо именице |*eca* [види даље т. (8)], Његош користи у Горском вијенцу искључиво с јотовањем, а то је дјело – по времену настанка и по жанру – најближе Шћепану Малом.

(8) Ријечи с коријеном |дѣт| нису у првом издању једнообразно представљене. Ефекат јекавског јотовања имају:

а) именица сингулатив *dijete* у зависним падежима једнине (у дативу): смрт је грка старцу *kā* ђетету. [ШМ 887];

б) збирна именица |*eca*, једна потврда у акузативу: пазиће вас како ђецу своју. [ШМ 2635] и једна у генитиву: а од ђеце једне распуштене [ШМ 2022];

в) именица |*etiwstvo* (као изведеница придјева |*etiwi* са суфиксом *-stvo*): С ђетѣнства сам у двору подњивљен; [ШМ 1856]; Желио сам од мога ђетѣнства [ШМ 2497];

г) придјев |*etiwski* (као даља изведенца придјева |*etiwi* са суфиксом *-skū*), што је дијалектизам у значењу 'дјетињи, дјечји, који је као у дјеце': труп

ђѣтїѣскї̄ – с дѣбелѣвѣм главом, [ШМ 101]; крв ѣтїѣскѣ̄ и крв мучителѣска – [ШМ 1660]; адвербијализацијом овога придјева настао је прилог у значењу ‘као дијете’: и ђпѣта ѣтїѣскї̄ лудује; [ШМ 1142].

У облицима збирне именице *djesa* у основном издању смо оставили без измјене примјере у којима је изостао ефекат јекавског јотовања у првом издању, у номинативу: Би ли ово дјеца написала? [ШМ 3094]; Јесу Турци дјеца, нѡ пакос[т]нѡ: [ШМ 3096]; Бї сѡд дјеца могла вїдијети [ШМ 3398], у акузативу: а свѣ жене дјѣцу ўнијеле [ШМ 2225]; мушку дјѣцу те у повој бјеху [ШМ 2232]; плаше буле турску дјѣцу њиме. [ШМ 3137]; своју вјѣрнѹ дјѣцу надгледати, [ШМ 3671] и у дативу: опрашта се свашто као дјѣци. [ШМ 3275].

У критичком издању нејотоване облике остављамо као алтернативне указујући на њих само у текстолошкој напомени. За то можемо навести четири аргумента, поред она три која смо навели за посесив *edov* то је и слѣдећи.

4° Стефан Митров Љубиша у свом издању Горског вијенца (првом латиничком и првом по новом правопису) јекавско јотовање у слогу *je* (означава га са **гје**) свуда оставља, осим у творбено-семантичком гнијезду именице *lesa* (означава га са **дје**) [LJUBIŠA 1868/2017], а то чини зато што се у његовом идиолекту, по аналогији с облицима типа **дијете**, појавио хиперијекавизам **дијѣца**. То се може претпоставити и за оног ко је припремао Шћепана Малог за штампу и вршио коректуру (а то је био Андрија Стојковић или евентуално неки његов сарадник).

(9) Ефекат јекавског јотовања Његош редовно користи у именици *ne|eqa*: у неђељу ђкупи се пука [ШМ 75]; Ево има пет неђеља данѡ [ШМ 856]; ево има пет неђеља данѡ [ШМ 1544]; пет неђеља све на једном мјесту – [ШМ 1549]; сијѣкѹћи шест неђеља Турке [ШМ 2493].

3.3. Као и у првом издању, књишки рефлекс кратког јата послѣје *d* реконструирамо у двије именице и у једном глаголу.

(1) У именици *djelo*, на примјер (ак. мн. у зн. лок. мн.): нѡ наша ћеш дјѣла вїдијети [ШМ 317 (**дјѣла**, с. 21)], Његош у својим каснијим пјесмама и спјевовима има само је-рефлекс без јотовања, по новијој Вуковој књижевној норми.

Јотовани облик, по старијој Вуковој књижевној норми, налазимо у пјесми Србин Србима на части захваљује, јединој коју је Његош написао (1833) и штампао (1834, на Цетињу) у потпуности по новом правопису (са *j*, *q* и *w* оставивши само морфему *|срб|* без једначења по безвучности). Завршни стихови пјесме гласе:

Србствуј ћелом – вјеруј што вјерујеш:
 лактом вјере глупост чој’ка мјери,
 а озбиљност – ћелом и врлином.
 [ССЧЗ 69–71].

(2) У црквенославенизму *dobròdjeteq*: добрòдјетел̄ нѣмадѣ цијѣнѣ! [ШМ 333 (**добрòдјетел̄**, с. 22)] (измијенили смо прозодију основног издања) Његош користи је-рефлекс без јотовања. У канонском старославенском језику није посвједочена сама именица, али јесте од ње изведени придјев: **ДОВРОДѢТѢЛЪНЪ** [Благова и др. 1994/1999: 191].

(3) У глаголу *gǔdjeti* у значењу ‘гуслати’: *Po~ne gudjeti pred [}epanom i glavarima*. [ШМ -2468 (гудјети, с. 117)] изостанак најновијег (јекавског) јотовања објашњава се, с једне стране, употребом аналошких облика типа *guditi*, с друге стране, чињеницом да је јекавско јотовање групе *dje* релативно млада појава и није у Његошево вријеме обухватала све говоре. (Кад је за те говоре сазнао, Вук је измијенио књижевну норму.)

(4) Војислав П. Никчевић оставља *dobrodjeteq*: добродјетелъ немаде цијене [Никчевић 2005: 42], остало јотује, на примјер: но ће њему за његова ђела [Никчевић 2005: 166]; *Po~ne gu|eti pred [}epanom i glavarima*. [Никчевић 2005: 140].

3.4. Његошев хиперијекавизам је глагол *vǔdijeti* (у инфинитиву, радном глаголском придјеву и аористу) и његова изведеница *vǔdijelo* и сложеноизведена ријеч *snǔvidijeniје*. Његош користи и књижевни облик *vǔ|eti* (по старијој Вуковој норми) и изведеницу *vǔ|elo*.

У инфинитиву по четири пута је употријебљен хиперијекавизам с двосложним: на наша ћеш дјела вѣдијети [ШМ 317]; ове горе ваше вѣдијети, [ШМ 2498]; Бѣ сѣд дјеча могла вѣдијети [ШМ 3398]; нѣскоро ћѣ Турци вѣдијети [ШМ 3692] и с једносложним рефлексом јата: „Добро Н’јѣмче, сјѣтра ћемо вѣд’јѣт: [ШМ 284]; малѣне сѣ, вѣд’јѣт се не могу). [ШМ 1875]; жѣлкује те вѣд’јѣти Русија, [ШМ 2303]; оволико очима вѣд’јѣти – [ШМ 3052], у фонетској транскрипцији: вѣд’јѣт(и). У седам стихова налазимо јотовани облик: Бѣ л сѣрдѣре гадно виђет било [ШМ 100]; виђети га, и поздравити га, [ШМ 906]; види дивно – виђет не умије [ШМ 1138]; и виђети да Шћепана нѣ’мѣ [ШМ 1283]; Ў њем човјек лако виђет може [ШМ 1631]; Кад код њѣга – имаш што виђети: [ШМ 2989]; кад ти бјежи – виђет га не можеш, [ШМ 3841].

У радном глаголском придјеву два пута је употријебљен хиперијекавизам с двосложним рефлексом јата: Колико смо јѣдѣ вѣдијели [ШМ 638]; ни очима нѣгђе вѣдијели [ШМ 1751], једном с једносложним рефлексом јата: репа врагу вѣд’јѣли нијесмо [ШМ 3477], у фонетској транскрипцији: вѣд’јѣли, а два пута јотовани облик: и виђели (очи вам испале!) [ШМ 182]; Цар је – цар је (чисто смо виђели), [ШМ 184].

У аористу је посвједочен један примјер хиперијекавизма с двосложним: кѣд мѣђѣ се цара вѣдијесмо [ШМ 313] и три с једносложним рефлексом јата: Штѣ ѣу крѣти – када вѣд’јѣх Турке [ШМ 1859]; Кад вѣд’јѣшѣ жбѣри и ѣводе [ШМ 276]; нѣ вид’јѣшѣ на једну пољану. [ШМ 1797], у фонетској транскрипцији: вѣд’јѣх, вѣд’јѣшѣ, а три пута јотовани облик: ево виђѣх на пољу Цетињском: [ШМ 427]; као момче ово што сад виђѣх. [ШМ 2262]; Кад виђѣсмо што хоће пѣтрика, [ШМ 3006].

У суфиксалној изведеници на *-lo* двапут је посвједочен једносложни рефлекс дугог јата: ал нијесу мрзѣст нѣ вид’јѣло [ШМ 2210], тѣд ће ѣзѣст дѣло нѣ вид’јѣло – [ШМ 2904], у фонетској транскрипцији: (нѣ) вѣд’јѣло, а једном јотовани облик у истој предлошкој конструкцији и у значењу ‘јавно, да се види’: нѣ виђѣло нѣгђе да ми знамо. [ШМ 1284].

Сложеноизведена ријеч посвједочена је само с једносложним рефлексом дугог јата: слѣткѣ мѣчѣ и снѣвид’јѣнија! [ШМ 1719], у фонетској транскрипцији: снѣвид’јѣнија.

Завршићемо ово разматрање с двије напомене.

1° Јотовани облици у Његошевим рукописима означавају су графijом **ѣе**, а једносложни рефлекс графijом **дѣ**, па полазимо од тога да је у Стојковићевом издању **ђ** задржавано, а јат транслитерисан са *је*.

2° У примјеру: јошт мојима очима нѣ виѣах [ШМ 2260, **не виѣох** (с. 107)] посвједочен је глаголски облик свршеног вида у имперфекатској форми, у значењу 'нисам видио'. То је још један примјер у којем је Његошево **а** погрешно прочитано као *о*, али о томе расправљамо у посебном раду.

ГЛАВА 4. REFLEKSI JATA POSLIJE S

4.1. Као што смо већ писали, „графijски сегмент **сѣ** на мјесту кратког јата фонетски реконструирамо као [ше], уз два услова: 1° да ријеч није књишког поријекла; 2° да говори човјек из народа, којему такав изговор служи као стилска карактеристика“ [МАРОЛЕВИЋ 1997: 52; исто у МАРОЛЕВИЋ 1999: 29]. У критичком издању Горског вијенца прецизирали смо: „ортоепију [ше] препоручујемо у аутентичном изговору, сценском на примјер, не искључујући ни у наведеним условима стилски неутралну ортоепију [сје]“ [МАРОЛЕВИЋ 2005: 826]. У том издању смо користили графему **ї** послjе **с** за (једносложни) рефлекс кратког јата, а у ортоепској реконструкцији у квадратној загради служили смо се руским словом *щ*, само за ријечи у којима се у аутентичном изговору може користити рефлекс јекавског јотовања. У критичком издању Шћепана Малог не користимо графему **ї** послjе **с** за рефлекс кратког јата (користимо је само за једносложни рефлекс дугог јата), из практичних разлога – број примјера у којима се алтернативно може изговарати секвенца [ше] скоро је занемарљив. Зато смо те примјере снабдјели указивањем на алтернативни изговор у текстошким напоменама.

(1) У основном издању такве ријетке ријечи остављали смо без акцента. Таква су, практично, само два примјера.

1° Први је примјер из реплике кнеза Лаза Богдановића: него сједи у манастир један [ШМ 1090] (изговара се или *щѣдї* или *сјѣдї*).

2° А други – из реплике војводе Ника Мартиновића: нѣ ћемо се послjе сјетити. [ШМ 3194] (изговара се или *щѣтїти* или *сјѣтїти*).

(2) Ријечи у којима се такав изговор искључује снабдијевали смо у основном издању прозодијском интерпретацијом (али то нисмо сваки пут и спровели). Ријечи у којима се искључује јекавско јотовање и у првом издању одштампани су са *је*, на примјер: ђаво им је очи заѕјенио, [ШМ 369 (**zasjenio**, с. 23)]. Искључује се јекавско јотовање јер ту књишку ријеч изговара игуман Теодосија Мркојевић (ту су задовољена оба критеријума који искључују јотовање).

Навешћемо паралеле примјерима у којима се допушта алтернативни изговор.

1° За глагол *sjetiti* (се) навешћемо два примјера. Поп Андрија Ђурашковић реплицира војводи Нику Мартиновићу: Баш сјетити и грдно кајати. [ШМ 3195]; други је примјер из дидаскалије, која одражава пишчев језик: *Sjètũŕe se Týrci ŕtò je* – [ШМ +4019] (изговара се: *сјѣтїти*, *сјѣтїшѣ* се, мада би поп, као завјереник, могао да понови за кнезом и јотовани народски облик: *щѣтїти*).

2° За 3.л. једнине глагола *sjedjeti* један је примјер из дидаскалије: *samo što sjedū uz seràskjera Ōsman-pāša* [ШМ -848], други изговара беглер-бег (први): који сједї сунцу на њстоку [ШМ 1625], трећи је из пјесме коју изводи прво коло: сједї Данил, вожд јуначки, / су шездесет поглавица, [ШМ 2052 (56)] (у сва три примјера изговара се: сједї). За разлику од кола у Горском вијенцу, кола у Шћепану Малом имају књишку стилску обојеност, што се види и из наведеног примјера: Даниил, вожд). Навешћемо и хомограф, 2.л. једнине императива из пјесме првог кадије: сједи Свецу уз десно кољено, [ШМ 1066].

4.2. За ново и најновије јотовање гласовне групе *sj* имамо потврду из Његошеве епохе и из Његошевог дјела.

(1) Из Његошеве епохе је спјев Дика црногорска Симеона Милутиновића а Сарајлије, Његошевог пјесничког учитеља, али потврда није облик *шјједок [= щедок] на који се позива Војислав П. Никчевић [Никчевић 1997: 14] јер у Сарајлијином спјеву није потврђена сама именица *с[в]једок са ефектом јекавског јотовања, али јесте глагол (3.л. једнине презента) *sjedo-i* < с[в]једочи – без ефекта јекавског јотовања: **Стрвз евова све сјдочи снова!** [САРАЈЛИЈА 1835: 95; уп.: Стрв ев’ ова све сједочи снова! [Минић 1996: 16] (у трећем слогу треба читати дифтонг [ѣво овā]). У Дики црногорској реконструираемо ново (српско) – у прилогу **шјутра** [САРАЈЛИЈА 1835: 65], односно најновије (јекавско) јотовање гласовне групе *sj* – у ген. јд. именице **вешѣде** [САРАЈЛИЈА 1835: 73 (у претходном стиху у истом облику јотовање није одражено: **вешѣде**)]; у 1.л. мн. императива **Пошѣдимо** [САРАЈЛИЈА 1835: 104]; у инфинитиву **вешѣдити** [САРАЈЛИЈА 1835: 107]; у ак. мн. именице **вешѣде** [САРАЈЛИЈА 1835: 209]; у 2.л. мн. императива **Шѣдајте** [САРАЈЛИЈА 1835: 264]; у 2.л. јд. императива **Шѣди** [САРАЈЛИЈА 1835: 278]; у 1.л. јд. презента **шѣдець** [САРАЈЛИЈА 1835: 297 (= 307)]. Вук Минић, додуше, у свим тим случајевима доноси гласовну групу {j: шјутра [Минић 1996: 60]; бешједо [Минић 1996: 73]; Пошједимо [Минић 1996: 93]; бешједити [Минић 1996: 93]; бешједо [Минић 1996: 178]; Шјдајте [Минић 1996: 223]; Шједи [Минић 1996: 234]; шједом [Минић 1996: 259]. Графија коју је Сарајлија примијенио (**шю**, **шѣ**) потврђује, по нашем мишљењу, щ-изговор и у прилогу *sjutra* [шјутра], и у глаголским и именичким облицима *sjedem* [щѣдѣм], *sjedi* [щѣди], *sjedajte* [щѣдајте], *posjedimo* [пощѣдимо], *besjediti* [бѣщѣдити], (ген. јд.) *besjede* [бѣщѣдѣ], (ак. мн.) *besjede* [бѣщѣде], и поред тога што је у Дики црногорској њен аутор, имитирајући црногорски говор, не увијек језички аутентично, често писао { умјесто s (и ж умјесто z).

(2) За јотовање гласовне групе *sj* имамо, међутим, потврду и из Његошевог језика: у Свободијади, у 669. стиху осме пјесме, у Врчевићевом препису који је Његош ауторизовао, имамо филолошку потврду како је пјесник написао и лингвистичку потврду како је савремено књижевно *sjutradan* могао и изговарати: **Пак шјутрадан тек Фебова** (у рукопису је то стих 662. пјесне осме) [Мартинковић 1967: 115 (друге, рукописне пагинације)] (прво издање Свободијаде редиговао је приређивач, Љубомир Нѣнадовић).

(3) Војислав П. Никчевић јотује не само оно што, из стилских разлога, не треба јотовати него и примјер у којем до јотовања није могло доћи јер s и j нису дошли у контакт: и никад им, пабијем вјерама, [Никчевић 2005: 54].

(4) У Шћепану Малом посвједочене су именице *svjedok*: а и мјесец рђав свједок није, [ШМ 2197]; Ево народ цио за свједока: [ШМ 2862] и *svjedoxba*: све разлоге и чистѣ свједоцбе [ШМ 2313]; Св[ј]ѣдѡцбѡ сѡ јавнијех стотине: [ШМ 2870] те глаголи *svjedo~iti*: Свједочи ли чисто Ђтмановић [ШМ 1944]; нека народ по дѹши свједочи, [ШМ 2864] и *posvjedo~iti*: док ми данас ти све посвједочи. [ШМ 2909]. Умјесто изворних облика Војислав П. Никчевић користи варваризме (тачније би било рећи: примитивизме): Седочи, седок, седоцбе, седока, седочи, Седоцбах, поседочи [Никчевић 2005: 113, 125, 132, 158 (x 3), 160]. Треба истаћи да Сарајлијин облик **сѣдочи** није доказ да је Његошев учитељ облик изговарао с ефектом јекавског јотовања: промјена *svjedo~i* > *sjedo~i* само је прва фаза процеса, и она карактерише само јекавске говоре, тек послѣје тога остварује се или не остварује слѣдећа фаза (*sjedo~i* > *æedo~i*), али се у Његошовом језику не потврђује ни прва фаза (упрошћавање сугласничке групе), ни друга фаза (јотовање).

4.3. Једносложни ^нјѣ-рефлекс дугог јата реконструираемо у облицима глагола *sjě̃/i* и његове префиксалне изведенице који се граде од презентске основе, у 3.л. једнине: прѣђе мѡјѣ не с'јѣче се твоја – [ШМ 653]; с'јѣче, вјеша, роби, пали: [ШМ 2139^b (67)]; све је мудро што му памет с'јѣче. [ШМ 3883] и у 3.л. множине презента: рѡзгонѣ је и ис'јѣкѹ – [ШМ 2426^a (136)]; нѡ је с'јѣкѹ једни другијема; [ШМ 3745] те у глаголском прилогу несвршеног вида: с'јѣкѹћ Турке за три дана – [ШМ 2050^a (54)], у фонетској транскрипцији: с^нјѣ~е (а не *сјѣче), ис^нјѣкѹ (а не *исјѣкѹ), с^нјѣкѹ (а не *сјѣкѹ), с^нјѣкѹ (а не *сјѣкѹћ).

Да у наведеним облицима треба полазити од једносложног ^нјѣ-рефлекса показују глаголски облици који се граде од презентске основе посвједочени у прози (редовно): *Begler-běg skō~ū kao pomatjen: b̃p̃`e-b̃d̃qe da ih sva tri posijé~e* – [ШМ -1663]; *Sa mnogo muke i truda odmoli ih p̃a{a-[uvajlija te ih seraskjerne posijé~e*, [ШМ -1686], али и у стиху (кад то омогућавају силабички услови): сијѣкѹћи шест неђѣлѡ Турке [ШМ 2493]; нѡ се бију и сијѣкѹ главе; [ШМ 3742]; њиве штете а сијѣкѹ воћке – [ШМ 3749]; да њихове исијѣчем јемце. [ШМ 3934].

У облицима који се граде од аорисне основе, у инфинитиву: ал посјећи цара лѡжавѡга. [ШМ 3926], перфекту: воловску је главу ѡдсјекао, [ШМ 425]; *i pri~aju [...] kako su Ср[m]ni~āni p̃osjekli Turke*. [ШМ -1809] и аористу: сјѣкошѣ ѡх, робише, палише, [ШМ 3571]; ѡдсјече је волу ѡраћѣму [ШМ 429] реализује се, наравно, једносложни рефлекс кратког јата.

Текстолошки проблем представљају само облици који су по Његошовом начину писања хомографи – облик 3.л. једнине презента (три потврде) и облик 3.л. једнине аориста (једна потврда), па ћемо њих и размотрити.

1° У 653. стиху у првом издању у облику није исправљена словна грешка (**t** умјесто ~) и изостао је апостроф: Пређе моје не сјете се твоја. [Стољковић 1851: 35]. У другом издању исправљена је словна грешка, али није стављен апостроф испред секвенце **је**: Пређе моје не сјече се твоја, [Јовановић 1880: 30]. Текстолошки проблем адекватно је ријешен у трећем издању: Пређе моје не с'јѣче се твоја; [Костић 1902: 40 (656)].

И све би то било добро да Милан Решетар није вратио неаутентични облик према другом издању којим се служио као протографом: пређе моје не сјече се твоја, [Решетар 1926: 209 (I 659)], што је прихваћено у свим наредним

издањима. Занимљиво је да Данило Вушовић исправља другу ријеч у стиху: Пређе моја не сјече се твоја, [Вушовић 1935: 172 (I 659)], што је остало и у другом издању, уз додату запету на цезури и исправљену нумерацију стиха: Пређе моја, не сјече се твоја, [Вушовић 1936: 189 (I 656)].

Послије рата, Михаило Стевановић враћа аутентични облик с Костићевом интерпункцијом: пређе моје не с'јече се твоја; [СТЕВАНОВИЋ 1952: 40 (I 656)]; слиједи га у свему Владан Недић [НЕДИЋ 1964: 34], као и Јевто Миловић, али с Решетаревом интерпункцијом [МИЛОВИЋ 1965: 48].

Круг се затвара, али уназад, са издањем Александра Младеновића, који и овдје брише апостроф: пређе моје не сјече се твоја; [МЛАДЕНОВИЋ 2007: 55 (656)].

2° У 2139. стиху (67. шеснаестерцу) у првом издању није стављен апостроф на рефлексу јата: Турчин пљуском на нас удри, сјече, вјеша, роби, пали, [СТОЈКОВИЋ 1851: 102Š. У другом издању није поправљен рефлекс јата, али су сугласници у претпоследњем презентском облику пермутовани: Турчин пљуском на нас удри, сјече, вјеша, бори, пали, [ЈОВАНОВИЋИ 1881: 85] (приређивач очито није знао за глагол *robiti* па га је замијенио обликом глагола *борити исправљајући тако непостојећу штампарску грешку).

Текстолошки проблем, и што се тиче рефлекса јата (с'јече), и што се тиче версификације (финални осмерац у саставу шеснаестерца одштампан је увучено), адекватно је ријешено Драгутин Костић, у трећем издању спјева:

Турчин пљуском на нас удри,
с'јече, вјеша, роби, пали,
[КОСТИЋ 1902: 119 (2190)].

Ispravku su primili naredni prire|iva~i, ali samo u pogledu refleksa jata: s'je~e %РЕШЕТАР 1926: 264 (III 471), isto u ВУШОВИЋ 1935: 218, СТЕВАНОВИЋ 1952: 111, НЕДИЋ 1964: 92, МИЛОВИЋ 1965: 136Š. Aleksandar Mladenovi} nije shvatao funkciju apostrofa u refleksima jata, pa se vratio na po~etak: sje~e %МЛАДЕНОВИЋ 2007: 136 (2190)Š.

3° У 3883. стиху у првом издању облик је адекватно представљен, с апострофом испред секвенце 'је: Све је мудро што му памет с'јече. [СТОЈКОВИЋ 1851: 178].

Добро је урадио Андрија Стојковић, односно приређивач првог издања, што је овдје ставио апостроф – он је ујединио потоње приређиваче. Сви задржавају апостроф, али они први стављају запету на цезури [ЈОВАНОВИЋИ 1881: 147, исто у КОСТИЋ 1902: 205 (3957)], ови потоњи бришу запету [РЕШЕТАР 1926: 328 (V 475), исто у ВУШОВИЋ 1935: 269, СТЕВАНОВИЋ 1952: 192, НЕДИЋ 1964: 160, МИЛОВИЋ 1965: 242]. Колико вриједи један на вријеме постављени апостроф!

Изузетак је (ко ће други?) Александар Младеновић – он једини брише апостроф свих претходних издања [МЛАДЕНОВИЋ 2007: 224 (3956)].

4° И облик у 429. стиху у првом издању је адекватно представљен, са секвенцом је без апострофа: Одсјече је волу ораћему [СТОЈКОВИЋ 1851: 25] – јер је то облик аориста. Исправан облик налазимо и у свим другим издањима само што су га Данило Вушовић и Михаило Стевановић у свом првом издању

друкчије правописно уобличио: Отсјече [Вушовић 1935: 166 (I 435)]; уп. СТЕВАНОВИЋ 1952: 30 (I 432)] (у другом Стевановићевом издању примијењен је правопис из 1960: одсјече).

НАРОМЕНЕ.

1. Војислав П. Никчевић није знао да у презенту *s* и *j* не долазе у контакт те да не може бити ни јекавског јотовања. Он реконструише непостојеће (од презентске основе) облике: пређе моје не сече се твоја; [НИКЧЕВИЋ 2005: 55]; сџекућ турке за три дана [НИКЧЕВИЋ 2005: 118]; сече, вјеша, роби, пали; [НИКЧЕВИЋ 2005: 122]; разгоне је и исеку, [НИКЧЕВИЋ 2005: 138]; но је сџеку једни другијема; [НИКЧЕВИЋ 2005: 198]; све је мудро што му памет сече. [НИКЧЕВИЋ 2005: 204].

2. Поправићемо коментар из критичког издања Горског вијенца. У неким речима и у црногорском дијалекту може бити двојака замена Ѓ: *је* или *ije*“ – каже Данило Вушовић и констатује: „Наравно да таквих дублета има и код Његоша“ [Вушовић 1930^а: 102–103; Вушовић 1930^б: 10–11]. Он међутим наводи само један стварни дублет, именички (*o|elo* и *odijelo* у Свободијади), остали дублети су му привидни, међу њима и глаголски: „*odsje~e* [[Шћепан Мали] (1) 435 и: *odsije~e* О [Огледало србско] 250“ [Вушовић 1930^а: 102; Вушовић 1930^б: 10]. И да је у Шћепану Малом посвједочен облик презента, то би био ијекавски лик с метрички условљеним једносложним њје-рефлексом дугог јата, дакле: одсџече [o¹c¹џе~е], а не дублет, али је у 435. стиху првог чина, по Вушовићевој нумерацији (код нас је то 429. стих по јединственој нумерацији), употрејебљен облик трећег лица једине аориста, који има је-рефлекс кратког јата: ђдсјече [уп. МАРОЛЕВИЋ 2005: 833].

4.4. Једносложни њје-рефлекс дугог јата последије *s* имамо и у три примјера из Горског вијенца, у изведеницама глагола *sjě|i*: и сџечењем [ис¹џечењем] у опкладу плећа, [ГВ 101]; четрнаест посџци [пос¹џци] Турака [ГВ 334]; да посџчем [пос¹џчем] Турке изјелице. [ГВ 2751].

У два алтернативна (тј. дилетантска) савремена издања стихови се ортоепски погрешно интерпретирају. Приређивач једног не зна за једносложни њје-рефлекс дугог јата, па даје неадекватну интерпретацију и наведених облика: сјечењем, посјечи, посјечем [Младеновић 1996: 52, 60, 161]. Приређивач другог издања отишао је (у незнању) корак даље – он јотује по „црногорском правојвору“ сугласник *s*: сечењем, посеци, посечем [НИКЧЕВИЋ 1997: 56, 65, 165]. Јекавско јотовање у наведеним облицима се не остварује зато што сугласници *s* и *j* не долазе у непосредни контакт: њих раздваја редуковано (и неслоговно) *i*.

Праведности ради треба истаћи да је савременике смела (и на неправи пут навела) транскрипција облика у послјератно издању Његошевих Цјелокупних дјела: сјечењем, посјечи, посјечем [Бошковић–Латковић 1952 / 1957: 16, 26, 131; исто је било и у РЕШЕТАР 1926: 11 (сјечењем), 100 (посјечем), али: посј’еци (18) те у ВУШОВИЋ 1935: 11 (сјечењем), 84 (посјечем), није исправљена ни штампарска грешка: посј’еци (17)]. Приређивачи тих издања за наведену транскрипцију одређљивали су се зато што се и у савременим црногорским и источнохерцеговачким говорима чује, поред двосложног ије-рефлекса [сi-

јечењем, посијџи, посијџем], и једносложни ^нје-изговор [с^нјечењем, пос^нјџи, пос^нјџем].

НАРОМЕНА.

Док је Војислав П. Никчевић у облику *posijeci* из 334. стиха Горског вијенца „прескочио неслоговно *i* између *s* и *j* па је то *s* и јотовао, његов је загревачки ментор Јосип Силић придао слоговност томе *i* – и тиме нарушио основне метричке константе десетерца. Наиме, у раду *Dvije rekonstrukcije jezika Gorskoga vijenca Petra Petrovića Njegoša* он је покушао „роказати како на текст Горскога вијенца (на његову изворност) гледају Владимир Поповић и Радмило Маројевић, тј. како га реконструирају“ [SILIĆ 2011: 261]. Један сегмент те расправе тиче се версификације, односно изосилабизма српског епског или асиметричног десетерца, али и рефлексâ јата и начина њиховог биљежења: „Да би се добио десетерац, у стиху (334) *četnaest posijeci Turakah četnaest* треба (фонијски) остварити тросло^{но}но [□ет^нјајст], а *posijeci* □етворосло^{но}но [посијеџи]“ [SILIĆ 2011: 263].

Метричку структуру основног Његошевог стиха Милан Решетар, Србин католик из Дубровника, овако оцјењује: „У десетерцу се владика држи правила [правила – Р. М.] према којим су склопљени десетерци народнијех пјесама и којих се држе сви наши пјесници и старијега времена, премда су се та правила тек у новије доба пронашла и утврдила, – тј. да у сваком стиху иза четвртога слога буде цезура која дијели стих у два ритмичка ретка, а да не буде акцент ни на задњему слогу првога ретка ни на задњему слогу другога ретка“ [РЕШЕТАР 1890: 66]. Ми смо то кратко прокоментарисали „Решетар не каже (јер се то подразумијева из самог назива) да наведени стих има, као своју прву метричку константу, десетосложну силабичку структуру“ [МАРОЈЕВИЋ 2005: 886]. – Да би нека десетосложна структура била асиметрични десетерац, она мора имати цезуру послије *~ e t v r t o g* слога (симетрични десетерац пак има цезуру послије *р e t o g* слога) – Јосип Силић (он је изворни Хрват, чакавац) реконструираше „стих“ с подјелом на тактове 3 + 4 + 3!

За стих 334 Силић наводи само интерпретацију из издања Владимира Поповића (1963) мада у другим случајевима цитира и једну и другу; да је погледао наше критичко издање, видио би да је ритмичка структура друкчија: четрнаест посџи [пос^нјџи] Турака̄ / и узми им седамдесет коња̄ [ГВ 334–335]. Стих прати текстолошка напомена: „*posijéci* – обл. са једносложним ије-рефлексом дугог јата“ [МАРОЈЕВИЋ 2005: 56] с упућивањем на одговарајући сегмент реконструкције рефлекса јата [МАРОЈЕВИЋ 2005: 832–833].

Силића је смела – и на криви пут навела – интерпретација стиха у издању Владимира Поповића (1963) који је покушао да Горски вијенац подведе под хрватски правописни узус – он пише *iје* и кад треба читати једносложни рефлекс јата [^нје]. Уосталом, такав однос ортографије и ортоепије озаконио је сам Јосип Силић с коаутором Владимиром Анићем у књизи *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1986), што смо ми подвргли критици у Јужнословенском филологу (1988), а потом и у књизи *Srpski jezik danas* [МАРОЈЕВИЋ 2000: 123–125]. Народ би рекао: сама пала, сама се убила – спотакла се неадекватна ортографија, а с њом се угрувао и њен коаутор, кодификатор Силић!

GLAVA 5. REFLEKSI JATA POSLIJE *r*

5.1. Послије сугласника *p* реконструишемо једносложни ^hјѣ-рефлекс дугог јата у творбено-семантичком гнијезду које чине именица *grijev* и префиксалне изведенице глагола *griješiti*.

(1) На основу примјера у којима је посвједочен двосложни рефлекс дугог јата, и који су са -ије- и одштампани у првом издању: ко ће ти се за гријех кајати [ШМ 535]; па на грѣх и несрећа наша [ШМ 2970], једносложни ^hјѣ-рефлекс реконструишемо у акузативу именице *grijev*: ма ако смо за гр[']јех праједовски [ШМ 531, грех (с. 30)].

Исто тако, на основу примјера у којима је посвједочен двосложни рефлекс дугог јата, и који су са -ије- и одштампани у првом издању: ал згријеши дѣну наопако [ШМ 1082]; Збиља, пашо, што се огријеши [ШМ 1092]; Свѣк прѣд Богом самртно гријеши [ШМ 2007]; великаши и гријеше крѣпно: [ШМ 3033], једносложни ^hјѣ-рефлекс реконструишемо у облицима 3.л. јд. презента глагола *sagriješiti* (црквенославенизам српске рецензије) односно *zagriješiti* (српски народни лик): архистратѣг кад прѣви сагр[']јѣши, [ШМ 3029, сагрѣши (с. 140)]; ка ће слаби човјек да не згр[']јѣши? % [М 3030, згрѣши (с. 140)].

Екавски облици задржани су и у другом и трећем издању. Текстолошки проблем адекватно је ријешо Милан Решетар, у четвртом издању спјева: Ма ако смо за гр'јех праједовски [РЕШЕТАР 1926: 204 (I 537)] с упућивањем на текст првог издања: „537 грех.“ (нап.); Архистратѣг кад прѣви сагр'јѣши, / ка ће слаби човјек да не згр'јѣши? [РЕШЕТАР 1926: 298 (IV 534–535)] с упућивањем на текст првог издања: „529 сагрѣши; 530 згрѣши.“ (нап.). Бројеви стихова се не подударају у тексту и у фусноти.

И све би то било добро да Данило Вушовић није вратио екавске облике: грех, сагрѣши, згрѣши [ВУШОВИЋ 1935: 169, 244] и да Михаило Стевановић није слиједио Вушовића умјесто да слиједи Решетара [СТЕВАНОВИЋ 1952: 34, 154 (код њега су то стихови I 534 и IV 533–534)]; Стевановића су пратили Владан Недић, Јевто Миловић и Александар Младеновић (код њега је јединствена нумерација стихова, па су то стихови 534 и 3102–3103).

(2) Једносложни ^hјѣ-рефлекс дугог јата реконструисали смо и у 1814. стиху Горског вијенца: ту сагрѣши [сагр^hјѣ{и} Богу и Пророку [ГВ 1814]. У првом издању облик је одштампан са јатом: **сагрѣши** (с. 71), па нам овај примјер служи као интертекстуална потврда оправданости текстолошког поступка у наведеним стиховима Шћепана Малог. Његош је понекад и једносложни рефлекс дугог јата писао са графичким сегментом **ie** умјесто са графемом **ѣ**, па се може претпоставити да је то учинио и у рукопису Шћепана Малог: **грѣхъ**, **сагрѣши**, **згрѣши**, а приређивач првог издања, да би задовољио изосилабизам (десет слогова у стиху), изоставио је у наведеним облицима десетеричко **i**.

(3) Неадекватни текстолошки поступак проузроковао је неоправдано удвајање лексема у Речнику Његошева језика.

1° Именица **грѣх** илуструје се обликом акузатива једнине из Шћепана Малог (стих I 534, код нас 531), номинативом множине *grehovi* из истог спјева (стих I 381, код нас 378) и акузативом множине *grehove* из 807. стиха Горског вијенца [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 133]. Сингуларни облик је штампарска грешка првог

издања, а *grehovi* и *grehove* су облици именице **грѣјех** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 134], која се илуструје и примјерима из оба ова спјева, па тим примјерима треба прикључити и три наведена, а саму одредницу ***грѣх** изоставити.

2° Глагол **згрѣшити** илуструје се обликом 3.л. једнине презента из Шћепана Малог (стих ИВ 535, код нас 3030) [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 254]. С обзиром на то да је то штампарска грешка првог издања, примјер треба прикључити именици **згријѣшити** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 254], гдје се већ налази један примјер, облик 3.л. једнине аориста, исто из Шћепана Малог (стих II 238, код нас 1082), а саму одредницу ***згрѣшити** искључити.

3° Глагол **сагрѣшити** илуструје се обликом 3.л. једнине презента из Шћепана Малог (стих IV 534, код нас 3029) [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 247]. С обзиром на то да је то штампарска грешка првог издања, примјер треба прикључити именици **сагријѣшити** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 247], гдје се већ налазе примјери из Горског вијенца, Луче микрокозма и преписке, а саму одредницу ***сагрѣшити** изоставити. Друга је ствар именица **сагрешѣње** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 247], која се илуструје 199. стихом Горског вијенца – то је рефлекс кратког јата [види т. 5.2].

5.2. Послије сугласника *р* реконструишемо е-рефлекс кратког јата ако му претходи још један сугласник. То је и данашња ијекавска норма у књижевном језику.

(1) У Шћепану Малом такве су именице *grehota*, која је у првом издању у оба примјера одштампана са **е**: Срамота је и тѣшкѣ грехота [ШМ 1914, **грехота** (с. 92)]; Грехота је ò тѡм њ мислѣти. [ШМ 3992, **Грехота** (с. 182)] и *pogreška*, која је у првом издању одштампана са **је**: (спрам овога свѣ моје погрешке [...]) [ШМ 1874, **погрјешке** (с. 90)].

Овај последњи облик није исправљен ни у издању браће Јовановића, ни у издању Драгутина Костића, ни у Решетаревом издању, ни у једном од два издања Данила Вушовића, ни у прва два Стевановићева издања, ни у једном од два издања Владана Недића, ни у издању Јевта Миловића, свуд пише једнолико: погрјешке. Први пут је облик исправљен у трећем издању Целокупних дела: спрам овога све моје погрешке [СТЕВАНОВИЋ 1974: 101 (III 190)] (из четвртог, фототипског издања [СТЕВАНОВИЋ 1975] исправан облик доспио је и у Речник Његошева језика). Стих по новој Стевановићевој редакцији преузима и Александар Младеновић [Младеновић 2007: 123 (1909)].

Сложеније ствар стоји с плуралским облицима именице *grijeh*. У западним ијекавским подручјима рефлекс дугог јата остаје и кад се облици прошире суфиксом *-ov-* (*grijehovi*, *vijekovi*), у источним је рефлекс скраћен (*grehovi*, *vjekovi*). Ми остављамо е-рефлекс, као и у првом издању: и грехови неки сустигнули [ШМ 378 (**грехови**, с. 23)].

(2) И за претходне примјере позваћемо се на интертекстуалну везу с Горским вијенцем, у којем такође рефлекс *е* иза *р* у позицијама кратког јата није никакав екавизам него резултат природног развоја најпрогресивнијих ијекавских говора: за њихова смртна сагрешѣња: [ГВ 199, **сагрѣшѣня** (с. 8)]; поп грешника за грехове [загрѣхове] пита [пѣтѣ] [ГВ 807, **грѣшника за грѣхове** (с. 30)]; грехота је о том [ѡтѡм] и мислити; [ГВ 1138, **Грѣхѡта** (с. 44)]; грехота је да их поткида-

мо. [ГВ 1885, Грѣхота (с. 74)]; Не прими ми Боже за грехоту: [ГВ 2450, грѣхоту (с. 101)]. И у сачуваном дијелу пјесниковог аутографа налазимо графему *е* у наведеним облицима: *сагрѣшена* (л. 3); *грѣшника за грѣхове* (л. 9 об.); *Грѣхота* (л. 12 об.). У свих шест примјера с коријеном *грѣцх-, као што видимо, у првом издању (а у прва четири примјера и у сачуваном дијелу пјесниковог аутографа) налазимо графему *е* у наведеним облицима.

Акузатив множине *грѣхове* потврђује да је Његош изговарао краткосилазни акценат (и рефлекс кратког јата) у множинским облицима *grèhovi*, *svjètovi*, *vjèkovi*, што је од значаја за ортоепску (и текстолошку) интерпретацију облика (у) *vjèkove* [ГВ 2337], (над) *vjèkovima* [ГВ П 1], (у) *vjèkove* [ГВ П 34].

(3) Писање (и изговарање) *грѣх-*, *грѣш-* у кратким слоговима у Горском вијенцу помаже нам у текстолошкој интерпретацији лексеме *pogreška* у 1874. стиху Шћепана Малог и у два стиха Луче микрокозма. Наиме, у првом издању Луче она је једанпут одштампана са *е*: *погрѣшка* (с. 42), двапут са јатом: *погрѣшка* (с. 53), *погрѣшкѣ* (с. 57). Објашњавајући писање графеме *ѣ* руским ортографским утицајем (ријечи с коријеном *grèh-* по тадашњем руском правопису писале су се с јатом), ми у сва три стиха наводимо облике с *е*-рефлексом: *спрама оца погрѣшка највећа* [ЛМ 1107 (III 237)]; *скупо ли те та погрѣшка стаде!* [ЛМ 1420 (IV 210)]; *Погрѣшку сам позно грдно позна* [ЛМ 1517 (V 97)].

Овога пута и Речник Његошева језика даје једну одредницу илуструјући је, између осталог, примјером из Шћепана Малог (ИИИ 190, код нас 1874) и са двије од три потврде из Луче микрокозма, и то управо оне у којима је у првом издању одштампано *ѣ* под руским утицајем (IV 210, V 97) [СТЕВАНОВИЋ И ДР. 1983 II: 53, с. в. *погрѣшка*]. У Речнику Луче микрокозма ми смо дали предност краткосилазном акценту: *погрѣшка* [МАРОЛЕВИЋ 2016: 797].

(4) Војислав П. Никчевић, по својој „текстологији“, Његошове изворне ликове квари својим књишким: *грјехота*, *Грјехота*, *грјехови* [НИКЧЕВИЋ 2005: 112, 208, 43].

5.3. Рефлекс кратког јата послѣје *р* којем не претходи још један сугласник захтијева посебно објашњење.

(1) У Његошевом језику рефлекс *е* иза *р* у позицијама кратког јата није никакав екавизам него резултат природног развоја најпрогресивнијих ијекавских говора.

Кратко јат у ијекавским говорима прешло је у [je] послѣје свих тврних сугласника, па и у слогу *рѣ. У даљем историјском развоју десиле су се двије фонетске промјене: 1° *rje > ré* (јекавско јотовање); 2° *ré > re* (депалатализација сугласника *ř*).

У периферним ијекавским говорима дошло је до аналошког васпостављања рефлекса [je]: према *vjek – vje~it* добили смо *rje~ – rje~it*. У југоисточним ијекавским говорима (Црна Гора и Херцеговина) аналогична није дјеловала: остали су фонетски резултати развоја с кратким слогом *re*. Научно објашњење наведене појаве: „Полазимо од тога да је кратко јат у облицима типа *gorèti* дало као рефлекс [je], да је то *j* јотовало сонант *r* те смо добили *gorèti*, депалатализацијом *ř* добијено је *goretì* у свим ијекавским говорима; касније је, у неким говорима, аналошки успостављено *gorjeti*“ – изнијели смо у раду [МАРОЛЕВИЋ 1998: 36].

У првом издању Шћепана Малог једном је облик 3.л. множине аориста глагола *izgoreti* одштампан с е-рефлексом: *на ватри га су сто рѡба̄ / клети Турци изгореше*, [ШМ 2148 (76), **изгореше** (с. 102)], а други пут са је-рефлексом: *Турске војске поглавари / љ тѡј кули изгореше*: [ШМ 2373 (119), **изгорјеше** (с. 113)]. Та разлика је остала у свим наредним издањима осим наших; једино смо ми овај други примјер исправили према првом, најприје у основном издању [МАРОЈЕВИЋ 2018: 374, 384].

Овдје је занимљиво да је исти облик, који формира риму, различито представљен у истој врсти стиха, а то је финални осмерац у саставу шеснаестерца, и у истом жанру, а то је пјесма коју изводи коло. Додуше, први примјер је у пјесми коју изводи друго коло, строфа је катрен, и рима је укрштена:

ДРУГО КОЛО

Мр̀ва̄љевић, витез стари,
на мук̄ама живот да̄де,
на ватри га су сто рѡба̄
клети Турци изгореше,
Мандушић њм смртно рањен
у рукама соко паде,
на коцу га рањенога
тада Турци зли попеше.

[ШМ 2147–2150 (75–78)],

а други у пјесми коју изводи прво коло, строфа је дистих, и рима је парна:

ПРВО КОЛО

Турске војске поглавари
љ тѡј кули изгореше:
овакви су за њих дари –
нека Турци мање гр'јешѡ.

[ШМ 2373–2374 (119–120)].

Основано се мора претпоставити да је Андрија Стојковић ставио јоту под утицајем свог сопственог изговора да би нагласио риму (**изгорјеше** : **гр'јеше**), а да је у аутографу графема **ѣ** била само у другој ријечи (**изгореше** : **гр'јеше**). Занимљиво је да је ово један од ријетких примјера у којима је једносложни рефлекс дугог јата у првом издању снабђевен апострофом.

И у првом издању Горског вијенца у префиксалним изведеницама глагола *goreti* трипут је одштампан е-рефлекс: Па све мѡга̄н с јадом прегорети, [ГВ 1281, **прегорети** (с. 50)]; „Бјѡ̀ нагоде ѡ изгѡре кућа!“ [ГВ 1564, **изгѡре** (с. 61)]; ма изгоре ојађела кула. [ГВ 2785, **изгѡре** (с. 115)Š. И у сачуваном дијелу пјесниковог аутографа налазимо графему **е** у првом примјеру: **прегорети** (l. 14 об.). У два облика на мјесту кратког јата иза *r* у првом издању Горског вијенца (из оног дијела чији аутограф није сачуван) одштампана је графема **ѣ**: „[...] па у живи огањ изгорети!“ [ГВ 2215, **изгорѣти** (с. 91)]; Куће турске огњем

изгоресмо [ГВ 2604, **изгорѣсмо** (с. 107)], што сви приређивачи транслитеришу: изгорјети, изгорјесмо. Ми мислимо да овдје не треба примијенити просту транслитерацију (ѣ = је) него фонетску реконструкцију: Његош није могао у инфинитиву изговарати ~as *pregoreti* а ~as *изгорјети, у аористу ~as *izgore* (двапут) час *изгорјесмо, него је Milorad Medaković} као приређивач под утицајем свог сопственог изговора – у западним српским говорима по аналогiji са (*pre*)gorijevati васпоставило се (*pre*)gorjeti – или под утицајем руске и црквенославенске ортографије нарисао графему **ѣ** у наведеним стиховима (а Његош је облике могао *izgovarati* само са *e*). Писање графеме **ѣ** ми посматрамо као штампарску грешку погрешне редактуре облика у првом издању.

У Речнику Његошева језика сви примјери се наводе у оквиру исте одреднице, али се у њој полази од двојства: **изгòрети** и **изгòрјети** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 276–277]. Одредница се илуструје са сва четири примјера из Горског вијенца (два са *re*, два са *rje*), једним из Шћепана Малог (оним са *re*); из Свободијаде и Огледала србског су по један примјер са *re* и са *rje*; са *rje* су по један примјер из приповијести Житије Мрђена Несретњиковића и из епске пјесме Кула Ђуришића. Другим ријечима, Његошев рукопис не потврђује ни један примјер, осим оног примјера из Горског вијенца с другим префиксом: **прегòрети** (л. 14 об.).

(2) У староцрногорским и источнохерцеговачким говорима кратко јат иза *r* дало је *e*. Бранко Милетић у црмничком говору не наводи никакве изузетке: „Иза *r* прелази кратко *ĭ* без изузетка у *e*“ [МИЛЕТИЋ 1940: 247]. Митар Пешикан налази у Љешанској нахији изузетке: „Секвенца *rě* (са кратким *e*) обавезно даје *re*. Изузеци су *stàrje{fina}* и *starje{fùnstvo}*“ [ПЕШИКАН 1965: 104]. У говору Пиве и Дробњака Јован Вуковић, поред генитива сингулара *korjèna* (а то је локални развој рефлекса дугог јата), као изузетак помиње именицу *œstarjè{fina}* (и сличне речи од основе старјеш-)“ [ВУКОВИЋ 1938–1939: 16], али тај изузетак потврђује правило јер је то књишка ријеч преузета из војничког регистра. Вуковићев општи закључак гласи: „Као и у осталим говорима ијекавског типа *j* од гласовног скупа *je* који је постао од кратког *ĭ* иза сугласника *r* и у овом говору обично се губи, и то овде последније него у многим другим говорима, и правилније него што то показује данашњи књижевни језик“ [ВУКОВИЋ 1938–1939: 16].

У Његошевом пјесничком језику ни именице које наводи Пешикан не представљају изузетке: *Stare{fine i sav narod sko~e kao bijésni}* [ШМ -421]; двјеста ћеса̄ рекох старешинства, [ШМ 3919].

(3) Рефлекс кратког јата послије *r* несумњиво имамо у глаголу *prevariti*: Није мене лако преварити: [ШМ 1169], али проблем представља глаголска именица која се с њим налази у односу узајамне мотивације.

Првобитно су алтернирали кратко јат у глаголу и дуго јат у именици, односно њихови рефлекси. Речник Његошева језика наводи именицу с ијекавским рефлексом дугог јата: **пријèвара** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 162] илуструјући је примјером из приповијести Житије Мрђена Несретњиковића, из два писма и из Свободијаде (овај архаизам се данас изговара с краткосилазним акцентом на првом слогу: пријевара).

Под утицајем рефлекса јата у глаголским облицима појавио се е-рефлекс и у именици: без преваре нек ти је на знање: [ШМ 569]; чувајте се његове преваре. [ШМ 3077]. У Речнику Његошева језика са ове двије потврде из Шћепана Малог (у десетерцу) и три потврде из Свобидијаде (у осмерцу), које су биле условљене изосилабизмом (једнаким бројем слогова у одговарајућем стиху), али и са једном потврдом из преписке (гдје силабички разлози нису били релевантни) илуструје се именица са е-рефлексом кратког јата: **прѣвара** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 128].

Из свега наведеног треба извући два закључка: 1° оба лика именице у Његошевом пјесничком језику су аутентична; 2° у именици с е-рефлексом акценат је краткосилазни на првом слогу.

(4) Војислав Никчевић ијекавизира и именицу *prevara* у позицији једно-сложног рефлекса јата: (ген.) пр'јеваре [НИКЧЕВИЋ 2005: 51, 168].

5.4. Посебно објашњење захтијевају примјери у којима је, на мјесту дугог јата послије *r*, у Шћепану Малом посвједочен е-рефлекс.

(1) Именица *préstol* има е-рефлекс не само у сваком од седам стихова: и рашта те с престола дигоше. [ШМ 224]; са гордога царскога престола, [ШМ 302]; нити жалим стада ни[т] престола, [ШМ 455]; да се враћаш на твоје престолу. [ШМ 2330]; што ми силом престол уграбише [ШМ 2339]; прѣстол ђедов и ђедову круну – [ШМ 2361]; са престола у харем нѣсрећњи, [ШМ 3634], него и у прози, гдје аутора није условљавала силабичка структура исказа: раздѣвателъ земних престолѣ, [ШМ -1614].

(2) Врло је занимљива историја објављивања 1724. стиха Шћепана Малог. У првом издању је очита штампарска грешка, која није исправљена на крају књиге: У престолу Лавру Немањића, [СТОЈКОВИЋ 1851: 84]. У другом издању исправка је учињена у трећој ријечи: У престолу лавре Немањића, [ЈОВАНОВИЋИ 1881: 71]. Драгутин Костић је у другој ријечи замијенио *l* са *n*, па је тако умјесто именице добио придјев: У престону лавру Немањића, [КОСТИЋ 1902: 99 (1759)]. Милан Решетар, који се служио издањем браће Јовановића као протографом, чини корак уназад, враћа се на текстолошко рјешење другог издања: у престолу лавре Немањића, [РЕШЕТАР 1926: 249 (III 40)]. Данило Вушовић прихвата Костићево рјешење (само што стих завршава тачком и запетом): У престону лавру Немањића; [ВУШОВИЋ 1935: 206 (III 40)]. У послижератним издањима, Михаила Стевановића, Владана Недића, Јевта Миловића и Александра Младеновића, прихваћено је Костићево рјешење, само што стих почиње малим словом.

Ми смо у основном издању оставили *l* првог издања и додали *n* у квадратној загради: у прѣстол[н]у лавру Немањића, [МАРОЈЕВИЋ 2018: 357 (1724)]. Предност овог рјешења није толико у томе што се види како пише у првом издању а шта је додато, него нарочито у томе што реконструисани придјев одговара Његошевом пјесничком језику: творбену базу Његош има само с ликом *préstol*, а не и с ликом **préstō*. То се не види из Речника Његошева језика, у коме се полазни облик наводи двојако: **прѣстō(л)** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 152]. Лик *préstō* не потврђује ниједан примјер, а у лику *préstol* нема финалне дужине, која је настала послије преласка *l* у *o*. Анализирани пак примјер у Речнику служи као

једина потврда придјева **прѣстѡнѣ** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 152]. Послије наше реконструкције одредницу треба измијенити – *préstolnĭ*.

(3) Именица *préstol* ротврђена је и у Горском вијенцу. У критичком издању овог спјева [види МАРОЛЕВИЋ 2005: 811–812] закључили смо сљедеће. У лексеми *prestol* одражена је дефонологизација јата (*ě ě e*) у префиксалној морфеми, док је књишког карактера чување *l* на крају слога. Зато у графици првог издања: **Пѣстолѡ** (с. 9), **пѣстолѡ** (с. 28) односно пјесниковог аутографа: **пѣстолѡ** (л. 3 об., 8 об.) задржавамо е-рефлекс: престол сруши а тартар уздрма. [ГВ 236]; који сјѣдѣш на престол небесни [ГВ 743].

(4) Војислав Никчевић, по загребачком узору за језички стандард, ијекавизира и именицу *prestol*, на примјер: што ми силом пр’јестол уграбише [НИКЧЕВИЋ 2005: 132], као што је то чинио и у свом издању Горског вијенца [НИКЧЕВИЋ 1997: 61, 80].

GLAVA 6. REFLEKSI JATA POSLIJE *l* I *n*

6.1. Послије сугласника *l* пажњу заслужује, прво, прилог и предлог *pòslije* те прилог *nàjposlije*.

Једносложни рефлекс дугог јата реконструишемо у прилогу *pòslije*¹: Памети се *pòsl’jĕ* научише – [ШМ 3779], у његовом грамагичком хомониму, предлогу *pòslije*¹¹: *pòsl’jĕ* ове среће нечувене [ШМ 1746] и у суперлативном прилогу *nàjposlije*: док *nàjposl’jĕ* отпрѣми колаче [ШМ 1112]; док *nàjposl’jĕ* – све у своју тѡрбу! [ШМ 1886], у фонетској транскрипцији: *pòsl’jĕ* (а не **посље*), *nàjposl’jĕ* (а не **најпосље*).

(1) Графика прилога **Послѣ** (с. 98) у прозном фрагменту првог издања Горског вијенца допушта, а графика прилога и предлога (с генитивом) **послѣ** у стиховима првог издања Луче микрокозма обавезује да у критичким издањима ових дјела реконструишемо једносложни ¹¹је-рефлекс дугог јата послије сугласника *l*. Примјер из Горског вијенца указује да је Његош и у прозном фрагменту прилог *poslije* изговарао са редукцијом и неслоговношћу прве компоненте дифтоншког алофона [¹¹је], што се може исказивати у критичком (научном) издању дјела на сљедећи начин: *Posli* [*pòsl’jĕ*] *tridest~etrdest drugā pri-aj svoje snove*; [ГВ -2387]. Фонетска (изговорна) варијанта одражена у првом издању може се, међутим, занемарити, нарочито у издању које не служи само за научну употребу, пошто силабичка структура прозног текста није релевантна. То је тачно запазио Милан Решетар, и у његовом издању наведени прозни фрагмент гласи: Послије тридест четрдест других причај своје снове; [РЕШЕТАР 1890: 208].

Констатујући да „у неким речима и у црногорском дијалекту може бити двојака замена **ѣ**: *је* или *јје*“ те „да таквих дублета има и код Његоша“, Данило Вушовић пише: „То исто имамо и код прилога за време на -лѣ-: *posqe* [= Штепан Мали] (3) 62, *najposqe* Ш (2) 268, Ш (3) 202 и: *poslije* V [= Горски вијенац, иза стиха] 2386“ [Вушовић 1930^a: 102–103; Вушовић 1930^b: 10–11]. Овдје је занимљиво да Вушовић као примјер за лик *poslije* узима Решетареву транскрипцију наведеног прозног фрагмента, а не графију првог издања. Кад је пет година касније приређивао Његошева Цјелокупна дјела, и Вушовић је као и Решетар транскрибовао прилог *poslije* [Вушовић 1935: 73].

У приказу првог Вушовићевог издања Милан Решетар се осврће и на ријеч *poslije*: „Прву ријеч [тј. *poslije*] Владика у стиху броји само двосложно [...], па сам зато ја писао (*naj*)*posl'je*; В-ћ [= Вушовић] напротив пише (*naj*)*posqe*, јер се често тако и чује, али је требало исправити на (*naj*)*po{qe*, како се најчешће изговара [...]. Кад он каже да се (у Црној Гори) може чути и *posqe*, може му се вјеровати, премда Вук за Црну Гору има само *po{qe*; него ипак треба питати како је Владика изговарао. Не сјећам се има ли у њега који примјер за *poslije* у стиху с двосложним *-ije*, али је сигурно да тамо има само (црногорско) *poslijed* [...], па није ли то јак знак да је Владика изговарао и *poslije*?“ [РЕШЕТАР 1936: 221].

Треба истаћи да у Његоша имају два примјера (у функцији прилога) „за *poslije* у стиху с двосложним *-ije*“ – у Шћепану Малом: нò ћемо се послије сјетити. [ШМ 3194]; јер послије нас помоћи неће [ШМ 3236], три примјера (у функцији предлога) у прози: *poslije slu`be bò`[и]jē* [ШМ -1685]; *poslije dugog žutawa* [ШМ -2946]; *poslije dugoga ispita* [ШМ -2955] и један примјер суперлатива прилога: најпослије и гроб ти нађоше [ШМ 2315]. Њима треба прикључити два примјера прилога *пòслијед*, који се интерпретира као дијалектизам (у књижевном језику ијекавског изговора је *пòслије*), мада је ријеч заправо о архаизму који се у дијалекту чувао: што би могло до *пòслијед* бити. [ШМ 104]; и да ви се до *пòслијед* прича! [ШМ 1958]. То значи да је Владика *изговарао* не само *poslijed* него и *poslije*, а то опет потврђује да је реконструкција једносложног рефлекса дугог јата – на традиционалан начин *posl'je*, у нашим критичким издањима [*пòсл'јē*] – текстолошки оправдана. Што се тиче констатације да се често у Црној Гори „чује“ (*naj*)*posqe* – заиста се тако „чује“, али је то варљиви акустички утисак: тако се заиста „чује“, али се тако не изговара, а тако се чује кад се изговара једносложни рефлекс дугог јата [*пòсл'јē*] умјесто обичнијег двосложног [*пòслије*].

(2) У првом издању [Стољковић 1851] Његошево рукописно *послѣ* замијењено је са: **Посље** (с. 85), **посље** (с. 173), а рукописно **најпослѣ** са: **најпосље** (с. 57, 91), тј. прочитан је е-рефлекс кратког јата с јовањем само непосредно претходнога сугласника *l*. Исто текстолошко рјешење задржано је у другом издању: најпосље [Јовановићи 1880: 49], Посље, најпосље, посље [Јовановићи 1881: 72, 76, 143], а прихватио га је Данило Вушовић [Вушовић 1935, 1936], а од њега је преузето у послижератним издањима, Михаила Стевановића (од другог издања), Јевта Миловића и Александра Младеновића. У првом Стевановићевом издању и у Недићевим издањима има један изузетак.

Драгутин Костић, у трећем издању, даје друкчије текстолошко рјешење – е-рефлекс кратког јата с јовањем читаве сугласничке групе *sl*: Док најпошље отпреми колаче [Костић 1902: 66 (1145)]; Пошље ове среће нечувене [Костић 1902: 100 (1781)]; Док најпошље све у своју торбу. [Костић 1902: 106 (1921)]; Памети се пошље научише, [Костић 1902: 201 (3853)].

Треће текстолошко рјешење дао је Милан Решетар: док најпосл'је отпреми колаче [РЕШЕТАР 1926: 227 (II 268)]; посл'је ове среће нечувене [РЕШЕТАР 1926: 250 (III 62)]; док најпосл'је све у своју торбу. [РЕШЕТАР 1926: 255 (III 202)]; Памети се посл'је научише: [РЕШЕТАР 1926: 325 (V 371)]. Технич-

ком грешком коректора, прва три наведена стиха одштампана су с великим почетним словом (Решетар је био одредио мало).

У издању Владана Недића једном је *posl'je*: Рамети се посл'је научише: [Недић 1964: 156 (V 371)], а три пута (*najposqe*: док најпосље отпреми колаче [Недић 1964: 53 (II 268)]; посље ове среће нечувене [Недић 1964: 78 (III 62)]; док најпосље све у своју торбу. [Недић 1964: 83 (III 202)]. Исто то шаренило налазимо у другом Недићевом издању, са истим изузетком: Памети се посл'је научише: [Недић 1969: 163 (V 371)]. Овај изузетак Недић је преузео из првог издања Михаила Стевановића: Памети се посл'је научише: [Стевановић 1952: 188 (V 371)], али га је Стевановић исправио, већ у другом издању: Памети се посље научише: [Стевановић 1967: 190 (V 371)].

У Речнику Његошева језика налазимо аутентичне облике, и прилог **пѡслије** (с акцентом) и предлог **послије** (на коме нема акцента) [Стевановић и др. 1983 II: 98–99], али је само један примјер с једносложним рефлексом дугог јата, из превода првог пјевања Илијаде (Посл'је избра савршене Фебу), по текстолошкој интерпретацији Радована Лалића. Бројним примјерима илуструју се и неаутентични облици, прилог **пѡсље** (с акцентом) и предлог **посље** (на коме нема акцента) [Стевановић и др. 1983 II: 100]. Прозодијско разликовање нема оправдања – и предлог има акценат, додуше ослабљен (побочни).

Речник Његошева језика биљежи и облик са суперлативним значењем, с дугосилазним акцентом на првој морфеми (по Вуку), и аутентични **најпослије**, и неаутентични **најпосље** [Стевановић и др. 1983 I: 478–479]. У Његошевом језику посвједочен је само један облик, с двосложним и једносложним рефлексом дугог јата, и без јотовања. У суперлативним облицима Вук Караџић је имао само један, дугосилазни акценат, савремени српски књижевни језик има два: неутрални краткосилазни (у овом случају *najposlije*), у коме је *naj-* префикс, који ми и реконструишемо, и стилски обиљежени дугосилазни, у коме је *|naj|* префиксоид.

(3) Најнеобичније је рјешење које Војислав П. Никчевић нуди за црногорски „правоговор“ – он јотује оба сугласника, на примјер: Памети се посље научише [Никчевић 2005: 199].

(4) Од четири понуђена рјешења – (нај)посл'је (Решетар), (нај)пошље (Костић), (нај)поцље (Никчевић) и (нај)посље (остали) – тачно је само једно, Решетарево; такво рјешење и ми дајемо у основном издању [Маројевић 2018: 333, 358, 363, 438]. Транскрипција *посље и *поцље (Никчевић и посљедоватељи му пишу: поцље) није адекватна пошто сугласници *l* и *j* не долазе у непосредни контакт да би се остваривало јекавско јотовање; варваризам *пошље појавио се по аналогiji с придјевом *po{qedwa* (времена), у коме је рефлекс јата скраћен.

У строгој силабичкој структури десетерца, за графију **послѣ** нашег критичког издања Шћепана Малог морамо реконструирати у другом слогу једносложни ^нје-рефлекс дугог јата. У једном стиху облик има функцију *priloga* (с главним акцентом, означимо га: *pòslije*¹):

Памети се послѣ [пѡсл^нјѣ] научише – [ШМ 3779],
а у једном – функцију *predloga* с генитивом (с побочним акцентом, означимо га: *pòslije*¹¹):

послѣ [п[̄]осл[̄]јѣ] ове среће нечувене [ШМ 1746].
Superlativni oblik, naravno, ima samo glavni akcenat i samo funkciju *priloga*:

док најпослѣ [н[̄]ајпосл[̄]јѣ] отпреми колаче [ШМ 1112];
док најпослѣ [н[̄]ајпосл[̄]јѣ] – све у своју торбу! [ШМ 1886].

6.2. Послије сугласника *l* пажњу заслужују, друго, примјери јекавског јотовања у топониму *Srqāt* и апелативу *bjeqega*.

(1) Рефлекс кратког јата послије *l* јесте *e* с јотовањем претходног сугласника: те ја м[̄]орем, д[̄]оклѣ љ Сплѣт дођем – [ШМ 274]. По старом правопису графемом **ѣ** означавано је и *e* и јотовање претходног сугласника. У првом издању само је графема **ѣ** рукописа транслитерисана у *je*: Те ја морем докле у Сплѣт дођем, [Стојковић 1851: 19]. Грешка је исправљена већ у другом издању, у којем је стављена и запета на цезури: Те ја морем, докле у Сплѣт дођем, [Јовановићи 1880: 19].

(2) Ефекат јекавског јотовања у 417. стиху изостао је у првом издању: Црну капу ода зла бјелегу, [Стојковић 1851: 25]. У другом издању додата је само запета на цезури, а текст фонетски није исправљан: Црну капу, ода зла бјелегу, [Јовановићи 1880: 24]. Тако је остало у свим каснијим издањима (у њима је то 420. стих првог чина), све док текст ми нисмо исправили: црну капу, ода зла бјелегу, [Маројевић 2018: 304]. Додуше, облик је јотовао Војислав П. Никчевић [Никчевић 2005: 45], али је он јотовао и оно што није имало услова за ту гласовну појаву. Наша реконструкција заснива се на чињеници да се, по старом правопису, у групама **ле**, **ли** често мекоћа није обиљежавала: у старославенском језику није било прејотованог **и**, а слово **л** имало је вриједност и 'л', и 'љ'.

У Речнику Његошева језика наведеним и још једним примјером из Огледала србског илуструје се варијанта **бјелега** [Стевановић и др. 1983 I: 31] (то је, стварно, само ортографска варијанта по старом правопису).

6.3. Послије сугласника *l* пажњу заслужују, треће, примјери у којима, у случају њихове једносложне употребе, не може доћи до јекавског јотовања – у придјеву *slijepi*, глаголу *zalijevati* и именици *klijetka*.

(1) Једносложни рефлекс дугог јата у придјеву *slijepi* у једном примјеру у првом издању Шћепана Малога одштампан је адекватно, с апострофом и секвенцом 'је: Гордост сл'јѣп[̄]а јесте душа турска [ШМ 3102, **сл'јѣна** (с. 144)], а други пут погрешно, с ефектом јекавског јотовања: са једнијем сл'јѣпијем народом – [ШМ 3541, **слѣнијем** (с. 164)].

Грешка у 3541. стиху првог издања објашњава се начином припреме и штампања спјева. Приређивач овдје није једносложни рефлекс дугог јата назначио с апострофом испред граfiјске секвенце **је**, а штампари у Загребу текст су слагали према латиничком рукопису, па су секвенцу **лј** у облику **слјѣнијем** замијенили једним словом (**љ**) умјесто са два (**лј**). Имамо и један обрнути примјер у коме су загребачки словослагачи секвенцу **лј** у облику **Сплјет** замијенили са два слова (**лј**) умјесто са једним (**q**): те ја м[̄]орем, д[̄]оклѣ љ Сплѣт дођем – [ШМ 274, **Сплјет** (с. 19)]. У оба случаја грешке је коректор односно редактор пропустио да исправи.

У другом издању грешка је поновљена: Са једнијем сљепијем народом, [Јовановићи 1881: 136] (текст је вјероватно приређивао екавац, Ђорђе Поповић-Даничар), а у трећем Драгутин Костић је покушао да је исправи јотујући и иницијално *s*: Са једнијем шљепијем народом: [Костић 1902: 191 (3615)]. Тако је грешку исправио тек Милан Решетар, у четвртом издању спјева: Са једнијем сл'јепијем народом! [РЕШЕТАР 1926: 317 (V 133)].

У другом и трећем издању задржан је правилан облик из првог издања у 3102. стиху, тј. приређивачи нису према једној потврди покварили другу – то ће урадити тек Александар Младеновић: он је не само поновио штампарску грешку првог издања у другом примјеру: са једнијем сљепијем народом; [Младеновић 2007: 210 (3614)] него је према њој покварио и облик у првом примјеру: гордост сљена јесте душа турска, [Младеновић 2007: 188 (3175)].

Има још један примјер придјева *sljepi*, али у њему једносложни ије-рефлекс треба реконструисати: кад свободу свѣтѹ рѹжѣ / а тиранству сл[']јѣ пѡм служи: [ШМ 828 (14), **слепом** (с. 42)]. Грешка првог издања лако се објашњава: Његош је понекад и једносложни рефлекс дугог јата писао са **ie**, а приређивач је десетеричко **i**, умјесто да га замијени апострофом и јотом (**'j**), изоставио да би сачувао десетосложни изосилабизам.

Овај привидни екавизам није исправљен у наредна два издања: слепом [Јовановићи 1880: 38; Костић 1902: 49 (845)]; исправио га је Милан Решетар, у четвртом издању спјева: а тиранству сл'јепом служи? [РЕШЕТАР 1926: 215 (I 848)]; исто у Никчевић 2005: 62]. Али његова исправка није дуго трајала. Неадекватни облик из претходних издања вратио је Данило Вушовић: А тиранству слепом служи? [Вушовић 1935: 177 (I 848)], а за њим послеријатни приређивачи [СТЕВАНОВИЋ 1952: 47 (I 845), исто у Недић 1964: 40, Миловић 1965: 57; Младеновић 2007: 64 (845)]. Ијекавски облик ми смо ваставили, најприје у основном издању [МАРОЈЕВИЋ 2018: 320 (828 /14/)].

Овдје бисмо подсјетили на једну интертекстуалну паралелу – привидни екавизам у првом издању Горског вијенца: *stari i sl[ij]epi iguman Stefan* [ГВ-2218, **слепий** (с. 91)]. Тешкоћу реконструкције условљавају два момента: 1° примјер је из оног дијела Горског вијенца чији рукопис није сачуван, па не знамо како је облик био написан у изворноме аутографу; 2° облик је посвједочен у прозном тексту те не знамо да ли га је пјесник изговарао с двосложном или с тросложном силабичком структуром. С обзиром на то да се е-рефлекс не може објаснити ни утицајем говора пјесникова завичаја ни црквенославенском традицијом, мора се поћи од штампарске грешке у првом издању (изостављање десетеричког **i**): **сл[']епий**, што би се читало [сли'јепи]. Мање је вјероватно да је умјесто *e* било написано **ѣ**, што би указивало на једносложни ^ѣје-рефлекс, али би и у том случају било оправдано, с обзиром на то да је ријеч о прози, алтернативно реконструисати тросложни облик придјева. У Целокупним делима Решетар у фусноти, у складу са својим текстолошким маниром, указује да је ријеч о штампарској грешци првог издања: *pred 2218 слепий* [РЕШЕТАР 1926: 82Ѕ]. Штампарска грешка је била исправљена и у издањима претходних и наредних приређивача, а из четвртог издања Целокупних дела, у коме су Горски вијенац приредили Радосав Бошковић и Видо Латковић, облик је доспио у Речник Његошева језика, у одредницу **слијеп** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 303]. Екавски

облик из Стевановићевог издања Шћепана Малог није представљен у одредници *слѣп јер такве одреднице у Речнику (срећом!) и нема.

Јекавско јотовање је остварено у позицији кратког јата у именици са суфиксом *-оја*: до слѣпоће и враж'јег суђења [ШМ 2176, **слѣпоће** (с. 103)], али она није представљала текстолошки проблем.

(2) Једносложни рефлекс дугог јата у глаголу *zalijevati* у првом издању одштампан је са секвенцом **је**, а то значи да није адекватно представљен јер недостаје апостроф: зал'јевати нашијем оловом. [ШМ 3169, **залјевати** (с. 147)].

Приређивач другог издања текст ће покварити јотујући сугласник *l*: Залјевати нашијем оловом. [Јовановићи 1881: 122], али ће грешку овога пута исправити Драгутин Костић, у трећем издању спјева: Зал'јевати нашијем оловом. [Костић 1902: 172 (3243)].

Вратио је грешку из издања браће Јовановића Александар Младеновић: залјевати нашијем оловом. [Младеновић 2007: 191 (3242)]. А грешка је крупна да крупнија бити не може, као и оне двије претходне [види горе т. (1)]: сугласници *l* и *j* не долаза у контакт да би могло доћи до јотовања!

(3) Двосложни рефлекс јата у именици *klijet* није изазивао дилему јер је тако представљен и у првом издању, двапут у стиху: нѡ у ону клијет затворили: [ШМ 3229, **клијет** (с. 150)]; само ону клијет отворимо – [ШМ 3230, **клијет** (с. 150)] и једном у прози: *Poslije dugoga ispita vide da je ~isto kazao otkuda je, povedu ga i zatvore u jednu kljjet vi{e sobe kw[аза] Dõlgorõkova*. [ШМ -2955, **клијет** (с. 137)].

Проблем представља изведеница са суфиксом *-ка* (у прози) јер је у првом издању одштампана с ефектом јекавског јотовања: *Dolazi Pétro Xàja iz Novoga i donosi nà dār {jèpanu dvije kanarúne u dvije kljjetke i jèdnõga papàgala*. [ШМ -2377, **кљетке** (с. 113)]. У каснијим издањима Шћепана Малог предложена су три текстолошка рјешења акузатива паукала синонимичног с акузативом плурала а у значењу локатива.

Једни су оставили графију првог издања иако се такав лик именице ничим не може потврдити: кљетке [Јовановићи 1881: 94; Костић 1902: 133 (иза стиха 2447); Вушовић 1935: 226 (иза стиха III 728); Младеновић 2007: 151 (иза стиха 2447)].

Милан Решетар је можда био на правом путу да ријешити проблем ако пођемо од тога да се у његовом тексту поткрала штампарска грешка: кијетке [РЕШЕТАР 1926: 274 (иза стиха III 728)] с упућивањем на текст првог издања: „кљетке“ (нап.). Потоњи приређивачи нису препознали вјероватну штампарску грешку у Решетаревом издању: к[л]ијетке, па ни Војислав П. Никчевић који се Решетарева издања придржавао све до понављања штампарских грешака, али се овога пута приклонио Стевановићу: крљетке [Никчевић 2005: 135].

Трећи су пошли од тога да је у првом издању пропуштено слово **р** између **к** и **љ**: крљетке [СТЕВАНОВИЋ 1952: 124 (иза стиха III 728), исто у НЕДИЋ 1964: 193]; своје претходнике је поправио Јевто Миловић ставивши реконструисано слово у заграду: к(р)љетке [Миловић 1965: 151]. Из четвртог издања Целокупних дела реконструисани облик је доспио и у Речник Његошева језика са само овом потврдом: **крљѣтка** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 382]. Користимо

овдје формулацију „иза стиха...“ а не као у Речнику: „(ШМ III, испред ст. 729)“ јер се у свим издањима као два сљедећа стиха рачуна „разговор“ Шћепана и његовог „папагала“.

Све би се могло и разумјети да у два Његошева рукописа није написан прави облик и да се он лексикографски не описује у истом Речнику. Именица **кљѣјетка** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 349] илуструје се с двије потврде. Једна је из писма Димитрију Владислављевићу: Тако је исто смијешно виђети ђе слон у ковчегу на леђима носи чељад као што бечки сељанин носи у клијетку на леђима кокошке на пазар [ЊЕГОШ Изабрана писма 1975: 205; уп. оригинал: Тако ó исто сміешно виђети ђе слонã и ковчегу на леђима носи челãдã као што бечкїє селãнинã носи у клѣтку на леђима кокошке на пазарã (Архив САНУ, бр. 9017/1, л. 2)]. Друга потврда је из Биљежнице: Венециã се види са звоника свет[огъ] Марка као гомила црнихъ **кльтакахъ**, избаченыхъ буромъ у морске лужине; оданде човѣкъ види какву є жалостну кабаницу облачила – [МАРОЈЕВИЋ 2017: 289 (снимак оригинала је на претходној страни)].

Видимо да је и у Биљежници именица написана с графемом **ѣ** (**кльтакахъ**), као и у писму Димитрију Владислављевићу (**кльткѣ**), а тако је сигурно била написана и у аутографу Шћепана Малог (**кльтке**), али је Андрија Стојковић није правилно пренио на нови правопис помисливши да она има рефлекс кратког јата с јекавским јотовањем. Облик би се могао читати двосложно (к^лјѣтке), али пошто је ријеч о прозном тексту, то није обавезно.

6.4. Једносложни ије-рефлекс дугог јата (у фонетској транскрипцији: Н^јјѣмче), а не рефлекс кратког јата, с јотовањем (*Њѣмче), реконструираемо у вокативу етнонима *Nijemas* у стиху: „Добро Н^јјѣмче, сјѣтра ћемо вид^јјѣт: [ШМ 284, **нјемче** (с. 19)].

У првом издању само је графема **ѣ** рукописа транслитерисана у *je*. Тачније, приређивач, ако је полазио од једносложног рефлекса дугог јата, овдје није ставио апостроф испред графичке секвенце **је**, а ако је полазио од аналошког јотовања, није исправио облик у коректури, тј. ако су штампари у Загребу, слажући текст према латиничком рукопису, оставили **нј** у облику **Нјемче** не замијенивши га једним словом (**w**). Другим ријечима, прво издање је оставило дилему, али оно више иде у прилог нејотованог облика – много чешће није стављан апостроф на мјесту неслоговног *i* него што је *w* замјењивано са *nj*. За ово посљедње имамо само два примјера, од којих је у једном прасловенско јотовање (и за њега се по славеносрпској ортографији користила графема **ѣ** послије *n*): њеном своду крај се наћ не може [ШМ 1705, **Нјеном** (с. 84)], а само у једном јекавско јотовање, у етнониму (а не презимену) *Weguŕ: a poslaníci sŕ pò itenu iguman Teodósija Mrkojeviŕ, proto Jovan Āvrāmoviŕ, Bŕjelica, i Lazar Bogdánoviŕ, Wĕgŕŕŕ*. [ШМ -845, **Нјегуш** (с. 45)].

Приређивач другог издања определијело се за јотовани облик (*Wem~e*): Добро, Њемче, сјутра ћемо видјет^ј, [ЈОВАНОВИЋИ 1880: 19], што прихвата Драгутин Костић с поправљеном интерпункцијом: „Добро, Њемче, сјутра ћемо видјет^ј“; [Костић 1902: 22 (286)]. Костићево рјешење прихвата Данило Вушовић бришући апостроф у инфинитиву [Вушовић 1935: 162 (код њега је то 289).

стих првог чина)], као и Александар Младеновић, са Стевановићевом интерпункцијом [Младеновић 2007: 37].

Милан Решетар се одређује за једносложни ије-рефлекс с апострофом на мјесту неслоговног *i* (*N'jem-e*): „Добро, Н'јемче, сјутра ћемо видјет?; [РЕШЕТАР 1926: 196 (I 289)], што прихвата Михаило Стевановић додавши повлаку испред знака навода и бришући апостроф у инфинитиву [СТЕВАНОВИЋ 1952: 24 (код њега је то 286. стих првог чина)]. Стевановићеве рјешење у потпуности прихватају наредни приређивачи [НЕДИЋ 1964: 22; МИЛОВИЋ 1965: 29].

Тројаки су разлози што и ми у примјеру реконструишемо једносложни ије-рефлекс дугог јата: 1° тако је облик прочитан у првом издању; 2° цитирају се ријечи муслиманâ из Херцеговине, који и данас изговарају етноним *Nijemas*; 3° и у самој Црној Гори апелатив гласи *nijemas* у значењу ‘нијем мушкарац’, док је етноним добио лик *Wemas* секундарно, и по аналогiji. Иначе би Његош оба рефлекса написао на исти начин, с графемом **ѣ** (**Нѣмче**).

GLAVA 7. REFLEKSI JATA POSLIJE USNENIH SUGLASNIKA

7.1. Послије усненог сугласника *b* пажњу заслужује један глаголски коријен с романско-словенске контактне зоне и два творбено-семантичка гнијезда у којима се појављују хиперијекавизми.

(1) Глаголски коријен *-*бѣцх-* с романско-словенске контактне зоне појављује се у позицији дугог јата, и у тим примјерима ми реконструишемо једносложни ^hје-рефлекс: да б'јѣшите бѣзумнѣ фѣкару? [ШМ 3447, **бјѣшите** (с. 160)]; *Narod zàb[и]je{en {apti me|u sobom ~ude}i se {tò} je*. [ШМ -2293, **збјѣшен** (с. 109)], и у позицији кратког јата, и у тим примјерима ми реконструишемо је-рефлекс (наравно, без јекавског јотовања): *Smiju se tri pa{e, a i bęgler-bęg se malo ob-jęhwivā*. [ШМ -1313, **објѣхнива** (с. 65)]; *Vladika natmuren ~ita i katkad se pòob-jehnē*. [ШМ -321, **пообјѣхне** (с. 21)]. Текстолошки проблем представљају само примјери у којима ми видимо позицију дугог јата јер претходни приређивачи и лексикографи у њима виде је-рефлекс кратког јата.

Облик у 3447. стиху ми тумачимо као 2.л. мн. презента глагола *bijé{iti* у значењу ‘залуђивати’, а лексикографи глагол: „**бјѣшити**, -ѣм несврш. тал. дијал. *lako zabavqati*“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 32]. Речник српскохрватског књижевног и народног језика даје потпунију информацију: „**бјѣшити**, -ѣм несвр. (тал. бесо, глуп) покр. *zabavqati; zavaravati*, исп. бешити се“ [Речник САНУ 1959 I: 596]. У екавском повратном облику на основу примјера: ми се бешимо чуду [Речник САНУ 1959 I: 530–531] даје се друкчија семантизација: *~uditi se, biti zabezeknut*.

Облик у прози испред 2293. стиха ми тумачимо као трпни придјев глагола *zabijé{iti se* у значењу ‘забленути се’, а лексикографи глагол: „**збјѣшити се**, -ѣм се сврш. дијал. *zabezeknuti se*“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 31]. У Речнику српскохрватског књижевног и народног језика примјером из Шћепана Малог илуструје се глагол **збјѣшити се** [Речник САНУ 1968 V: 504], али се он упућује на екавски лик: „**збѣшити се**“ [Речник САНУ 1968 V: 501], с двије нијансе значења: **а.** *na{ì se u nedoumici, za~uditi se, zabezeknuti se*; **б.** *v%oidi{ zablenuiti*.

Ако је полазни облик био романизам (типа италијанског *besso*), мора се поћи од тога да је само дуго \bar{e} примано као јат и да је у ијекавским говорима оно дало ије-рефлекс. Али би у том случају остало необјашњено *h* (цх), које је, испред *i*, првом палатализацијом прешло у $\{$. Зато се мора поћи од тога да је то изворни словенски коријен *бојс- у коме је *с најприје прешло у *h* (цх), фонетским законом који се на руском зове „правило руке“ (остваривао се послвије гласова *p*, *u*, *k*, и и дифтонга с другом компонентом *u*, *i*), а затим је дифтонг *ои, другом палатализацијом, прешао у јат ($\ddot{e} = \text{ѣ}$). Тиме би све дошло на своје мјесто (укључујући и нашу реконструкцију).

(2) Његошев идиолект и пјеснички језик карактерише број *òbije* (инстр. *obijéma*) као хиперијекавизам, посвједочен с једносложним рефлексом дугог јата у примјерима: а сад виђу об'јема очима [ШМ 1937]; у гроб сѹ ѿх об'је сахранили. [ШМ 2779], у фонетској транскрипцији: об'јема, об'јѣ. У прозним текстовима вокал *i* у рефлексу *iје* реконструишемо у квадратној загради: òсјѣнка бò [и]јѣ над об[и]јѣма чѣстима свијѣта; [ШМ -1614]; *i pri-aju kako je grom udario u òb%oišje vojske*, [ШМ -1809].

Хиперијекавизам реконструишемо на основу примјера из Луче микрокозма: да оруж'ја од обије војске [ЛМ 1586].

(3) Његошеви хиперијекавизми су именица *pòbijeda* у генитиву: што сам узрок ја ове пòб'јѣдѣ, [ШМ 1868] и инструменталу једнине: ђе се враћа с пòб'јѣдòм к Призрену – [ШМ 1726]; том пòб'јѣдòм над Тѹрцима [ШМ 2058^a (62)], у фонетској транскрипцији: пòб'јѣдѣ, пòб'јѣдòм, њена ближа изведеница, придјев *pòbijednū* у акузативу једнине женског рода: слàву бòж'јѹ и пјѣсну пòб'јѣднѹ, [ШМ 2660] и њена даља изведеница, придјев *пèpobijedan* у номинативу множине мушког рода: како кажеш, тако нèпоб'јѣдни? [ШМ 1512]; највише су стога нèпоб'јѣдни [ШМ 1521], у фонетској транскрипцији: нèпоб'јѣднѣ. У савременом књижевном језику те ријечи гласе: побјѣда, побјѣдни, непобјѣдан, али оне нису и Његошеве. У прозним текстовима вокал *i* у рефлексу *iје* реконструишемо у квадратној загради: поб[и]јѣдòноснѣ шѣгин-шѣх [ШМ -1614]; *~ine blagodarènije Bogu za pòb[и]jedu nad Turcima*, [ШМ -1686]; *o novoj pòb[и]jedi na ^èvo i u Српници*. [ШМ -2468].

С једносложним рефлексом дугог јата је и глагол *robijediti* у десет истовјетних стихова којима се завршава низ од десет строфа које пјевају два кола: што је било, то ће бити – / Црнòгорац поб'јѣдити! [ШМ 817 (3) и др.], али је ту и у савременом књижевном језику двосложни рефлекс јата.

Хиперијекавизам реконструишемо на основу примјера из Луче микрокозма: пòбијѣдѣ и весѣља неба [ЛМ 838]; онда вòј'нство пòбијѣдонòснò [ЛМ 1544].

7.2. Послвије усненог сугласника *p* пажњу заслужује само изведеница са суфиксом *-ina* аугментативног (и пејоративног) значења од именице *pijesak*, посвједочена у 2663. стиху Штепана Малог. У Његошевом рукопису облик је морао бити написан са јатом (ѣ), дакле: пѣшчине. Пошто је графема ѣ била двозначна (или је-рефлекс, послвије усненог сугласника без јотовања, или једносложни ије-рефлекс, с неслоговношћу вокала *i* у том рефлексу). Приређивач првог издања определијелио се за је-рефлекс без јотовања: У његове запарне пјешчине. [Стољковић 1851: 126], што је остало без промјене у свим каснијим издањима укључујући и наше основно. Ни лексикографи се нису двоумили: у

двотомном Речнику Његошева језика наведеним примјером илуструје се лексема: „**пјѐшчина** *ж њесковиѿа замља, њешчана њустѿиња, њешчара*“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 31]. У једнотомни Рјечник уз пјесничка дјела П. П. Његоша ова именица није била укључена, али јесте придјев: „**пјѐшчѿанскѿи**, *ѿ, ѿ пјешчан*“ [СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1954/1957: 129], с једним примјером: празноћеса из *рје{~anskih* странах (179. стих Нове пјесне црногорске о војни Русах и Тураках почетој у 1828. году).

У критичком издању опредјељујемо се ипак за једносложни ^нјѐ-рефлекс дугог јата, али с краткоузлазним акцентом на другој компоненти дифтонга, задржавајући његошевску графему **ї** ортографски:

да гонимо поганскога сина
из Европе к његовом гњијезду,
у његове запарне пѿшчине [п^нјѐшчине].
[ШМ 2661–2663].

Овакво текстолошко рјешење одговара творбено-прозодијском типу: изведенице имају краткоузлазни акценат на предсуфиксалном слогу према дугосилазном акценту њихове творбене базе. Тај тип именица посвједочен је и у Горском вијенцу: *врх* → *вршина*, *пѿк* → *ѿучина*. Наша реконструкција не долази у колизију с овим творбено-прозодијским односом, који се формирао у вријеме кад је рефлекс дугог јата био само једносложан, дифтоншки: п^нјѐсак → *ѿ^нјѐшчина* (и *ѿ^нјѐшчанскѿи*). Оправданост ове и овакве реконструкције потврђује именица *см^нјѐшина* [види т. 7.3.(1)]. У овим именицама реконструирамо краткоузлазни, а не дугоузлазни акценат као у другим случајевима.

7.3. Послије усненог сугласника *м* у Његошевом идиолекту и пјесничком језику пажњу заслужује изведеница на *-ина* од именице *смѿјех* и диференцирање 3. лица једнине презента (нѐ) *смѿје* с једносложним рефлексом дугог јата од 3. лица једнине аориста (нѐ) *смје*, који има је-рефлекс кратког јата.

(1) Ако не представља текстолошки проблем сама именица *смѿјех*, посвједочена с двосложним рефлексом јата у номинативу: стани смѿјех везирске рѿцале – [ШМ 1253, **смѿјех** (с. 63)] и у генитиву с предлогом *од* (на који се преноси акценат): (*у себи, заценуѿи ѿд смѿјеха*) [ШМ -2377, **од смѿјеха** (с. 113)]; Враг би овдје пука ѿд смѿјеха, [ШМ 2377, **од смѿјеха** (с. 113)], као ни глаголски прилог (с рефлексом кратког јата): (**осмѿјехнувши се**) [ШМ -865, **осмѿјехнувши се** (с. 46)], дилему је изазивао генитив аугментатива на *-ина* од именице *смѿјех*, с пејоративним значењем ‘смијурѿија, спрдња’, и 2380. стиху (по нашој нумерацији). Он је у издањима интерпретиран на три начина.

1° У првом издању одштампан је двосложни рефлекс дугог јата: На свијету јошт ове смѿјешине [СТОЈКОВИЋ 1851: 113]. – Стих не одговара јер је нарушена метричка константа асиметричног десетерца – изосилабизам (четири слога у првом и шест слогова у другом полустиху).

Пошто се у стиху налазе двије ријечи с рефлексом јата, морамо претпоставити да су обје у рукопису биле написане с графијом **ie** а не с графемом **ѿ**: **на свиѿѿѿ, смѿиешине**, и да је у обје Стојковић секвенцу **ie** замијенио са ије-рефлексом. Изосилабизам се могао остварити на два начина: а): на св^нјѿѿу јошт ||

òvĕ | см^нјѣшинĕ (структура другог полустиха: 2 + 4); б) на свијѣту || јòшт òvĕ | см^нјѣшинĕ (структура другог полустиха: 3 + 3). Први начин је мање вјероватан како због акцентованости четвртог слога тако и због опкорачења цезуре (мада се, и једно и друго, среће у Његошевом десетерцу).

2° Изосилабизам је васпостављен већ у другом издању (изостављено је слово односно глас *и* испред *ј* у посљедњој ријечи стиха): На свијѣту јòшт ове смјѣшине [Јовановићи 1881: 95], што су прихватили каснији приређивачи [Костић 1902: 134 (2453); Решетар 1926: 274 (III 735, с штампарском грешком: јòш), исто Вушовић 1935: 226 (с истом штампарском грешком која је исправљена у другом издању, с. 250)]. Исту штампарску грешку налазимо у издању Михаила Стевановића [Стевановић 1952: 124 (III 734)], која није исправљена ни у другом, ни у трећем издању (четврто и наредна су фототипска), али је то доказ да се приређивач служио првим, а не другим Вушовићевим издањем. Исте текстологије се држи, али штампарску грешку исправља Владан Недић [Недић 1964: 103]. Александар Младеновић се служио једним каснијим, фототипским издањем Целокупних дела, па је баштинио и штампарску грешку: на свијѣту јòшт ове смјѣшине [Младеновић 2007: 151 (2453)]. И лексикографи се држе ове текстологије, они дају одредницу: „**смјѣшина** ж пеј. *смех, смејурија*“ [Стевановић и др. 1983 II: 313Š илуструјући је овим једним примјером, а пошто су се служили четвртим Стевановићевим издањем, преузели су из њега и давнашњу Решетареву штампарску грешку.

3° У два издања изосилабизам је васпостављен тако што је реконструисан једносложни рефлекс дугог јата: на свијѣту јòшт ове см’јѣшине [Миловић 1965: 152 (III 734)]; на свијѣту јòшт ове см’јѣшинĕ [Маројевић 2018: 385 (2380)].

4° Тројаки су разлози за реконструкцију једносложног рефлекса дугог јата, али с краткоузлазним акцентом (као и у горњем примјеру [види т. 7.2]). С једне стране, у оригиналу је морало писати: **смјѣшине** (некад је Његош секвенцом **іе** означавао једносложни рефлекс дугог јата умјесто уобичајене графеме **ѣ**: **смѣшине**), па је Стојковић секвенцу **іе** транслитерисао са **ије** не запазивши да је тиме нарушен број слогова у стиху. С друге стране, то што је Јевто Миловић исправио све претходнике умећући апостроф указује, по нашем мишљењу, да је и он изговарао [см^нјѣшина]. С треће стране, овакво текстолошко рјешење одговара творбено-прозодијском односу, који се формирао у вријеме кад је рефлекс дугог јата био само једносложан, дифтоншки: см^нјѣх → см^нјѣшина.

На основу свега наведеног, ми се у критичком издању и овдје опредјељујемо за једносложни ^нјѣ-рефлекс дугог јата, али с краткоузлазним акцентом на другој компоненти дифтонга, задржавајући, овога пута не Његошеву него његошевску, графему **ї** ортографски:

Враг би овдје пука од смијѣха [õ^тсмијѣха],
с гроба би се човјек насмијао:
баш је ово... (не знам што ћу [штòћу] рећи) –
на свијѣту [насвијѣту] јòшт ове смѣшине [см^нјѣшинĕ]
нит је било, ни[т] ће јамним [јáмнїм] бити;

[ШМ 2377–2381].

(2) Диференцирање 3. лица једнине презента (нè) *smije*, с једносложним рефлексом дугог јата, од 3. лица једнине аориста (нè) *smje*, који има је-рефлекс кратког јата, у савременим издањима обиљежава се додавањем апострофа у презенту а изостављањем апострофа у аористу. Размотрићемо примјере који би могли изазивати дилему у Шћепану Малом и Горском вијенцу.

1° Од два примјера с једносложним рефлексом дугог јата у 3. лицу једнине презента глагола *smjeti* у Шћепану Малом један је представљао проблем само приређивачу првог издања: ко би хтио – примити ме нè см'јè [ШМ 236], који ми реконструираемо на основу претходне публикације старом ћирилицом. Он је проблем ријешити редакторским захватом – скратио је инфинитив и продужио рефлекс јата: Ко би хтио примит' ме не смије, [Стољковић 1851: 18].

2° За анализу остаје други примјер: затворит га нè см'јè у тавницу [ШМ 3401]. У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *i*, док сонант *j* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: нè см^ијè. У наведеном примјеру, као и у реконструисаном, посвједочен је презент, рефлекс кратког јата указивао би на аорист: *нè смје. На мјесту графеме **ѣ** (не смѣ), која је несумњиво стајала у Његошевем рукопису, приређивач првог издања је ставио је-рефлекс без апострофа: Затворит' га не смје у тавницу [Стољковић 1851: 158^š и тако оставио дилему, тачније: по Вуковом ортографском узусу то би могао бити само аорист. У другом издању остаје облик без апострофа који би се могао читати само као аорист, али је редигована именица: Затворит' га не смје у тамницу: [Јовановић 1881: 131]. Драгутин Костић се држи исте текстологије што се тиче рефлекса јата, али враћа изворни лик именице: Затворит' га не смје у тавницу [Костић 1902: 184 (3475)].

Текстолошки проблем ријешити је Милан Решетар, у четвртом издању спјева: затворит га не см'је у тавницу [РЕШЕТАР 1926: 312 (IV 907)]. Данило Вушовић, међутим, враћа аорист: Затворит га не смје у тавницу [ВУШОВИЋ 1935: 256 (исто у другом издању, с. 286)]. Послијератни приређивачи се држе Вушовићевог рјешења [СТЕВАНОВИЋ 1952: 172 (IV 905), исто у НЕДИЋ 1964: 143, МИЛОВИЋ 1965: 215; МЛАДЕНОВИЋ 2007: 203 (3474)].

Ми смо у основном издању у 3401. стиху вратили Решетарево читање додавши и прозодијске знаке. Да је ријеч о презенту, а не о аористу, показује шири контекст реченице (цитирамо основно издање):

Вї сãд дјѣца могла вїдијети
 ē цар руски данас на Цетињу:
 књаз би њѣга смио изгубити –
 затворит га нè см'јè у тавницу
 ниже себе, него више себе.

[МАРОЈЕВИЋ 2018: 425 (3398–3402)].

Значи: не смије га затворити ниже себе уопште, а не само онда кад га је затворио.

Треба истаћи да се у спјеву налазе и други примјери 3.л. једнине презента с негацијом, али су сви они с двосложним рефлексом јата: да се нико хвалити не смије? [ШМ 1754]; зват не смије до Шћепане Мали. [ШМ 2002]; кантар право

мјерити не смије! [ШМ 2413]; небо судит, а земља не смије. [ШМ 3036]; И да хоће, помоћ ви не смије, [ШМ 3085].

3° Навешћемо још један примјер као интертекстуалну паралелу. Послије усненог сугласника *т* једносложни ^нјѐ-рефлекс у облику 3.л. једнине презента с негацијом реконструисали смо у Посвети уз Горски вијенац. Примјер ћемо навести према основном издању у ширем контексту куплета (који представља и једну реченицу):

* * *

Покољења дјела суде –
штò је чије дају св'јема:
на Борисе, Вукашине
општа грми анатема,
гадно име Пизоново
нè см'јѐ каљат мјесецослов,
за Егиста ўправ сличи
гром небесни – суд Орестов.

[ГВ П 25–28].

У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *i*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: нè см'јѐ.

У првом издању Горског вијенца не разликује се рефлекс кратког јата и једносложни рефлекс дугог јата јер се и један и други означавају истом графемом (Ћ). Стефан Митров Љубиша је ту графему првог издања замјењивао латиничком секвенцом *је* [ЉУБИША 1868/2017]. Сва друга издања, осим оних која су понављала графију првог издања, бавила су се разлучивањем тих рефлекса.

У контексту у којем је граматички могућ и један и други изговор, али у различитом значењу – рефлекс кратког јата, с прозодијом аориста [нè смје], и једносложни рефлекс дугог јата, с прозодијом презента [нè см'јѐ]) – Милан Решетар, већ у првом издању [РЕШЕТАР 1890], с правом се опредјељује за презент: не см'је каљат мјесецослов, [ГВ П 27⁶], што налазимо и у десетом издању [РЕШЕТАР 1940], али сада с ортографском секвенцом *-ије-*: не смије каљат мјесецослов; [ГВ П 27⁶]. Једносложни рефлекс дугог јата каснији приређивачи [РАДОВИЋ 1947; БОШКОВИЋ–ЛАТКОВИЋ 1952/1957] и други означавају су по првом Решетаревом моделу, тј. графијском секвенцом *'је*, укључујући и контекст у којем је граматички могућ и један и други изговор, али у различитом значењу – и они се с разлогом опредјељује за презент: не см'је каљат мјесецослов, [ГВ П 27⁶].

У издањима у којима је изостављен апостроф [на примјер у ПАВИЋЕВИЋ Б. и др. 1985] облик се граматички нетачно тумачи – умјесто трећег лица једнине презента *не смије* [нè см'јѐ] добија се треће лице једнине аориста **нè смје*.

У погледу текстологије ријечӣ са рефлексима јата Александар Младеновић се враћа вијек и по уназад, на епоху првог издања и славеносрпске ортографије [МЛАДЕНОВИЋ 1996]. Тај корак уназад не изазива ефекат неразумијевања ако је једносложни рефлекс дугог јата једина изговорна вриједност, а том рефлексу не претходе сугласници *л*, *н* или *њ*. У таквим примјерима примијењено текстолошко рјешење само је фонетски непрецизно – ничим се не

указује на изговор неслоговног ^н испред **је** и дужина слога: вјенац [ГВ П 12^а, 24^б, ГВ 1299, 2350], вјенце [ГВ 2338, 2645], посјечи [ГВ 334], посјечем [ГВ 2751], бјеле [ГВ 587, 1870, 2769], бјела [ГВ 588], у цвјету [ГВ 981], сагрјеши [ГВ 1814], снабдјева [ГВ 2301], (да је зло) побједи [ГВ 2313], тјело [ГВ 2326, 2511], свјет [ГВ 2499], (без) исповјести [ГВ 2620]. Сложеније ствар стоји ако се треба одлучити за један од два рефлекса (рефлекс кратког јата или једносложни рефлекс дугог јата) јер у датом контексту је могућ и један и други изговор, али у различитом значењу. Такав је примјер:

не смје [нè см^нјè – Р.М.] каљат мјесецослов, [ГВ П 27^б],

у коме се глаголски облик може прочитати с прозодијом аориста [нè смје], и с прозодијом презента [нè см^нјè]; ми доказујемо да је овдје по смислу презент.

Треба истаћи да се у самом спјеву налазе и два друга примјера 3.л. једине презента с негацијом, али су оба с двосложним рефлексом јата: не смије се овде прàво зборит; [ГВ 1494]; Нико жалит не смије никога [ГВ 1485].

4° У Речнику Његошева језика у одредници **смјèти** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 313] наводи се примјер из Посвете, с апострофом, тј. у значењу презента, али се не наводи, ни с апострофом ни без апострофа, спорни примјер из Шћепана Малог. Иначе су све потврде у презенту, аорист се не наводи ни у списку граматичких облика на почетку одреднице па не знамо ни како би гласио по мишљењу лексикографа. По свему судећи, он и не би гласио *смјè него смјèде.

7.4. Послије усненог сугласника *v* у Његошевом идиолекту и пјесничком језику пажњу заслужује суфиксално варирање у двије ријечи, један специфични црквенославенизам и један хиперијекавизам.

(1) Суфиксално варирање *-ен/ён/ён-* у именицама и придјевима наслијеђено је из прасловенског језика.

1° Суфиксална варијанта *-*ен-* у саставу сложеног суфикса *-enstvo* карактерише именицу *prvènstvo*: те првенство неко присвојавā! [ШМ 336]. То је даља изведеница придјева *prvī*. Речник Његошева језика наводи друге прозодијске варијанте: **п̀р̀в̀ен̀ство** и **п̀р̀в̀ен̀ство** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 125], а ријеч илуструје наведеним десетерцем (из Шћепана Малог) и осмерцем: и првенство пред другијем (из Свободијаде).

2° Суфиксална варијанта *-*ён-* (тј. варијанта с јатом) у саставу сложеног суфикса *-ijenas* карактерише именицу *prvījenas*, која је даља изведеница редног броја *prvī*. У Лучи микрокозма у једном примјеру она има дифтоншки рефлекс дугог јата: двā вòјводе, || нèбеснī | п̀р̀в̀ј̀ен̀ци – [ЛМ 991], а у другом – двосложни: и òстāлī || мнòгī | п̀р̀вѝј̀ен̀ци [ЛМ 1508] (примјере наводимо према нашем Рјечнику Луче микрокозма). Лексикографи та два примјера раздвајају у двије лексеме – стварно посвједочену: **п̀р̀вѝј̀енац** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 126–127] и (у Његошевом језику) непотврђену: **п̀р̀в̀ј̀енац** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 127]. Ову прву, стварно посвједочену, илуструју још и 1880. стихом Горског вијенца и примјером из Огледала србског. Примјером из Шћепана Малог (I 363) и другим примјером из Огледала србског исту ријеч лексикографи наводе и трећи пут: **п̀р̀в̀енац** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 125]. Ми полазимо

од тога да је то иста ријеч, а у примјеру из Шћепана Малог реконструишемо једносложни рефлекс дугог јата: н̄ се ч̄д̄им нашим пр̄в[’ј]ѣнцима: [ШМ 360] (и штампарску грешку у првом издању: Но се чудим нашим првенцима, [Стојковић 1851: 23]). У претходним издањима понавља се екавизам првог издања: првенцима [Јовановић 1880: 22; Костић 1902: 26 (363); Решетар 1926: 199 (I 366), исто у Вушовић 1935: 164; Стевановић 1952: 27 (I 363), исто у Недић 1964: 25, Миловић 1965: 33; Младеновић 2007: 41 (363)].

(2) Поставља се питање: да ли је у стиху: На којој се дивна свесветија [Стојковић 1851: 101] аутентичан екавски лик именице? Приређивачи (до другог Стевановићевог издања) мислили су да јесте, они остављају без промјене облик номинатива множине из првог издања: свесветија [Јовановић 1881: 85; Костић 1902: 118 (2173); Решетар 1926: 263 (III 454), исто у Вушовић 1935: 217, Стевановић 1952: 110, Недић 1964: 92, Миловић 1965: 135].

Облик је први пут исправљен у једнотомном Рјечнику уз пјесничка дјела П. П. Његоша. Одредница: „**свесвјѣтије** а с. (исп. рус. всесветнаѣ) свемир“ [Стевановић–Бошковић 1954/1957: 189] илустрјује се са двије потврде, једна је из пјесме Спровод праху С. Милутиновића [види контекст у т. 1.1.(3)], а друга из Шћепана Малог, али је облик јекавизиран: он укочи силну осовину / на којој се дивна *svesvjētija* / окретају као вихорови (ШМ ИИИ 454); код нас су то стихови 2121–2123.

Из Рјечника исправљени облик пренесен је у друго: свесвјѣтија [Стевановић 1967: 112] и сва наредна Стевановићева издања, а из једног од каснијих издања преузео га је Александар Младеновић [Младеновић 2007: 135 (2173)]; Владан Недић је и у другом издању оставио неисправљен облик [Недић 1969: 96].

Ни у двотомном Речнику Његошева језика нема екавске одреднице, има само одредница с је-рефлексом јата: „**свесвјѣтије** (исп. цркв[енословенско]-рус[ки] всесвѣтнаѣ) *ceo, sav svet, svemir*“ [Стевановић и др. 1983 II: 263], а у њој се наводи и редигована потврда из Шћепана Малог.

Ми смо у основном издању кориговали прозодију лексикографа, али смо оставили е-рефлекс првог издања (по нашој збирној нумерацији то је 2122. стих): на којој се дивна свѣсвѣтија [Маројевић 2018: 372]. Сада имамо могућност да подробније образложимо разлоге за једно, наше пређашње (позиције 1° и 2°), и за друго, наше садашње рјешење (позиције 3° и 4°), односно да расвијетлимо дилему.

1° У свим другим потврдама именица *svèsvjētije* јесте сингуларе тантум у значењу ‘свемир’ (именица се из семантичких разлога употребљава само у једини). Једино у примјеру из Шћепана Малог она има множину и значење ‘кола’, тј. сазвјежђа.

2° Ова сложено-изведена ријеч хибридног је карактера. У првом коријену, који је имао палаталан завршни сугласник основе па је зато иза њега аломорф интерфикса |е| а не |о|, одражена је српска фонетска промјена (метатеза по закону о нарастајућој звучности послјије губљења полугласника: *вѣś- → sv-). У другој основи црквенославенизам је не само суфикс *-ije* < *âје него и коријен (је-рефлекс дугог јата умјесто српског народног *ije*). У српској рецензији црк-

венославенског језика чести су случајеви дефонологизације јата; поред тога, могла је дјеловати и асимилација (свесвје- → *svesve-*).

3° Ову посљедњу појаву (асимилацију двају сусједних слогова) логичније је, међутим, приписати редактору првог издања него Његошу, који је у оном првом значењу, судећи према издањима, редовно писао графему **ѣ**.

4° Одлучујући разлог (аргумент) свакако је именица трипут написана Његошевом руком у Биљежници.

У 34. медитацији у прози, коју наводимо у цјелини и дипломатички, тј. како је Његош записао, посвједочен је локатив именице (**ѣ**) **свесвѣтїю** (у значењу 'свемир'): – Земља є сцена, (или точка) на коју єдину у свесвѣтїю ништожност нѡй слично дѣиствїе представля. – [МАРОЈЕВИЋ 2017: 53 (снимак оригинала је на претходној страни)].

У 2. шеснаестерцу пјесме „У врстама таинственим...“:

У врстама таинственим
Бог природи закон споји,
он је основ свесвјетију,
свесвјетије на њем стоји,

[УВТ 1–2]

посвједочен је датив **свесвѣтїю** (у иницијалном осмерцу) и номинатив **свесвѣтїе** (у финалном осмерцу) разматране именице. Пјесма је без наслова, с посветом: На албумъ Балашевимъ. Навешћемо прва два стиха *diplomati~ki*, тј. како их је Његош записао: У врстама таинственимъ Богъ природи законъ спои, / Онъ є основъ свесвѣтїю, свесвѣтїе на нѣмъ стои, [МАРОЈЕВИЋ 2017: 145 (снимак оригинала је на претходној страни)].

На основу свега наведеног, ми се у критичком издању опредјељујемо за је-рефлекс јата у црквенославенизму (мн.) *svěsvjětiija*. Навешћемо облик у ширем контексту реченице:

Његова је воља свемогућа [свѣмогѣ}ǎ]:
он укочи силну осовину
на којој се дивна свесв[ј]етија [свѣсвјѣтија]
окретају [ѡкрѣтајѣ] као вихорови
і он свеза зраке [зраке] са зракама [сазракама]
ка што свеза душе са душама,
пред њиме је цио свијет – ништа,
пред њиме је ишта – ствар велика.

[ШМ 2120–2127].

(3) Његошев идиолект и пјеснички језик карактерише придјев *svjětskŭ* као хиперијекавизам, али је он посвједочен с једносложним рефлексом дугог јата у примјеру: свѣколикѣ св'јѣтскѣ посластице [ШМ 2535], у фонетској транскрипцији: св^нјѣ^сскѣ.

Хиперијекавизам реконструирамо на основу примјера̂ из Горског вијенца: жѣртвом на трѡн бича свијетскога. [ГВ 238]; слуга брата сунца свијетскога [ГВ 1078].

GLAVA 8. REFLEKSI JATA POSLIJE MEKIH SUGLASNIKA

8.1. Прво ћемо размотрити једносложне рефлексе дугог јата послвије меког сугласника *w*.

(1) Његошев идиолект и пјеснички језик карактерише именица *gwijézdo*, у којој је гласовна група *gni-* прешла у *gwi-*. У једном примјеру посвједочен је једносложни рефлекс дугог јата у овој именици: у вијенцу соколова гњ'језда – [ШМ 1872], у фонетској транскрипцији: гњ^ʷјезда.

(2) Рефлекс дугог јата у наставцима сложене придјевске и замјеничке де-клинације послвије меког сугласника настао је аналогјом. Један такав рефлекс послвије *w* налазимо у предлошко-падежној вези *za wíjet*, с једносложним ^ʷје-рефлексом у изговору, у 4013. стиху Шћепана Малог (у 144. шеснаестерцу):

Клик јутарњи са мунаре
страшни ћемер подупире,
а небеса за њџм [зàњ^ʷјџм] маре [мàрџ],
над земљом се мирно шире.

[ШМ V 4012–4013 (143–144)].

Пошто је облик посвједочен у стиху строге силабичке структуре, он се може означити на традиционалан начин помоћу апострофа на мјесту неслоговног *i*, што смо ми и учинили у основном издању: а небџса зà њ'јџм мàрџ – [ШМ 4013^a (144)].

Ми полазимо од тога да је у Његошевем аутографу морало стајати **за нџмџ**, као и у Горском вијенцу у прозном тексту, са гласовном вриједношћу [зàњ^ʷјџм]. Преводећи Његошеву, славеносрпску, ортографију на нову, вуковску, Андрија Стојковић је у првом издању спјева Његошево **за нџмџ** транскрибовао: **за њем** [Стојковић 1851: 183], као што је то досљедно чињено и са истим сегментом из Горског вијенца.

Милан Решетар је облик (за) *wem* из првог издања исправио у (за) *wim*, па стих у његовом издању гласи: А небеса за њим маре, [РЕШЕТАР 1926: 333 (В 610)]. Данило Вушовић исправку није прихватио, него је стих оставио у оном облику у коме се налазио у првом и трећем издању: А небеса за њем маре [Вушовић 1935: 272]. Решетар се на Вушовићев текстолошки поступак осврнуо овим ријечима: „Није пак никако требало у 5,610 враћати *za wem* (према 3 [издању Шћепана Малог Српске књижевне задруге из 1902. године] што га је задржао) мјесто мојега исправка *za wim*, јер уз *za* не може никако бити локатив“ [РЕШЕТАР 1936: 226]. Решетареву исправку Вушовић није прихватио ни у другом издању [Вушовић 1936: 305], као што је нису прихватили ни други приређивачи [СТЕВАНОВИЋ 1952: 198 (В 610), исто у Недић 1964: 164, Миловић: 249; Костић 1902: 211 (4092); Младеновић 2007: 231 (4091)].

Треба допунити историју питања: прије Решетара, и на исти начин, текст је измијенио приређивач другог издања: А небеса за њим маре, [ЈОВАНОВИЋИ 1881: 151]. Решетар се, по сопственом признању, тим издањем служио као протографом.

Данило Вушовић није прихватио Решетарево тумачење зато што је наведени стих Шћепана Малог и прозни фрагмент Горског вијенца протумачио као примјере гдје и предлог *za* стоји „уз заменички облик локатива *wem*“: „Нема

сумње да је ово необично, а дошло је, вероватно, према употреби предлога *na*, *и* и сл. с акузативом и локативом и мешању тих падежа без обзира да ли глагол значи кретање или мировање“ [Вушовић 1930^а: 154; Вушовић 1930^б: 62].

Ми полазимо од тога да је у Његошевом стиху посвједочен глагол *mārūti* ‘гријати’, који је потврђен у црногорским говорима [Речник САНУ 1984 XII: 128], тим прије што је он, са префиксом *pri-*, посвједочен у Његошевом језику: и доста је добро примарило [ГВ 169]. Али и ако бисмо пошли од глагола *māriti* у значењу ‘осјећати наклоност, бригу’, треба истаћи да се он, рјеђе, среће са допуном у инструменталу с предлогом за [Речник САНУ 1984 XII: 128, значење I.1.б; РЈЕЧНИК JAZU 1907 VI (26): 479, значење 1.а.ф)].

(3) Текстолошку интерпретацију облика у Шћепану Малом потврђује аналогни примјер који смо реконструисали у Горском вијенцу: *zà wijem: Vuk Mi} unovi} razmota {al sa glave pa ga pru i te svi za wim* [зaњ^ијeм] *rukama uhvati}e i u kolo stado}e*. [ГВ -2387, за нѣмѣ (с. 98)]. Пошто је овдје облик употријебљен у прозном тексту, у њему се може поћи и од двосложног рефлекса јата: *za wijem* (једносложни или двосложни ије-изговор – то у прозном тексту није релевантно).

Према нашем тумачењу, у наведеном фрагменту није употријебљена предлошко-падежна веза *za wem* у значењу ‘за њ, за њега’, тј. за шал, него предлошко-падежна веза *za wijem*, тј. за Вуком Мићуновићем, с тим што је замјенички облик изговорен с једносложним ^ијe-рефлексом, дакле [њ^ијeм], и записан нѣмѣ. Другим ријечима, Вук Мићуновић је размотао шал са главе, положио га на земљу (опружио га), па су се сви за њим рукама ухватили и у коло стали. То опет значи да глагол *pru i ti* у наведеном одломку нема значење ‘предати, уручити, дати’, како га семантизују састављачи Речника Његошева језика [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 195], него значење ‘ставити, метнути што размотавши га’, тј. оно значење које је потврђено и у 1241. стиху Горског вијенца:

али од ње ништа боље [бoљe] није,
нo пас пружит одзгор сврх аљинa.
[ГВ 1240–1241].

(4) Наведеним примјерима из Шћепана Малог и Горског вијенца илуструје се у Речнику Његошева језика облик њeм „*skra}eni oblik lok. jedn. u funkciji ak. li-nih zamenica on i ono; wegа*“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 538], односно 18. значење предлога за „с. лок. неких заменица – место акуз. дијал. *s kojim ~ini dopunu glagolima dodira, opirawa, hvatawa za* [i}Što: za w, za wegа“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: 221]. – Мала корекција: облик *wem* је примарни, а не скраћени облик локатива личних заменица *on* и *ono*.

Наведена појава се никако не може тумачити као дијалектизам, па чак ни као црта Његошевог идиолекта, него као Његошева тежња да избјегне тзв. црногорски акузатив (употребу акузатива умјесто локатива с предлозима *и* и *na*), па је у тежњи за хиперкоректношћу пјесник често замјењивао локативом потпуно исправни акузатив. У писму Францу Миклошичу од 12. марта 1850. године – које је Његош само потписао – замијењен је локативом не само акузатив с предлогом *na* него и акузатив с предлогом *za*: „Не знам је ли Ваш лист јошт почео излазити. Ако је почео или кад почне, ја ћу се жељно на њем пренумери-

рати, а тако исто и г-н ће Милаков[и]ћ Вам послати пођекоји прилог за њем“ [Његош Писма III: 428].

И поред тога што је предлошко-падежна веза *za wet* у Његошевој преписци посвједочена у значењу ‘за њ, за њега’, али не у објекатском него у значењу адвербијала намјене (за шта има посебно објашњење), ми остајемо код горе изнесених тумачења.

8.2. Послије историјски меког сугласника *ʃ*, који је у међувремену отврдно, рефлекс дугог јата појављује се само у наставцима, а и у том случају настао је по аналогiji с тврдом замјеничком промјеном.

(1) Двосложни аналошки рефлекс дугог јата посвједочен је у наставцима присвојних замјеница *naʃ* и *vaʃ* у инструменталу једине мушког и средњег рода *-ijem^I* (умјесто *-im^I*): с лијепијем нашијем законом. [ШМ 3012]; зал’јевати нашијем оловом. [ШМ 3169] те у генитиву *-ijeh* (умјесто *-ih*): спомѐнте се вашијех прѣткѡвѡ [ШМ 2674] и инструменталу множине *-ijem^{II}* (умјесто *-im^{II}*): са нашијем и њиним костима – [ШМ 3574].

(2) Једносложни аналошки рефлекс дугог јата посвједочен је у наставку генитива множине присвојне замјенице *naʃ*: преко *нѡш’јѣх горѡ узанијех*; [ШМ 3369, **нѡш’јѣх** (с. 156)], у фонетској транскрипцији: *нѡш’јѣх*. Као што видимо, приређивач првог издања је неслоговно **и**, као и ми у основном издању, адекватно означио (апострофом).

8.3. Послије историјски меког сугласника *s*, који је у међувремену отврдно, реконструишемо е-рефлекс кратког јата у глаголу *celivati* (и именици *celiv*, која у Шћепану Малом није посвједочена). Глагол је у спјеву потврђен једном у стиху: *целивају матер земљу / да им покој тихи даде*: [ШМ 2240 (88)] и трипут у прози: (*цѣлѡвѡ земљу прѣд собѡм*) [ШМ -211]; *Patrj̄jār̄h se B̄p̄ki} s wim poznade, celivaʃe se po obi~aju*, [ШМ -2972]; *Dolazi Pejo Maxar, [...] cѣлѡвѡ vladiku ŷ r̄yku i dava tu p̄ismo*, [ШМ -3064].

(1) Умјесто Његошевих облика, који су и изворно ијекавски, Војислав П. Никчевић нуди облике с књишком јекавизацијом, и у стиху: *цјеливају матер земљу* [Никчевић 2005: 127], и у прози: *Cjeliva, cjelivaʃe se, cjeliva* [Никчевић 2005: 37, 163, 167].

(2) У глаголу *celivati* и у именици *celiv* ми реконструишемо, наравно, е-рефлекс кратког јата (који није екавизам), са сљедећим образложењем: кратко јат је прешло у [je]; док је *c’* [= ц] било меко, није могла опстати комбинација двају меких сугласника у непосредном сусједству, па је *c’ѣ* [= цѣ], мимоишавши фазу *ц’је, директно прешло у *c’e* (касније је *c’* отврдно).

(3) У Речнику Његошева језика глагол **цѣлѡвати (се)** потврђен је с неколико примјера, међу којима су, уз један примјер из Горског вијенца, и све четири потврде из Шћепана Малог [Стевановић и др. 1983 II: 485]. Састављачи, међутим, наводе и варијанту **цјѣлѡвати**, илуструјући је само примјером из Свободијаде (стих 391. пете пјесне): по дужности цјѣливамо [Стевановић и др. 1983 II: 488]. У петроградском рукопису (387. стих пјесне пете), који је Његош ауторизовао, стоји, међутим: **По дужности целивамо**. – [Мартиновић 1967: 74 (друге, рукописне пагинације)]. Другим ријечима, у Његошевом језику није посвједочена књишка варијанта *cjelivati*, у првом издању Свободијаде она је резултат интервенције приређивача (Љубомира Нѣнѡдовића). Саставља-

чи Речника Његошева језика наводе и именицу **цјелив**, илуструјући је само са три примјера из Ноћи скупље вијека [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 487]. У Његошевом језику није посвједочена књишка варијанта *цјелив јер у оригиналу пјесме у сва три стиха налазимо варијанту **целив**- [види подробније у МАРОЈЕВИЋ 2017: 526–527].

(4) Да су облик 3.л. једине презента **целива** глагола *celivati (se)* у Горском вијенцу и облици именице **целив** у пјесми Ноћ скупља вијека изворна одлика Његошева језика, резултат фонетског развоја у ијекавским говорима, а не екавизми, најприје смо образложили у раду *No} skupqa vijeka i cetamna mjestaE u Gorskom vijencu* [МАРОЈЕВИЋ 2002: 191–192].

8.4. Треба издвојити и прокоментарисати привидне екавизме у облицима суперлатива са суфиксом *-ij-*, као и у облицима односно-посесивних придјева и неодређених придјевских замјеница са суфиксом *-ij-*. У њима су потврђени наставци инструментала једине мушког и средњег рода *-em^I*, генитива множине *-eh*, те датива, инструментала и локатива множине *-em^{II}*, тј. наставци који се разликују и од аналошких (*-ijem^I*, *-ijeh*, *-ijem^{II}*) и од примарних (*-im^I*, *-ih*, *-im^{II}*).

(1) Ако облик из првог полустиха 924. стиха Шћепана Малог:

сваколика војска црногорска
припознаје Мустафу-султана
најјачијем царем у свијету.
[ШМ 922–924]

посматрамо из дијалекатске перспективе [види т. 9.3.(1)], онда би се могло закључити да је у њему посвједочен е-рефлекс јата, али он није екавизам, него резултат хаплоглогије. Инструментал једине мушког рода суперлатива *najja~ijem*, с наставком *-em^I*, тумачимо као облички дијалектизам (у књижевном језику је *najja~im*, с основом *-ja~* и наставком *-im^I*), настао као резултат хаплоглогије: *најјачијијем > *najja~ijem*. Другим ријечима, ту смо имали аналошки ије-рефлекс дугог јата, па су се два иста фонетска сегмента упростила тако што се један изгубио (ијиј > иј).

Хомонимни наставак *-em^{II}*, али наставак инструментала множине суперлатива, посвједочен је у 6. стиху пјесме из Његошове Биљежнице „У врстама таинственим...“:

у чертама најсјајнијем
пријатељство овде блиста,
душевни је оно завјет
а небесна зрака чиста.
[УВТ 7–8].

Облик *najsajnijem* тумачимо као облички дијалектизам (у књижевном језику је *najsajnijim*), настао као резултат хаплоглогије: *најсјајнијијем > *najsajnijem*.

(2) Привидни екавизми појављују се у 3728. стиху Шћепана Малог у инструменталу једине мушког рода односно-посесивног придјева *vra`iji*:

Како сада, збиља, живујете
са онијем вгажијем милетом:

[ШМ 3727–3728]

и у генитиву множине односно-посесивног придјева *bo`iji* у Лучи микрокозма: хиљаде ти божијех духова [ЛМ 823 (II 273)] и у Биљежници: **лѣтахѹъ во-жіеѹъ** (л. 42 об.). Облике *vra`ijem*, *bo`ijeh* тумачимо као обличке дијалектизме (у књижевном језику је *vra`ijim*, *bo`ijih*), настале као резултат хапологије: *вражијијем > вражијем, *божијијех > *bo`ijeh* [види МАРОЈЕВИЋ 2016: 448–449, МАРОЈЕВИЋ 2017: 505].

(3) У Горском вијенцу с наставком *-eh* у генитиву множине посвједочен је односно-посесивни придјев *lisi~iji*: лови свјетлост лисичијех оч̄и [ГВ 773] и неодређена придјевска замјеница *ne~iji*: бранећи се од нечијех пас̄а, [ГВ 1333].

Иако се ради о два идентична примјера, о изведеницама с односно-посесивним суфиксом *-ij(i)* < *ājâ, Милан Решетар се у свом првом издању Горског вијенца осврнуо само на други. Он каже да владика, због метра, „неколико пута узимље гласове *iji* као један слог избаивши друго и“, па међу примјерима наводи и: „*ne~ij`jeh* 1333“ [РЕШЕТАР 1890: 67], па тако и реконструирше загонетни облик: бранећи се од нечиј`јех пасах, [РЕШЕТАР 1890: 157].

(4) Текстолошко рјешење дато у првом Решетаревом издању Горског вијенца могло би се лингвистички образложити: облик *ne~ijijeh* с потпуном редукцијом вокала *i* између двају *j* (*ne~ij[j]jeh*), који се у изговору чувају као дуго или двоструко [j:]. У том случају бисмо имали ортографску и ортоепску реконструкцију: бранећи се од нечиј`јех [нѣчиј:ех] пас̄а, [ГВ 1333]. Његошев облик, који је и у првом издању и у рукопису Горског вијенца написан са **іе: нечиѹъ** (с. 52, л. 15), могли бисмо, дакле, у критичком издању доносити ортографски у лику **нечиј`јех** а ортоепски у лику [нечиј:ех] (двје тачке по фонетској транскрипцији указују на изговор дугог или двоструког сугласника). Такво тумачење би се могло прихватити кад би редукција вокала *i* била само фонетска и кад би се у црногорско-херцеговачким говорима чували облици са фонолошком структуром *нечијијехс*, *олисичијијехс*. Али се они не чувају; чува се резултат једне друге фонетске појаве, која се фонологизовала, и та појава није – редукција: облици типа *ne~ijeh* (од старијег *нечијијех) настали су хапологијом (упрошћавањем двају истовјетних фонетских сегмената: *ијиј* → *иј*) [види подробније у МАРОЈЕВИЋ 2005: 848–850].

9. Исходи

9.1. За ортографску интерпретацију једносложних рефлекса дугог јата. и у основним издањима, једино адекватно и цјелисходно рјешење јесте коришћење графеме јат (Ѣ). Ијекавски рефлекси јата имају несумњиво фонолошки статус, а основни вид фонеме управо је једносложни рефлекс дугог јата. Ми смо то слово користили у критичким издањима Његошевих дјела, с ортоепском интерпретацијом у квадратној загради. Иначе смо то слово увели у српску азбуку, с образложењем, у књизи *Jirilica na raskr{u} vekova* [МАРОЈЕВИЋ 1991/2018].

9.2. За е-рефлекс кратког јата у Његошевим пјесничким дјелима треба истаћи да га наш пјесник не узима из савремених му српских екавских говора.

(1) У неким примјерима е-рефлекси кратког јата заправо су ортографски русизми у којима стару руску графију треба просто замијенити савременом (на

примјер, *deistvije* за **дѣйствіе*, савр. *действие*): газлика између руске ријечи и Његошевог русизма огледа се у придавању слоговности руској графемѝ („и кратко“).

(2) Неки примјери су црквенославенизми (*vreme, breg, mleko*) односно поетизми (*kolevka*).

(3) Ни лексема (ген.) *leba* у Горском вијенцу није Његошев екавизам него црногорски дијалектизам, одакле га је пјесник и преузео.

(4) У лексемама *celiv(ati)* и *zenica* је-рефлекс кратког јата упроштио се испред меких сугласника насталих другом палатализацијом, који су потом отврдли, с тим што Његош у овом другом случају не користи изворни народни лик него књишки *zjenica*.

Нешто друкчије настао је е-рефлекс кратког јата послѣје сугласника *r*: ту је рефлекс био, наравно, **је*, али је **ј* јотовало сугласник *p*, а меко *r* потом је отврдло.

9.3. Примјери у којима смо реконструисали рефлексе јата настале као резултат дјеловања хаплоглије изискују одговор на два питања: 1° да ли се неки од њих могу и друкчије тумачити; 2° ако пођемо од хаплоглије, како треба рефлекс јата интерпретирати – као е-рефлекс или као ије-рефлекс?

(1) Издвојили смо облик инструментала једнине суперлатива *najja-ijem* [ШМ 924] с обзиром на то да се он може посматрати као облик образован од књижевног компаратива *ja-i* с обичним аналошким ије-рефлексом јата. Од хаплоглије, дакле, полазимо само алтернативно – уколико је компаративна парадигма дијалекатски измијењена по обрасцу *stro`i → stro`iji*.

(2) Напротив, у облику инструментала множине *najsajnijem* [УВТ 7] полазимо од стандардног облика компаратива *sajjniū*, а не од могућег архаизма *sajjwi*; у овом посљедњем случају морали бисмо реконструисати палатално <н¹ с обичним аналошким ије-рефлексом јата, тј. облик *najsajwijem*.

(3) У облику инструментала једнине *vra`ijem* [ШМ 3728] од хаплоглије полазимо зато што је придјев изведен односно-посесивним суфиксом **-âjâ*, којим се означавала припадност множини, а не посесивним суфиксом **-jâ*, којим се означавала индивидуална припадност. То исто важи и за генитив множине *bo`ijeh* [ЛМ 823, Биљежница (л. 42 об.)], с тим што је значење ‘који припада боговима’ придјев *bo`iji* наслиједио из паганског периода. Додуше, у Шћепану Малом потврђен је и односно-посесивни придјев с нултим суфиксом: са помоћу божѡм и свѣтијех, [ШМ 620]; народ живи у божѡјзи цркви, [ШМ 1703], али је он употријебљен из стилских разлога – за карактеризацију индивидуалног говора патријарха пећког Василија Јовановића Бркића. Односно-посесивни придјев с нултим суфиксом настао је тако што је у основи *božbj-*, након губљења полугласника, сугласничка група *ј* упрошћена, још док је ж било меко.

Овдје ћемо навести једну древну паралелу. Постојао је, али само у српском дијалекту прасловенског језика, и посесив *Vožь* образован суфиксом индивидуалне припадности **-jâ* од теонима *Vogь* у значењу ‘који припада (једноме) Богу’, али се он чува само као творбена база патронима *Vožićь*¹ ‘Богов син, Исус Христос’ и од њега изведеног хомонимичног придјева *Vožićь*¹¹ у

значању празника 'рождество Христово, natale Christi', који је супстантивизиран након елипсе именице *dънь*.

(4) У облику генитива множине *lisi~ijeh* [ГВ 773] од хаплоглогије полазимо зато што су се од именица на *-ica* које означавају животиње градили само односно-посесивни придјевни са суфиксом **-âjâ*, док су се од именица са значењем лица градили посесиви са суфиксом **-jâ* типа старославенско *дѣвичь* [Благова и др. 1994/1999: 203].

Што се тиче генитива множине *ne~ijeh* [ГВ 1333], придјевска замјеница *~iji < čâjâ* изведена је односно-посесивним суфиксом **-âjâ* (у њој је *č* резултат прве палатализације), док је именичка замјеница за ствари *čь(to)* образована суфиксом **-jâ* (и у њој је *č* резултат јотовања).

Ако пођемо од хаплоглогије, а од хаплоглогије полазимо у пет примјера изричито, а у једном, у инструменталу једнине суперлатива *najja~ijem*, алтернативно, питање је који се сегмент *|ij|* стварно губи – суфикс *-ij-* или иницијални дио наставка *-ij(eh)*, *-ij(em)*. Питање је више теоријско (и морфонолошко), а мање практично (ортографско и ортоепско).

С обзиром на то да се у свим фазама развоја, од прасловенског до савременог српског, у оваквим *slu~ajevima* губио први сегмент, *zakqu~ujemo da se u analiziranim primjerima* стварно остварује *analo{ki ije-refleks dugog jata i nulti alomorf sufiksa -ij-* испред *wega*.

9.4. Посебно питање представљају псеудорефлекси јата, а они се појављују прије свега у облицима са рефлексом назала предњег реда.

До контаминације облика са рефлексом јата и облика са рефлексом назала предњег реда долази у ијекавском нарјечју у неким изведеницама с коријеном **свѣт-* (стари хомоними 'свијет' и 'свјетлост') односно **свѣт-* 'свет, светац', под утицајем хомофоније облика у екавском нарјечју. При том до интерференције облика не долази ако се не остварује јотовање сугласника *t*, па ни кад се остварује српски рефлекс јотовања (**tj > j*). Тако имамо у екавском *svet, svetlost, prosveta, prosvje{en}*, а у ијекавском *svijet, svjetlost, prosvjeta, prosvije{en}*, у облицима и изведеницама са коријеном **свѣт-*, и *svet (sveti), svetost, osveta, osve{en}*, и у екавском и у ијекавском, на мјесту коријена **свѣт-*. До контаминације облика долази само у случају кад се *t* јотује на црквенославенски начин (**tj > {t}*): *prosvetewe* у екавском, *prosvje{tewe}* у ијекавском, са коријеном **svѣt-*, и *sve{teni, osve{teni, osve{tati}*, и у екавском и у ијекавском, са коријеном **свѣт-*. Што је најзанимљивије, до контаминације не долази у Његошевом пјесничком језику него у лингвистичким интерпретацијама.

(1) Данило Вушовић каже: „У понеким случајевима налазимо и секундарну замену Ћ (*-je-%, Š -ije-*). То dolazi obi~no po analogiji. Тако имамо примере: *prosvje{tewe S % = Svobodijada Š 2, prosvje{tewa МП [= Мање пјесме] 94*, вероватно према примеру *svjetlost* и сл.“ [Вушовић 1930^a: 104; Вушовић 1930^b: 12]. Његошево *prosvje{tewe* је, међутим, регуларан ијекавски лик са је-рефлексом на мјесту кратког јата, с коријеном **свѣт-*, којему у руском одговара *просвѣщеніе* (по старом правопису: просвѣщеніе), а у старославенском *просвѣщение* [Благова и др. 1994/1999: 526].

(2) Док је Вушовићева омашка само лингвистичка, распамећеност Војислава П. Никчевића је и лингвистичка, и текстолошка (и свака друга): он ис-

правља Његоша, „јекавизирајући“ рефлексе назала предњег реда! Наиме, он је Његошеву досљедну (и правилну!) графију *e* из првог издања Горског вијенца (у прва четири стиха и из сачуваног дијела рукописа): Али хула на свештени ђивот [ГВ 636, **свештєный** (с. 24, л. 7 об.)]; ђе у двије свештєне капљице [ГВ 907, **свештєне** (с. 34, л. 10 об.)]; хиљадама свештєни гласови [ГВ 929, **свештєный** (с. 35, л. 10 об.)]; на гробницу вашу освештєну! [ГВ 1073, **освештєнуѣ** (с. 41, л. 7)]; Пења сам се на Свештєну гору [ГВ 2264, **свештєнуѣ** (с. 93)]; ђе је небо јасли освештало, [ГВ 2269, **освештало** (с. 93)]; на свештєни основ Соломонов, [ГВ 2278, **свештєный** (с. 94)] досљедно унаказивао својим је-ефектом: свјештєни, свјештєне, свјештєни, освјештєну, свјештєну, освјештало, свјештєни [Никчевић 1997: 76, 86, 87, 93, 145 (последња три примјера)]. Његошеви ликови *sve{teni}* (x 5), *osve{teni}*, *osve{tati}* регуларни су српски облици са е-рефлексом на мјесту назала предњег реда у коријену *свѣт-, којима у руском одговарају придјєви *svàœennâè*, *osvâœennâè* односно глагол *osvâœaØâ*, а у старославенском лик **свѣцєнѣ** [Благова и др. 1994/1999: 597, с. в. **свѣтити**] односно облици глагола **освѣтити/освѣцѣти** [Благова и др. 1994/1999: 416–417].

И у Шћепану Малом посвједочен је глагол (али повратни несвршеног вида *osve{tavati se}*): звѣнијем се лажним освештава [ШМ 335], адјективизирани партицип *osve{teni}* (x 2): »Освѣштєнѣ господин-владико [...]« [ШМ 337]; с ђосвештєнѣм једнијем именом? [ШМ 2859], адјективизирани партицип *sve{teni}* (x 4): свештєна ограда мечита Алакса* / * хрѣма Соломунова [ШМ -1614]; да полѣчиш свѣштєнѣ звѣније? [ШМ 2580]; и њезине свѣштєнѣ рѣјечи [ШМ 2618]; на свѣштєнѣ поклич мујезѣна [ШМ 3421], а у пјесми Поздрав србском роду, из које је узет мото спјєва, и прилог *sve{teno}*: свѣштєно се с Минервом вјєнчали! [ПСР 14]. Војислав П. Никчевић и овдје се држи своје „јеканизације“: освјештава, Освјештєни, свјештєна, свјештєно, свјештєне, освјештєним, свјештєну [Никчевић 2005: 42 (прва два примјера), 98, 147, 149, 158].

(3) У једном примјеру је руски рефлекс назала *ѣ > а: ваша милост и преосвјаштєнство: [ШМ 2521], а он је опет важан зато што показује да је Његош (и његови претходници) старославенско **ѣ** читао као „шт“ (а не као „шч“).

(4) Осврнујмо се још на један псеудорефлекс јата (он је ексклузивно никчевићевски).

Компонента *|je|* узрочног везника *jer* и његове архаичне варијанте *jere* води поријекло од облика номинатива–акузатива средњег рода једнине анафорске замјенице *jâ, ja, je* који је са рјечцом *è* у функцији постфикса творио облик релативне замјенице, чији је средњи род једнине граматикализацијом могао да пређе у узрочни или посљедични везник. Промјеном је *è > jere* (као *to è > more* у дијалекатској равни) објашњава се лик *jere* у Његошевом језику. Редукцијом крајњег вокала добили смо савремено књижевно *jer*. Дијалекатско *er, ere* настало је пак губљењем иницијалног *j*. Непознавање ових елементарних појединости из историје српског језика условило је једну комичну лингвистичку контаминацију, која срећом није имала трагичне текстолошке посљедице. Наиме, аутор Црногорског ПЕН центра Војислав П. Никчевић је, као и многи други приређивачи прије њега, облике **єѣ**, **єе** из првог издања исправио на *jer, jere*. И то није спорно; спорно је (читај: смијешно је) што Никчевић мисли да је, као једну од „темељнијех језичких новина“ донио „јекавизме“ *jer, jere*

„мјесто екавизама“ *er, ere* [Никчевић 1997: 16]. Не разазнавајући гласовну вриједност графема *e* [= *e*] и *є* [= *je*] у старој ортографији славеносрпског периода, приређивач је дошао до оваквог закључка: „И сам је Његош својеручно у сачуваноме дијелу рукописа спјева секвенцу *je* досљедно биљежио у везнику *jer(e)*, а у преосталоме његовом непознатоме већему дијелу Медаковић или Карацић су опет досљедно донијели секвенцу *e* у *er(e)*. Из тога је као бијели дан видљив изворни јекавизам“ [Никчевић 1997: 17–18]. Ствари стоје сасвим обрнуто: у сачуваном дијелу рукописа Његош је, уз један изузетак, везник писао без *j*, тј. помоћу графеме *e*, у првом издању су сви ти примјери одштампани помоћу графеме *є*, тј. исправљени су у облике с иницијалним *j*. У дијелу Горског вијенца чији рукопис није сачуван остали су облици написани помоћу графеме *e*.

Напомињемо да једни приређивачи сматрају да треба остати код графије првог издања – у првом дијелу Горског вијенца оставити *jer, jere*, а у другом дијелу *er, ere*. Други приређивачи у читавом спјеву везник доносе са иницијалним *j*, сматрајући да пјесник није стигао да прегледа коректуру до краја и да *er, ere* рукописа исправи у *jer, jere*. Ми се придржавамо овог другог текстолошког поступка, с тим што реконструисано *j* стављамо у угласту заграду [види подробније у Марољевић 2005: 932–937]. Треба истаћи да се у свим примјерима из Горског вијенца јасно препознаје узрочно значење.

Узрочни везник *jer* посвједочен је и у Шћепану Малом. Од тридесет двије потврде, двије су у прози, једна унутар стиха, а све остале на почетку стиха. И поред тога што се верзално слово **Є** није јасно разликовало од слова **Е**, није долазило до замјене њихове у узрочном значењу; поред тога, синтаксичка и семантичка структура стиха условљавала је правилну перцепцију везника у првом значењу. Једини примјер у коме би, што се тиче синтаксичке структуре, могао доћи везник *ere* у значењу ‘да’ јесте онај из 718. стиха:

сви у челик да се окренете –
не би могли ништа урадити
какве су се јохнуле мрчаве,
но договор мѹдр’јѹ начините –
учините погодбу с Турцима
јер ће вам се утријет кољено.

[ШМ 713–718],

али и њега искључује семантика.

Што се тиче везника *er* и *ere* у значењу ‘да’, у првом издању они су препознати у седам стихова: да речете ѐр међу вам нѐј’мā [ШМ 1224, **єр** (с. 62)]; Бог је дао ѐре ѹх је мало, [ШМ 3527, **єре** (с. 164)]; Јā бих рѐкā ѐре сѹ тāтари [ШМ 634, **єре** (с. 34)]; те рекоше ѐре си ѹмр’о: [ШМ 2312, **єре** (с. 110)]; свак би река ѐре си подмићен; [ШМ 3592, **єре** (с. 166)]; ѐре смо ѹм на образ плѹнули, [ШМ 1300, **єре** (с. 65)]; ѐре ћеш се за језик ујести. [ШМ 2854, **єре** (с. 133)]Š, а у шест стихова они су замијењени везницима *јер: Срећом њином ѐр га савладаше – [ШМ 3977, **јер** (с. 181)]; ѐр сѹ злѹјем трагом обрнули – [ШМ 366, **јер** (с. 23)]; ѐр се нѐћѐ наkāнити доћи – [ШМ 979, **Јер** (с. 51)]Š; ѐр нѹјеси смѹ говорити. %o[M 1411, **Јер** (с. 69)]; ѐр нѐј’мāјѹ спрāвѐ кā требује, [ШМ 3528, **Јер** (с. 164)]

] и *јере: èре һу йм ùзѣт власт врѣхѡвнѣ, [ШМ 383, Јере (с. 24)]. Од шест штампарско-редакторских грешака у којима у првом издању нису идентификовани везници *er* и *ere*, ни у једном случају грешку није исправљао ни приређивач издања браће Јовановића, који је први то могао учинити, ни Александар Младеновић, који је последњи могао то учинити прије нашег основног издања. Питање аутентичности анализираних везника нико није ни постављао!

Сам Војислав П. Никчевић наведених шест примјера није морао да „ијекавизира“ – њих је већ погрешно прочитао у Његошевом рукопису Андрија Стојковић, а каснији приређивачи Његошевог Шћепана Малог нису их исправљали (понајмање се то могло очекивати од приређивача с презименом Никчевић). Цетињски приређивач потоњег спјева владике Рада није дирао ни оних шест примјера у којима је у свим издањима стајао везник *ere* [Никчевић 2005: 54, 85, 132, 157, 189, 192]. Није покварио ни везник *er*, али јесте показао версолешко незнање – додао је сувишни седми слог у другом полустиху: да речете ер међу вама нејма [Никчевић 2005: 82].

Извори

- ВГ: *Виенацъ горскій* [види факсимил аутографа рукописне верзије *Горског вијенца* Петра Петровића Његоша из 1846. године у: Александар Карађорђевић 1931; Павићевић Б. 1985, 5–41].
- ГВ: *Горски вијенац* [у: Медаковић 1847: 1–116 (прво издање); Маројевић 2005: 35–222 (критичко издање); Маројевић 2018: 161–268 (основно издање); акценатско издање у рукопису].
- ГВ П: „Нек се овај вијек горди...“ / Посвета: *Праху Оца Срније* [у: Медаковић 1847: непагинирани први полутабац (прво издање); Прилог II у: Маројевић 2005: 223–226 (критичко издање); Прилог II у: Маројевић 2018: 269–271 (основно издање); акценатско издање у рукопису].
- ЛМ: *Луча микрокозма* [у: Маројевић 2016: 19–101 (репринт првог издања), 105–224 (критичко издање), 903–1020 (акценатско издање); Маројевић 2018: 67–149 (основно издање)].
- ПСР: *Поздрав (србском) роду* [Прилог у: Маројевић 2020^а: 487–490 (критичко издање), 1154–1155 (акценатско издање), Прилог II у: Маројевић 2018: 450–452 (основно издање)].
- СП: *Сјровод ѿраку С. Милуѿиновића* [види Маројевић 2020^б].
- ССЧЗ: *Србин Србима на часѿи захваљује* [види Маројевић 2020^б].
- УВТ: „У врстама таинственим...“ [у: Маројевић 2017: 364–366 (критичко издање)].
- ШМ: *Шћейан Мали* [у: Маројевић 2020^а: 19–225 (репринт првог издања), 227–486 (критичко издање), 1011–1153 (акценатско издање), Маројевић 2018: 289–449 (основно издање)].

Литература

- А. [= Александар Карађорђевић]. *Виенацъ горскій*. [Аутограф рукописне верзије *Горског вијенца* Петра Петровића Његоша из 1846. године]. Љубљана, 1931.

- Благова и др. 1994/1999: Э. Благова и др. *Сѣтарославянскій словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: «Русский язык», 1994. [Репринт 1999].
- Бошковић–Латковић 1952/1957: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Текст приредили за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић. Биљешке и објашњења написао Видо Латковић]. Београд, 1952. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књига трећа). [Додатни тираж: 1957].
- Востоков и др. 1847/2001 III–IV: *Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка*, составленный Вторым Отдѣлениемъ Императорской Академіи Наукъ, тт. III–IV. Санктпетербургъ: Въ Типографіи Императорской Академіи Наукъ, 1847. [Репринтно издание:] *Словарь церковнославянскаго и русскаго языка*, составленный вторым отделениемъ Императорской Академіи Наук. Кн. 2. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургскаго университета, 2001.
- Вуковић 1938–1939: Јован Вуковић. *Говор Пиве и Дробњака*. – Јужнословенски филолог, Београд, 1938–1939, књ. XVII, 1–114.
- Вушовић 1930^a: Д. В. Вушовић. *Прилози њроучавању Његошева језика*. – Јужнословенски филолог, Београд, 1930, књ. IX, 93–196.
- Вушовић 1930^b: Д. В. Вушовић. *Прилози њроучавању Његошева језика*. Београд: Библиотека Јужнословенског филолога, 1930.
- Вушовић 1935: *Цјелокупна дјела* Петра Петровића Његоша. У редакцији Данила Вушовића. Београд: Народна култура, 1935.
- Вушовић 1936: *Цјелокупна дјела* Петра П Петровића Његоша. У редакцији Данила Вушовића. Друго издање. Београд: Народна култура, 1936.
- Драгићевић 1959: Петар Петровић-Његош. *Горски вијенац*. [Предговор Јагош Јовановић. Приредио за штампу и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милан Решетар]. Титоград: Графички завод, 1959 [на корицама у тврдом повезу: Титоград, 1961].
- Јовановићи 1880: *Лажни цар Шћейан Мали*: Историјско збитије XVIII. вијека. Сачинио Петар Петровић Његуш владика црногорски. Ново издање. Панчево: Накладом Књижаре браће Јовановића, [1880]. (Народна библиотека браће Јовановића. Свеска 5).
- Јовановићи 1881: [Само на корицама:] *Лажни цар Шћейан Мали*. [Панчево, 1881], 65–152. (Народна библиотека браће Јовановића. Свеска 7).
- Костић 1902: *Лажни цар Шћейан Мали*: Историческо збитије осамнаестог вијека. Од Петра Петровића Његоша. [Предговор Јаша М. Продановић. Приредио Драгутин Костић]. Београд–Загреб: Штампарија Мила Маравића, 1902. (Српска књижевна задруга, 63). [Првом пагинацијом штампани су, накнадно, предговор и биљешка о издању потписана са С. К. З.].
- Латковић 1940: Видо Латковић. *О ѣтранскрибовању неких сѣихова у „Горском вијенцу“*. – Годишњак Скопског филозофског факултета, 1939–1940, IV, 215–223.
- Латковић 1947: Р. Р. Njegoš. *Gorski vijenac*. Predgovor Radovana Zogovića. [Tekst priredio za štampu Vido Latković]. Beograd, 1947.
- Латковић 1948: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Предговор Радована Зоговића. [Текст приредио за штампу Видо Латковић]. Београд, 1948.
- ЉУБИША 1868/2017: *Gorski vijenac*. Historički dogagaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumaćenjem S. Ljubiša. U Zadru, 1868. [Fototipско izdanje. Budva: Muzeji i galerije Budve – Cetinje: Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 2017].
- МАРОЈЕВИЋ 1991/2018: Радмило Маројевић. *Ћирилица на раскршћу векова*: огледи о српској етничкој и културној самосвести. Горњи Милановац: Дечје новине – Бе-

- оград: Српски фонд словенске писмености и словенских култура, 1991. [Репринт:] Бања Лука: Паневропски универзитет „Апеирон“, 2018.
- МАРОЈЕВИЋ 1997: Радмило Маројевић. *Горски вијенац (1847–1997): у сусрећ критичком издању* [I]. – Ријеч, Никшић, 1997, III, бр. 2 (Горски вијенац: 1847–1997), 41–63. [Прештампано у Маројевић 1999: 11–50].
- МАРОЈЕВИЋ 1998: Радмило Маројевић. *Јован Вуковић као комјаративиста и палеослависта*. (Увод. Фрагменти 1–3). – Личност и дјело академика Јована Вуковића. Реферати са Научног скупа, одржаног у Београду 29. и 30. јуна 1998. године. Београд, 1998, 35–36 (Фрагмент 3. *Рефлекси крајњег јазика тјеша горети/горјети у ијекавским говорима српског језика*).
- МАРОЈЕВИЋ 1999: Радмило Маројевић. *Горски вијенац: изворно читање*. Никшић: Никшићке новине – Београд: Унирекс, 1999. (Његошев гласник. Књ. I).
- МАРОЈЕВИЋ 2002^a: Радмило Маројевић. *Реконструкција рефлекса јазика у критичком издању Горског вијенца*. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик. Београд, 2002, VII, бр. 1–2, 5–65.
- МАРОЈЕВИЋ 2002^b: Радмило Маројевић. *Ноћ скупиља вијека и „тамна мјесца“ у Горском вијенцу*. – Династија Петровић Његош: Том III. Радови са међународног научног скупа: Подгорица, 29. октобар – 1. новембар 2001. Подгорица, 2002, 177–207. (ЦАНУ. Научни скупови. Књ. 60).
- МАРОЈЕВИЋ 2005: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2005.
- МАРОЈЕВИЋ 2011: Радмило Н. Маројевић. *Језик књижевности и књижевни језик у формирању. (На примјеру Његошевих сјјегова Луча микрокозма и Горски вијенац)*. – Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 8–11. IX 2010). [Књ.] 40/1: Два века савременог српског књижевног језика. Београд, 2011, 41–61.
- МАРОЈЕВИЋ 2012: Радмило Н. Маројевић. *Књижевнोजезичка норма у формирању. (Рефлекси јазика у Мажуранићевом сјјјегу Смрт Смаил-аге Ченгијића у јоређењу с Његошевим сјјјеговима Горски вијенац и Луча микрокозма)*. – Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 15–17. IX 2011). [Књ.] 41/1: Српски језик и његове нормe. Београд, 2012, 237–258.
- МАРОЈЕВИЋ 2016: Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД – Цетиње: Народни музеј Црне Горе, 2016.
- МАРОЈЕВИЋ 2017: Петар II Петровић-Његош. *Биљежница*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2017.
- МАРОЈЕВИЋ 2018: Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћейан Мали*. Основно издање. Ортографија и ортоепија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Никшић: Будимљанско-никшићка епархија – Београд: Друштво за неговање Његошевог дела, 2018.
- МАРОЈЕВИЋ 2020^a: Петар II Петровић-Његош. *Шћейан Мали*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД – Цетиње: Народни музеј Црне Горе, 2020. [У штампи].
- МАРОЈЕВИЋ 2020^b: Петар II Петровић-Његош. *Филозоф, асироном, јојейна: Лирске јјјјесме*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. [У припреми].
- МАРТИНОВИЋ 1967: Петар II Петровић-Његош. *Свободијада*. Фототипско издање према рукопису који се чува у Државној јавној библиотеци имена М. Е. Салтикова-Шчедрина Лењинград. [Приредио за штампу и предговор написао Нико С.

- Мартиновић]. Цетиње: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“, Обод, 1967.
- МЕДАКОВИЋ 1847: *Горскій віенаць*[.] Историческо событіе при свршетку XVII віека. Сочиненіе П[етра] П[етровића] Н[ѣгоша,] владыке црног[р]скога. [Приредио Милорад Медаковић]. У Бечу: словима ч[астнихъ] о[таца] мехитариста, 1847.
- МИЛЕТИЋ 1940: Бранко Милетић. *Црмнички говор*. – Српски дијалектолошки зборник, Београд, књ. IX, 1940, 209–663.
- МИЛОВИЋ 1965: Петар П Петровић Његош. *Лажни цар Шћејан Мали*. [Приредио за штампу и прилоге написао Јевто М. Миловић]. Титоград: Графички завод, 1965. (Библиотека „Луча“, 15).
- МИНИЋ 1996: Симеон Милутиновић Сарајлија. *Дика црногорска*. Приредио Вук Минић. Београд, 1996.
- МЛАДЕНОВИЋ 1996: Петар П Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Цетиње: Обод, 1996. (Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека).
- МЛАДЕНОВИЋ 2007: Петар П Петровић Његош. *Лажни цар Шћејан Мали*. Приредио Александар Младеновић. Подгорица: ЦАНУ, 2007. (Сабрана дјела Петра П Петровића Његоша. Критичко издање. Књига трећа).
- НЕДИЋ 1964: Петар Петровић Његош. *Лажни цар Шћејан Мали. Писма*. [Избор Војислав Ђурић. Редакција Владан Недић]. Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска књижевна задруга, [1964]. (Српска књижевност у сто књига. Књ. 22. Петар Петровић Његош, II).
- НЕДИЋ 1969: Петар Петровић Његош. *Лажни цар Шћејан Мали. Писма*. [Избор Војислав Ђурић. Редакција Владан Недић]. Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска књижевна задруга, [1969]. (Српска књижевност у сто књига. Књ. 19. Петар Петровић Његош, II).
- НИКЧЕВИЋ 1997: Петар П. Петровић Његош. *Горски вијенац*. Јубиларно издање поводом 150. годишњице првог издања с предговором приредио Војислав П. Никчевић. Цетиње: Црногорски ПЕН центар, 1997.
- НИКЧЕВИЋ 2005: Петар П. Петровић Његош. *Лажни цар Шћејан Мали*. Према 1. издању из 1851. приредио и предговор написао Војислав П. Никчевић. Цетиње: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, 2005.
- ЊЕГОШ Изабрана писма 1975: Петар П Петровић-Његош. *Изабрана писма*. [Избор писма извршили и за штампу приредили Н. Банашевић, В. Латковић, Ј. Миловић. Белешку написали Н. Банашевић и В. Латковић. Објашњења написао Јевто Миловић]. Београд, 1975. (Целокупна дела Петра П Петровића Његоша. IV изд. Књига шеста). [Фототипија III изд. (Београд, 1974)].
- ЊЕГОШ Писма III: Петар Петровић Његош. *Писма III: 1843–1851*. [За штампу приредио, билешке и објашњења написао Мираш Кићовић]. Београд, 1955. (Целокупна дјела П. П. Његоша. Књига девета).
- ПАВИЋЕВИЋ Б. и др. 1985: Петар П Петровић-Његош. *Горски вијенац*. [Уредник Бранко Павићевић. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности и др., 1985]. Издање садржи факсимил рукописа (5–41) и репринт првог издања (43–169).
- ПАВИЋЕВИЋ В. и др. 1947: *Горски вијенац* Петра П Петровића Његоша. Издање Одбора за прославу стогодишњице Горског вијенца. [Редактор издања Видо Латковић. Објашњења саставио Вуко Павићевић а рјечник Јован Вукчевић]. Цетиње, 1947.
- ПЕШИКАН 1965: Митар Пешикан. *Староцрногорски средњокајунски и љешански говори*. – Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1965, књ. XV.
- РАДОВИЋ 1947: Владимир Поповић. *Његош и наше вријеме*. П. Петровић Његош. *Горски вијенац*. 1847–1947. Ђуза Радовић. Редакција и Коментар. Загреб, 1947.

- РЕЧНИК САНУ 1959 I: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. I. Београд: САНУ, 1959.
- РЕЧНИК САНУ 1968 V: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. V. Београд: САНУ, 1968.
- РЕЧНИК САНУ 1984 XII: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. XII. Београд: САНУ, 1984.
- РЕШЕТАР 1890: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао Милан Решетар. У Загребу, 1890.
- РЕШЕТАР 1926: [Целокупна дела Петра Петровића Његоша. Књига прва. Већа дела]. *Горски вијенац. Луча микрокозма. Шћейан Мали*. У редакцији Милана Решетара, Београд: Државна штампарија, 1926.
- РЕШЕТАР 1936: М. Решетар. *Ново издање свих Његошевих дјела*. [Критика издања: Вушовић 1935]. – Јужнословенски филолог, Београд, 1936. књ. XV, 215–232.
- РЕШЕТАР 1940: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара. Београд, 1940.
- РЈЕЧНИК ЈАЗУ 1907 VI (26): *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Обрађује Р. Budmani. Dio VI. Svezak 26 (3). У Zagrebu, 1907. S. 305–480.
- САРАЈЛИЈА 1835: *Дјјка црногорска*. Симеономъ Милутиновићемъ Сарайлиомъ сочинѣнна. На Цетиню: у Штампарији Црногорској, 1835.
- SILIĆ 2011: Josip Silić, *Dvije rekonstrukcije jezika Gorskoga vijenca Petra Petrovića Njegoša*, [u zb.:] Radoslav Rotković, Jelena Đurović (ur.), *Njegoš i Hrvati*, Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Srojević“, Matica crnogorska, Skaner studio d. o. o., [255–266].
- СТАНИЋ 1990 I: Милија Станић. *Ускочки речник*. Књ. I. Београд: Научна књига, 1990.
- СТАНИЋ 1991 II: Милија Станић. *Ускочки речник*. Књ. II. Београд: Научна књига, 1991.
- СТЕВАНОВИЋ 1952: Петар Петровић Његош. *Шћейан Мали*. [Текст приредили за штампу Михаило Стевановић и Радован Лалић. Билешке и објашњења написао Михаило Стевановић]. Београд: Просвета, 1952. (Целокупна дјела П. П. Његоша. Књига четврта).
- СТЕВАНОВИЋ 1967: Петар Петровић Његош. *Шћейан Мали* [Текст приредио, белешке и објашњења написао Михаило Стевановић]. *Проза и преводи* [Текст приредио, белешке и објашњења написао Радован Лалић]. Београд, 1967. (Целокупна дела Петра Петровића Његоша. [II изд.] Књига четврта).
- СТЕВАНОВИЋ 1974: Петар Петровић Његош. *Шћейан Мали* [Текст приредио, белешке и објашњења написао Михаило Стевановић]. *Проза. Преводи* [Текст приредио, белешке и објашњења написао Радован Лалић]. Београд, 1974. (Целокупна дела Петра Петровића Његоша. III изд. Књига четврта).
- СТЕВАНОВИЋ 1975: Петар Петровић Његош. *Шћейан Мали* [Текст приредио, белешке и објашњења написао Михаило Стевановић]. *Проза. Преводи* [Текст приредио, белешке и објашњења написао Радован Лалић]. Београд, 1975. (Целокупна дела Петра П Петровића Његоша. IV изд. Књига четврта). [Фототипија III изд. (Београд, 1974)].
- СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: *Речник језика Пејтра П Пејровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошева језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. I. Београд: Српска књижевна задруга и др., 1983.

- СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: *Речник језика Пејтра II Петровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошева језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. II. Београд: Српска књижевна задруга и др., 1983.
- СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1954/1957: *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша]. [Рјечник саставили Михаило Стевановић и Радосав Бошковић]. Београд: Просвета, 1954. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књига шеста). [Додатни тираж: 1957].
- СТЕВАНОВИЋ–БОШКОВИЋ 1975: *Речник уз Целокупна дела Пејтра II Петровића Његоша*. [Саставили Михаило Стевановић (од А до О) и Радосав Бошковић (од О до Ш) уз сарадњу Радована Лалића]. Београд, 1975. (Целокупна дела Петра II Петровића Његоша. IV изд. Књига седма). [Фототипија III изд. (Београд, 1974)].
- СТОЈКОВИЋ 1851: *Лажни цар Шћейан Мали*: Историческо Збитије Осамнајестог вијека. Пјесмотворје Његове Свијетлости Петра Петровића Његоша, Владике и Господара Црнегоре. [На 9. страни:] *Шћейан Мали*. Повјестно збитије, у пет дјествијах. [На насловној страни:] Издао 1851. године Андрија Стојковић у Трсту. [На корици:] У Југославији. [На полеђини насловне стране испод мота:] Печатња браће Жупана у Загребу 1851.

Р. Н. Мароевич

РЕКОНСТРУКЦИЈА РЕФЛЕКСОВ ГЛАСНОГ „ЈАТ“ В НАУЧНОМ ИЗДАЊИ

ПОЭМЫ «ЩЕПАН МАЛЫЙ» ПЕТРА II ПЕТРОВИЧА-НЕГОША

Резюме

В настоящей статье критически обосновывается подготовленное автором научное издание поэмы «Щепан Малый» сербского поэта Петра II Петровича-Негоша в аспекте реконструкции рефлексов праславянского гласного „јат“ (Ѣ, курсивом и при написании от руки: ѣ), в том числе: рефлексы гласного „јат“ после твердых согласных *ӣ* [см. п. 2], *ѡ* [см. п. 3], *с* [см. п. 4], *р* [см. п. 5], *л* и *н* [см. п. 6], *б*, *й*, *м* и *в* [см. см. п. 7]; первый, общий раздел посвящен орфографическим русизмам, гипериекавизмам, односложным рефлексам долгого гласного „јат“, а также судьбе рефлексов гласного „јат“ после согласного *з* (см. п. 1), в то время как заключительный, восьмой раздел охватывает случаи, в которых, после мягких согласных, рефлекс (долгого) гласного „јат“ возник по аналогии, а также примеры, когда согласный подвергался вторичному смягчению (см. п. 8).

В работе применяется сопоставительный интертекстуальный анализ с контекстами других произведений Негоша, в первую очередь поэм «Горный венец» и «Луч микрокосма».

Ключевые слова: Петр II Петрович-Негош, поэма «Щепан Малый», поэма «Горный венец», поэма «Луч микрокосма», научное издание, рефлекс гласного „јат“, орфографические русизмы.

СРПСКА БАШТИНА

Историја и историорфаија

Адлидор Петровић
Будимир Алексић
Дарко Бакић
Васил Јововић
Светлана Ж. Самарцић
Весна Милојевић

Свети Василије Острошки у Старој Херцеговини

**Проф. др Даалибор
Петровић**

Универзитет у Источном
Сарајеву,
Православни богословски
факултет Светог Василија
Острошког,
Фоча

УДК
271.2-5(497.16Острог)
УДК 271.2-36:929
Василије Острошки,
свети

Апстракт: Још за вријеме његовог земног живота, личност Светог Василија Острошког будила је посебну врсту односа са Српском православном црквом и српским народом. Послије објаве његових моштију та комуникација је постала још интензивнија и како је вријеме пролазило, развио се однос који има значајне одлике култа. У данашње вријеме, са снажним увјерењем, могло би се устврдити да не постоји ни један вјерник Српске православне цркве који није чуо за Светог Василија Острошког и да није испољио жељу да се молитвено поклони пред његовим моштима у манастиру Острогу. Само поклоњење заузима значајно мјесто у његовању и развоју култа Светог Василија Острошког, а које за циљ има успостављање непосредног духовног контакта са светитељем.

Кључне ријечи: Светитељ, Свети Василије Острошки, Српска православна црква, Стара Херцеговина, култ, молитвено поклоњење, Острог.

Сваки покушај описивања култа који се карактеристично везује за неку појаву или личност из црквено-народног окружења повезан је са одређеним потешкоћама. Морамо нагласити да у овом случају појам или дефиниција култа, бар мени као писцу ових редова, у потпуности не даје задовољавајући одговор на ово питање. Због тога бисмо на овом мјесту указали на једну дефиницију култа коју позајмљујемо из књиге Леонтија Павловића *Култови лица код Срба и Македонаца*, у којој аутор, можда, најприближније или свеобухватније описује појам култа. Истовремено, чини нам се да је његово представљање овог појма у хришћанском тумачењу најближе сензибилитету који се пројављује на релацији вјерници – Свети Василије Острошки¹. Тамо се даје једна дефиниција ранохришћанског култа, а у којој се, између осталог, наглашава да: „У ранохришћанском њериоду култи је најчешће народно јавно њоштивање усјомене заслужних људи, најчешће мученика, уз извјесне обреде“. С тим у вези, управо констатација да је вјерујући народ

aluka1972@gmail.com

¹ Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца. Историјско-еџнографска расјерава*. Смедерево, 1965, стр. 7.

она инстанца која препознаје и на којој се пројављује светитељство усопших чланова Цркве, представља главну и основну смјерницу по којој би се могло указати на чињеницу постојања култа Светог Василија Острошког у српском народу, али и изван његових национално-персоналних граница. Наравно, сада се опет враћамо на почетак јер у случају када желимо да у „*промилима*“ начнемо тему *култа* Светог Василија Острошког у Српској православној цркви долазимо до потешкоћа које се појављују због више разлога.² Основна потешкоћа односи се на проблем извора на основу којих се може писати о Светом Василију Острошком. Када ово говоримо не покушавамо да сваки покушај научног истраживања везаног за Светог Василија Острошког прогласимо немогућим или претешким. Напротив, о Светом Василију и Божијим чудима која су чињена свечевим посредовањем писано је и усмено преношено по правилу као накнадне вијести.³ У овом случају, поред проблема везаног за могућност избора релевантних извора, потешкоћа се огледа у чињеници да је веома тешко говорити о једној таквој светитељској величини Цркве Христове какав је Свети Василије Острошки Чудотворац. Поготово је тешко говорити о некоме ко је толико дубоко ушао у молитвени живот и сензибилитет вјерника да је позивање на њега или упућивање молитве према њему доведено до форме уобичајеног молитвеног живота огромног броја вјерника који припадају нашој Српској православној цркви. Међутим, сада долазимо до једног специфичног феномена везаног за култ Светог Василија Острошког који се огледа у чињеници да вјерујући народ испољава снажну жељу непосредног додира са светитељем. Истовремено, морамо нагласити да се ексклузивитет односа према Светом Василију Острошком не везује само за православне вјернике него се у овој скупини појављују и припадници и других националних и вјерских заједница у Црној Гори, Србији и Босни и Херцеговини. Писцу ових редова посебно је био фасцинантан податак да је припадница исламске вјероисповијести из повратничке популације са подручја општине Фоча (Република Српска) изразила жељу да се молитвено поклони пред моштима Светог Василија.⁴ Дакле, у овом примјеру имамо свједочанство посебног осјећаја који Свети Василије Острошки буди код других конфесија на овим просторима. Исто тако, не можемо заобићи чињеницу повлачења једне паралеле између Светог Саве и Светог Василија Острошког и поштовања које су, по предању, и православни и мухамеданци испољавали пред моштима Светог Саве у Милешеви.⁵ Изгледа да је, поред осталих, ова чињеница

² Можда је основни проблем у постојању великог броја како научних радова тако и прозно-поетских и народно-књижевних прилога који у великој мјери исцрпљују могућност избора оригиналног приступа разради било које теме везане за Светитељеву личност и дјело.

³ Др Димитрије М. Калезић, Душан П. Берић, *Свети Василије Острошки у своје време*. Београд, 1987, стр. 95.

⁴ Међу поклонцима који су долазили организовано из Фоче 2019. године налазила се и ова горе поменута особа. Овај чин посебно истичемо из разлога што желимо и да на овај начин посвједочимо овом својеврсном феномену који никако није спорадичан и несвакидашњи. Примједба аутора.

⁵ Спаљивање моштију Светог Саве на Врачару. Житија Светих из *Пролога* Св. Николаја Велимировића за 10. мај (27. април). <https://www.crkvaub.rs/vesti/zitija-svetih/spaljivanje-mostiju-svetog-save-na-vracaru>. Преузето 22. јуна 2020.; *Свети Василије*,

играла значајнију улогу у одлуци Синан-паше да спали мошти Светог Саве на Врачару 1595. године.⁶ Непријатељи Цркве Христове су својим односом према моштима Светог Саве, али и према молитвеном прослављању Светог Василија Острошког, пројављивали својеврсну сличност између Светог Саве и Светог Василија Острошког. У периоду владавине комунистичког режима припадници политичких структура тадашњег режима су и физички покушавали да непримјереним радњама поколебају вјерни народ да се молитвено поклати пред светитељевим моштима. Мора се признати да је било посебно потресно слушати једно свједочанство о модалитету којим су се тадашњи режимски преторијанци служили у покушајима застрашивања поклоница.⁷ Надамо се да и ова чињеница говори о специфичности култа који се изграђује у народу, а који се окреће према Острошком светитељу. Оно на шта мислимо јесте тај осјећај непоколебљивости и истрајности идења у сусрет Светом Василију.

Осјећај или увјерење да молитве које се упућују ка Светом Василију и конкретизација помоћи коју молитвеник очекује, често превазилази његова очекивања. Исто тако, свједочанства о свакодневним чудотворним пројавама благослова Светог Василија привлаче велики број људи на поклоњење пред његовим моштима у манастиру Острог поред Никшића.⁸ О чудима којима се Бог прославља светитељевим посредством су небројена и веома разноврсна. На овом мјесту не бисмо понављали или преписивали непресушни низ свједочанстава о добротинству и чудесима Светог Василија кроз вријеме али би можда нагласили једну изреку која нам се чини, можда, најпримјеренијом а то је: „*Светишилејева је њосљедња*“. У овоме чак не видимо ништа пријетеће, напротив, видимо свијетли примјер светитељевог познавања стварних потреба код човјека и *иџерајеујског* предзнака указане помоћи. Иако смо свјесни да ова наша констатација не представља најсретнији израз, можда она представља најзначајнији момент у схватању те узајамне везе која се кроз вјекове интензивно продубљује, пројављује и обнавља између Светитеља и народа који му је безрезервно долазио на поклоњење. Можда и због тога што народ у огромној већини Светог Василија доживљава као светитеља који свесрдно „одговара“ на упућене молитве при сваком помену светитеља уз његово име се додаје и израз „*Слава му и милосѣ*“. Изрека се у великој мјери одомаћила код већине вјерника који помињу Светитеља. Ово није пракса или обичај везан за култ Светог Василија Острошког само у Фочи, него је то обичај који

џомози. Острошка чуда Божија у нашем времену. Уредник протојереј-ставрофор Радомир Никчевић. Светигора, Цетиње, 2017, стр. 7.

⁶ Исто.

⁷ Искрено сам се двоумио да ли да помињем један догађај који се десио шездесетих година двадесетог вијека приликом доласка поклоница у манастир Острог из Фоче. Наиме, поклоничка група која је тада дошла ускотрачном пругом из Фоче преко Сарајева, Мостара, Билеће и Никшића је доживјела својеврсну „режирану“ представу младих припадника режимских структура тог времена. По свједочанству судионика тих догађаја, представа се огледала у разгоропађеним нападима и инсценираним покушајима отимања жена у возу из групе која је препозната као поклоничка.

⁸ *Свети Василије, џомози. Острошка чуда Божија у нашем времену.*

је у великој мјери распрострањен и у Чајничком крају, али у цијелој регији Старе Херцеговине.⁹ Сада полако долазимо до одређених појединости којима се одликује култ Светог Василија у крајевима Босне и Херцеговине. Међутим, мишљења смо да је у основи култ Светог Василија Острошког у свим предјелима Српске православне цркве готово истовјетан уз постојање одређених посебности својствених поднебљу и богатству различитости којима обилује српски етнички простор. Основне одлике култа Светог Василија Острошког имају двојаки израз. Један израз се огледа у материјалном, а други у том духовно-исцјељитељском садржају који се испољава у узајамном односу вјерника према светитељу.

Разматрајући материјални израз култа Светог Василија Острошког, онда као први и основни израз исказивања молитвеног поштовања једног светитеља Цркве огледа се у жељи Цркве да богослужбене храмове посвети одређеном светитељу. Свједоци смо да су епископи, свештенство и вјерујући народ Српске православне цркве прошлог вијека у Босни и Херцеговини подигли низ храмова које су посветили управо Светом Василију Острошком. Наравно, највише храмова имамо у Светитељевој Захумско-херцеговачкој епархији. У овој епархији је изграђено и посвећено Светитељу дванаест храмова. Нажалост, један број њих је претрпио рушење и паљења, како у Другом, тако и у посљедњем грађанском рату у БиХ деведесетих година прошлог вијека. Оно што на овом мјесту желимо да посебно истакнемо јесте то што је Свети Василије Острошки изабран као Светитељ заштитник и једине високошколске установе Српске православне цркве у Босни и Херцеговини. Још током ратне 1994. године у Фочи (Република Српска) је основана, тада као Духовна академија, а од 2005. године Православни богословски факултет Светог Василија Острошког.¹⁰ Ова високошколска установа је прошле године прославила двадесет пет година успјешног рада под патронатом Светог Василија и постепено заузима своје препознатљиво мјесто у духовном образовању генерација младих људи у окриљу Српске православне цркве. Исто тако, у Фочи је подигнут раскошан храм посвећен Светом Василију Острошком и Светом Петру Дабробосанском, а који се налазе у оквиру Богословије Светог Петра Дабробосанског. Тренутно је у предјелима Дабробосанске митрополије на Јахорини у изградњи трећи храм посвећен Светом Василију. Наравно, ово нису први храмови који су саграђени и посвећени овом нашем истакнутом светитељу, а чија слава увелико превазилази границе наше Српске православне цркве. Први храм који је у оквиру Дабробосанске епархије изграђен и посвећен Светом Василију био је храм у Добрињи, сада Источно Сарајево (Република Српска) и изграђен је током 1990–1992. године. Дакле, у ратно вријеме сарајевски Срби су са одушевљењем смогли снаге да изграде храм који је посвећен Светом Василију. И у другим епархијама СПЦ у Босни и

⁹ Обичаји везани за култ Светог Василија Острошког Чудотворца у Чајничком крају. Предање записао Угљеша Скоко. Рукопис.

¹⁰ Далибор Петровић, *Двадесет и пет година ПБФ у Фочи*. У 25. година Православног Богословског факултета у Фочи. Брошура у издању ПБФ Светог Василија Острошког Универзитета у Источно Сарајеву, Фоча, 2019, стр. 19–33.

Херцеговини имамо прегршт храмова који су изграђени крајем двадесетог вијека. У епархији Бихаћко-петровачкој имамо једну капелу док у епархији Зворничко-тузланској имамо изграђен и освећен манастир у најужем центру Бијељине посвећен Светом Василију Острошком.¹¹ Овај манастир је започет да се гради током ратних дешавања у БиХ и он данас служи као друго епархијско сједиште поред владичанског двора у Тузли. Велика већина ових храмова је саграђена крајем двадесетог вијека. Један број њих је изграђен и почетком двадесетог вијека, а што свједочи о спремности српског народа да у тренуцима када су се стекли услови слободнијег испољавања својих вјерских осјећања, однос према Светом Василију материјализују и изградњом храмова њему у част и славу.

У вријеме када су могућности путовања биле доста ограниченије развила се једна посебна форма култа Светог Василија Острошког пројављена у форми поклоничких путовања. У крајевима који су у вријеме предстојавања Херцеговачком епархијом Светог Василија били под његовом духовном бригом и старатељством ова форма је постала један од најизраженијих видова култа. Кроз ову форму се пројављивала непоколебљива жеља вјерног народа да дођу и поклоне се пред моштима свог светитеља, а с друге стране да тај труд, испољен у отежаним околностима путовања, принесу као својеврсни доказ њихове непоколебљивости приступања светитељевим моштима. Узимајући ову потребу вјерујућих да на овај начин изразе своју поклоничку жељу према Светом Василију Острошком, навешћемо примјере из Чајничког краја у Републици Српској.¹² Наиме, пракса или обичај да се пјешке иде на поклоњење Светом Василију Острошком постоји већ доста дуго. Старији људи из овог краја свједоче о путовањима из овог краја која су ишла доста тешком трасом. Углавном се пут протезао преко чајничких густих шума, обронцима Љубишње, преласком преко ријеке Таре, затим Пивском планином, па све даље према Никшићу и коначно манастиру Острогу.

У новије вријеме, већ петнаестак година узастопно, група ходочасника послје молитве и благослова пред Чајничком Красницом, креће на пут ка Светоме Василију. То није обичан пут. Саму помисао о путовању дугом пар стотина километара, није лако прихватити. Али људи са јаком вјером и вољом на крају са радошћу дођу до свог циља. Доказ томе је да људи који имају седамдесет или осамдесет година, или чак људи са неким тјелесним недостацима, пређу тај пут са лакоћом. Понекад у овим колонама на опште изненађење се може пронаћи и по које слабовидо лице. Наравно, данас постоји обиље свједочанстава да су се појединим вјерницима, који су жељели да посјете манастир Острог, на чудесан начин уклањале препреке на путу. Исто тако постоје свједочанства и о онима који никако нису могли да стигну до манастира, без обзира колико су се трудили да то постиг-

¹¹ *Српска православна црква – Митрополија Дабробосанска*. Линкови: Епархије Српске православне цркве. <http://www.mitropolijadabrobosanska.org/linkovi.html>. Приступљено 1. 09. 2020.

¹² Угљеша Скоко. Рукопис.

ну.¹³ Поред групних поклоничких путовања у овом крају се чува сјећање на једног вјерника који је често сам ишао, пјешке, до манастира Острога и тамо молитвено приступао моштима Светог Василија. Овај вјерник звао се Василије Кулић из села Ивсара код Чајничка. Он је годинама ишао пјешке до Острога, гдје је остајао и неко вријеме на послушању. Вјероватно, док је боравио у манастиру се и упокојио на једном од бројних узвишења изнад Доњег манастира (највјероватније приликом послушања). Сахрањен је у старом монашком гробљу у близини Доњег манастира.¹⁴

Поред овога, готово у свакоме дому поред иконе Крсне славе стоји и икона Светог Василија. Исто тако доста вјерника 12. маја, који нису у могућности да оду на поклоњење у манастир Острог, долазе у чајнички храм гдје се усрдно моле пред иконом Чајничке Краснице. На тај велики дан буду и народни сабори у неким селима око Чајничка. На сам празник, послје Свете Литургије, мјештани села Камен традиционално излазе пјешке на планину Чивчибрдо (1323 мнв). Ту се окупљају поред двије локве које никад не пресушују, а за које се вјерује да су љековите. Једна лијечи кожне болести, а друга проблеме са видом.

Још народ овога краја вјерује да је Свети Василије ходио нашим селима и служио Богу у древним храмовима, од којих се данас само назире темељи. То није немогуће, с обзиром да постоје чврсти докази да је на само педесетак километара од Чајничка, служио у селу Дубочица код Пљеваља. У данашње вријеме, људи који нису у могућности да иду пјешке до Острога сваке године послје прославе празника Рођења Пресвете Богородице – Мала Госпојина, у Чајничу организују превоз аутообусима.¹⁵

Поред претходно изнесеног, осјећамо потребу да истакнемо и општеприхваћени обичај да поклонници у манастиру остављају чарапе и уље као посебан дар за Светитеља. Обичај даривања чарапа је повезан са вјеровањем да светитељ и даље стално надгледа, посјећује, обилази и помаже свима онима којима је помоћ неопходна и који се за ту помоћ њему и обрате. За све људе је, у вези са овим обичајем, посебно занимљиво да су обућа и чарапе на Светитељевим ногама приликом редовног пресвлачења у манастиру излизане, као да је дуго ходао. Због овога народ жели да да свој допринос светитељу у његовом богоугодном дјелу. Овај обичај смо навели као нешто што представља опште мјесто обичаја везаног за Светог Василија Острошког, и као такав има значајну заступљеност више код старије популације вјерника.

На крају овог нашег излагања потребно је истаћи и ту духовну димензију култа Светог Василија Острошког. Духовна димензија, чини нам се, култа Светог Василија Острошког пројављује се кроз изузетну присност и отвореност народа да своја најдубља осјећања, мисли, жеље и егзистенцијално здравствене проблеме повјеравају Светом Василију Острошком. Ово

¹³ *Danas je Sveti Vasilije: Narod veruje da njegove čarape i obuća kriju tajnu čuda na Ostrogu.* <https://objektiv.rs/vest/156124/danas-je-sveti-vasilije-narod-veruje-da-njegove-čarape-i-obuca-kriju-tajnu-cuda-na-ostrogu/>. Objektiv.rs. Приступљено 4. 08. 2020.

¹⁴ Угљеша Скоко. Рукопис.

¹⁵ Исто.

повјеравање своје интими одвија се у потпуној убијеђености у Светитељев одговор којим молитвеник готово по правилу бива изненађен његовом великодушностју. Због тога је о овој димензији култа Светог Василија можда најтеже и говорити. Можда и због тога што се он пројављује у непосредном односу који неки вјерник успоставља са Светитељем. Уједно, тај однос је повезан са свим специфичностима опште комуникације људи у њиховој свакодневици. Исто тако, о овој димензији култа можемо говорити о чудима Светог Василија којима се Бог прославио кроз њега, али истовремено не можемо о тим чудима говорити у некој уопштеној форми. Свако чудо је посебно и беспрекорно примјерено амбијенту и потреби молиоца који се у својој скрушености обраћа Светитељу. И та чињеница је непоновљива и посебна. Оно што је заједничко и што се пројављује у свим чудима везаним за Светог Василија Острошког јесте пројављивање Светитељевог неизмјерног човјекољубља а што вјерујући народ очигледно кроз историју веома добро препознаје. Управо у овој чињеници и треба тражити особености духовне димензије култа Светог Василија Острошког уз стално подсећање да се кроз духовну везу са Светитељем вјерујући појединац исправља и уподобљава Богу Сведржитељу. Без обзира о коме се ради, и питања да ли човјек истраје у свом покушају моралног и духовног исцјељења, остаје чињеница да непосредни додир са Светитељем у великој већини поклоника буди жељу да истрају у свом моралном и духовном опоравку. Наравно, питање је колико је оних који одрже обећање које дају пред моштима Светитељевим. Међутим, мишљења смо да огромна већина људи, било вјерника или оних који ко зна због каквих побуда долазе пред Светитеља, бар у том времену док су пред Светитељевим моштима осјети жељу да оствари дубљу духовну везу с њим. Уједно, постојање жеље за очувањем духовне везе са Светитељем налази се у самој суштини постојања и развоја култа Светог Василија Острошког.

Литература

Калезић, Др Димитрије М. , Душан П. Берих, *Свети Василије Острошки у своје време*. Београд, 1987.

Обичаји везани за култ Светог Василија Острошког Чудотворца у Чајничком крају. Предање записао Угљеша Скоко. Рукопис.

Српска православна црква – Митрополија Дабробосанска. Линкови: Епархије Српске православне цркве. <http://www.mitropolijadabrobosanska.org/linkovi.html>. Приступљено 1. 09. 2020.

Павловић, Леонтије, *Култови лица код Срба и Македонаца*. Историјско-етнографска расправа. Смедерево, 1965.

Петровић, Далибор, *Двадесет њени година ПБФ у Фочи*. У 25. година Православног Богословског факултета у Фочи. Брошура у издању ПБФ Светог Василија Острошког Универзитета у Источном Сарајеву, Фоча, 2019.

Сјалвивање моштију Светог Саве на Врачару. Житија Светих из Пролога Св. Николаја Велимировића за 10. мај (27. април). <https://www.crkvaub.rs/vesti/zitija-svetih/spaljivanje-mostiju-svetog-save-na-vracaru>. Преузето 22. јуна 2020.

Свети Василије, ѿмози. Осѣрошка чуда Божија у нашем времену. Уредник протојереј-ставрофор Радомир Никчевић. Светигора, Цетиње, 2017.

Danas je Sveti Vasilije: Narod veruje da njegove čarape i obuća kriju tajnu čuda na Ostrogu. <https://objektiv.rs/vest/156124/danas-je-sveti-vasilije-narod-veruje-da-njegove-carape-i-obuca-kriju-tajnu-cuda-na-ostrogu/>. Ojektiv.rs. Приступљено 4. 08. 2020.

Dalibor Petrović
SAINT VASILIJE OSTROŠKI IN OLD HERZEGOVINA

Abstract:

Even during his earthly life of Saint Basil of Ostrog, his personality had evoked special relation with Serbian Orthodox Church and Serbian people. After discovering and presenting to public his incorruptible relics, that relation became more intense and as time passed, acquired significant elements of cult. Nowadays, with strong believes, it could be said that there is no believer of Serbian Orthodox Church who does not know about the Saint Basil and who did not express a desire to bow in prayer before his relics in Ostrog Monastery. The very act of bowing has significant place in worshipping and developing the cult, with the aim of immediate spiritual contact with the Saint.

Key words: Saint, Saint Vasilije Ostroški, Serbian Orthodox Church, Old Herzegovina, cult, prayerful pilgrimage

Књаз Никола Петровић и Херцеговачки устанак (1875–1878)

**Доц. др Будимир
Алексић**

Институт за српску
културу,
Никшић

УДК
94(497.16)“1875/1878”

Апстракт: У раду се анализира однос црногорског књаза Николе Петровића према Херцеговачком устанку (1875–1878) и уопште према Херцеговини. Анализа је показала да је његов однос према Херцеговачком устанку био мотивисан династичким интересима; желио је да створи црногорску државу која би се протезала између Лима и Неретве како би учврстио ривалство у односу на Србију, и тако испредњачио у процесу општесрпског уједињења. У раду је нарочита пажња посвећена чињеници да је књаз Никола од самог почетка Херцеговачког устанка 1875. настојао да цијели устанички покрет потчини себи и тиме онемогући утицај српске династије на простору Херцегоvine. Именовањем војвода, сердара и капетана по Херцеговини и слањем помоћи херцеговачким устаницима, књаз Никола је наметнуо свој утицај на том простору у толикој мјери да су се његове наредбе малтене бесоговорно извршавале.

Кључне ријечи: Књаз Никола Петровић, Херцеговачки устанак, Херцеговина, Црна Гора, Србија, српски народ, Мићо Љубибратић, Пеко Павловић.

Када се говори о односу црногорског књаза Николе Петровића према Херцеговачком устанку (1875–1878) и уопште према Херцеговини, требало би обавезно имати на уму чињеницу да су све владике и господари из владалачке куће Петровића Његоша упирали поглед према Херцеговини¹. Њихови планови према овој класичној српској земљи (као и према другим сусједним српским земљама) били су у функцији општесрпске националноослободилачке акције, односно ослобођења и уједињења цијелог српског народа у једну државу. И наши историографи су поклонили довољно пажње и много су писали о разним об-

¹ Вид. о томе опширније: Будимир Р. Алексић, „Херцеговина у плановима Црне Горе и асимилација херцеговачких Срба у црногорском државном оквиру (1878–1918)“, у: *Херцеговина под аустроугарском окупацијом од 1878. до 1918. године*, Зборник радова са научног скупа историчара у Гацку (20–25. 9. 2011), приредио Никола Асановић, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, Билећа – Гацко, 2012, стр. 397–408.

лицима, фазама и тешкоћама практичне примјене њихових планова према Херцеговини.

Дакле, у сферу црногорских политичких интереса Херцеговина је ушла још у вријеме владике Данила Петровића Његоша, главног јунака Његошевог *Горског вијенца*. Књаз Никола је, такође, од самог почетка своје владавине упирао поглед ка Херцеговини. Херцеговина је била предмет његових територијалних аспирација. Као и књаз Данило, и Никола је Херцеговину сматрао најважнијом облашћу црногорских аспирација. Помагао је Херцеговачки устанак 1861–1863. године, који је угушен јер је турска војска под командом Омер-паше Латаса напала Црну Гору (која је претрпјела велике губитке у људству). А када је у јулу 1875. опет букнуо устанак у Херцеговини, захвативши широко погранично подручје према Црној Гори и проширивши се и на дурмиторске области, црногорски добровољци (јајоши), са благословом књаз Николе, пошли су у Херцеговину и укључили се у устаничке јединице. Црногорски књаз је био одлучан да подржи устанак „чак и против воље Русије, која се бојала да се из устанка не развије рат с Турском, за који она није била спремна“². Књаз Никола је у Херцеговину упutio војводу Пека Павловића, који је једно вријеме командовао херцеговачком устаничком војском. Пошто је склопио тајни уговор о савезу и војној конвенцији са Србијом, књаз Никола је, јуна 1876. године, објавио рат Турској. Тако је Црна Гора ушла у ослободилачки рат, по ријечима књаз Николе, са „жељом да освети Косово и ускрене с њега давно сахрањену слободу народа српског“³. Херцеговина и излаз на Јадранско море били су главни ратни циљеви Црне Горе. Дакле, основни разлог војне и политичке дјелатности Црне Горе у Херцеговини садржан је у њеним територијалним претензијама на ову област, односно у ставу да је Херцеговина за Црну Гору област од животног значаја.

Први важан догађај у Црној Гори који свједочи о инволвираности књаз Николе и званичне Црне Горе у Херцеговачки устанак (1875–1878) био је тзв. Ловћенски скуп. Ријеч је о састанку књаз Николе и групе херцеговачких главара, који је због тајности одржан на Ивановим Коритима, на Ловћену, 26. јула/8. августа 1875. године, са циљем да се усагласи заједничко дјеловање Црне Горе и херцеговачких устаника. Поред књаз Николе, састанку је присуствовало неколико црногорских народних главара, војвода и сенатора, и све најзначајније херцеговачке вође, које су од почетка сав покрет водиле „у том правцу да извојују и осигурају слободу помоћу Црне Горе“⁴. Књаз Никола у својим мемоарима наводи дванаест херцеговачких првака (војвода Богдан Зимоњић, Ђоко Вишњић, Перо Радовић, Трипко Буха, Илија Стевановић, Глигорије Милићевић, Стојан Бабић, Раде Алексић, Трипко Вукаловић, Томо Томашевић, Живко Шибалија и Шћепан Папић), и до-

² Душан Д. Вуксан, „Црна Гора и Херцеговачки устанак“, у: *Сјоменица о Херцеговачком устанку 1875. године*, Одбор за подизање невесињског споменика, Београд, 1928, стр. 32.

³ Никола I Петровић Његош, *Говори*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига четврта, Обод, Цетиње, 1969, стр. 158.

⁴ Васиљ Поповић, „Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна“ у: *Сјоменица о Херцеговачком устанку 1875. године*, Одбор за подизање невесињског споменика, Београд, 1928, стр. 13.

даје „и много другијех“⁵. На том скупу књаз Никола је казао херцеговачким главарима да Књажевина Црна Гора од тог момента преузима потпуну контролу над устанком у Херцеговини и да ће, уколико устанак не доведе до остварења жељеног циља, објавити рат Османском царству. О Ловћенском скупу говоре у својим мемоарима књаз Никола и војвода Гавро Вукотић. Скуп је имао тајни карактер да би његови учесници остали неоткривени од стране бројних, прије свега аустријских агената. Неколико дана прије Ловћенског скупа књаз Никола је донио одлуку да устанком у Херцеговини руководи војвода Петар Вукотић. Њега је књаз Никола послао на Грахово из два разлога: прво, да наводно чува црногорску границу према Херцеговини, не дозвољавајући прелазак Црногораца у Херцеговину, показујући на тај начин исправно држање Црне Горе пред европском дипломатијом (то је био јавни разлог), и друго – да са Грахова фактички руководи Херцеговачким устанком, што је био стварни разлог.

Још прије Ловћенског скупа, тачније пет дана прије тог догађаја (3. августа 1875. године) на Цетињу је основан *Одбор за њомоћ настїрадалим Херцеговцима и њиховим њородицама* који је имао „да се стара о највећем дијелу херцеговачких рањеника и херцеговачких породица“⁶. Тај Одбор је формирао и болнице за рањене устанике и болеснике, а пружао је и помоћ устаницима на ратишту.

А два дана послѣ Ловћенског скупа, 10. августа 1875. војвода Божо Петровић пише са Цетиња жупском командиру Јефту Николићу дајући му инструкције како да натјера никшићке Турке на предају града, а да се при томе не сазна да то ради по упутствима са Цетиња. Све ове акције су биле у функцији подршке Херцеговачком устанку и Николиних претензија према Херцеговини.

Још за вријеме припрема Херцеговачког устанка избио је на површину сукоб између Црне Горе и Србије око утицаја у Херцеговини. Књаз Никола је настојао да сузбије било какав утицај Србије у Херцеговини. С друге стране, јавно мњење у Србији с правом је сматрало да би припајање Херцеговине Црној Гори подстакло црногорски сепаратизам и покренуло њено супарништво са Србијом, па би тако Херцеговина могла постати „јабука раздора“ између Србије и Црне Горе. Херцеговачки устаници, пак, иако су превасходно – због територијалне блискости – очекивали помоћ од Црне Горе, сматрали су нормалним и природним да и једна и друга српска држава, уласком у рат против Турске, помогну њихову устаничку акцију. Књаз Никола је, међутим, желио да Србија помаже Херцеговачки устанак, али да та помоћ не иде директно устаницима (како не би довела до јачања утицаја Србије на њих), већ да иде преко црногорских власти. Захтјеве херцеговачких првака књазу Милану за помоћ у подизању устанка доживљавао је као деструктивне потезе. Једноставно, црногорски књаз је свим силама настојао да онемогући сваки утицај Београда у Херцеговини, па је с тога с не-

⁵ Никола I Петровић Његош, *Аутиобиографија – Мемоари – Путиописи*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига пета, Обод, Цетиње, 1969, стр. 183.

⁶ Мило Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, Народна књига, Цетиње, 1950, стр. 131.

повјерењем гледао на људе који су одржавали везе са Београдом, а с друге стране је покушавао да врбује што више херцеговачких првака и школованих људи из Херцеговине да раде за интересе Црне Горе.

Од тренутка прихватања покровитељства Црне Горе над устанком у Херцеговини, кренуло је слање црногорских чета у Херцеговину, дакако под диригентском палицом званичног Цетиња и књаза Николе лично. Црногорске добровољце, тзв. јајоше, предводио је – по наређењу књаза Николе – командир чевско-бјеличког батаљона Пеко Павловић, кога ће 1876. књаз Никола именовати војводом. И већ 17. августа 1875. седам стотина јајоша учествовало је, заједно са двије хиљаде и седамсто херцеговачких устаника, у нападу на Невесиње, којом приликом је овај утврђени и добро снабђевени турски град дјелимично спаљен. Предводећи јајоше из Црне Горе, организоване у седам чета, Пеко Павловић је учествовао и храбро се борио у свим већим биткама током Херцеговачког устанка од 1875. до 1878. године.

Књаз Никола је од самог почетка Херцеговачког устанка 1875. настојао да цијели устанички покрет потчини себи и тиме онемогући утицај српске династије на простору Херцеговине. У својим *Мемоарима*, у поглављу *Србија према Црној Гори и устанку*, он говори о потреби „споразумнога заједничкога рада“ Црне Горе и Србије „на дјелу народног ослобођења“, и сасвим прецизно дефинише територије које су биле предмет његових аспирација: „Црна Гора је сасвијем правилно оцјењивала ове одношаје, она је ограничавала своју радњу само око себе, колико јој снага досезаше. То је била Херцеговина и оближњи крајеви Старе Србије. Босну и остале предјеле српске око Србије она је сматрала као природно земљиште радње Србије“⁷. Стога он није благонаклоно гледао на добровољце из Србије који су долазили у Херцеговину. Од свих њих је подозревао, гледајући у њима агенте српске владе који раде на прикључењу Херцеговине Србији⁸. „Кнез Никола није радо гледао то јачање београдског утицаја и с подозрењем је пратио кретање Херцеговаца, који су долазили из Србије“⁹, пише Владимир Ћоровић у раду *Херцеговачки устанак 1875. године*. Нарочито му је сметао војвода Мићо Љубибратић, који је сматран за заступника политичких интереса Србије, а који је дуго година радио на припремању устанка у Херцеговини и био предвиђен за вођу устанка. Љубибратић је раније био секретар војводе Луке Вукаловића. Био је изузетно образован, говорио је више језика, а са француског је превео Куран, и тај превод представља први балкански превод муслиманске свете књиге. Академик Милорад Екмечић нагла-

⁷ Никола I Петровић Његош, *Аутобиографија – Мемоари – Путописи*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига пета, Обод, Цетиње, 1969, стр. 196.

⁸ Вид. о томе опширије: Радоман Јовановић, „Сукоб утицаја Црне Горе и Србије у Херцеговачком устанку 1875–1876“, у: *Међународни научни скуп поводом 100-годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и источној кризи 1875–1878. године*, (том II), Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1977, стр. 95–100.

⁹ Владимир Ћоровић, „Херцеговачки устанак 1875. године“, у: *Сјоменица о Херцеговачком устанку 1875. године*, Одбор за подизање невесињског споменика, Београд, 1928, стр. XIV.

шава да је Љубибратић настојао да сазове једну српску Народну скупштину (на коју је био позвао и неке представнике муслимана) која би изабрала Владу на чијем би челу био Светозар Милетић. Једино би таква влада, по ријечима академика Екмечића, била у стању „да свету обзнани српске националне циљеве и да легитимно представља побуњени народ“¹⁰. Љубибратић је био познат по томе „што је више од осталих радио на увлачењу и католика и муслимана у устанак да би тако створио један општенародни фронт. (...) Људи њему блиски слали су позиве херцеговачким фратрима, у намери да и западну Херцеговину запале исто онако као и источну“¹¹.

Књаз Никола се прибојавао Љубибратићевог утицаја у Херцеговини, па му није дозволио „да створи неко легално вођство устанка, да се сазове српска Народна скупштина и јавно обзнане циљеви уједињења српског народа“¹². Љубибратић је, наиме, по свему судећи, настојао да формира неку врсту херцеговачке владе, што је требало спровести на устаничкој скупштини у манастиру Косијерево, али су то спријечили људи књаза Николе. Црногорски књаз је упутио Пека Павловића у Херцеговину да онемогући ову Љубибратићеву акцију. Јер, по ријечима академика Милорада Екмечића, Љубибратићев долазак у Херцеговину „са црногорске стране је протумачен као мера предузета да се устанак потчини Србији, да се Босна изолује од Црне Горе и да се уопште ограниче црногорске аспирације на делове побуњене територије“¹³. Штавише, Николини људи су у засједи сачекали Љубибратића и претукли га, а потом га је црногорски књаз и протјерао из Херцеговине. Наиме, заједничком акцијом црногорске и аустријске владе Љубибратић је са четом сабораца ухапшен од стране аустријских власти у близини Имотског 11. марта 1876. године. Потом је интерниран у Линц и тако у потпуности уклоњен из устанка.

Историчар Радоман Јовановић с правом тврди да се црногорски владар нарочито плашио „да Србија добије на управу Босну и Херцеговину. Нетачне вијести да ће Србија добити на управу Босну и Херцеговину доводиле су до крајње огорчености књаза Николе према Србији. Он је био ријешен да се таквој замисли одлучно супротстави“¹⁴. Сматрао се јединим вођом Херцеговачког устанка, па је и у захтјевима великим силама истицао свој превлађујући утицај на збивања у Херцеговини, индиректно им поручујући да на том простору неће бити мира без уважавања његове ријечи.

¹⁰ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492–1992)*, треће, допуњено издање, Евро-Ћунти, Београд, 2010, стр. 283.

¹¹ Милорад Екмечић, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1997, стр. 230.

¹² *Истио*, стр. 284.

¹³ Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878.*, треће, измењено издање, Службени лист СРЈ – Балканолошки институт САНУ, Београд, 1996, стр. 251.

¹⁴ Вид. о томе опширије: Радоман Јовановић, „Сукоб утицаја Црне Горе и Србије у Херцеговачком устанку 1875–1876“, у: *Међународни научни скупи поводом 100-годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и источној кризи 1875–1878. године*, (том II), Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1977, стр. 97.

Именованем војвода, сердара и капетана по Херцеговини и слањем помоћи херцеговачким устаницима, књаз Никола је наметнуо свој утицај на том простору у толикој мјери да су се његове наредбе малтене беспоговорно извршавале. О његовој потреби да контролише цјелокупну ситуацију у Херцеговини, и да ништа не препушта случају, свједочи и чињеница да је 5. јула 1876, када је са црногорском војском дошао на Црни кук, окупио Херцеговце, формирао од њих народну војску и подијелио им главарства, не дозвољавајући да војска себи бира старјешине, „него их је сам књаз постављао како је њему ишло у интерес“¹⁵. Књаз Никола је очито зазирао од ауторитета истакнутих и популарних Херцеговаца, и бојао се да они неће радити по његовим инструкцијама, па их је због тога маргинализовао, дајући им подређене положаје. Говорећи о томе, Данило Тунгуз-Перовић апострофира следеће чињенице: „На Црном куку књаз даје војводске, командирске, подкомандирске и друге чинове са часним изузетцима дојучерашњим чобанима и људима који никакву улогу нису играли у народу, нити у устанку. То књаз чини, јер тако добија главаре који су се безусловно покоравали његовој вољи. Поред других запостављених Херцеговаца књаз намерно запоставља и три харамбаше: Стојана Ковачевића, Пера Тунгуза и Драга Обренова. А познато је, да није било њих, не би било ни устанка“¹⁶.

Прихватање ауторитета књаза Николе од стране херцеговачких Срба има ослонац и у традицији црногорско-херцеговачке борбене сарадње. Ту традицију је књаз Никола добрано користио како би учврстио свој апсолутни утицај на простору Херцеговине. А његов утицај је био толики да „већи дио Херцеговаца није смио предузети било шта што би се на Цетињу могло схватити као приближавање Србији и истискивање утицаја Црне Горе“¹⁷. Било је, међутим, доста одлучних, нарочито млађих људи у Херцеговини који су заступали становиште да устанак треба подићи искључиво ослањајући се на Србију. Агресивна црногорска пропаганда у Херцеговини код њих је изазивала велику одбојност, па су влади Србије ту пропаганду представљали као „тортуру“.

Стога је црногорски господар, како тврди историчар Чедо Лучић, у договору с Аустријом, „којој није одговарало свесрпско обједињавање, посебно не ослобађање Босне и Херцеговине“¹⁸, наредио Пеку Павловићу „да растјера народне прваке херцеговачке скупштине у Врањској како би маленој и сиромашној Црној Гори припојио лијепи дио Херцеговине“¹⁹. Ријеч је о скупштини херцеговачких првака коју је 27. јула 1875. године, преко својих људи, организовао војвода Мићо Љубибратић. Сазив те скупштине јасно је показивао Љубибратићеву амбицију да се стави на чело устанка. Пошто је то било супротно плановима књаза Николе, Пеко Павловић је

¹⁵ Данило Тунгуз-Перовић, *Одјек Невесињске њушке 1875. године*, Штампарииа „Обод“, Сарајево, 1923, стр. 66.

¹⁶ *Истио*.

¹⁷ *Истио*, стр. 98.

¹⁸ Чедомир М. Лучић, *Бесједи у гори*, Универзитет у Источном Сарајеву – Филозофски факултет, Књижевна задруга Српског народног вијећа, Бањско братство Лучићи, Источно Сарајево – Подгорица, б. г. стр. 171.

¹⁹ *Истио*.

– по Николином наређењу – са својим људима омео рад те скупштине. Чедо Лучић говори и о томе да је књаз Никола прихватио обавезу да разоружа устаничку војску у Горици која је бројала више хиљада бораца. Сва та књажева попуштања Аустрији, по Лучићевим ријечима, „правдана су њиховим обећањем да се неће мијешати кад Црна Гора буде ослобађала Подгорицу“²⁰, што су „свакако, била провидна објашњења“²¹. Тумачећи позадину „шуровања“ књаза Николе с Аустријом, и његов однос према Мићу Љубибратићу, Чедо Лучић тачно закључује да се књаз Никола суштински „потајно плашио јачања ауторитета Београда међу српским народом у односу на Цетиње, тј. династичка суревњивост водила га је у посртање“²².

Говорећи о ратним плановима Црне Горе академик Михаило Војводић сматра вјероватним да је „у свим комбинацијама у предвечерје рата 1876. године Црној Гори стављено у изглед извесно проширење у Херцеговини. Ако се са тим Аустро-Угарска помирила, онда је било схватљиво да је њој тај правац црногорских ратних операција био лакше прихватљив, јер би, на пример, операције према мору или истоку, где је постојала могућност да се српска и црногорска војска саставе, биле за њу још неугодније. Уосталом, дубоко продирање црногорске војске на запад могло би се испречити или би се евентуални резултати, онда када се буду сводили, дали учинити ништавним. Према томе, црногорска војска је, 1876. године, неометана ушла у рат за Херцеговину“²³.

Од самог почетка устанка 1875. године па све до уласка Црне Горе у рат, Херцеговина је била поприште жестоких окршаја у којима је долазила до изражаја велика истрајност херцеговачких устаника. Посебно су били значајни сукоби вођени на простору од Гацка до Никшића. У првој половини октобра 1875. војвода Богдан Зимоњић је са својим одредом уништио око педесет турских утврђења на простору од Никшића до Гацка. Војвода Лазар Сочица и Пеко Павловић водили су више тешких бојева од којих су најкрвавији били: бој на Муратовици (у Пиви) 10. новембра 1875, када је погинуло око 1500 турских војника, и – бој на Пресјеци (14 км од Никшића) 13. априла 1876. у коме је главнокомандујући турских трупа Муктар-паша изгубио близу хиљаду војника. Сукоби са Турцима одвијали су се и у зиму 1875/76. године, а један од већих бојева одиграо се у Радован ждријелу код Требиња 20. јануара 1876. године када је погинуо најмлађи војвода Херцеговачког устанка, бањски војвода Максим Баћовић, у 28. години живота.

Црна Гора је 28. јуна, на Видовдан, 1876. објавила рат Турској. Операције црногорске војске на простору Херцеговине започеле су јуна 1876. Под командом књаза Николе било је око 11 000 војника и око 9 000 херцеговачких устаника. У складу са својим ратним планом, књаз Никола је 7. јула покренуо трупе општим правцем наступања Црни кук-Турунташ-Степен-

²⁰ *Исџо*, стр. 172.

²¹ *Исџо*.

²² *Исџо*.

²³ Михаило Војводић, „Место и улога ратова Србије и Црне Горе 1876–1878. године у решавању Источног питања“, у: *Међународно признање Црне Горе*, Зборник радова са научног скупа у Никшићу (11–12. 6. 1998.), Црногорска академија наука и умјетности – Историјски институт Црне Горе – Филозофски факултет Никшић, Подгорица, 1999, стр. 87.

Гацко-Фојница-Невесинџе-Мостар, са циљем да заузме подручје до ријеке Неретве. У биткама које су успједиле, они нијесу успјели да у Херцеговини остваре неки значајнији резултат. Два црногорска и три херцеговачка батаљона су стигли у рејон Бишине (између Мостара и Невесиња), али су их одатле потиснуле јаке снаге Муктар-паше. С друге стране, аустроугарска дипломатија је књазу Николи јасно дала на знање да је за те области веома заинтересована, и да неће дозволити припајање Херцеговине, до ријеке Неретве, Црној Гори. Због тога је књаз Никола донио одлуку да се цјелокупна црногорско-херцеговачка војска, усиљеним маршом, повуче до села Корита, између Билеће и Гацка. Турске снаге, предвођене Муктар-пашом, након што су потиснуле црногорско-херцеговачку војску дуж комуникације Мостар-Невесинџе, наставиле су напредовање ка Билећи.

На ратном савјетовању књаза Николе са црногорским и херцеговачким правцима, одржаном у селу Врбици 27. јула, одлучено је да се одсудна битка са Муктар-пашом прихвати на Вучјем Долу. Муктар-паша је располагао са око 45 хиљада војника, док су црногорско-херцеговачке снаге процијењене на око 14 хиљада. До битке је дошло 28. јула 1876. Турци су претрпјели тежак пораз; погинуло је око 4 000 њихових војника, и око 170 официра, велики број је био рањен, а преко 300 Турака је заробљено. Сам Муктар-паша је био рањен, Селим-паша је погинуо, а Осман-паша заробљен. Губици Црногораца и Херцеговаца су износили око 70 погинулих и 118 рањених официра и војника.

Суочен са одлучним противљењем Аустроугарске црногорским претензијама у Херцеговини, књаз Никола је, последице успјеха на Вучјем долу, ријешити да промијени ратну стратегију; у Херцеговини је требало изводити дефанзивна, а на осталим правцима офанзивна дејства. Тако је тежиште операција пренесено на јужни сектор, па се главнина црногорских снага груписала у рејону Подгорице. Најзначајнија битка одиграла се на Фундини, у Кучима, 14. августа 1876. године, гдје је црногорска војска такође побиједила. До краја године већих сукоба није било.

Посредовањем руске дипломатије, 1. новембра 1876. склопљено је примирје између Србије и Турске, што је прихватила и Црна Гора, и тако ће остати све до априла 1877. године, када су обновљена ратна дејства. Тада је почела друга фаза црногорско-турског рата, у којој је турска војска наступила нешто офанзивније, и која представља најзначајнију фазу црногорског војног ангажовања у кризи 1875–1878. године. Јаке турске снаге са око 30 хиљада војника, којима је командовао Сулејман-паша, кренуле су из Гацка у напад на црногорско-херцеговачке положаје око Никшића. Срећом по Црну Гору, Руси су у исто вријеме пробиле турски фронт на Дунаву и угрозили одбрану Цариграда, па је Сулејман-паша почетком јула са цијелом војском хитно опозван у Бугарску. Захваљујући таквом обрту, књаз Никола је могао да бира гдје ће напасти, и изабрао је Никшић – једно од најјачих турских упоришта у Херцеговини. Крајем јула Црногорци и Херцеговци опсиједају Никшић и заузимају га 18. септембра 1877. године, а последице тога крећу да ослобађају осталу Херцеговину. Најприје су ослободили Билећу (чији се гарнизон од 400 низама повукао у Столац), а потом су заузели

два важна утврђења на сјеверу Херцеговине – Горанско у Пиви и Црквице између Пиве и Таре. Међутим, даље операције у Херцеговини онемогућила је Аустроугарска која је, по споразуму са Русијом, имала да добије Босну и Херцеговину. Аустроугарски изасланик, гроф Темел, саопштио је књазу Николи да су сви његови планови у Херцеговини узалудни, јер читава Херцеговина неће припасти Црној Гори чак ни у случају да буде ослобођена од стране херцеговачких устаника и Црногораца.

Одлукама Берлинског конгреса европских сила (одржаног од 13. јуна до 13. јула 1878. године) Црној Гори су припојени велики дјелови Херцеговине: град Никшић са околином, Бањани, Голија, Пива, Дробњак, Језера и Шаранци. Преостали дио Херцеговине потпао је под аустроугарску окупацију. Херцеговачки Срби били су очајни због одлуке Берлинског конгреса јер је она значила крај њихових жеља за припајањем Херцеговине Црној Гори. У једној представци 45 устаничких главара из Херцеговине упућеној књазу Николи 26. јуна 1878. поводом најављене аустроугарске окупације тражи се да он интервенише код руског цара да не дозволи да се Херцеговина дијели и да тако један њен дио потпане под Аустроугарску. У тој представци, Херцеговачки главари наглашавају следеће: „Ми смо буну одпочињући казали да смо с Црном Гором или да нас није на свијету: та је намјера и данас код нас“²⁴. Међутим, књаз Никола и службена Црна Гора држали су се ранијих тајних договора с Аустроугарском и остали су по страни од политичких тежњи и националних стремљења српског народа из Херцеговине. Тако се да закључити да је од Херцеговачког устанка, послје тешког страдања српског народа на том простору, корист имала само династија књаза Николе Петровића и његова државица којој је призната независност и која је значајно територијално проширена. Заузврат, по изричитом наређењу књаза Николе и под командом војводе Петра Вукотића 6.750 херцеговачких устаника се са оружјем постројило и у Поповом пољу предало оружје аустроугарској војсци. За ову услугу књаз Никола је од бечког двора добио награду у висини од 10.000 дуката. „Ово је практично била издаја своје браће из Херцеговине“, истиче историчар Чедо Лучић, и каже да „као протууслугу за толике из српске крви преотете просторе, Аустрија се одобровољи и обећа му несметање ослобађања Подгорице“²⁵.

На основу свега казаногa може се закључити да је црногорски књаз Никола Петровић на устанички покрет српског народа у Херцеговини гледао као на веома важан чинилац у афирмацији своје политике. На ту чињеницу указује и историчар др Томица Никчевић када сасвим тачно констатује да су „устанички немири и врења у Херцеговини веома користили политици Црне Горе јер су знатно доприносили могућностима за повољније и брже

²⁴ „Претставка херцеговачких усташа књазу Николи“, *Зайиси*, књига XVII, Цетиње, април 1937, стр. 250.

²⁵ Чедомир М. Лучић, „Босна и Херцеговина (1875–1878) на раскршћу разних интереса уз нека упоредна размисљања“, у: *Европа и Источно њишање (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене*, зборник радова, Историјски институт Српске академије наука и уметности, Београд, 2001, стр. 182.

рјешавање њених властитих питања²⁶. Однос књаза Николе према Херцеговачком устанку био је мотивисан династичким интересима; желио је да створи велику црногорску државу која би се протезала између ријека Лима и Неретве, како би учврстио ривалство у односу на Србију и тако испредњачио у процесу општесрпског уједињења. Рат од 1875. до 1878. за Црну Гору је био најпрофитабилнији, а за Херцеговину као историјско-географску регију српског народа најпогубнији, по свим дугорочним последицама које је исход тог рата условио. Јер, одлукама Берлинског конгреса Херцеговина је разграђена као историјско-географска регија, и подијељена између држава добитница у рату – Црне Горе и Аустроугарске. Дакле, разбијена је њена територијална цјеловитост, па је тако поцијепано територијално, културно и духовно јединство српског народа у Херцеговини, а колико је та подјела била погубна и болна свједочи и чињеница да је државна граница повучена посред многих села, од којих је дио припао Црној Гори, а дио Аустроугарској. Та граница је остала све до данас, јер су је аминовали и комунистички картографи 1945. године, и велике силе 1992. и 1995. које су слиједиле антисрпска решења зацртана на Берлинском конгресу.

Литература

Алексић 2012: Будимир Р. Алексић, „Херцеговина у плановима Црне Горе и асимилација херцеговачких Срба у црногорском државном оквиру (1878–1918)“, у: *Херцеговина под аустроугарском окупацијом од 1878. до 1918. године*, Зборник радова са научног скупа историчара у Гацку (20–25. 9. 2011), Билећа-Гацко: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, 397–408.

Војводић 1999: Михаило Војводић, „Место и улога ратова Србије и Црне Горе 1876–1878. године у решавању Источног питања“, у: *Међународно истраживање Црне Горе*, Зборник радова са научног скупа у Никшићу (11–12. 6. 1998), Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности – Историјски институт Црне Горе – Филозофски факултет Никшић, 79–95.

Вуковић 2016: војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књига прва: приредио Влајко Ђулафић, Беране: ЈУ Центар за културу Беране.

Вуксан 1928: Душан Д. Вуксан, „Црна Гора и Херцеговачки устанак“, у: *Сјоменица о Херцеговачком устанку 1875. године*, Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 27–44.

Вукчевић 1950: Мило Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, Цетиње: Народна књига.

Екмечић 2010: Милорад Екмечић, *Дуго крепање између клања и орања (1492–1992)*, треће, допуњено издање, Београд: Евро-Бунти.

Екмечић 1997: Милорад Екмечић, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.

²⁶ Томица Никчевић, „Опште карактеристике спољне политике и међународних акција Црне Горе у току припрема Херцеговачког устанка 1875“, у: *Сјогодишњица црногорско-шумског рата 1876–1878*, зборник радова, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1978, стр. 114.

Екмечић 1996: Милорад Екмечић, *Устѧанак у Босни 1875–1878.*, Београд: Службени лист СРЈ – Балканолошки институт САНУ.

Јовановић 1977: Радоман Јовановић, „Сукоб утицаја Црне Горе и Србије у Херцеговачком устанку 1875–1876“, у: *Међународни научни скуп ѿводом 100-годишњице устѧанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и источној кризи 1875–1878. године*, том II, Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, 95–100.

Лучић б. г.: Чедомир М. Лучић, *Бесједе у гори*, Источно Сарајево – Подгорица: Универзитет у Источном Сарајеву, Књижевна задруга Српског народног вијећа, Бањско братство Лучићи.

Лучић 2001: Чедомир М. Лучић, „Босна и Херцеговина (1875–1878) на раскршћу разних интереса уз нека упоредна размишљања“, у: *Европа и Источно ѿишће (1878–1923): ѿолишчке и цивилизацијске ѿромене*, Београд: Историјски институт САНУ, 175–185.

Никчевић 1978: „Опште карактеристике спољне политике и међународних акција Црне Горе у току припрема Херцеговачког устанка 1875.“, у: *Стіогодишњица црногорско-ѿурског рајћа 1876–1878* (уредник: Димо Вујевић), Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 105–115.

Петровић 1969: Никола I Петровић Његош, *Говори*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига четврта, Цетиње: Обод.

Петровић 1969: Никола I Петровић Његош, *Ауѿиобиографија – Мемоари – Пуѿојиси*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига пета, Цетиње: Обод.

Поповић 1928: Васиљ Поповић, „Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна“, у: *Стіоменица о Херцеговачком устѧанку 1875. године*, Београд: Одбор за подизање невестињског споменика, 1–14.

Тунгуз-Перовић 1923: Данило Тунгуз-Перовић, *Одјек Невесињске ѿушке 1875. године*, Сарајево: Штампарија „Обод“.

Ћоровић 1928: Владимир Ћоровић, „Херцеговачки устанак 1875. године“, у: *Стіоменица о Херцеговачком устѧанку 1875. године*, Београд: Одбор за подизање невестињског споменика, V–XIX.

Budimir Aleksić

PRINCE NIKOLA PETROVIĆ AND HERZEGOVINA REBELLION (1875–1878)

Summary: The paper analyzes the attitude of Montenegrin Prince Nikola Petrovic towards Herzegovina rebellion (1875–1878) and in general towards Herzegovina. Analysis showed that his attitude towards Herzegovina was motivated by dynastic interests; he wanted to create Montenegrin state that would stretch from Lim to Neretva, in order to strengthen the rivalry towards Serbia and to progress in process of Serbian unification. In this work special attention was paid to the fact that Prince Nikola from the start of Herzegovina rebellion 1875. Sought to subjugate rebel movement and that way prevent influence of Serbian dynasty in Herzegovina. By nominating dukes,

captains and serdars, and by sending aid to the rebels, Prince Nikola imposed his influence in that area so much that his orders were unquestioningly carried out.

Key words: prince Nikola Petrović, Herzegovina rebellion, Herzegovina, Montenegro, Serbia, Serbian people, Mićo Ljubibratić, Peko Pavlović.

Црна Гора (Зета) и Османско царство од краја XIV вијека до Берлинског конгреса

Др Дарко Бакић

Министарство економије,
Подгорица

Апстракт: Циљ овога чланка је да прикаже преглед историјских збивања везаних за судбину зетске, односно црногорске државе, у односу на завојевачку политику Османског царства, којој је била непосредно изложена од краја XIV вијека до Берлинског конгреса. У вишевијековном отпору таквој политици Цариграда, Црна Гора је успјела да оствари, а потом и да сачува, потпуну самосталност у односу на централну османску власт, која је де јуре крунисана међународним признањем црногорске државе на основу уговора потписаног у Берлину 1878. године.

Кључне ријечи: Зета, Црна Гора, Османско царство, крај XIV вијека, Берлински конгрес.

Увод

УДК 94(497.16)“13/18”

Османска држава, која се касније развила у моћно царство, настала је крајем XIII вијека на сјеверозападу Анадолије, када је њен оснивач Осман издвојио свој емират из тадашњег Селџучког царства (Селџуци – огранак Турака). У ширењу своје државе Османлије су, након освајања у Малој Азији, средином XIV вијека прешли на европски континент, а ослабљена Византија, Бугарска и Србија нијесу биле у стању да пруже отпор, који би онемогућио њихову даљу експанзију.

Турци су најприје 1354. године од Византије освојили Галипоље, затим Дидимотику, Чорлу, Мисинли и Лилебургас 1361. године, док је датум освајања Једрена, у зависности од података изнијетих у разним изворима, смјештен између 1361 и 1371. године. Бугарски град Пловдив пао је у османске руке 1363. године.

Након што су 1365. године своју престоницу пренијели у Једрене, на удару Османлија нашле су се српске области. У бици на Марици 1371. године Турци су поразили војску браће Мрњавчевић, краља Вукашина и деспота Угљеше, што им је отворило пут за даља освајања на Балкану (Мантран 2002: 13–22, 39–41; Петросян 1990: 12–14, 16, 20; Иналџик 2003: 14–

e-mail: azbucnik7@gmail.com

15, 18, 317). Од стране Османлија убрзо ће бити угрожена и Зета, којом су шездесетих година XIV вијека загосподарили Балшићи.

Средњовјековну Зету, која је за вријеме владавине Црнојевића добила назив Црна Гора, Османлије су почели да угрожавају након освајања Сера 1383. године.¹ У то вријеме Турци се први пут залијећу до обала Јонског и Јадранског мора, па тако њиховим налетима бивају изложени и посједи тадашњег зетског владара Балше II Балшића, који је, сукобљављајући се са њима, погинуо код Берата 1385. године (Ћирковић–Божић и др. 2006: 47–48).

Насљедник Балше II, Ђурађ II Страцимировић Балшић, водио је помиљиву политику према Турцима. Непознато је да ли је он средио своје односе са Османлијама непосредно послје погибије свога стрица Балше II или им се приближио када су почели да са мањим одредима стижу до Драча, Дрима и вјероватно у непосредну околину Скадра. Врло је вјероватно да су управо на подстицај Ђурађа II, који је био у непријатељству са босанским владаром Твртком I Котроманићем, Турци извршили свој први продор у Босну 1386. године, иако је ова држава била доста далеко од области, које су они захватили својим изненадним налетима. Приликом другог напада Турака на Босну у љето 1388. године, под вођством команданта Шахина, било је и поданика зетског господара. Тада се, на молбу Дубровчана, Страцимировић, преко свог изасланика Жанина, заузео код Шахина у циљу отклањања турске опасности од њиховог града, због чега је изабран за грађанина Дубровника (Ћирковић–Божић и др. 2006: 52–53).

Није познато да ли је Ђурађ II помогао свог таста кнеза Лазара, са чијом је кћерком Јеленом био ожењен, у бици на Косову на Видовдан 1389. године. С обзиром на чињеницу да је зетски владар почетком јула боравио у Будви, рекло би се да он лично није учествовао у боју (Шћепаковић 2002: 70–71). Имајући у виду то да је Страцимировић с муком одржавао власт у земљи, због отпора многих локалних феудалаца, а нарочито Црнојевића, при чему је са мора био изложен сталним пријетњама гусара, сасвим је вјероватно да је његова помоћ кнезу Лазару изостала или, пак, није била изражена у неком значајнијем виду.

У вријеме док су се у Зети, 1392. године, водиле борбе између Ђурађа II, његовог брата од стрица Константина (који је претендујући на дио посједа Балшића, успио да постане султанов штићеник) и Радича Црнојевића, Османлије су извршили продор према Приморју.

Када је Страцимировић са неким својим рођаком отишао да преговара са Турцима, обојицу их је заробио скопски санџак-бег Пашајит, тражећи да му се у замјену за њихово ослобађање предају Скадар, Улцињ и још нека мјеста у Зети. Послје нагодбе са Турцима, зетски владар им је предао Скадар, Дриваст и Свети Срђ на Бојани, уз обавезу да султану плаћа годишњи

¹ Зета се дијелила на Доњу Зету, која је обухватала приморску област државе и Горњу Зету, у чијем саставу су били остали дјелови земље. Црна Гора је најприје представљала један дио Горње Зете, да би касније, како се територија зетске државе сужавала, она постала њено језгро, па се тако и сама држава почела називати Црна Гора (Станојевић–Васић 2006: 6–8).

данак. Није познато да ли је Ђурађ II сличну обавезу имао и раније, у периоду његове сарадње са Турцима.

Користећи сукобе које је султан Бајазит I имао са влашким војводом Мирчом и угарским краљем Жигмундом Луксембуршким, Страцимировић се 1395. године ослободио турског вазалства и повратио предате градове, при чему је Константину Балшићу отео Дањ са царином и тврђавом Шати.

Свјестан да освојена мјеста не би могао дуже задржати, Ђурађ II их је уступио Млетачкој Републици, која му је заузврат додијелила њено племство, обавезала се да му исплаћује 1000 дуката годишње или мање уколико приходи из тих крајева не достигну толику вриједност и др. (Ћирковић–Божић и др. 2006: 55–56, 58–59, 62–63; Шћепановић 2002: 71–73).

Судећи према оптужбама Републике, Страцимировић је био одговоран за буну која је избила у скадарској и дриватској области 1399. године, али и за учестале упаде Турака у те крајеве. С обзиром на то да су Млечани у новодобијеним посједима водили монополистичку политику, чиме су зетски приходи били озбиљно угрожени, сасвим је вјероватно да је Ђурађ II подстицао антимлетачко расположење међу народом и поново остварио сарадњу са Турцима. Углавном, Венеција му је 1401. године укинула исплату годишње провизије. Но, како је Страцимировић негирао било какву личну одговорност у цијелој ствари и изразио лојалност Републици, она је предложила да се све заборави, уколико јој зетски владар надокнади штету коју су причинили његови поданици. Ђурађ II је прихватио услове Млечана, при чему је сигурно имао у виду чињеницу да су позиције Републике у сусједству Зете постале још јаче, с обзиром на то да је пажња Турака тада била усредсређена на припреме за њихов обрачун са господаром средње Азије Тамерланом (Ћирковић–Божић и др. 2006: 76–79; Шћепановић 2002: 74–75).

Након смрти Ђурађа II, 1403. године, на зетски престо дошао је његов син Балша III (1403–1421), који је, будући да је био у рату са Млетачком Републиком, успоставио сарадњу са Турцима.² Они су, све до склапања мира са Венецијом, јуна 1409. године, повремено упадали на млетачке посједе и пустошили их, али и помагали зетском владару приликом његових ратних подухвата против Млечана. Турску помоћ, која ипак није била неког значајнијег обима, Балша III обезбједио је тако што је 1405. године постао вазал Сулејмана, владара европског дијела Османског царства, прихватајући да му исплаћује годишњи харач.³

² Балша III је са Млечанима водио два рата, који су, с обзиром на то да су се главне борбе водиле у скадарском крају, познати као Први скадарски рат (1405–1412) и Други скадарски рат (1419–1423). У току Другог скадарског рата, Балша III је, будући да се тешко разболио, отишао у Србију (1421. године) код свог ујака деспота Стефана Лазаревића, гдје је убрзо и умро. Рат са Млечанима наставио је деспот Стефан, коме је Балша III оставио Зету у наслеђе. Оба рата су завршена без јасног побједника (Ћирковић–Божић и др. 2006: 85–107, 121–133).

³ Послије пораза турске војске код Ангоре 1402. године и заробљавања Бајазита I, који је 1403. године у заробљеништву и умро, у Османском царству се до 1413. године водио грађански рат између султанових синова Исе, Мехмеда, Мусе и Сулејмана. Као побједник

Послије завршетка грађанског рата у Османском царству, султан Мехмед I (1413–1421) и његов наслѣдник султан Мурат II (1421–1444, 1446–1451), успјели су да консолидују прилике у својој држави, да би тридесетих година XV вијека Мурат II почео да спроводи активну завојевачку политику (Hamer 1979: 104–150; Петросян 1990: 30–39; Станлеј 1890: 55–56, 65). Ипак, доба великих османских освајања, која неће заобићи ни Зету, у којој се средином XV вијека уз помоћ Венеције учврстио Стефан Црнојевић (1451–1465), пошто је признао њену врховну власт и одбио послушност српској деспотовини, наступило је у вријеме владавине Муратовог сина, Мехмеда II Освајача (1444–1446, 1451–1481).

За живота Стефана Црнојевића Зета је била поштеђена значајнијих похода османске војске, с обзиром на то да су султанови напади били усмјерени према Србији, Босни и у правцу Скадра и Кроје. Радило се о томе да су Турци, након заузимања утврђеног града српске деспотовине Медуна, 1457. године, са мањим одредима упадали у Зету. Мада је тим налетима Стефан успјешно одолијевао, Османлије су ипак успјели да загосподаре извјесним дјеловима Горње Зете (Ћирковић–Божић и др. 2006: 283).

Иако се Стефанов син Иван (1465–1490) на почетку своје владавине одрекао вазалног положаја према Венецији и напао Котор, заједничка опасност од Турака утицала је на то да 1466. године међу зараћеним странама дође до склапања мира и обнављања ранијих односа.

Међутим, како су Османлије током 1470. и почетком 1471. године појачали притисак на обласне господаре око посједа Млетачке Републике, са којом су били у рату од 1463. године, Црнојевић је 1471. године постао султанов вазал, са обавезом да му плаћа харач у износу од 700 дуката (Ћирковић–Божић и др. 2006: 287–291, 293).

Зетски господар, који се налазио у положају двоструког вазала, престао је Турцима да плаћа харач, када су ови 1473. године заузели источни дио Горње Зете, сматрајући да ће им та област одлично послужити у великој операцији за уништење млетачке власти у сјеверној Албанији. Опасност од даљих османских освајања додатно је зближила Ивана Црнојевића и Млетчане, тако да је он одиграо важну улогу у одбрани Скадра, приликом турске офанзиве на овај град 1474. године (Ћирковић–Божић и др. 2006: 295, 304–306; Шћепановић 2002: 94–95; Томић 1901: 148–151).

Када је султан Мехмед II предузео нови поход на сјеверну Албанију 1477. године, његови одреди повремено су нападали и територију Ивана Црнојевића.⁴ У нападу који се десио у децембру 1477. године или у јануару 1478. године, Турци су Ивановим снагама нанијели тежак пораз, при чему

из ратних сукоба изашао је Мехмед I и тај начин постао нови султан Османског царства (Hamer 1979: 90–103; Петросян 1990: 26–30; Станлеј 1890: 43, 54–55).

⁴ У међувремену су, 1476. године, Иван Црнојевић и господар Херцеговине херцег Влатко, покушали да ослободе дјелове Херцеговине које су Турци заузели. Међутим, послје првих успјешних акција, Црнојевић је одустао од даљег подухвата, по свој прилици због тога што је међу савезницима дошло до спора око тога коме треба да припадне гранична област између Херцеговине и Горње Зете (Ћирковић–Божић и др. 2006: 308–310; Шћепановић 2002: 95–96).

није познато да ли је том приликом територија зетског владара била још више сужена (Ћирковић–Божић и др. 2006: 312–313).

Након што су средином јуна 1478. године заузеле Кроју, Османлије су опколили Скадар. Иван Црнојевић је, као и претходног пута, настојао да помогне браниоцима града, углавном тако што су његови људи ноћу, преко Језера, стизали до османских шатора и изненадним нападима уносили немир међу султанове војнике (Ћирковић–Божић и др. 2006: 314; Томић 1901: 156; Шћепановић 2002: 97). Да би се осигурали од напада зетског господара, Турци су исте године, такође преко Скадарског језера, убацили један свој одред у Зету и заузеле Жабљак Црнојевића.⁵

Крајем јануара 1479. године Млечани су са Османлијама склопили мир и предали им Скадар, при чему Иван Црнојевић у мировном уговору није био ни споменут. То је имало за последицу да султан Мехмед II, који је зетског господара сматрао својим одметнутим харачарем, предузме против њега снажну офанзиву. Послије жестоких окршаја, Турци су сломили Иванов отпор, па је он био принуђен да напусти своју домовину. Османлије су на посједнутој територији одмах завели своју власт. Предјеле изнад Котора посјео је војвода Даут, у мања мјеста дошле су субаше, док се у Подгорици још од раније налазио кадија (Томић 1901: 159–160, 162–163; Ћирковић–Божић и др. 2006: 316–318; Шћепановић 2002: 97).

Након смрти Мехмеда II 1481. године, Иван Црнојевић се вратио у Зету и за кратко вријеме протјерао малобројну османску војску из своје државе. Но, зетски владар је убрзо, крајем 1481. или током прве половине 1482. године, постао вазал султана Бајазита II, са обавезом да као и његовом оцу Мехмеду II плаћа харач у износу од 700 дуката. То је било у интересу, како Турака који тада нијесу жељели да покрећу велике снаге да би покорили Зету, тако и Ивана Црнојевића, који је знао да се у случају таквог развоја ситуације не би могао одржати на престолу. Углавном, Иван се до краја своје владавине држао лојално према Османском царству, па је као гарант своје оданости 1485. године послао у Цариград свог најмлађег сина Станишу, који је тамо примио ислам и добио име Скендер-бег (Томић 1901: 167–199; Ћирковић–Божић и др. 2006: 324, 335).

Иванов наслједник Ђурађ Црнојевић (1490–1496), био је у истом положају према султану као и његов отац. Међутим, новембра 1496. године, султан је, изгубивши у Ђурађа повјерење, поручио зетском владару да дође у Цариград или да у року од три дана оде из своје државе.⁶ Ђурађ је напустио

⁵ Турци нијесу затекли Ивана у Жабљаку, будући да је одбрана тврђаве била повјерена неком његовом рођаку, који, с обзиром на то да је располагао са малим бројем људи, није ни покушавао да се одупре нападачима. Зетски владар је са Жабљака сједиште државе већ био пренио на Обод, гдје је 1475. године подигао своје утврђење. Касније је Иван одлучио да се повуче још дубље у брда, па је, након што је 1484. године завршио изградњу Цетињског манастира, пренио своју престоницу на Цетиње. Сматра се да се са преношењем престонице на Цетиње завршава историја Зете, а почиње историја Црне Горе (Томић 1901а: 157; Ћирковић–Божић и др. 2006: 308, 315, 326, 329; Станојевић–Васић 2006: 8; Ровинский 1888: 465).

⁶ Ово је услиједило послије сазнања османског владара да је Ђурађ подржао планове француског краља Карла VIII, који је након заузимања Напуљске Краљевине 1495. године,

земљу и отишао у Млетачку Републику, а Црна Гора је престала да буде у вазалном односу према Османском царству.⁷

Након Ђурађевог одласка Црна Гора је била под надзором скадарског санџак-бега и њоме је у бегово име управљао субаша. Уведено је плаћање пореза и феудалних дажбина (ушур, харач, испенце и др), које су зависни сељаци давали спахијама, а претпоставља се да су то били Стефан Црнојевић и његушки кнез Алекса Божидаревић. Од ових обавеза била су ослобођена 53 муселема, односно кнеза, који су били Црногорци и као старјешине сеоских самоуправа имали су улогу посредника између народа и власти. Турски феудални систем успостављен је само у незнатном дијелу Црне Горе, с обзиром на то да су на њеној територији постојала три тимара, од којих су два уживале спахије, док је једно село као тимар дато кадији. Сматра се да су остали Црногорци имали статус слободних сељака који су плаћали филурију, што је у османском дажбинском систему био порез који се односио на сточаре, а износио је један дукат по домаћинству (Ђурђев 1953: 31, 32; Ђурђев 1968: 11, 15, 26 31–39, 41–44, 48; Станојевић–Васић 2006: 36; Шћепановић, 2002: 109).

Новембра 1498. године Црна Гора је изгубила статус засебне области у оквиру Скадарског санџака. Такво стање задржало се до 1513. године, када су у Цариграду, због сталног отпора становништва османској власти, одлучили да Црну Гору издвоје у посебан санџак. На чело Црногорског санџака дошао је исламизирани син Ивана Црнојевића, Скендер-бег. Црна Гора је постала царски хас, укинута су тимари, а становништво је проглашено слободним сељацима-филурицијама (Ђурђев 1953: 38; Станојевић–Васић 2006: 37).

Након завршетка Скендер-бегове владавине 1530. године, када му се губи сваки траг, Црна Гора је припојена Скадарском санџаку.⁸ Године 1566.

настојао да устанком у Албанији покрене рат против Турака. Султанову поруку Ђурађу је донио његов брат Стефан, који је последице пропасти поменутог плана напустио црногорског владара и стао на страну Порте. Но, упркос томе, Стефан је након двије године боравка у Црној Гори, под притиском скадарског санџак-бега, морао да напусти земљу (Томић 1901а: 87–95, 105; Ђирковић–Божић и др. 2006: 336–346; Шћепановић 2002: 104).

⁷ По доласку у Венецију, одакле је била његова жена Јелисавета Ерицо, Ђурађ је настојао да се уз помоћ Млечана врати у Црну Гору. Они су децембра 1496. године у том погледу интервенисали код султана, али османски суверен није био вољан да им изиђе у сусрет. Питање Ђурађевог повратка у домовину поново је актуелизовано са почетком млетачко-турског рата (1499–1502), када су из Црне Горе и од самог Ђурађа упућивани Сињорији захтјеви такве садржине. Међутим, Млечани су били у сазнању да Црнојевић тајно преговара са скадарским санџак-бегом Ферисом да се у отаџбину врати као османски вазал, што је искључило сваку могућност да се његов повратак реализује уз помоћ Венеције. Због тога се Ђурађ крајем 1499. године тајно вратио у Црну Гору, да би се потом у Скадру састао са Ферис-бегом. Одатле је пошао у османску престоницу, гдје је од султана тражио да му се обнове вазалне обавезе. Овај је то условио тиме да Ђурађ своју породицу из Венеције доведе у Цариград. Но, како некадашњи црногорски господар није могао да испуни султанов услов, османски владар му је умјесто управе над Црном Гором, додијелио спахилук у Анадолији (Томић 1901а: 106–152; Станојевић–Васић 2006: 12–13, 16–17, 19, 24; Шћепановић 2002: 110).

⁸ Вријеме Скендер-бегове владавине било је обиљежено многим злоупотребама и насиљима над становништвом, па га само захваљујући интервенцији централне власти

постаје саставни дио Дукађинског санџака, да би се 1576 година опет налазила у саставу Скадарског санџака. Прије припајања овом санџаку и после одвајања од њега, Црна Гора се, изгледа, кратко вријеме налазила под управим херцеговачког санџак-бега. Једно вријеме, Црна Гора је, заједно са Улцињом и Баром, из Скадарског санџака била издвојена у посебан санџак, који је формиран 1592. године. Након тога, Црна Гора је опет припојена Скадарском санџаку, у чијем се саставу, са мањим прекидом (1612–1613), током којег је била дио Херцеговачког санџака, налази до пред крај XVII вијека (Графенауер–Ђурђевић и др. 1960: 158, 509).

Но, без обзира на то којој је административној јединици османског царства припадала, Црна Гора је од времена Скендер-бега Црнојевића, па даље кроз XVI и XVII вијек, имала статус царског хаса и филуруцијске области. Управо је такав статус Црне Горе, који је сам по себи представљао извјестан облик аутономије, био основа за даљи развитак њених аутономних права, која су у највећем степену била изражена крајем XVI и у првој половини XVII вијека. Тако су Црногорци плаћали порез само султану, а онај који је купио порез морао је о томе имати изричиту заповијест од Порте. Турски представници власти могли су долазити на њену територију, само уколико су имали султаново наређење. Поред овога, Црногорци, иако су имали војну обавезу, нијесу морали учествовати у походима изван своје земље, уколико командант није именован од османске владе.⁹

Црногорска аутономија била је заокружена тиме што је султан, крајем XVI или почетком XVII вијека, поставио домаћег главару Вуја Рајчева, кнеза из Ријечке нахије, на чело Црне Горе и додијелио му титулу спахије.¹⁰

У судском погледу, Црна Гора је такође уживала аутономију. У канунима (закону) за Црну Гору, у дефтеру за Дукађински санџак из 1570. године, не одређују се кривична дјела и казне, како је то у претходном периоду био случај. Но, Црногорци су и тада успјевали да избјегну позитивне турске законске прописе и примјењују одредбе обичајног права, да би већ у вријеме Скендер-бега сами Турци у неким питањима поштовали обичајно право. Документа из 1637. и 1638. године јасно показују да су османске власти допуштале Црногорцима да расправљају ствари. Турски суд умијешао би се у спор једино ако је нека од страна то изричито захтјевала (Шћепановић 2002: 116; Ђурђевић 1953: 71–76, 85; Станојевић–Васић 2006: 40).

Црногорска аутономија била је стално угрожавана од стране турских феудалаца. Дукађински дефтер из 1570. године свједочи о образовању чит-

народ није збацио са управе у Црној Гори. Тако су, крајем 1519. или почетком 1520. године, четири санџак-бега са 15 000 људи, упали у земљу да казне Црногорце што су одрекли послушност Скендер-бегу, а самим тим и султану. Тада су се Турци свирепо обрачунали са побуњеним народом и та се акција памти као први турски разор Црне Горе. Ово османско смиривање побуњеног становништва требало је да буде изведено почетком 1519. године, али је због смрти скадарског санџак-бега одложено (Станојевић–Васић 2006: 29).

⁹ О добијеним повластицама Црногорци су посједовали ферман османског владара (Ђурђевић 1953: 84, 113, 115; Графенауер–Ђурђевић и др. 1960: 510).

¹⁰ Спахије су у Црној Гори били присутни током читавог XVII вијека, а ова титула последњи пут се помиње 1744. године (Ђурђевић 1953: 82–83, 132; Ђурђевић 1949: 21–22; Томић 1904: 44–45).

лука у граничним крајевима земље, али и о све присутнијој исламизацији становништва. Од почетка XVII вијека Црногорци су били све подложнији наваљивањима околних феудалаца који су хтјели да им наметну незаконите дажбине, што је доводило до тога да се такве ствари рјешавају оружаним путем.¹¹

Постепено је црногорска борба за очување аутономије, прерасла у борбу за ослобођење од османске власти. Тако су Црногорци 1648. године, за вријеме трајања Кандијског рата (1645–1669), у којем су се сврстали на страну Млечана, одлучили да збаци турску власт и затраже од Венеције да их прими у своје поданство. Ова вијест је у Републици примљена са задовољством, али како је очекивани долазак црногорске делегације у Млетке изостао, одлука у вези са овим питањем није донесена.

Након рата, који је неповољно завршен по Млетачку Републику, црногорска аутономија, коју Порта ни у току рата није доводила у питање, све више је угрожавана од стране турских феудалаца (Станојевић–Васић 2006: 121–124; Ђурђевић 1953: 117).

Нова прилика да се ослободе османске власти, Црногорцима се указала за вријеме Морејског рата (1684–1699), у току којег су још одлучније стали на страну Венеције. На Општем црногорском збору, одржаном на Цетињу у љето 1688. године, донијета је одлука о збацивању османске и прихватању млетачке власти, да би недуго затим, Црногорци одржали Збор у мјесту Градац, гдје су одлучили да устану против Турака.¹²

У јесен 1688. године, на црногорски позив, на Цетиње је дошао одред млетачке војске на чијем челу се налазио Иван Болица (Зане Грбичић), кога је Венеција поставила за гувернадура, односно представника Млетачке Републике у Црној Гори.¹³

Млечани су се задржали на Цетињу до 1692. године, када је војска Сулејман-паше Бушатлије заузела ово мјесто. Паша је боравио на Цетињу неколико дана, да би се, пошто су му Црногорци као израз покорности дали

¹¹ Тако је 1604. године поражена војска скадарског санџак-бега Мемибеговића, а нешто касније ни херцеговачки санџак-бег Баликчиновић није успио да за своје потребе прикупи харач од Црногораца. Истим поводом, Баликчиновић је 1613. године, сада као скадарски санџак-бег, са санџак-беговима из Елбасана и Кроје, поново кренуо на Црну Гору. Иако су Црногорци били спремни да се силом оружја супротставе Баликчиновићу, до боја није дошло. Вујо Рајчев је, у договору са скадарским санџак-бегом, склонио ферман османског владара о црногорским повластицама, што је довело до колебања међу Црногорцима, који су пристали да Турцима дају 1500 талира, тј. талир од сваке куће (Ђурђевић 1953: 83–84, 114, 116–117; Ђурђевић 1949: 26–27; Томић 1904: 48, 61, 64–68; Станојевић–Васић 2006: 100–101).

¹² За вријеме одржавања Збора, 800 Турака је упало у Црну Гору. На глас о томе, Црногорци окупљени на Грацу кренули су према Крусима, гдје су дочекали Турке и последије кратког боја приморали их на повлачење (Томић 1907: 113–115, 118–119; Шћепановић 2002: 131; Јовановић 2001: 70; Станојевић–Васић 2006: 185–186).

¹³ Прије него што је дошао на Цетиње, такође 1688. године, Грбичић је, послат од стране млетачких власти, помогао Црногорцима да зауставе напредовање Сулејман-пашине војске, која је стигла до Озринића (Томић 1907: 116, 119–120; Шћепановић 2002: 131–132; Јовановић 2001: 70; Станојевић–Васић 2006: 187–188).

харач и таоце, вратио у Скадар.¹⁴ Ипак, неке забачене кнежине Катунске нахије одбиле су то да учине, тако да скадарски паша није успио да покори цијелу Црну Гору (Томић 1907: 204–231; Шћепановић 2002: 132; Јовановић 2001: 71; Станојевић–Васић 2006: 204–205, 210).

Послије пораза у Морејском рату, који је означио крај османске експанзије у Европи, односно слабљење Османског царства на глобалном плану, Турци више никада нијесу успјели да заведу власт на територији цијеле Црне Горе. Из рата је изишла слободна Катунска нахија, да би се потом постепено и остали дјелови Црне Горе ослобађали османске врховне власти.¹⁵

Након што је за црногорског владику изабран Данило Петровић (1697–1735), родоначелник династије Петровић-Његош, која ће Црном Гором владати више од два вијека, још је одлучније настављена борба Црногораца за ослобођење од османске власти. Владика Данило је био инспиратор и организатор акције истребљења исламизираних Црногораца, који нијесу хтјели да се врате у православну вјеру. Овај подухват, познат под називом *исџрага њошурџица*, започео је на Бадње вече 1707. године и одвијао се у процесу ослободилачке борбе црногорског народа против Турака и њихових домаћих помагача, током цијелог XVIII вијека (Станојевић 1955: 31–44; Графенауер–Ђурђевић и др. 1960: 1170–1171; Станојевић–Васић 2006: 244–250; Шћепановић 2002: 135–136; Јовановић 2001: 75–77).

Велики подстрек црногорској ослободилачкој борби дао је руски цар Петар Велики, позивајући 1711. године Црногорце да се придруже Русима у рату који су водили против Османлија.

Одушевљено прихватајући позив руског императора, народ се масовно дигао на устанак. Мада је руско-турски рат (1710–1711) завршен поразом Руса, Црногорци су с прољећа 1712. године наставили са устаничким акцијама.

Да би умирио Црну Гору, султан је крајем јула 1712. године на њу послао Ахмет-пашу са 20 000 војника. Иако је црногорска војска, која је бројала око пет хиљада људи, 28. јула нанијела тежак пораз дијелу турске војске на Царевом лазу, Ахмет-паша је успио да продре до Цетиња. Након што је срушио Манастир, попалио нешто кућа у Цетињском пољу и од неких племена добио признање покорности, паша је напустио Црну Гору.

Поход Ахмет-паше није оставио значајније посљедице по Црногорце, који су наставили са четовањем по турској територији. Због тога је Порта 1714. године организовала нову казнену експедицију против Црне Горе,

¹⁴ Да би одвратио Црногорце од сарадње са Млетачком Републиком, Сулејман-паша је и 1685. године био предузео акцију против Црне Горе. Млечани су Црногорцима послали у помоћ одред хајдука на челу са Бајом Пивљанином. Црногорци и хајдуци дочекали су скадарског пашу на брду Вртијељка код Цетиња, али су доживјели пораз. Прослављени хајдучки харамбаша Бајо Пивљанин је погинуо. Након битке паша је несметано ушао у Цетиње, гдје се задржао неколико дана, палећи села и глобећи народ. Суровост пашина присилила је неке црногорске кнежине да му у залог покорности дају таоце (Томић 1907: 20–21; Томић 1903: 7–37, Томић 19016: 32; Станојевић–Васић: 2006, 173–175; Шћепановић 2002: 130–131; Јовановић 2001: 67–68).

¹⁵ Катуњани су у XVIII вијеку понекад плаћали харач, али то је био изузетак, а не правило (Станојевић–Васић 2006: 227).

коју је предводио Нуман-паша Ћуприлић. Тада је османска војска, која је бројала око 30 000 хиљада људи, тако похарала Црну Гору, да црногорски народ, ни раније ни касније, није запамтио такво страдање (Станојевић 1955: 57–98; Петровић 1997: 51–58; Станојевић–Васић 2006: 251–255, 264–265; Шћепановић 2002: 136–137).

Црногорско-турски сукоби обновљени су 1717. године. Томе је претходила одлука Црногораца да поново стану на страну Млечана, у рату који се између Венеције и Османског царства водио од 1714. до 1718. године.

Да би спријечио црногорско-млетачку сарадњу, Дурмиш-паша Ченгић је априла 1717. године, намјеравајући да брзо продре до Цетиња, кренуо из Херцеговине са већим одредом војника, али је у Трњинама доживио пораз.

До новог сукоба Црногораца са Турцима дошло је средином октобра, када се владика Данило са 1200 својих ратника, придружио Млечанима у нападу на Бар, међутим, овај град је остао у посједу Турака (Станојевић 1955: 111–146; Станојевић–Васић 2006: 266–279; Јовановић 2001: 89–90; Шћепановић 2002: 138).

Након окршаја код Бара задуго није било већих црногорско-турских сукоба. Стална црногорска четовања интензивирани су за вријеме руско-аустријског рата против Турака (1735–1739), али Црногорци у њему ипак нијесу узели значајнијег учешћа, пошто је тадашњи црногорски владар, митрополит Сава Петровић, водио помирљиву политику према Турцима (Петровић 1997: 85–107; Станојевић–Васић 2006: 290–291, 297–298; Шћепановић 2002: 140).

Да би одвратили босанског везира Мехмед-пашу од напада на Црну Гору, владика Сава и црногорски главари обавезали су се 1754. године да ће до септембра наредне године платити султану харач. Међутим, митрополит Василије, који се наметнуо за водећу личност у црногорском друштву, а који се у вријеме склапања овог договора није налазио у земљи, успио је да убиједи Црногорце да одустану од плаћања харача. Због тога су Турци новембра 1756. године напали Црну Гору, али су заустављени у Томићима, када су због снажног отпора Црногораца и великог невремена, били приморани на повлачење. Ратно стање окончано је почетком јануара 1757. године, склапањем мира између двију зараћених страна. Црногорци су се обавезали да ће убудуће плаћати харач, да више неће четовати по околним турским областима и да у своју земљу неће примати стране изасланике (Станојевић 1978: 112–140; Станојевић–Васић 2006: 331, 332, 334–345; Графенауер–Ђурђевић и др. 1960: 1181–1182; Јовановић 2001: 98–102; Шћепановић 2002: 141–143).

Непријатељство између Црногораца и Турака поново се разбуктало почетком септембра 1768. године. Тада су Турци са око 50000 војника напали Црну Гору, због тога што Црногорци нијесу удовољили њиховом захтјеву да тадашњег црногорског владара Шћепана Малог (1767–1773), који се представљао за свргнутог руског цара Петра III, протјерају из земље. Лоше вријеме опет је било савезник Црногораца, па су Турци одлучили да обуставе даље напредовање и ратне операције одложе до прољећа наредне године. Но, како је крајем септембра 1768. године између Русије и Осман-

ског царства избио рат, који ће потрајати наредних шест година, до реализације овог плана није дошло (Станојевић–Васић 2006: 384–387; Шћепановић 2002: 151).

Нови турски поход на Црну Гору услиједио је јуна 1785. године, у вријеме када се митрополит Петар I Петровић Његош, који је од 1784. до 1830. године владао Црном Гором, налазио у посјети Русији. Не наилазећи на озбиљнији отпор Црногораца, турска војска од 18 хиљада људи, предвођена скадарским везиром Махмуд-пашом Бушатлијом, врло брзо је заузела Цетиње. Током шестодневног боравка у Црној Гори, Турци су опљачкали и запалили Цетињски манастир, спалили око стотину кућа и узели 80 талаца (Павићевић 1997: 92–99; Вуксан 1951: 39–40; Поповић 1951: 16–17; Пејовић 1981: 273–274; Станојевић–Васић 2006: 419–424; Шћепановић 2002: 158; Јовановић 2001: 122–123).

Црногорци су крајем јула 1788. године, у вријеме руско-аустријског рата против Османског царства (1787–1792), напали Жабљак Црнојевића, а потом, у садејству са одредима аустријске војске, Спуж и Подгорицу, али нијесу успјели да заузму ове утврђене градове.

Махмуд-паша је почетком 1790. године са 12 000 војника ударио на Брда. Међутим, Црногорци и Брђани сузбили су Турке, нанијевши им при том велике губитке. У вријеме пашиног похода на Брда, Турци су из Бара кренули на Црмницу, али је и овај напад био одбијен.

Ситуација која је омогућила прилично лаган продор Махмуд-паше до Цетиња 1785. године, а која је обиљежена одсуством владике Петра I из земље и издајством једног броја црногорских главара, није се поновила приликом његовог поновног похода на Црну Гору, јула 1796. године. Тада су у бици на Мартинићима Црногорци, Пипери и Бјелопавлићи, предвођени владиком Петром I, поразили вишеструко бројнију турску војску, при чему је Бушатлија био рањен. Након опоравка, скадарски везир је опет кренуо на Црну Гору, али су Турци 3. октобра на Крусима доживјели страховит пораз. Махмуд-паша је у овој бици изгубио живот.

Послије битке на Мартинићима, остварено је сједињење брдских племена Бјелопавлића и Пипера са Црном Гором¹⁶ (Павићевић 1997: 133–134, 142, 157–171; Павићевић 2006а: 19–21, 30–41; Вуксан 1951: 42–43, 47, 55, 65–70; Пејовић 1981: 277–282; Поповић 1951: 22, 26, 28–34; Станојевић–Васић 2006: 439, 446–451; Јовановић 2001: 126–128; Шћепановић 2002: 160–164).

¹⁶ Од краја XVIII вијека држава владике Петра I називала се Црна Гора и Брда. Овакав, двојни назив државе, у чији су састав, поред Бјелопавлића и Пипера, касније ушла и остала брдска племена (Морача, Ровца, Васојевићи, Кучи и Братоножићи), промијењен је у доба владавине Николе I Петровића Његоша, када у државном имену престаје да се употребљава одредница Брда (Дашић 2000: 20). У литератури је уобичајено да се и у периоду дуалног назива државе, којом су управљали владари из династије Петровић–Његош, приликом описивања историјских догађаја користи само први дио назива (Црна Гора), те смо и ми у овом раду усвојили такву терминологију.

Сљедеће значајније борбе Црногораца (у сарадњи са Бокелџима и Русима¹⁷) против Турака десиле су се 1807. године, приликом безуспјешних покушаја да се освоје турски утврђени градови Никшић и Клобук. Тако је на самом почетку пропао план да се ослободи Херцеговина, а све са циљем да се, у складу са инструкцијама владе Русије (која се тада налазила у рату са Османским царством), оствари спајање црногорско-бокешко-херцеговачких снага, ојачаних руским јединицама, са Карађорђевићевим устаницима и руском војском из састава Дунавске армије.

Без обзира на локалне сукобе, који су се дешавали у околини Подгорице и Спужа, уговор о миру између Црне Горе и Скадарског пашалука, који је потписан 1808. године, у мјесту Купидух код Жабљака Црнојевића, неколико година био је основа на којој су почивали односи између уговорних страна. Међутим, у јулу 1812. године, по наредби скадарског везира Мустаф-паше Бушатлије, истакнути хотски првак Хасан Хот извршио је брз и силовит напад на Црну Гору. На брзину скупљени Црногорци дочекали су Турке на Љуботињу и послѣје жестоког окршаја натјерали их у бјекство (Павићевић 1997: 325–330, 370; Павићевић 2006а: 72–79, 98–99; Вуксан 1951: 160–161, 177–183, 185–187, 190–192, 201; Пејовић 1981: 283; Поповић 1951: 101).

Након битке на Морачи (29. септембар 1820), у којој су Морачани и Ровчани, заједно са одредима из Пипера, Бјелопавлића и Пјешиваца, поразили војску босанског везира Целалудин-паше, дошло је до новог проширења државе владике Петра I Петровића Његоша, укључивањем Мораче и Роваца у њену територијалну цјелину (Павићевић: 1997, 454–456; Павићевић 2006а: 135–136; Вуксан 1951: 315–318; Пејовић 1981: 285–286; Поповић 1951: 127–128; Јовановић 2001: 159–160; Шћепановић 2002: 163).

Насљедник Петра I, његов синовац Петар II Петровић Његош (1830–1851), у два наврата, октобра 1831. и фебрура 1832. године, организовао је напад на Подгорицу, али су ове акције завршене без успјеха.

Недуго затим, у априлу 1832. године, скадарски везир Намик-паша напао је Мартиниће, међутим, Бјелопавлићи и Пипери нанијели су му тежак пораз.

Двије године касније Турци су напали нека села у околини Спужа, али су били сузбијени, да би убрзо поново доживјели пораз, приликом напада код села Јастреб.

Да би осветили двадесет кучких чобана, које су Турци на вјеру убили и заплијенили им стоку, Црногорци су, марта 1835. године, заузели и опустошили Жабљак Црнојевића, послѣје чега су напустили овај град (Павићевић 2006а: 179, 196, 197; Пејовић 1981: 288–292, 434; Поповић 1951: 138–139, 146–148; Томановић 2004: 31–34, 36, 62–63, 66–67).

Стање сталних црногорско-турских сукоба на херцеговачкој граници, које је ескалирало 1836. године, одбијањем Граховљана да плаћају харач, увјерило је двије стране у неопходност успостављања међусобног мира. Тако су, поводом граховског питања, склопљена три уговора, један на Це-

¹⁷ Ријеч је о војницима из редова руских поморских снага, које су се са црногорским и бокешким одредима 1806. године бориле против Наполеонових трупа у Јадранском приморју (Павићевић 2006а: 65–68).

тињу 1838. године (кога су потписали Петар II Петровић Његош и пуномоћници босанског и херцеговачког везира), други у Дубровнику 1842. године (потписници су били Његош и херцеговачки везир Али-паша Ризванбеговић) и трећи у Котору 1843. године (потписан од стране опуномоћеника владике Петра II и херцеговачког везира), након чега је коначно наступио мир између Његошеве Црне Горе и херцеговачког пашалука. Грахово је добило аутономан статус, али је имало обавезу измиривања царских дажбина. У овим уговорима кориштена је формулација *независна област Црна Гора*, што значи да су и сами Турци прихватили чињеницу црногорске самосталности, иако су званично били на становишту да је Црна Гора дио Османског царства.

Али-паша и Његош склопили су споразум о миру и 7. новембра 1840. године, након што су Турци извршили одмазду над Дробњацима, који су 5. октобра исте године убили Смаил-агу Ченгића, приликом његовог покушаја да од Дробњака наплати харач (Томановић 2004: 69–70, 106–107, 110–112, 121–126; Павићевић 2006а: 197–198, 247, 249–257; Поповић 1951: 150–152, 167–173, 178, 179, 185–196; Вуксан 1927: 129–134, Ђукић 1935: 201–212).

Поред тога што се сукобљавала са херцеговачким Турцима, Црна Гора је водила борбе и са Турцима из Скадарског пашалука. Удар скадарских Турака на Бјелопавлиће 1839. године, завршен је њиховим поразом. На исти начин окончао се и њихов напад на села Салковину и Додоше годину дана касније.

У вријеме док је Његош са Црногорцима био на положајима према Алипашиној војсци у околини Грахова, скадарски везир Осман-паша Скопљак је са 8000 војника напао Пипере (13. IX 1843), али су браниоци успјели да отјерају Турке у правцу Подгорице.

Петнаестак дана послје овог пораза, Осман-паша је са 12000 људи заузео црногорска острва у Скадарском језеру, Врањину и Лесендро, која су бранили 200, односно 25 црногорских ратника. Скадарски везир је потом кренуо на Додоше, гдје је његова војска у сукобу са Љешњанима и Ријечанима доживјела пораз, а он сам је био рањен у десну руку.

Користећи тешке економске прилике у Црној Гори, Осман-паша Скопљак је, подмићивањем становништва, настојао да подрије власт Петра II Петровића Његоша. Тако је под утицајем дјеловања скадарског везира, 1847. године у Црмници дошло до сукоба између његових и Његошевих присталица. У сукоб су се укључиле оружане формације владике Петра II и скадарског везира, а цијела ствар је завршена поразом Осман-пашине војске и гушењем побуне против централне власти.

Наредне године Осман-паша је напао Љешанску нахију, али је био потучен.¹⁸ Пораз је доживио и 1850. године, приликом напада на Додоше (Јовановић 2001: 180).

¹⁸ Исте године паша је запалио два села у Црмници и око двадесет људи одвео у ропство, које је Његош касније успио да ослободи размјењујући их за заробљене Турке (Поповић 1951: 197, 198, 216, 217; Павићевић 2006а: 248–249, 261, 270; Пејовић 1981: 293, 302, 304–305; Томановић 2004: 118–121, 128, 144–146; Јовановић 2001: 173–175).

Да би афирмисао независност црногорске државе, књаз Данило I Петровић Његош (1851–1860) је по доласку на власт, у свим пограничним крајевима организовао оружане акције против Турака. Црногорске чете су, по његовом наређењу, помагале Херцеговцима, који су 1852. године подигли устанак против османске власти. Исте године Црногорци су заузели и похарали Жабљак Црнојевића, у којем су се задржали више од мјесец дана.

Због ратоборне политике књаз Данила, султан је наредио Омер-паши Латасу да у најкраћем року покори Црну Гору. Он је почетком 1853. године са око 25000 војника и са свих пограничних турских територија кренуо у офанзиву према Цетињу. Када се, последице скоро два мјесеца огорчених борби, у којима је учествовало око 9000 књажевих бораца, Црна Гора нашла у критичном положају, Порта је, услед интервенције Аустрије и Русије, наредила Омер-паши да прекине напад и повуче војску са црногорске територије (Павићевић 1990: 75–159; Павићевић 2006а: 320–326; Ђоровић 1923: 10–13, 23–25; Јовановић 2001: 191–197).

Црна Гора није узела озбиљнијег учешћа у току Кримског рата (1853–1856), који је окончан поразом Русије од здружених снага Османског царства, Француске, Енглеске и Краљевине Сардиније. Ово прије свега због оштрог противљења Аустрије црногорском ангажовању у овом рату, ради чега је и Русија напосљетку савјетовала књаз Данила да не почиње рат са Турцима, одустајући тако од свог плана о организовању устанка на Балкану, према коме је управо Цетиње било одређено за иницијатора устаничких борби (Павићевић 1990: 179–201, 204; Јовановић 1983: 11–14; Јовановић 2001: 207–208).

Супротстављајући се изјави турског представника на Париском конгресу (фебруар-март 1856), на коме су Русији диктирани услови мира, да Порта Црну Гору сматра саставним дијелом Османског царства, Данило I је, 31. маја исте године, великим силама упутио Меморандум, у коме се, између осталог, од њих тражи да признају независност црногорске државе.

Умјесто тога, Француска је истакла план, којег су подржале Аустрија и Енглеска, а према којем је књаз имао да призна сизеренство султана, с тим да заузврат Црна Гора добије одређене територијалне уступке. У том смислу, ове државе су, крајем августа 1856. године, интервенисале код османске владе. Порта је прихватила овакав начин рјешавања односа са Црном Гором, па је са коначним пројектом у вези са овом ствари изишла почетком марта 1857. године. У замјену за признавање султановог сизеренства, Порта је Црној Гори понудила један појас обрадиве земље, с тим што тридесет година не би плаћала порез на њега, као и да се изврши разграничење турских и црногорских територија. Имајући у виду почетне позиције књаз Данила по овом питању, које су, између осталог, подразумевале да Црна Гора прихвати врховну власт султана, под условом да јој се присаједини Херцеговина и да добије излаз на море, јасно је да турски пројекат није могао бити реализован.

Пошто се увјерио да је међународно признање црногорске независности тешко оствариво, што му је посебно постало јасно последице посјете француском цару Наполеону III 1857. године, Данило I је одлучио да своје

захтјеве сведе на питање разграничења између Црне Горе и Турске (Јовановић 1983: 21, 23–25, 28, 33–38, 51, 55; Павићевић 1990: 252, 256–291, Павићевић 2006а: 347–350).

У том циљу, наставио је са политиком енергичног супротстављања Турцима, подстичући с прољећа 1857. године Херцеговце и Васојевиће на устанак.

Услјед интервенције западних сила, устанак у Васојевићима се привремено смирио, али књаз није престајао са организовањем и помагањем херцеговачког устанка, што је нарочито било изражено 1858. године.

Због тога је Порта одлучила да организује војну акцију, како би повратила изгубљене територије у Херцеговини, што се првенствено односило на граховску област. Како априла мјесеца у Мостару нијесу успјели преговори о црногорско-турском разграничењу и умирењу устанка, јер је Портин изасланик као предуслов било каквих разговора тражио да књаз призна сизеренство султана, што он никако није хтио да учини, оружани сукоб се није могао избјећи. До њега је дошло у мају 1858. године, када је на Граховцу црногорска војска, предвођена књажевим братом војводом Мирком Петровићем, страховито поразила Турке (Јовановић 1983: 61–72, 83–97, 100–104 Павићевић 2006а: 353–358; Павићевић 1990: 299–346; Ћоровић 1923: 31–46; Лаиновић 1958).

Након што је међународна комисија утврдила граничну линију, дошло је до њене потврде на посљедњој, петој сједници конференције амбасадора великих сила, одржаној у османској престоници 8. новембра 1858. године. Наредне године, граница је обиљежена на терену, што је захтијевало и одређене мање измјене у односу на претходно утврђену линију. Ове измјене верификоване су у Протоколу о разграничењу из 1860. године, потписаном од стране дипломатских представника великих сила у Цариграду и османског министра иностраних послова. У састав Црне Горе тада су званично ушли: Грахово, Рудине, Жупа Никшићка, више од половине Дробњака, Тушина, Ускоци, Горње Липово, Горњи Васојевићи, дио Куча и Додоши. Црна Гора је добила на терену обиљежену и међународно признату границу, што је представљало, иако не формално-правно, оно ипак, фактичко признање црногорске независности (Павићевић 2006а: 360–361, 363, 365, 368–370; Павићевић 1990: 380–399; Јовановић 1983: 111–124, 131, 138–148, 150–154, 170–175, 208–220, 225–227; Јовановић 2001: 223–224).

Нови поход на Црну Гору Порта је организовала 1862. године, због активне подршке Цетиња устанку који је годину раније избио у Херцеговини, да би се потом проширио на Васојевиће, али и на области око црногорско-турске границе према Албанији. Тамо су, у селу Крњице, марта 1862. године, Црногорци нанијели Турцима тежак пораз, што је био увод у петомјесечни црногорско-османски рат. Почетком априла, на Црну Гору, којом је тада владао Никола I Петровић Његош (1860–1918), поново је кренуо Омер-паша Латас, са војском од 54 000 људи. Њему се супротставило око 20000 бораца, који и поред херојског отпора нијесу успјели да зауставе продор Турака према црногорској престоници. Но, када су крајем августа Турци дошли надомак Цетиња, код Порте је интервенисала Русија, а потом

и остале велике силе, након чега су обустављене ратне операције османске војске (Павићевић 2006б: 24–78; Ћоровић 1923: 93–130; Јовановић 2001: 226–231; Петровић 2007: 63–70; Томановић 1998: 4–7).

Иако су стање релативно добрих односа између Цетиња и Цариграда, које је наступило након окончања Омер-пашиног напада на Црну Гору, нарушавали гранични инциденти, до 1874. године није долазило до озбиљнијег заостравања прилика између Црне Горе и Османског царства. Тада је у Подгорици убијено седамнаест, а у Зети седам ненаоружаних Црногораца, што је представљало турску одмазду за убиство подгоричког забита, Јуса Мучина Крњића, од стране једног Куча. Овај догађај, познат под називом *Подгорички њокољ*, умало није довео до распламсавања ратног сукоба. Цијела ствар окончана је тако, што је на интервенцију великих сила, Порта пристала да се образује истражна црногорско-турска комисија, која је, између осталог, пет угледних Подгоричана осудила на смрт (Драгићевић 1937: 202–211; Вуковић 1996: 99–114; Петровић 2007: 88–98; Павићевић 2006б: 185–188; Јовановић 2001: 239–240). Распламсавање Херцеговачког устанка (*Невесинска њушка*), који је почео 9. јула 1875. године, а који је контролисан и усмјераван од стране Цетиња, довело је до тога да Црна Гора и Србија, 15 јуна 1876. године, склопе тајни споразум о заједничком ступању у рат против Османског царства. Двије државе објавиле су рат вјековном непријатељу 30. јуна 1876. године, са циљем ослобођења српског народа у европској Турској (Вукчевић 1950: 97–100, 102–112, 115, 116; Петровић 2007: 114–210; Јовановић 1977: 269; Павићевић 2006б: 193–204, 209–210; Јовановић 2001: 239–245; Томановић 1998: 24; Поповић 1995: 89–197).

Недуго по отпочињању ратних операција, оружане снаге Црне Горе и Србија биле су принуђене да из офанзиве пређу у дефанзиву. Србијанска војска је 29. октобра код Ђуниса доживјела тежак пораз, а од потпуног слома спасило је примирје, које је на интервенцију Русије закључено 1. новембра 1876. године. С друге стране, црногорска војска је обуставу непријатељстава дочекала у сасвим другачијим околностима, пошто је током четворомјесечних одбрамбених борби извојевали шест великих побједа (на Вучјем долу, Фундини, Медуну, код Спужа, у Дољанима и на Тријепчу) (Павићевић 2006б: 212–232; Петровић 2007: 210–232; Вуковић 1996: 245–286; Поповић 1995: 197–219; Јовановић 2001: 245–247; Томановић 1998: 24–27; Стојанчевић–Милићевић и др. 1994: 384–390).

Како на Цариградској конференцији, која је сазвана на захтјев великих сила крајем 1876. године, није дошло до закључења мира између зараћених страна, Порта је позвала Црну Гору и Србију да се непосредно договоре о постизању мировног споразума. Ни овом приликом није дошло до договора између Црне Горе и Турске, већ је, пошто је на помолу био руско-османски рат, остављено да се у оквиру овог сукоба ријеша и црногорско питање.¹⁹

¹⁹ За разлику од Црне Горе, Србија је 28. фебруара 1877. године са Турском закључила мир, при чему није дошло до територијалних промјена у односу на предратно стање (Јовановић 1990: 334–337; Стојанчевић–Милићевић и др. 1994: 391–393; Поповић 1995: 220–221; Томановић 1998: 27–28; Петровић 2007: 236–245).

Недуго након што је Русија објавила рат Османском царству (24. IV 1877), Турци су предузели велику офанзиву према Црној Гори. Крајем маја и током јуна, браниоци су пружали снажан отпор далеко бројнијој османској војсци, која је силовито нападала из три правца, са сјевера, југа и истока. Послије огорчених борби на Крсцу, Пресјеци, Петњем брду и поготово у Острошком кланцу (*Девеиј крвавих дана*), турске снаге, које су наступале из правца Херцеговине, успјеле су, уз велике губитке, да се у долини Зете споје са турском војском, која је дејствовала од стране Подгорице и Спужа. Трећи османски армијски корпус, који је дјеловао са истока, није успио да продре према Зети, пошто га је војвода Миљан Вуков Вешовић тешко поразио у бици на Морачи. Међутим, офанзива Турака убрзо је обустављена, пошто је Сулејман-паша добио наређење да главнину османских снага хитно пребаци у Бугарску, како би се супротставиле Русима, који су прешли Дунав и наступали према Цариграду. Турске трупе су почетком јула напустиле рејон Подгорице, што је омогућило књазу Николи да из дефанзиве пређе у офанзиву и на сјеверном и на јужном фронту (Павићевић 2006б: 238–259; Петровић 2007: 251–268; Јовановић 2001: 247–249; Томановић 1998: 29–30; Поповић 1995: 221–244).

Књажева војска је најприје ослободила Никшић, 8. септембра 1877. године, да би убрзо потом заузела Билећу, након чега је аустроугарска влада ултимативно захтијевала од Николе I Петровића Његоша да своје јединице врати натраг и одустане од даљег похода на Херцеговину. Послије тога, тежиште црногорских операција пребачено је на приморски појас. Током јануара ослобођени су Бар и Улцињ, као и острва у Скадарском језеру: Грможур, Врањина и Лесендро. У даљим дејствима, књаз Никола имао је намјеру да изврши напад на Подгорицу и Скадар, али како су 31. јануара Русија и Османско царство, у циљу преговарања о условима мира склопили примирје, које је обухватило и Црну Гору, ова замисао није могла бити реализована.²⁰

Мировни уговор између двију држава закључен је у Сан Стефану, малом мјесту у близини Цариграда, 3. марта 1878. године. Но, како Енглеска, Аустрија и Њемачка нијесу биле задовољне са одредбама Санстефанског споразума, приступило се његовој ревизији. У том циљу у Берлину је сазван конгрес, који је трајао од 13. јуна до 13. јула 1878. године. Иако је у односу на одредбе Санстефанског мира, Берлинским мировним уговором површина Црне Горе умањена за око 7 000 км², ипак је то значило удвостручење њене територија у односу на период прије рата. У састав црногорске државе ушли су: Пива, Дробњаци, Бањани, Језера, Шаранци, дио Васојевића и мањи дио Куча и Ускока, те градови Никшић, Колашин, Подгорица, Бар, Спуж, Жабљак Црнојевића, Плав и Гусиње (Павићевић 2006б:

²⁰ Примирје се односило и на Србију, која је била поново заратила са Османским царством децембра 1877. године. Током трајања ратних операција српска војска успјела је да ослободи цијелу јужну Србију (Павићевић 2006б: 262–271, 274–286; Петровић 2007: 268–273, 276–292; Јовановић 2001: 249; Томановић 1998: 30–31; Вуковић 1996: 287–309, 313–330. Поповић 1995: 244–266; Стојанчевић–Милићевић и др. 1994: 401–404, 522; Јовановић 1990: 375–383; Љушић 2001: 146).

291–299, 301–311; Јовановић 2001: 250–252; Стојанчевић–Милићевић и др. 1994: 445–446).²¹

Ослободилачка борба Црногораца против османског завојевача, крунисана независношћу Црне Горе де факто, коначно је добила и де јуре смисао у чл. 26 Берлинског уговора, у коме се каже да независност Црне Горе признају Висока Порта и све Високе Стране уговорнице које то још нијесу биле учиниле (Расоровић 2009: 13; Перезић, Распоповић 1992: 123, 126).

Закључак

Освајачкој политици Османског царства Црна Гора (Зета) се одупирала скоро пет стољећа, од краја XIV вијека до пред крај седамдесетих година XIX вијека. У том периоду налазила се у различитом положају у односу на централне власти у Цариграду.

У доба владавине Балшића и Црнојевића однос њихове државе према Османском царству умногоме је био предедијелен односом Црне Горе (Зете) према Млетачкој Републици. Налазећи се између два јака непријатеља Црна Гора (Зета) се, у зависности од јачине пријетњи које су јој долазиле са једне или, пак, са друге стране, предјељивала за сарадњу са једном или, пак, са другом државом. Тако је она некада била вазална држава Османског царства, а некада Млетачке Републике (од 1471. до 1473. године Црна Гора је била у вазалном односу према обје државе), да би 1496. године Османско царство завело своју управу на територији Црне Горе (османска управа у Црној Гори била је и од 1479. до 1481. године). У незнатном дијелу Црне Горе успостављен је турски феудални систем, док су остали Црногорци имали положај слободних сељака са обавезом да плаћају порез под називом филурија.

Од 1513. године, па даље кроз XVI и XVII вијек, Црна Гора је имала статус царског хаса, а сви њени становници, пошто су тимари укинати, били су слободни сељаци, односно филуриције. На овим основама успостављена црногорска аутономија све више се развијала, да би крајем XVI или почетком XVII вијека она била заокружена на начин што је султан на чело Црне Горе поставио домаћег главару Вуја Рајчева, додјељујући му титулу спахије.

Желећи да се ослободи османске власти Црна Гора је у Кандијском (1645–1669) и Морејском (1684–1699) рату стала на страну Млечана. Из Морејског рата изишла је слободна Катунска нахија, а Турци више никада нијесу успјели да заведу власт на територији цијеле Црне Горе.

Црна Гора је током XVIII и XIX вијека, у доба владавине династије Петровић-Његош, кроз многе окршаје са Турцима успјела да сачува стечену слободу, као и да прошири своју територију, а њена фактичка независност добила је међународно признање на Берлинском конгресу 1878. године.

²¹ Услед отпора Порте и Албанске лиге, Плав и Гусиње ће остати у саставу Османског царства, а у замјену за њих Црној Гори ће припасти Улцињ (Више о томе: Вукић 1929; Ражнатовић 1979: 87–101; 153–294; Özcan 2012: 256–284; Мечић 1989: 140–175; Вуковић 1996: 331–412; Петровић 2007: 313–316, 320–349).

Литература

- Вукић 1929: Јово Вукић. *Плавско-гусињска афера и ослобођење Улица 1880*. Сарајево: аутор.
- Вуковић 1996: Gavro Vuković. *Мемоари*. Цетиње: Обод; Београд: Нови дани.
- Вуксан 1951: Душан Д. Вуксан. *Петар I Петровић Његош и његово доба*. Цетиње: Народна књига.
- Вуксан 1927: Душан Д. Вуксан. „Владика Раде и Али-паша Ризванбеговић“. *Зайиси*, књ. 1, св. 3, 129–136.
- Вукчевић 1950: Мило Вукчевић. *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*. Цетиње: Народна књига.
- Графенауер–Ђурђев и др. 1960: Бого Графенауер–Бранислав Ђурђев и др. *Историја народа Југославије, књига II, Од почетка XVI до краја XVIII века*. Београд: Просвета.
- Дашић 2000: Миомир Дашић. *Огледи из историје Црне Горе: студије о догађајима од краја XVIII вијека до 1918*. Подгорица: Историјски институт.
- Драгићевић 1937: Ристо Ј Драгићевић. „Подгорички покољ 1874. године и његове посљедице“. *Зайиси*, књ. XVIII, св. 4, 199–212.
- Ђукић 1935: Павић Ђукић. „Петар Петровић и Али-паша Сточевић“. *Зайиси*, књ. XIII, св. 4, 201–216.
- Ђурђев 1953: Бранислав Ђурђев. *Турска власи у Црној Гори у XVI и XVII веку: прилог једном нерешеном питању из наше историје*. Сарајево: Свјетлост.
- Ђурђев 1968: Бранислав Ђурђев. *Два дефтера Црне Горе из времена Скендербега Црнојевића*, прва свеска. Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.
- Ђурђев 1949: Бранислав Ђурђев. *О кнезовима под турском управом*. Београд: Српска академија наука.
- Иналцик 2003: Халил Иналцик. *Османско царство: класично доба 1300–1600*. Београд: Утопија.
- Јовановић 2001: Јагош Јовановић. *Историја Црне Горе*. Подгорица: ЦИД.
- Јовановић 1977: Радоман Јовановић. *Политички односи Црне Горе и Србије: 1860–1878*. Титоград: Историјски институт СР Црне Горе; Цетиње: Обод.
- Јовановић 1983: Радоман Јовановић. *Црна Гора и велике силе: 1856–1860*. Титоград: Историјски институт СР Црне Горе.
- Јовановић 1990: Слободан Јовановић. *Влада Милана Обреновића*, део 1. Београд: Београдски издавачко-графички завод; Југославијапублик: Српска књижевна задруга.
- Лаиновић 2008: Андрија. В. Лаиновић. *Побједа на Граховцу 1858 године у сисима савременика*. Подгорица: Историјски институт Црне Горе.
- Љушић 2001: Радош Љушић. *Историја српске државности*, Књ. 2, *Србија и Црна Гора: нововековне српске државе*. Нови Сад: Српска академија наука и уметности–Огранак у Новом Саду: Беседа: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа.
- Мантран 2002: Роберт Мантран. *Историја Османског царства*. Београд: Слио.
- Мечић 1989, Мустафа Мечић. *Плав и Гусиње у прошлости*. Београд: Издавачка заједница „Veljko Vlahović“.
- Özcan 2012: Uğur Özcan. II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Павићевић 1990: Бранко Павићевић. *Данило I Пејировић Његош, књаз црногорски и брдски: 1851–1860*. Београд: Књижевне новине: „Вељко Влаховић“.
- Павићевић 2006а: Бранко Павићевић. *Историја Црне Горе*, Књига IV, том I, *Сздање црногорске националне државе: 1796–1878*. Подгорица: Историјски институт Црне Горе: Побједа.
- Павићевић 2006б: Бранко Павићевић. *Историја Црне Горе*, Књига IV, том II, *Сздање црногорске националне државе: 1796–1878*. Подгорица: Историјски институт Црне Горе: Побједа.
- Павићевић 1997: Бранко Павићевић. *Пејтар I Пејировић Његош*. Подгорица: Пергамена.
- Пејовић 1981: Ђорђије–Ђоко. Д. Пејовић. *Црна Гора у доба Пејтра I и Пејтра II: оснивање државе и услови њеног развоја*. Београд: Народна књига.
- Перазиић–Распоповић 1992: Гавро Перазиић–Радослав Распоповић (пр.). *Међународни уговори Црне Горе 1878–1918.: зборник докумената са коменџаром*. Подгорица: Побједа.
- Петровић 2007: Никола I Петровић Његош. *Аутиобиографија; Мемоари; Путописи*. Цетиње: Обод; Подгорица: Побједа.
- Поповић 1951: Петар И. Поповић. *Црна Гора у доба Пејтра I и Пејтра II*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Петровић 1997: Растислав Петровић. *Владика Данило и владика Сава: (1697–1781)*. Београд: Стручна књига.
- Поповић 1995, Симо Поповић. *Мемоари*. Цетиње: Издавачки центар Цетиње; Подгорица: ЦИД.
- Петросјан 1990: Юрий А. Петросјан. *Османска империја: могућество и гибел: историјске скице*. Москва: Наука.
- Распоровић 2009: Радослав Распоповић. (ур.) *Traité de Berlin/Berlinski ugovor*. Podgorica, Univerzitet Crne Gore–Istorijski institut Crne Gore, Ministarstvo spoljnih poslova Crne Gore, Ambasada Ruske Federacije u Crnoj Gori.
- Рајнатовић 1979: Новак Рајнатовић. *Црна Гора и Берлински конгрес*. Титоград: Историјски институт СРЦГ; Цетиње: Обод.станлеј.
- Ровинскиј 1888: Павел А. Ровинскиј. *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ: географія. – историја. – етнографія. – археологія. – современное положеніе*, Том I. САНКТПЕТЕРБУРГЪ, Типографія Императорской Академии Наукъ.
- Станлеј 1980: Лен-Пул Станлеј. *Историја југословенске царевине*. Ниш: Штампa Д. Валожића.
- Станојевић–Васић 2006: Глигор Станојевић–Милан Васић. *Историја Црне Горе*. Књига III, том I, *Од почетка XVI до краја XVIII вијека*. Подгорица: Историјски институт Црне Горе: Побједа.
- Станојевић 1978: Глигор Станојевић. *Митрополиј Василије Пејировић и његово доба: (1740–1766)*. Београд: Историјски институт: Народна књига.
- Станојевић 1955: Глигор Станојевић. *Црна Гора у доба владике Данила*. Цетиње: Историски институт НР Црне Горе, Одјелјење за проучавање црногорске историје до краја XVIII вијека.
- Стојанчевић–Милићевић и др. 1994: Владимир Стојанчевић–Јован Милићевић и др. *Историја српског народа*, Књ. 5, том 1, *Од Првог усјанка до Берлинског конгреса: 1804–1878*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Томановић 1998: Лазар Томановић. *Педесет година на престоју Црне Горе 1860–1910*. Подгорица: ДОБ.

- Томановић 2004: Лазар Томановић. *Пејџар други Пејџровић-Његош као владалац*. Нови Сад: Србиње: Добрица књига.
- Томић 1903: Јован Н. Томић. *О црногорском усџанку у џочетџку Морејског рајџа: (1684. и 1685.)*. Нови Сад: Штампарија српске књижаре браће М. Поповића.
- Томић 1901б: Јован Н. Томић. *Последње две године живоџа и рада харамбаше Баја Николића Пивљанина: (1684 и 1685 год.)*. Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Томић 1904: Јован Н. Томић. *Полиџички однос Црне Горе џрема Турској: 1528–1684 год.: исџоријска расџрава*. Београд: [б. и.].
- Томић 1907: Јован Н. Томић. *Црна Гора за Морејског рајџа: (1684–1699)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Томић 1901а: Јован Н. Томић. *Црнојевити и Црна Гора: (1479–1528): Исџоријска расџрава*. Београд: [б. и.].
- Ћирковић–Божић 2006: Сима Ћирковић–Иван Божић и др. *Исџорија Црне Горе*. Књига II, том II, *Од краја XII до краја XV вијека*. Подгорица: Историјски институт Црне Горе: Побједа.
- Ћоровић 1923, Владимир Ћоровић. *Лука Вукаловић и херцеговачки усџанци од 1852–1862. године*. Београд: Српска краљевска академија наука и умјетности.
- Hammer 1979: Joseph von Hammer. *Historija turskog (osmanskog) carstva*, Knjiga I. Zagreb: N. Smailagić.
- Шћепановић 2002: Жарко Шћепановић. *Крајџка Исџорија Црне Горе*. Подгорица: ЦИД.

Darko Bakić

MONTENEGRO (ZETA) AND THE OTTOMAN EMPIRE

FROM THE END OF THE XIV CENTURY TO THE BERLIN CONGRESS

Summary

The aim of this article is to present an overview of historical events related to the fate of the Zeta, i.e. Montenegrin state, in relation to the conquering policy of the Ottoman Empire, to which it was directly exposed from the end of the 14th century until the Berlin Congress. Throughout centuries of resistance to such a policy of Constantinople, Montenegro managed to achieve, and then preserve, complete independence from the central Ottoman government, which was de jure crowned with international recognition of the Montenegrin state on the basis of the treaty signed in Berlin in 1878.

Key words: Zeta, Montenegro, Ottoman Empire, end of the 14th century, Berlin Congress.

Патријарх Гаврило Дожић у свом времену (1881–1950)

Др Васиљ Јововић

Богословија „Свети Петар
Цетињски“,
Цетиње

УДК 271.2-726.1:929
Дожић Г.

vasiljjovovic@yahoo.com

Апстракт: Патријарх Гаврило Дожић је једна грандиозна личност у српској историји. Живио је и дјеловао током великих и значајних историјских дешавања по српски народ. Рођен као Ђорђе Дожић (1881), у Књажевини Црној Гори, био је учесник и свједок уједињења српског народа у једну државу под династијом Карађорђевића, поновног успостављања српске Патријаршије, распада Отоманског Царства, Аустро-Угарске и Руске царевине. Учесник је Првог балканског рата. Преживио је страхоте и голготу Првог и Другог свјетског рата, долазак комуниста на власт у Југославији. Радио је на уједињењу и јачању српске цркве, водио бригу о српском народу, и осим тога што је био велики духовник, племенити хуманитарац и мисионар, патријарх Гаврило Дожић се показао и као мудар и одлучан политичар.

Кључне ријечи: Гаврило Дожић, Српска православна црква, Црногорско-приморска митрополија, српски патријарх.

Патријарх српски Гаврило V (Дожић) рођен је 17. маја 1881. године (по старом календару) у селу Врујци, у Доњој Морачи, које се налази на сат и по хода од манастира Мораче, гдје је и крштен 25. маја исте године. Мирско име му је било Ђорђе. Дожићи припадају братству Меденица и давали су игумане манастиру Морачи. Основну школу је завршио у манастиру Морачи гдје је архимандрит био његов стриц Михаило, а потом је школовање наставио у Београду. Потом одлази код епископа Никанора (Ружичића) у Ниш, који га као искушеника упућује у манастир Липовац код Алексинца, а касније у манастир Сићево код Ниша, гдје прима монашки завјет 26. фебруара 1900. у 18 години и добија име Гаврило. За јерођакона је рукоположен 27. фебруара 1900. године, а недјељу дана касније за јеромонаха у Саборној цркви у Нишу од епископа нишког Никанора. Завршио је Призренску богословију (за вријеме ректора проте Стеве Димитријевића) са одличним успјехом (од јесени 1900. до 15. јуна 1903. године када је добио диплому) (Радић 2011: 46–56; Сава 1996: 107–109; Јововић 2020: 24). Скупа са њим учио је богословију и Варнава Росић,

потоњи српски патријарх (Радић 2011: 52). Након тога, постављен је у манастиру Дечани као учитељ школе (1. фебруара 1904), а обављао је и посао секретара дечанске управе. Међутим, ту се није дуго задржао због сукоба са руским монасима. Написао је неколико текстова кривећи српске власти, и државне и црквене, због пада Дечана у руке Руса. Из Дечана прелази у Србију, у манастир Јошаницу код Јагодине (Радић 2011: 59–60). Одатле о трошку српске владе бива упућен у Цариград да учи грчки језик (јануар 1905), тежећи да упише Богословију на Халки, али ради интрига не бива примљен, те одлази у Атину, гдје наставља школовање на Атинском универзитету (Радић 2011: 60–64). Јеромонах Гаврило произведен је за синђела 15. марта 1907. године, а затим и за протосинђела. Године 1908. додијељено му је да може носити напрсни крст (Радић 2011: 66). Докторирао је на Теолошком факултету у Атини новембра 1909. године са темом „Хришћанство у Србији 18. века“ (Радић 2011: 69). Након завршетка школовања у Атини, Дожић је постављен за секретара Сабора манастира Хиландара (22. децембра 1909. до априла 1910) (Радић 2011: 70–73). Неко вријеме обављао је послове пароха српске мисије у Цариграду (1910. године) (Радић 2011: 76). Као кандидат за митрополита рашко-призренског архимандрит Гаврило Дожић пише једно писмо Јовану Јовановићу Пижону из Цариграда (28. августа 1911) у коме се жали на епископа велешко-дебарског Варнаву Росића да шири клевете против њега. Такође пише да су рђави гласови против њега почели кад се појавио као кандидат за митрополита и да су му стигле информације да га из Србије не желе због тога што је родом из Црне Горе (Радић 2011: 93). Било је мишљења да српска влада неће архимандрита Дожића за митрополита рашко-призренског због тога што је његов брат министар на Цетињу, и што ће он, ако буде изабран, отцијепити Рашко-призренску митрополију од Србије и прикључити је Црној Гори (Радић 2011: 100), као и да је Дожић био кандидат Црне Горе, али и Грчке, Русије и Аустро/Угарске (Радић 2011: 113). Тада су сви православни у Турској били под Васељенском патријаршијом. Иако је вођена велика агитација против Дожића, он је 1/14. децембра 1911. године изабран за митрополита рашко-призренског (Радић 2011: 104).

За вријеме Првог Балканског рата, након ослобођења Косова и Метохије од Турака, црногорски краљ Никола I Петровић је добио Ђаковицу, Дечане и Пећ. Рашко-призренској митрополији су одузете области Хвосно и Пећ са Полимљем и образована је Пећка епархија са сједиштем у манастиру у Пећи, на чијем челу је краљ Никола поставио др Гаврила Дожића (24. новембар 1913) (Радић 2011: 130–134). Приликом устоличења за митрополита пећког Дожић је бесједио: „Нама, данашњој генерацији, пала је у дио најславнија част, најсрећнија улога, да под побједоносним скиптром Вашег Величанства осветимо Косово, да видимо ослобођену историјску Метохију, ту дивну Српску Палестину и остале крајеве старе Србинове славе и величине“ (АНОНИМ 1999: 27). За вријеме Првог свјетског рата митрополит Гаврило је као добровољац, у саставу црногорске санџачке војске, организовао акције Црвеног крста. Као предсједник Црвеног крста Црне Горе скупљао је санитарски материјал, храну, ратну опрему, и друге прилоге за

црногорску војску а такође организује прихватилиште за опоравак бораца. Митрополит Гаврило је учествовао у ратним операцијама при штабу сердара Јанка Вукотића (борбе на Голубовом брду, Дрини и дејствима преко Дрине у Босну у правцу Сарајева до Пала). О злочинима аустроугарске војске над српским народом Дожић је писао митрополиту црногорском Митрофану Бану (28. септембра 1914, Фоча) и протосинђелу Мардарију Ускоковићу у Петроград, упоређујући их са злочинима које су римски цареви Дације и Калигула вршили над хришћанима (Радић 2011: 137–139). По одлуци црногорске владе (новембар 1915) митрополит Гаврило организује у Пећи, са главним центром у Пећкој патријаршији, помоћ избјеглицама (пружио је помоћ Браниславу Нушићу и Бори Станковићу и упутио их на Цетиње). Српској војсци која се повлачи уступа манастирске конаке и снабдијева је храном (Радић 2011: 140). Приликом заузимања Пећи од стране Аустроугара (24. новембар 1915) митрополит Гаврило је стављен под стражу (до 4. децембра), када је пјешке спроведен у Косовску Митровицу, а одатле у Београд, гдје га је ислеђивао војни суд аустроугарске војне управе у Црној Гори (нарочито у вези боравка у Босни 1914). Из Београда је возом пребачен у Цеглед у Мађарској (децембар 1915). Због лојалног држања црногорског митрополита Митрофана Бана према аустроугарској власти, као и због утицаја који је митрополит имао у народу, аустроугарске власти су одлучиле да из интернације пусте црногорске свештенике. Митрополит Гаврило је у марту 1917. враћен из Арада, а због болести, као стално мјесто боравка одређен му је Улцињ, гдје је остао све до јесени 1918. године (Радић 2011: 140–141).

Почетком новембра 1918. митрополит Гаврило долази на Цетиње и ставља се на чело омладинске странке која је била за безусловно уједињење са Србијом. Митрополит Гаврило је позвао пуковника Драгутина Милутиновића, који се налазио на челу трупа које су оперисале у Црној Гори у јесен 1918, да што прије уђе у Цетиње, престоницу Црне Горе. Октобра 1918. године Милутиновић је са војском ушао у Цетиње, а дочекали су га митрополит Гаврило и Стеван Вукотић. Долазак српске војске био је дочекан са одушевљењем (Радић 2011: 141–142). Митрополит пећки Гаврило, као предсједник Одбора грађана града Цетиња, на Митровдан 1918. године објављује проглас Црногорцима да се уједине са осталим југословенским племенима: „Црногорци! Ујединимо се у једну демократску, културну и велику нашу отаџбину, која је крвљу извојевана и великим жртвама откупљена. Она је херојским подвизима ослобођена и братским јединством створена... Дужност, света дужност позива нас, да у овом великом времену по нашу српску нацију не дозволимо да се себични интереси успињу изнад општих и животних интереса нашег напаћеног народа...” (Радић 2011: 142). На Великој народној скупштини у Подгорици (13/26. новембар 1918) митрополит Гаврило учествује као народни посланик доњоморачке капетаније и том приликом је изабран, заједно са 18 делегата, да буде предсједник делегације која ће одлуке скупштине однијети у Београд (Радић 2011: 142). Његову главу су одметници, противници уједињења, уцијенили на 80.000 динара са свим осталим учесницима Подгоричке скупштине, који су уцијењени на

50.000 динара (Лакић 2016: 78). Синод Православне цркве у Црној Гори до- нио је 16. децембра одлуку да се „независна Српско-Православна Св. Црква у Црној Гори уједини са аутокефалном Православном Црквом у Краљевини Србији“ (Радић 2011: 142). Митрополит Гаврило се вратио у Пећ почетком фебруара 1919. године. У марту 1919. пише Митрофану Бану: „И у другим питањима треба осталим обратити пажњу на то, што је наша Црногорска Црква од толико вјекова била оптерећена. При малим средствима, са великим задацима црквеним и националним, те се није могла снабдијети у свом развоју са оним и онаквим условима, који су јој потребни, да би могла и убудуће играти улогу и вршити свој високи задатак поред осталих вјера и конфесија са којима је окружена и географски измјешана. Другим ријечима треба та Заједница да нам осигура успјешан развој у сваком погледу колико се може.“ (Радић 2011: 142–143). Уједињење српских обласних цркава проглашено је 26. маја 1919. године у Београду. Престолонаследник Александар Карађорђевић прогласио је 8/12. септембра 1920. године успостављање Патријаршије. Сабор СПЦ одлучио је да титула патријарха буде: архиепископ пећки, митрополит београдско-карловачки и патријарх српски. Послије 160 година Срби су поново имали патријарха. Изабран је београдски и митрополит Србије Димитрије. У Синод као извршни орган Сабора ушао је и митрополит Гаврило Дожић (Радић 2011: 143–147). На челу Средишњег архијерејског сабора СПЦ који је водио послове око уједињења Српске цркве био је митрополит Митрофан Бан (Радић 2011: 173). Митрополит Гаврило Дожић био је на челу делегације Српске цркве која је са Васељенским патријархом у Цариграду обавила преговоре око обнављања Српске патријаршије.

Послије упокојења митрополита Митрофана Бана (септембар 1920), Гаврило Дожић је изабран за новог Митрополита црногорско-приморског 17. новембра 1920. године. На овом положају је остао до избора за патријарха српског (21. фебруара 1938). Свечано устоличење на Цетињу било је крајем фебруара по старом, односно 2. марта 1921. године по новом календару (на исти дан умро је краљ Никола у Француској). Честиткама су се придружиле муфтија црногорских муслимана Муртезир Карађузовић и барски надбискуп Никола Добрећић (Радић 2011: 178; Стаматовић 2014: 84). Митрополит Гаврило одржао је парастос краљу Николи 3/16. марта 1921, а неколико дана касније и погинулима на Божић 1918. године. Митрополит је увидио да Цркву покушавају да злоупотребе обје стране на своју страну, али он се држао принципа да Црква мора бити изнад свих: „Стање се може повести путем побољшања само, ако се буде радило, да се народ у маси убиједи да уједињење није прђија, ни монопол личности и неодговорних фактора, а да је сепаратизам дјело оних, који су вазда сматрали лично добро и угодност поврх народног добра и благостања“. (Радић 2011: 179). Митрополит Гаврило био је веома ангажован око заштите права и материјалног положаја свештенства и имовине у својој епархији. Тако је 14/27. јуна 1922. године упутио Министарству вера и Сабору СПЦ представку о биједном положају православног свештенства у Црној Гори и тражио да се заштите манастирска добра и право на риболов на Скадарском језеру (Радић 2011: 181;

Стаматовић 2014: 86–87). Тешко материјално стање Митрополије одржало се до краја 20- тих година (Стаматовић 2014: 91). Митрополит Гаврило је основао: Фонд Митрополита црногорско-приморског Гаврила за усавршавање свештенства и његово успјешно обављање пастирске службе у епархији црногорско-приморској; Фонд владике Рада, при Цетињској митрополији, за који је дао основни улог од 35.000 динара; Зетско-потпорни фонд за сиромашне студенте Југословенских факултета који су родом из области епархије црногорско-приморске, са улогом од 25.000 динара (Радић 2011: 187).

Митрополит Гаврило обновио је Његошеву капелу на Ловћену, која је у току аустроугарског бомбардовања Ловћена 1916. била јако оштећена. Прва особа која је успјела да заинтересује јавно мњење и интелектуалне и јавне кругове у Београду, за обнављање Његошеве капеле, била је Јелена Лазаревић, професор у Београду, која је лично дошла у Црну Гору и обишла на Ловћену Његошев гроб (Дожић 2000: 55). Митрополит је са цијелом ствари упознао министра вјера Павла Маринковића, који је са тим упознао краља Александра. Митрополит је по том питању имао велику подршку Јована Цвијића, предсједника Српске Краљевске Академије (Дожић 2000: 56–65). Сабор СПЦ у новембру 1920. године прихватио је предлог Гаврила Дожића о оправци капеле и враћању костију владике Рада (Дожић 2000: 54; Радић 2011: 189). Формиран је одбор за обнову у Београду 1923. године, на чијем челу се нашао митрополит Гаврило, а одбор су чинили највиђенији људи тог времена, као што су: Јован Цвијић, предсједник СКА, протојереј Стева Димитријевић, декан Богословског факултета, Бранислав Нушић, начелник Умјетничког одељења Министарства просвете, Живан Живановић, предсједник Српске Књижевне задруге и члан Дворског савјета, Павле Поповић, професор Универзитета, Јелена Лазаревић, професор, Светозар Томић, директор гимназије, војвода Божо Петровић и многи други. Митрополит је тражио финансијску помоћ од предсједника Краљевске владе Николе Пашића (Дожић 2000: 65). На инсистирање митрополита код краља Александра одустало се од идејног пројекта капеле вајара Ивана Мештровића, поријеклом Србина (дјед му је прешао у католичку вјеру) и који се још увијек осјећао Србином. Митрополит је краљу образложио да Мештровићев нацрт споменика не одговара условима једног православног владике јер је у противностима са начелима Српске цркве, а и у супротности је са тестаментом Петра II Петровића Његоша, који је и подигао Капелу у духу у коме је он желио. Уз новчану помоћ краља Александра, војска је обновила Његошеву задужбину на темељима старе у истом облику и величини. Пренос Његошевих моштију и отварање нове капеле је свечано извршено 21. септембра 1925. године, а службу у манастиру вршили су митрополит Гаврило, епископ охридски Николај и бачки Иринеј. Свечаности је присуствовао и краљевски пар Карађорђевића, са пратњом: министром унутрашњих послова Божом Максимовићем, министром финансија Миланом Стојадновићем, великим жупаном Црне Горе Милованом Цаковићем и управником двора пуковником Вељом Димитријевићем (Радић 2011: 189–193; Дожић 2000: 67–73).

Приликом увођења Шестојануарске диктатуре 1929. године митрополит Гаврило је био против промјене назива земље (у Краљевину Југославију): „Српско име нема право нико да мења. Ми желимо да останемо оно што су били наши преци. Срби не могу да сахрањују своју прошлост и наше обиљежје. Прво Хрвати треба да се изјасне за југословенство. Они су први били носиоци југословенске мисли и да су Срби и Хрвати један народ. Зашто то и данас не раде? Они желе да остану само Хрвати. Зашто сада да их Срби силе на југословенство, које ови неће? (...) Ми смо Срби доказали заувек да смо за заједничку државу, и то смо својим животима, проливеном крви и расутим гробовима свакоме доказали.“ (Лакић 2016: 79). О овим бурним догађајима пише патријарх Гаврило у својим „Мемоарима“ (Дожић 2000: 79–125). Митрополит Гаврило није се слагао са именовањем генерала за бана Зетске бановине: „Црногорци поштују добре генерале који су то заслужили али не воле да пред њима стоје мирно“ (Дожић 2000: 121). Краљ Александар је одбио митрополитову намјеру да се склони са положаја и повуче у манастир, и, између осталог, рекао: „Ни у ком случају не желим од Вас да чујем за ма какву Вашу оставку, нити пак за сналажење са заповедничког моста и дужности коју вам је Бог одредио, да будете наследник и чувар најсветијег краја српског народа и целе наше државе Југославије.“ (Дожић 2000: 125).

Митрополит Гаврило је био на челу комисије која је десет година, уз извјесне промјене, радила на Уставу СПЦ, који је донијет 1931. године (на темељу Закона о СПЦ 1929) (Радић 2011: 197). Док је био на челу Митрополије црногорско-приморске изграђена су три, а рестаурисана два црквена објекта. Обновљена је капела на Ловћену. Покренуте су активности на изградњи катедралне цркве на Цетињу. Обновљен је и нормализован рад цетињске Богословије. Међутим, и поред бројних напора митрополита Гаврила положај свештенства није се много поправио. Митрополит се енергично успротивио доношењу Аграрног закона (5. децембар 1935), јер се под удар аграрне реформе нашла и црквена имовина у старим границама Црне Горе до 1912. године (Стаматовић 2014: 92–93). Митрополит је настојао да сузбије рад адвентистичке секте у Зетској бановини (Стаматовић 2014: 94–97).

На патријаршијском трону Дожић је наследио патријарха Варнаву Росића, који се упокојио изненада 1937. године. Гаврило Дожић је изабран за патријарха 21. фебруара 1938. године (Лакић 2016: 81; Дожић 2000: 199). У инаугуралном говору, увиђајући да се Европа налази пред новим ратом, истакао је, између осталог: „Хитлер није дошао да нам донесе љубав и мир, него да запали пожар у Европи. Зар може ико паметан да верује у његове речи и обећања? (...) Наивно је мислити да Хитлер неће смети да проузрокује рат.“ (Лакић 2016: 83). У погледу конкордата са Римом, био је још непопустљивији од свог претходника патријарха Варнаве Росића. Кад је конкордат изгласан, екскомуницирао је из Цркве предсједника владе Милана Стојадиновића. Након крваве литије Конкордат је одбачен 29. новембра 1937. године (Лакић 2016: 81; Дожић 2000: 183–191). Влада је морала да прихвати Дожићеве захтјеве да се укине цензура и забрана црквене штампе, амнестирају и врате сви кажњени и отпуштени свештеници и да одговарају

они државни службеници који су примјењивали репресалије против свештенства и вјерника. Патријарх Гаврило Дожих је освештао темеље Храма Светог Саве 10. маја 1939. године. Патријарховим настојањем подигнута је зграда интерната студената Богословског факултета на Карабурми у Београду (Сава 1996: 109).

Пред Други свјетски рат вршио је мисије по цијелој земљи и, попут Светог Петра Цетињског, молио за мир и слогу, јер је то био услов опстанка Цркве и народа, отпора фашизму и злочина које он врши над човјеком и читавим народима, посебно словенским. Тако патријарх о Духовима 1939. године, приликом посјете Крагујевцу, бесједи: „Народ који не чува своје светиње, који не чува своје вредности, не брани своја права, тај не заслужује да ужива никакве благодети. (...) Треба све рачуне личне, партијске, подредити великој дужности да се брани наша слобода и огњиште, како од спољних тако и од унутрашњих непријатеља“ (Дурковић-Јакшић 1980: 6). Почетком маја 1940. године у Београд су дошли представници англиканске цркве: епископ глостерски Херман, епископ од Салока Парсоне, каноник Џ. А. Даглас, епископ гибралтарски Бакстон и још пар свештеника. У Београду, 7. маја 1940. године, у Патријаршији, одржана је православно – англиканска конференција уз учешће богослова обију Цркава. О значају ове посјете патријарх Гаврило, у одговору кентерберијском епископату, говори: „На овом најглавнијем братском и пријатељском састанку представника наших Богом хранимих цркава, обављени су Божјим благословом значајни разговори (...) што и нама лично и целој Српској православној цркви причињава велико и особито задовољство. Јер смо уверени да ће, с обзиром на времена, која преживљујемо, и овај наш заједнички састанак имати благотворни значај и корист за јачање традиционалних веза између хришћанске цркве и њихову братску сарадњу и удружену акцију у борби за веру.“ (Дурковић-Јакшић 1980: 8–9). У Тивту, приликом освештавања храма Светог Саве (22. септембра 1940) патријарх је бесједио: „Будимо паметни, сложимо се, пођимо путем Христовим, који нам једино може дати све добро. Чувајте своју земљу... Чувајте свој народ. Браћо моја, нека се нико не вара да смо ми успавани. Наш народ је трпељив. Домовина је наша крвљу стечена и она се само крвљу може бранити.“ (Дурковић-Јакшић 1980: 9; Лакић 2016: 86). А, у Подгорици (25. септембра 1940) патријарх бесједи: „Ми нисмо деца робовања, већ деца слободе... Нека нико не помишља да би каква искушења и опасности дочекали погнуте главе и скрштених руку, јер част свога оружја и слободу своје заставе наш народ никад у прошлости није пренебрегао, па неће то учинити ни у садашњости ни будућности својој.“ (Дурковић-Јакшић 1980: 9; Лакић 2016: 87; АНОНИМ 1940: 3).

Након окупације Пољске од стране Њемачке (1939) Српска православна црква је била против измјена које је у Пољској извршио епископ Серафим против легитимне и канонске Пољске православне цркве, а такође је била и против оснивања „Украјинске аутокефалне цркве“ (који су створили Њемци помажући сепаратистички украјински покрет против Русије) (Дурковић-Јакшић 1980: 10–11). На ванредном засиједању Светог архијерејског сабора (1940) расправљано је о стању православних цркава у Ње-

мачком Рајху, полагају Српске православне цркве у држави и њеном односу према другим вјероисповијестима. У предвиђеној Божићној посланици, између осталог је констатовано да српски народ у неким крајевима Југославије подноси многе невоље и неправде, да му се омета правилан вјерски и црквенокултурни живот, да му се потискује његово освештано писмо ћирилица, како из званичне администрације и јавног живота тако и из школе, и да се уопште стварају велике непријатности и неприлике како чиновништву тако и другим сталежима само зато што су Срби. И поред интервенције владе Црква није повукла текст саопштења, али је влада забранила његово објављивање (Дурковић-Јакшић 1980: 11–12).

Патријарх Гаврило је био противник потписивања Тројног пакта (25. марта 1941) и писмено је савјетовао југословенској влади да га не потписују (у Меморандуму у име СПЦ 19. марта 1941. године). У разговору са кнезом Павлом Карађорђевићем патријарх је предлагао мјере да се избјегне удес државе и народа. Тражио је образовање владе народне слоге и јединства од представника политичког и јавног живота, а који су до сада били у опозицији према досадашњем режиму. У разговору са кнезом Павлом патријарх је оштро реаговао: „Какав Пакт, побогу, Ваше височанство, без договора и одлуке целог нашег народа... Моја је дужност да вам отворено кажем: да би приступање наше државе Тројном пакту и њено опредељење за Осовину уништило животну снагу и морал нашега народа... Ви треба да знате да српски Патријарх (...) да ћу и свој живот положити, када је у питању Отаџбина, као што су то у прошлости наши предходници радили...“ (Дурковић-Јакшић 1980: 14; Лакић 2016: 91). Патријарх је истакао да не треба правити савез „са својим највећим непријатељима, Хитлером и Мусолинијем, убицом краља Александра I. А и један и други желе да нас биолошки истребе. Шта би наши мртви данас рекли из гробова – на ово наше савезништво са убицама њиховим.“ (Лакић 2016: 92). Српски народ је слао у Патријаршију многе апеле којима се тражило да Српска православна црква својим ауторитетом устане у одбрану народне части и имена цијеле државе Југославије. Народ је тражио да Црква и њен поглавар остану на традиционалној народној политици. Депеше су стизале из свих крајева: Андријевице, беранског среза, Крагујевца, Билеће, Новог Сада, Београда, Подгорице, Пљеваља и других мјеста. Са Цетиња је 24. марта 1941. године стигла патријарху депеша следеће садржине: „Поздрављајући родољубиви и одлучни став ваше светости, у овом судбоносном часу народног искушења, молимо да Српство тим путем до краја поведете. На том путу слиједи вас једнодушно васколика српска паства. Са величанственог народног збора, Црногорци вам одају признање и поздрављају. Живела ваша светост и Светосавска црква!“ (Дурковић-Јакшић 1980: 16). У својим „Мемоарима“ патријарх Гаврило биљежи детаље организације и спровођење војног пуча којим је збачена дотадашња краљевска влада Цветковић-Мачек (27. март 1941) и одбачен Тројни пакт. Поводом потписивања Тројног пакта одржана је и ванредна сједница Светог архијерејског сабора (14/27., 16/19. и 18/31. марта 1941. године) (Дурковић-Јакшић 1980: 17–20; Дожић 2000: 267–351). Тим поводом патријарх Гаврило Дожић је одржао говор 27. марта 1941. године преко Радио Београ-

да, Загреба и Љубљане (Дожић 2000: 353–354). За 27. март патријарх Гаврило каже да је то дјело цијелог српског народа: „Видовдан 1389. године, Видовдан 1914. године и 27. март 1941. године су исти по суштини и мотивима... Тога дана је српски народ манифестовао своју потпуну вољу да иде до краја противу Хитлерове тираније да би тако заштитио своје националне и државне интересе... Он ће бити опомена и путоказ.“ (Лакић 2016: 94–95). За говор патријарха Гаврила, вајар Иван Мештровић је рекао: „То је био говор у коме је био сажет сав шовинизам Српства и Православља (...) овај и овакав говор убојитије је оружје од свих њемачких топова и тенкова.“ (Лакић 2016: 119). Народ је поздравио став Српске православне цркве и њеног патријарха, а када се чуло да је смијењена влада која је потписала Тројни пакт са Њемачком, масе Београђана су долазиле да поздраве патријарха Гаврила, који им је са балкона Патријаршије дијелио благослове. Из цијеле земље су стизали телеграми подршке. Тако је са Цетиња, 27. марта, стигао телеграм следеће садржине: „Народ Зетске бановине, за неизмерну радост и срећу коју данас преживљава, дугује дубоку захвалност своме патријарху, достојном представнику Светосавске цркве и кличе, да живи понос нације његова светост патријарх српски др Гаврило!“ (Дурковић-Јакшић 1980: 20). На Цетињу су се окупиле масе народа испред манастира, док су манастирска звона звонила одслужено је свечано благодарење. Свештеник Никола Марковић је пред око 5000 људи одржао говор, држећи крст у једној, а пушку у другој руци (Стаматовић 2014: 122). Поздравни телеграми стигли су из Америке, Енглеске, Грчке и Турске, од главног православног капелана Пољске армије на Западу проте Владимира и других (Дурковић-Јакшић 1980: 21).

Након краткотрајног Априлског рата Југославија је окупирана и раскомадана од окупатора и њихових помагача, а такође је распарчана и Српска православна црква (један од разлога је био и учествовање у догађајима око 27. марта). Ликвидирана је виша црквена управа скоро у свим епархијама, убијени су: митрополит дабробосански Петар Зимоњић, епископ бањалучки Платон Јовановић и епископ горњокарловачки Сава Трлајић, прогнани су у Србију под њемачком окупацијом: митрополит загребачки Доситеј, епископ захумско-херцеговачки Николај, епископ зворничко-тузлански Нектарије, митрополит скопски Јосиф и епископ злетовско-струмички Викентије, а интернирани су: патријарх Гаврило, епископ жички Николај и епископ далматински Иринеј (Дурковић-Јакшић 1980: 22). Послије њемачког бомбардовања Београда (6. априла 1941), патријарх се најприје склонио у манастир Раковицу, а пошто су краљ и влада ријешили да се патријарх повуче у унутрашњост како би лакше одржавали везу, то се патријарх упутио 7. априла преко Опленца у Крагујевац, гдје је одржао конференцију са крагујевачким свештенством. Одатле је патријарх отпутовао у Краљево. На сједници владе одржаној 8. априла 1941. године у Бањи Ковиљачи донесена је одлука да краљ и патријарх оду у манастир Острог у Црну Гору. Тако је патријарх отпутовао за Острог, у нади да ће тамо стићи краљ и влада, одакле би се бранила земља (Дурковић-Јакшић 1980: 24–25). У манастир Острог је стигао са својим личним секретаром и синовцем Душаном Дожићем и у

пратњи Милутина Поповића. Понуђено му је да заједно са краљем Петром II Карађорђевићем и владом напусти земљу, али је патријарх ту понуду одбио сматрајући да не може да остави народ: „Ја нећу од свога народа. Тај народ би с правом после могао да се пита шта ће му онај који га је напустио“ (Дурковић-Јакшић 1980: 25). У споменици манастира Острог 14. априла 1941. записао је: „Молим се Свемогућем и Свемилостивом Богу Творцу да молитвама Светог Василија Острошког Чудотворца и свих Божјих угодника избави наш тешко искушавани српски народ од патњи и мука, и да му подари мир и благостање.“ Хитлер је патријарха Гаврила Дожића означио као главног непријатеља и означио га као организатора отпора његовој политици на Балкану, посебно у Југославији. То се види из поруке коју је упутио министру Нојбахеру одговорном за овај простор: „Патријарх Гаврило је непријатељ број 1 и као такав треба да искуси до краја заслужену казну.“ (АНОНИМ 1980: 3).

Патријарха Гаврила хапсе Њемци у Острогу 25. априла 1941. године и отпушују га за хушкачки говор 27. марта. Заједно са игуманом и пратњом одводе га у Сарајево, гдје му крајем априла организују суђење. У оптужници је, између осталог, стајало да је дизао морал српског народа и позивао га против мирољубиве политике њемачког народа и фирера Хитлера (Лакић 2016: 96; Дожић 2000: 406–407). Иако су у Острог већ стигли Италијани, који је и припадао њиховој окупационој зони, ипак су Њемци послали Гестапо да ухапси патријарха Гаврила, кога су шест сати држали на киши поред оgrade Доњег манастира, док су они вршили претрес и пљачкали по манастиру. Знамења патријарха Гаврила нијесу нашли јер су била склоњена испод ћивота Светог Василија, гдје су остала до краја рата (Дурковић-Јакшић 1980: 25; Дожић 2000: 407). Патријарх у својим „Мемоарима“ пише: „...Да су ми Немци поставили избор да бирам или смрт или да дам декларацију преко немачког тумача, сигурно је да се не бих двоумио. Зар би другачије урадили Хаџи-Ђера и Хаџи-Рувим, и хиљаде знаних и незнаних? Да није било духа Обилића, владике Данила, Мандушића, Карађорђа и других – зар бисмо ми данас били способна нација, да се 27. марта јуначки исправимо пред Хитлеровим диктатом? Да није било косовскога духа и витешког правца у борби против Турака, зар бисмо ми могли остварити једну велику државу? Мени је тај став увек био пред очима. Шта је главно, овај је правац водио и храбро у прошлости, и ништа нам не преостаје, него да га у свему наставимо, као пут наше будућности.“ (Дожић 2000: 413–414; Лакић 2016: 97). Своју одбрану патријарх је завршио ријечима: „Доћи ће дан, Божјом помоћи, када ћете ви одговарати за ваше поступке, као и сви ваши наредбодавци.“ (Лакић 2016: 97).

Почетком маја пребачен је у Београд, гдје је најприје држан у затвору Окружног суда. Међутим, због болести је пребачен у санаторијум „Живковић“, одатле су га ставили у строги кућни притвор у манастир Раковицу (јун 1941). Примajuћи у посјету званичнике информисан је о страдању српског народа у НДХ, те је тражио његову заштиту код великодостојника римокатоличке цркве. У својим „Мемоарима“ пише: „Што Католичке цркве римски папа није ни прст дигао да осуди ова злочинства, нити да посре-

дује да се ово не врши, као дело противно Христовој науци, његовим заповестима и хришћанском моралу? Он то није учинио, иако му је дужност налагала да спречава безбожништво које је 100 посто у супротности са науком Христовом и Божјим законима. И не само да се ћутало, него се ишло и даље, главног наредбодавца тих у историји нечувених злочина, Анту Павелића, Папа је примио у аудијенцију у Ватикану. Тиме су злочини били подстакнути да наставе истребљење српског народа.“ (Лакић 2016: 98). Из Раковице је пребачен у манастир Војловицу код Панчева, гдје се већ шест мјесеци налазио затворен епископ жички Николај. Патријарх Гаврило и владика Николај одбијали су све понуде о сарадњи са окупатором. Нијемци су их у септембру 1944. године депортовали у концентрациони логор Дахау, задржавајући их обојицу као залог за будуће преговоре са западним савезницима и заштиту од антинацистичке пропаганде, за коју су савезници могли да их употребе. У Дахауу су остали три мјесеца, до децембра 1944. године. Крајем јануара 1945. године су пребачени у Беч. Патријарх Гаврило је дочекао слободу (8. маја 1945) у аустријском мјесту Кицбил, у Тиролу (Лакић 2016: 98–99). О страдању српског патријарха Гаврила, епископ кировоградски и одески Сергије, пише у априлу 1945. године: „Ми смо одушевљени херојским подвизима његове светости патријарха српског г. Гаврила. Ми се клањамо његовим страдањима, целивамо његове руке, верујемо и надамо се да ће га Господ извести из фашистичке тамнице, и да ће поново стати на челу братске Српске цркве. За његове подвиге зна цела Руска црква, за њега се моли руски православни народ“, а патријарх московски и цијеле Русије Алексеј, по ослобађању патријарха Гаврила, изјављује у јуну 1945. године „да храбри патријарх Гаврило страда за своју верност домовини и народу, и зато што није пристао на издајничку сарадњу с непријатељима и угњетачима.“ (Дурковић-Јакшић 1980: 25).

У прољеће 1945. патријарх Гаврило је отишао у Рим. Одбио је сусрет са римским папом (због папине подршке Павелићу и признавања НДХ) и помоћ савезника око смјештаја, већ се настанио у кући трговца Душана Пламенца, рођака краљице Милене. Патријарх пише: „Имамо информације из савезничких извора да је побијено између 700 и 800 хиљада Срба... Како да сада могу да пређем преко свега тога и идем у Ватикан на ноге Папи?... Ја бих се радије сто пута определио за смрт... Моја је дужност да у свему поделим зло и добро са народом. Све друго за мене не би био исправан и чистан пут...“ (Лакић 2016: 98–99; Дожић 2000: 512–519). Недјељом и празницима патријарх Гаврило је служио литургију у Руској православној цркви у Риму. Заједно са Вукашином Вукотићем је путовао у Сан Ремо, на граници Италије и Француске, гдје је у малој руској цркви 9. октобра 1945. одржао парастос црногорској краљици Милени и краљу Николи I, као и парастос за једанаестогодишњицу смрти краља Александра. Затим је боравио у Паризу, гдје се сусрео са представницима српске политичке емиграције, па у Лондону, гдје је крстио престолонаследника Александра, разговарао се владиком Николајем, краљем Петром, Слободаном Јовановићем и другим бившим министрима. На лијечењу и опоравку од последица тамновања боравио је и у Карловим Варима. Из Прага је допутовао у Београд,

гдје је свечано дочекан у Саборној цркви 14. новембра 1946. године (Лакић 2016: 101). Борио се да се СПЦ очува у новој комунистичкој Југославији. Био је велики противник стварања Македонске православне цркве и алтернативне цркве или „Народне цркве“ како ју је називао Јосип Броз Тито (Лакић 2016: 111). Био је против свештеничких удружења (удружење православних свештеника формирано у Никшићу јуна 1945. године) које је формирала држава (Лакић 2016: 112–113).

Патријарх Гаврило се изненада упокојио 6/7. маја 1950. године у Београду у 69. години живота. Сахрањен је 11. маја у београдској Саборној цркви, у јужном дијелу храма, у непосредној близини кнеза Милоша и кнеза Михаила Обреновића (Лакић 2016: 113–114). Забиљежене су и његове последње ријечи пред смрт у којима је изразио своје разочарење и неповјерење према западним земљама и своју изузетну наклоност према „мајци Русији“. Било је то његово коначно одређење између Истока и Запада, а о томе свети владика Николај Велимировић каже: „Исток се толико удубљује у размишљање да нема времена за пословање. Запад толико послује да нема времена за размишљање. Нити је исток за науку, нити Запад за филозофију. Филозофе на истоку сматрају свецима. Филозофи западни су професори.“ (Лакић 2016: 114). Слободан Јовановић, писац и политичар, сазнавши за патријархову смрт је изјавио: „Ми сви нисмо довољно познавали Патријарха Гаврила. Он се изненада појавио у својој правој форми и самим тим постао важан фактор са којим смо сви рачунали. Он прелази границе црквене, и постаје бранитељ нашега народа и националне државне политике. То му је све донело велико признање и поштовање, али зато и страдање за време рата. Он је поделио до краја то своје мучеништво са народом; ни у чему није променио свој став. Остао је у свему до краја веран својим речима и своме раду. До краја се држао чврсто и непоколебљиво, као мало ко, и, у томе је његова заслуга.“ (Лакић 2016: 120). Тадашњи митрополит црногорско-приморски Арсеније Брадаревић је изјавио: „Ми сви данас Његову Светост Патријарха Гаврила сматрамо за свеца, јер је он то својим радом и распећем и својим доприносом за српски народ заслужио.“ (Лакић 2016: 120). Историчар Зоран Лакић констатује „да од Светог Петра Цетињског није било репрезентативније личности на трону црногорско-приморске митрополије, нити од Светог Саве на трону Српске патријаршије.“ (Лакић 2016: 121). Носилац је бројних ордена: Карађорђевог звезде са мачевима, Ордена Светог Саве I реда са лентом, Орден Гроба Господњег, Обилића медаље (Лакић 2016: 72). За вријеме ратова својим патриотским бесједама подизао је борбени морал војника, а својом личном храброшћу давао је осталима примјер.

Гаврило Дожић је једна свијетла личност српског народа и Српске православне цркве. Због својих заслуга за Цркву и српски народ, као и због мучеништва кроз које је прошао за живота, митрополит црногорско-приморски др Амфилохије Радовић га је прогласио за светог на подручју Митрополије црногорско-приморске, на Велику Госпојину (28. августа 2020) у манастиру Морачи.

Литература:

- АНОНИМ 1940: *Глас југа*, 12, 1940, 3.
- АНОНИМ 1980: *Православље*, 1. мај 1980, 3.
- АНОНИМ 1999: *Светишгора*, 84, 1999, 27.
- Дожић 2000: Гаврило Дожић, *Мемоари*, Обод, Цетиње 2000.
- Дурковић-Јакшић 1980: Љубомир Дурковић-Јакшић, *Ушеће пајријарха Гаврила и Српске православне цркве у догађајима испред и за време 27. марта 1941. и њихово страдање у току рата – Поводом 30-годишњице од смрти пајријарха Гаврила*, Београд 1980.
- Јововић 2020: Васиљ Јововић, „70 година од упокојења – Патријарх Гаврило Дожић“, *Светишгора*, 286, октобар 2020, 24–27.
- Лакић 2016: Зоран Лакић, „др Гаврило Дожић – на историјским раскршћима“, у: *Духовне веришкале Црне Горе*, Светигора, Цетиње 2016, 67–126.
- Радић 2011: Радмила Радић, *Живот у временима: Пајријарх Гаврило (Дожић) 1881–1950*, ПБФ Институт за теолошка истраживања, Београд 2011.
- Сава 1996: Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, ЕВРО – УНИРЕКС – КАЛЕНИЋ, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996.
- Стаматовић 2014: Александар Стаматовић, *Историја Миштрополије цногорско-јриморске 1918–2009.*, ИТП УНИРЕКС, Подгорица 2014.

Vasilj Jovović

Patriarch Gavrilo Dozic in his time (1881–1950)

Summary

Patriarch Gavrilo Dozic is a grandiose figure in Serbian history. He lived and worked during great and significant historical events for the Serbian people. He was a participant and witness in the unification of the Serbian people into one state under the Karadjordjevic dynasty, the re-establishment of the Serbian Patriarchate, the collapse of the Ottoman Empire, Austro-Hungary and the Russian Empire. He participated in the First Balkan War. He survived the horrors and Golgotha of the First and Second World Wars. Also he survived the coming to power of the Communists in Yugoslavia. He worked on the unification and strengthening of the Serbian church, took care of the Serbian people, and besides being a great clergyman, noble humanitarian and missionary, Patriarch Gavrilo Dozic also proved that was a wise and determined politician.

Key words: Gavrilo Dozic, Serbian Orthodox Church, Metropolitanate of Montenegro the Littoral, Serbian Patriarch.

Зетска митрополија у доба Балшића

**Мр Срвјетлана Ж.
Самарџија**

Самостални истраживач
Пале – Република Српска–
Босна и Херцеговина

УДК 271.2(497.16)“12”

Апстракт: Недуго прије афирмације породице зетских феудалаца Балшића, у постдушановском периоду тзв. обласних господара, Српска Црква се уздигла 1346. године у ранг Патријаршије. Упоредо са тиме, један број епископија међу којима и Зетска уздигнут је у ранг митрополије. Период Балшића у трајању од непуног вијека, када почиње у неку руку и расуло Српске Цркве услед османских освајања, нема велики број извора за ужу проблематику црквене историје. Овдје се у првом реду мисли на функционисање црквене инфраструктуре у Зетској Митрополији. Више би се ова проблематика могла освијетлити на посредан начин, кроз изворе о ктиторству Балшића, а и оном економске природе за црквену инфраструктуру, њихову духовну активност (у првом реду Јелене Балшић) и сл. Тако се може успоставити истраживачка паралела духовно-црквеног одређења ове династије и функционисања црквене инфраструктуре Зетске Митрополије у њихово доба. Свакако треба узети у обзир и чињеницу да се феудална територија првих Балшића услед њихових освајања и диоба земаља Вукашина Мрњавчевића и Николе Алтомамновића, некада није поклапала са територијом Зетске Митрополије. Подстицај више за изучавање проблематике Зетске Митрополије у доба Балшића је и у чињеници да је Ђурађ I Балшић спадао у најужи круг најмоћнијих обласних господара постурошевског периода, толико моћних да је учествовао у креирању глобалних црквених прилика Српске Цркве, па и избору патријарха.

Кључне ријечи: Зетска Митрополија, Балшићи, Превлака Св. Архангела Михаила, Врањина.

Српска држава доживјела је територијални и црквени врхунац у доба Душана Немањића. Године 1346, у Скопљу је проглашено Царство, а у исто вријеме Српска Архиепископија је уздигнута у ранг Патријаршије, да би у титулу цара патријарх могао миропомазати Душана. Први српски патријарх био је Јоаникије. Он је као логотет краља Душана био изабран за архиепископа 3. јануара 1338. године, што значи да је његовим избором за архиепископа као свјетовног лица Душан заобишао Сабор. Сами чин уздицања

Српске Архиепископије у ранг Патријаршије изазвао је велики потрес у Православљу онога доба, који је увелико био посљедица политичких прилика и сукоба у Византији.¹ Око овога питања у историографији су се развиле читаве расправе неколико генерација општих и црквених историчара. Имена: Нићифора Дучића, Тодора Тарановског, Стојана Новаковића, Сергија Троицког, Илариона Зеремског, Александра Соловјева, Михаила Динића, Драгослава Страњаковића, Рајка Веселиновића, Радослава Грујића, Миодрaга Југовића, Ђока Слијепчевића само су нека од низа њих. Сви наведени, а и други, мање или више, у својим расправама и радовима дотакли су се ове тематике. У садашњици је она предмет грубе инсинуације и манипулације, читавог једног новог историографског и историографско-публицистичког правца, заснованог на негирању српског и православног идентитета Црне Горе, и оспоравању историјског легалитета Српске Цркве у њој.²

Из низа спискова које су направили српски црквени историчари, не могу се од 1346. године па за период Балшића идентификовати прецизније митрополити. Тако се послје Михаила II, који се помиње 1303. и 1313. године, значи још у преддушановском периоду, као митрополит балшићког периода може идентификовати једино Арсеније 1417. године. Након њега, то је 1453. године у постбалшићком периоду Јосиф, и коначно Јевтимије, који се може лоцирати у период почетака Ивана Црнојевића.³ Међутим, Иларион Руварац има нешто другачији распоред, јер поред Арсенија уврштава као митрополита Давида, а Јевтимија прије Јосифа.⁴ Тешко је одгонетнути до када је у периоду Балшића било митрополијско сједиште Зетске Митрополије на Превлаци Светог Архангела Михаила између Котора и Будве, тј. данашњег Тивта, и да ли је оно мијењано још у периоду Немањића са острвом Врањином на Скадарском језеру или Пречистом Крајинском? Неспорно је једино да је у доба утемељења Зетске Епископије у доба Саве I ово било катедрално мјесто. Само име Превлака јавља се у изворима у различитим облицима, и то као Превлацха, Преблацха, Приенлацха, Привилаљуа, Превилацха. До XV вијека за Превлаку се кориостио и назив Томба, тј. изводи и варијације из овога назива: Томбе и Тумба. Овај назив потиче из из-

¹ Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Научна књига, Београд, 1952, 222–223; Радослав М. Грујић, *Православна Српска Црква*, Евро-Каленић, Београд-Крагујевац, 1995, 24–25 (фототипско издање).

² О овоме. нпр., погледати: Radoslav Rotković, *Velika zavjera protiv Crne Gore – od Prizrena do Versaja*, Стпogorska izdanja, Podgorica, 2001, 610.

³ О овоме погледати: Симеон Милутиновић-Сарајлија, *Историја Црне Горе од искона до новиега времена*, Књажевско-српска књигопечатња, Београд, 1835 (фототипско издање); Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. 2, *Епископије зетска и дабарска*, Београд, 1892; Иларион Руварац, *Владике зетске и црногорске*, Просвјета, година I, свеска 1, Цетиње, 1892; Душан Вуксан, *Каталог епископа и митрополија зетских и црногорских*, Записи, књига XIV, свеска 2, Цетиње, август 1935; Миодрaг Пурковић, *Српски епископи и митрополији средњега века*, Хришћанско дело, књ. 4–6, Скопље, 1937; Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Каленић, Београд, 1996.

⁴ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, 16.

вода двије ријечи: Тумбос (грчки) и Тумулус (латински), у оба превода хумка или хумски брежуљак.⁵

Из првог периода послје смрти цара Душана везује се један надгробни натпис. Уклесан је на сивој гранитној плочи која се налазила испред цркве Светог Архангела Михаила све до 1893. године, када је пренешена у цркву Свете Тројице. Ова плоча је дужине 57, ширине 66, а дебљине 19 цм. Касније је пренесена на привремени лапидариј почетком 80-их година XX вијека. На плочи је текст слједећег садржаја: „Раб Христу Јоаким, а званни Ђураш, унук челника Ђураша Врањчића који би у цара Стјепана трећи витез. Писа се и престави мјесеца септембра исти дан“. Јоаким или Ђураш, помиње се у вријеме краља Уроша III 1326. године, као свједок у уговору са Дубровчанима са звањем челника. Убрзо се 1331. године ставља на страну Душана у борби против оца Стефана Дечанског, да би 1335. године био заједно са синовима и синовцима Душанов војсковођа у Скрадину. Посљедњи пут Ђураш се помиње 1356. године приликом уступања Скрадина Млечанима. Звање челника које је имао његов дјед такође Ђураш, идентификује се као звање војног старјешине, па је према томе и Јоаким-Ђураш у почетном стадијуму своје службе имао ово звање. Ова плоча вјероватно датира из 1362. године. Сматра се да је тада Ђураш убијен од првих Балшића. Ђурашевићи су првих деценија XV вијека контролисали већину подручја Горње Зете, тј. подловћенске Зете, и извјесне крајеве око Котора и Будве. Огранак Ђурашевића су Црнојевићи.⁶

Све ово доводи у сумњу чињеницу да је сједиште Зетске Митрополије већ у доба првих Балшића могло бити на Превлаци Светог Архангела Михаила, чим су и Ђурашевићи имали уплива у црквеном животу овог мјеста, што доказује и ова плоча. Врло је неубједљива чињеница да су Балшићи већ у првом периоду свога успона имали интереса да митрополијско сједиште буде на самом ободу њихове феудалне творевине, која се често у старијој српској, а уже црногорској историографији до данас назива државом. Иако се не може потпуно чињенично доказати, њима свакако није одговарало митрополијско сједиште на рубу њиховог посједа, према Котору којим су хтјели загосподарити, и који им се одупирао уз помоћ Млечана. Нићифор Дучић је мишљења да је сједиште Митрополије требало бити премјештено или на Врањину или у манастир Пресвете Богородице Пречисте Крајинске у Крајини, или у манастир у Брчелима у Црмници, гдје су били двори Балшића. Он јасно у категоризацији митрополита разграничава након превлачког периода крајински, врањински и цетињски период.⁷ У односу на Ду-

⁵ О овоме погледати: Иларион Руварац, *Ђураш Илић и Ђурашевић*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVII, Београд, 1879, 206–207; Младен Црногорчевић, *Михаљски збор у Боци Кошорској*, Старинар, књ. X, Београд, 1893, 21–22; Н. Дучић, *Књижевни радови*, књ. 2, *Епископије зейска и дабарска*, 79–80; Љубомир Стојановић, *Спјари српски записи и напјиси*, књ. I, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1902, 43; Гордана Томовић, *Морфологија ћирилских записа на Балкану*, Историјски институт, Београд, 1974, 73.

⁶ Г. Томовић, *Морфологија ћирилских записа на Балкану*, 78; Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Завод за уџбенике, Београд, 1971, 102–103; Ivan Božić, *Zeta u drugoj polovini XIV i u XV stoljeću*, *Historija naroda Jugoslavije*, књ. I, Školska knjiga, Zagreb, MCMLIII, 490.

⁷ Н. Дучић, *Књижевни радови*, књ. 2, *Епископије зейска и дабарска*, 82–83, 85–86, 97.

чића, неки млађи црквени историчари првих деценија XX вијека, попут Радослава Грујића, сматрају да је до 1425. године сједиште Зетске Митрополије било на Превлаци, а потом кратко у Будви. На издаху Балшића, и већем успону Црнојевића, они потом сједиште лоцирају у Крајини до половине XV вијека, када ова микро регија према Скадру пада под власт Османлија. Сједиште се затим сели на Врађину, а потом на Цетиње.⁸

Има индикација да је сједиште Зетске Митрополије кратко било у манастирској цркви Свете Богородице на острву Кому у Скадарском језеру. Вјероватно је то било кратко, у позном балшићком периоду, када Балша III више није био жив, а када поједини историчари продужавају балшићки период на живот његове мајке Јелене, која је суштински владала остатком остатака земаља Балшића. Ради се сликовито речено о малој хронолошкој пукотини, тј. од премијештања сједишта Митрополије из Пречисте Крајинске у Будву. Ова црква је вјероватно задужбина Љеша Црнојевића и његовог брата Ђурађа. Љеш се у изворима посљедњи пут помиње 1435. године, а Ђурађ 1413, што значи да у једном дијелу Љешовог доба Балша III није био жив, али јесте мајка му Јелена. Ђурађ је пак био војвода Балше III. У цркви су четири гробне плоче, тј. двије са натписом и двије без. Десно од улаза у цркву, на подној гробној плочи је натпис: „Ова плоча деспота Стефана војводе му Љеша Црнојевића“. Има озбиљних индикација, да је у овој цркви сахрањен и Стефаница Црнојевић 1464, или почетком 1465. године, што је већ постбалшићки период. На то упућује други гробни натпис са именом његове жене Маре.⁹

Да оваква теорија има основа, и да је митрополијско сједиште већ у доба првих Балшића могло бити на острву Врађини свједочи низ чињеница. Оне се у црквеној историографији најчешће називају Врађинске повеље. Наиме, зачуђује да се већ од посљедњих деценија XIII вијека јавља неколико даровница српских владара манастиру Светог Николе на Врађини на Скадарском језеру, а да напротив, нема никаквих даровница манастиру Светог Архангела Михаила на Превлаци. То упућује на претпоставку да се епископско, а касније кратко митрополијско сједиште до Балшића већ премјестило на Врађину. Тако се још као престолонаследник појављује Милутин као даровник манастиру Светог Николе на Врађини. На жалост, сачуван је само дио повеље, у којој се он потписује као „Господин Далмације, Травуније и Захумља“. Он ту наводи: „Испросих у господина ми и родитеља превисокога краља Уроша“ који му омогућава да „дах село у Жрмници именом Орахово са људима и са већином мојегами у томе селу“. Претпоставља се да је ово село Милутин даровао 1273. године.¹⁰ У њему се кас-

⁸ Радослав Грујић, *Ејархијска властелинства у средњовјековној Србији*, Богословље, год. VII, св. 2–3, Београд, 1933, 44–45.

⁹ Н. Дучић, *Књижевни радови*, књ. 2, *Ејискојије зейска и дабарска*, 88; Филип Радичевић, *Усјенски манасџир на Кому*, Просвјета, књ. I, св. VI, Цетиње, 1893, 210.

¹⁰ Иван Јастребов, *Прејис Хрисовуље на Цейињу о манасџиру св. Николе на Врађини*, Гласник Српског ученог друштва, XLVII, Београд, 1879, 224; Александар Соловјев, *Одабрани сјоменици српског љрава од XII до краја XV века*, Геца Кон, Београд, 1926, 67; Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Српска Краљевска Академија, Београд, 1912, 579.

нија нахија Црмничка (Црмница) изнад Скадарског језера наводи као Жрмница.

У ширем смислу ова повеља разрађена је касније, када је Милутин био већ краљ. Преписао је монах Гаврило 1721. године, а објавио на основу његовог преписа руски конзул у Скадру Иван Јастребов. Краљ Милутин се у овој повељи титулише као „Стефан краљ Богом постављени Урош“. И у овој повељи се јављају позивања на Јеванђеље, и то Јеванђеље по Матеју, Јеванђеље по Јовану, затим Дјела Апостолска, и Јеванђеље по Марку. Казне су такође у оквиру најприје теолошког карактера. То је за прекршиоца сукоб са Богом и Пресветом Богородицом и немање помоћи од часног крста. Конкретна феудална глоба је 300 перпера и пријетња „гњевом и наказанијем“ од краља.

Из ове повеље може се видјети шири географски опис дарованог подручја. Дарује се село Орахово са свим људима и међама, полуждребица Штитари са људима и међама, затим између Битома и Црнице планину Селца. Она се налази између данашњих села Горњег и Доњег Сеоца у Црмници. Јавља се и право манастира на апанажу од сто перпера од трга Светог Срђа и Вакха на Бојани. Ни ова повеља нема датума. Компарацијом са сличним документима из Венеције, она се датира на 1296. годину, када је краљ слична документа потписивао, и претпоставља се боравио у Драчу.¹¹

Серија даровница манастиру односи се на Милутиновог сина Стефана Уроша III каснијег Дечанског, човјека који је гледајући са становишта свјетовног живота и владарске биографије у животу доста пропатио. Иако на овој повељи нема датума, она се везује за 1309. годину. Дечански се недуго прије тога повратио од Татара, гдје је био талац. У овој повељи он се потписује као „грешни Стефан по милости божијој краљ млади српских и поморских земаља“. Млади краљ поклонио је манастиру на Врањини село Трново, које је касније са развитком османског управног система, а још касније црногорске државне организације, припало Ријечкој нахији. Све то показује да је релативно уски круг подручја даровница који се везује само за Црмничку нахију територијално проширен. У оквиру поклона су кобиле и овце, као и по обичају санкција за прекршиоце: теолошка и конкретна од 300 перпера. Ова повеља је веома оштећена, те је сачувана само у фрагментима.¹²

Шира верзија ове повеље, али у другим приликама може се видјети и у још једној. Ова заправо проистиче из претходно разматране. У њој се Дечански потписује као „Стефан Урош краљ“. Она је значи већ из периода његове самосталне владавине. Иако ни у њој нема датирања, сматра се да је издата 1326. године. Вјероватноћа проистиче из чињенице да је те године у марту краљ боравио у Дању, гдје је потписао мир са Дубровчанима. За разлику од низа претходно обрађених повеља, ова нема значајнији теолошки

¹¹ Г. Томовић, *Морфологија ћирилских написа на Балкану*, 121; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 104.

¹² Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragussi*, Apud Guilelmum Braumuller, Viene, 1858, 112–114; С. Новаковић, *Законски синоменици српских држава средњег века*, 581; Н. Дучић, *Врањина у Зетини и крисовуље на Цетинињу*, Гласник Српског ученог друштва, књ. X, св. XVII, Београд, 1870, 188.

увод, у смислу позивања на теолошке садржаје, сем у детаљу „к теби чудотвиорче Христов Никола“.

У њој Дечански наводи да је био оклеветан код оца од злих људи, због чега је страдао. Потврђује чињеницу да је док је још владао Зетом као млади краљ, поклонио манастиру Врађини село Трново. Послије прогонства у Цариград, његов отац краљ Милутин није тај поклон поништио, него га је чак потврдио. Овога пута је предмет поклона село Брчели у Црмници. И сам поклон има двоструку релацију. Дечански заправо потврђује поклон казнаца Димитрија, који је тада био жив. Димитрије поклања поменуто село послије смрти своје и своје жене, али да се од њега издржавају за живота, а послије смрти да се сахрани у манастирској цркви. Уколико би се пак послије његове смрти жена преудала, губила би право на издржавање од села.¹³ У овој серији даровница има разлика између Миклошића и Дучића који су их објављивали и дјелимично анализирали, јер Миклошић не помиње даровницу у вези са селом Трновом.

На основу свега изнесеног, и поред опречних мишљења у српској црквеној историографији од средине XIX вијека до данас, може се рећи да је за балшићки период врло тешко утврдити гдје се налазила митрополитска катедра Зетске Митрополије, и је ли она заиста била трајнијег карактера. Могуће је да је било неколико катедри које су се међусобно смјењивале, тј. да се ишло по пракси да онамо гдје се краћи период налази митрополит, ту је и сједиште Митрополије, од Превлаке, преко Врађине и Крајине, па чак и Будве и Брчела. Како се види из низа повеља даровница, из неких разлога већ од почетка XIV вијека фаворизује се манастир Врађина. Има логике да је од тада он макар био алтернативно митрополијско сједиште у односу на Превлаку. Ситуација у вези са Превлаком већ тада је била другачија у односу на ону када је Сава Немањић утемељавао епископије и њихова сједишта, па и Зетску на Превлаци. Од почетка XIV вијека Котор који је био на прагу Превлаке, односно она њега, све више се као гранични град истрже од контроле Немањића и приближава Млечанима. Са друге стране, у залеђу према данашњој Херцеговини све више се еманципује босанска држава.

Поједини одломци историје Балшића могу се посредно довести у везу са функционисањем црквеног живота у Зети, тј. Зетској Митрополији. Један од таквих посредних података везује се за окончање живота најстаријег сина Балше I – Страцимира I. Несумњиво он је живот окончао као монах. Код Призрена је уз јужни дио зида цркве Светог Архангела нађена плоча од сиво-црвенкастог мермера. Њена дужина је 1, 51 цм, ширина 0, 72 цм, дебљина 19 цм. Плоча је пренесена у Куршумли хан у Скопљу. Дјелимично је сломљена, те је текст на њој непотпун.¹⁴ Текст на плочи гласи: „... дан, престави се монах Сава, а мирски назван Страцимир Балшић. И вјечна му успомена, у љето 6880.“¹⁵ Ради се дакле о 1372. години. Познато је да је након маричког слома и погибије Вукашина Мрњавчевића настало отимање

¹³ F. Miklosich, Наведено дјело, 112–114; Н. Дучић, *Врађина у Зети и крисовуље на Цетињу*, 188–189.

¹⁴ Г. Томовић, *Морфологија ћирилских написана на Балкану*, 78.

¹⁵ П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 102–103.

о његове земље између околних крупних феудалаца. Тако је Страцимиров брат Ђурађ I загосподарио Призреном.

Зашто Страцимир I, тј. монах Сава, није окончао живот у неком од зетских манастира, може се тумачити вишеструко. Могла је бити верзија да је он заиста био монах у неком од зетских манастира, али за то нема изворних података, али је негдје путем, или краће боравећи у царском граду Призрену, који се у оно доба могао сматрати метрополном српске државности окончао живот. У другој верзији, сходно аспирацијама Балшића последице мариичке битке, он је заиста сматрао подобним из политичких разлога, да се налази у једној таквој метрополи, која је припала његовој породици. Узимање монашког имена Сава, по првом српском архиепископу и утемељивачу Српске Цркве, и окончање живота у Призрену, може навести и на претпоставку да се он у договору са својим моћним братом Ђурађем I спремао да уђе у трку за добијање звања патријарха, али га је смрт у томе омела. Каснији развој догађаја око избора патријарха, практично консензусом између Ђурађа I Балшића и кнеза Лазара Хребељановића има основа за ову претпоставку. У сваком случају, узимањем монашког имена Сава, и окончањем живота у једној широј српској метрополској средини – Призрену, а не ужој зетској, показује дубоко светосавско црквеносно утемељење Балшића.

О црквеном животу у доба првих Балшића, а уједно и Зетској Митрополији свједочи и један запис. Ради се о запису из манастира Старчеве Горице на Скадарском језеру. Овај манастир је највјероватније изграђен између 1376. и 1378. године, заслугом старца монаха Макарија, што се повезује са народним именом овог манастира.¹⁶ У овом манастиру настало је неколико рукописа, од којих су историјској науци позната два, и то *Пролог* и *Четиљоројељанђеље*. *Пролог* се налази у Државној библиотеци у Берлину, а *Четиљоројељанђеље* у библиотеци „Магсиана“ у Венецији.¹⁷ *Пролог* је исписао игуман манастира Рафаило. На његовој претпоследњој страни се сазнаје да је запис настао у Горици светог старца Макарија, у вријеме Ђурађа Балшића. Његов текст гласи: „Овај свети Пролог списа се у Горици светог старца Макарија у вријеме благочестивог и христољубовог господина Ђурђа Бранковића, не мазде ради, но благословења ради. Да, свети оци, ако што и не буде направио или погрешно читајући благословите, а не куните, а вас Христос владика да прости и благослови, амин, амин, амин“.¹⁸ *Пролог* је довршен свакако прије 1378. године, јер се као датум Ђурађевог смрти (Ђурађ

¹⁶ Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски записи и најѣписи*, књ. I, бр. 150, 48; Група аутора, *Историја Црне Горе*, том 2, књ. 2, Титоград, 1970, 51.

¹⁷ Јевто Миловић, *Шѣјамѣане и рукоѣписне књѣге које је Вук Караѣић сакуѣио у Црној Гори и записи у ѣтим књѣгама*, Зборник са научног скупа САНУ „Вук Стефановић Караѣић и Црна Гора“, Титоград, 1987, 219; Јован Максимовић, *Четиљоројељанђеље Сѣтарчеве Горице*, Зборник за ликовне умјетности, бр. 2, Нови Сад, 1976, 59.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски записи и најѣписи*, књ. I, бр. 150, 48. (Стојановић је извршио исправку превода у четвртој књѣзи овог издања, бр. 6071); Ј. Миловић, *Шѣјамѣане и рукоѣписне књѣге које је Вук Караѣић сакуѣио у Црној Гори и записи у ѣтим књѣгама*, 219. (Између Стојановићевих и Миловићевих превода има разлика. Миловић је путовавши у Берлин 1985. године извршио лични увид у овај извор, и није пронашао један лист са кога је такође Стојановић вршио превод не зна се тачно када).

I син Балше I) узима 13. јануар 1378. године. То се сазнаје на основу записа из рукописа цркве у Липљану који гласи: „Овдје писах се у ноћи у којој се престави Гргур Ђурађ Балшић самодрживи господин, мјесеца јануара, 13. дан и бише“...¹⁹ И старац Макарије свакако у моменту записа није био жив, чим је означен као „свети“. Овај термин употребљаван је у цркви за уважене чланове клира који су покојни.

Како је већ назначено, историја Зетске Митрополије у доба Балшића може се дјелимично реконструисати и по даровницама Балшића. Њихов период за разлику од немањићког, па и њиховог почетног, крајем XIV и у XV вијеку проширује њихово даровно интересовање. Најприје се у односу на примарну Врађину појављује шири рејон басена Скадарског језера, у првом реду острва. Потом је то интересовање за приобалну област од залеђине Будве до увора ријеке Бојане у Јадранско море. Занимљиво је да иако су релативно кратко владали и територијалним џепом ка Косову и његовим областима, као и приморским дијелом Албаније ка Драчу, Балшићи на тим теренима, бар док су њима владали, не показују интересовање за даровање, нити има извора како су они организовали црквени живот у њима.

Окончање живота Ђурађа II Страцимировића Балшића, почетком XV вијека, донијело је неколико повеља које је издао пред смрт. Није датирано када, али је сасвим поуздано, да је улцињском манастиру Светог Архангела потврдио посједу.²⁰ Вјероватно је то било годину или двије пред његову смрт. Ђурађ II Страцимировић Балшић умро је у априлу 1403. године. У вријеме његове смрти датира се повеља, којом манастиру Врађини поклања половину села Рак. Поједини историчари били су у недоумици да лоцирају ово село. Било је чак опција да се ради о каснијем селу Враки, а тада Свети Врачи.²¹ Но, ова опција је убрзо дискредитована. Очигледно се ради о посједу, а не селу Рак, пошто се у повељи помиње ријека Цијевна која је у близини. Гавро Шкривановић побија теорију Лајоша Талоција, Константина Јиречека и Милана Шуфлаја да се село Рака налазило при ушћу ријеке Цијевне, тврдњом да се ради о селу између ријеке Цијевне и Говеђег Брода.²² Оригинал повеље постојао је још 1870. године, када је дио објавио Нићифор Дучић. И ова повеља позната је по препису монаха Гаврила из 1721. године. Из тога разлога јављају се и колизије у времену датирања

¹⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и наћици*, књ. I, бр. 149, 48.

²⁰ С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, 582–583; Н. Дучић, *Врађина у Зећи и крисовуље на Цејињу*, 191; И. Јастребов, *Попис хрисовуља на Цејињу о манастиру св. Николе на Врађини*, 226–227.

²¹ У селу Враки код Скадра постојала је снажна колонија насељеничког становништва из Црне Горе још у османском периоду од половине XIX вијека, појачаног новим колонијационим таласом послје 1912. године, иако је била створена фиктивна албанска држава, јер је у близини била граница. Значајан дио овог становништва се распадом комунизма у Албанији 1990. године вратио у Црну Гору незадовољан условима живота, али у овом селу још постоји релативно јака православна енклава.

²² Гавро Шкривановић, *Власћелинство св. Николе Врађинског*, Историјски записи, год. XII, књ. XVI, св. 3–4, Титоград, 1959, 43. Аутор доноси на основу тзв. Врађинских повеља из извора, углавном из немањићког периода, а и неких из балшићког, низ идентификационих компарација локалитета и мјеста из повеља из домена историјске географије са савременом географијом.

повеље на 1404. годину, што је немогуће, с обзиром на већ поменуто датирање Балшићеве смрти.²³

Односе са Ђурашевићима поправио је Балша III. Ђурађ Ђурашевић са сином Ђурашином управљао је Паштровићима, Луштицом и брдским крајевима око Котора и Будве. Односи између Балше III и ових Ђурашевића били су толико добри, да су они одбили примамљиве понуде Млечана да се одметну од Балше. Очигледно се овдје радило о класичном феудалном односу јуниора према сениору. Тако се Ђураш Ђурашевић са сином Ђурашином појављује као прва личност уз Балшу III приликом оснивања манастира Светог Николе у Прасквици изнад Светог Стефана у децембру 1413. године, а све то се наводи у Балшиној повељи. Овај манастир налази се у племену Паштровићима, и припада групи балшићких приморских манастира. У близини је поток Прасквица по коме је добио народно име, јер су се некада у овом крају масовно узгајале брескве, локално назване праскве, а по предању вода је имала у доба цвјетања брескве исти такав мирис.

Као свједок у повељи је наведен Алекса Паштровић, изасланик војводе Сандаља Хранића, који је оженио Балшину мајку, и Балши постао велики ослонац. У ово вријеме Балша је већ био осиромашени феудалац, који није могао давати велике прилоге. И приликом оснивања овог манастира он је за њега дао само земљу, и поставио монахе. Они су пак од свога иметка куповали винограде и правили манастир. У оснивање манастира укључена су и два скромна прилога домаћих приложника, и то паштровске властеле и извјесне Јеросласве са кћерима. Ова повеља није сачувана у оригиналу већ у два преписа, који се међусобно разликују.²⁴

Правећи компарацију оба преписа може се испричати прилично сложене теолошке и животна прича. Она се опет уклапа у шири стереотип даровница оваквог типа. Тако и Балша III слиједи тај стереотип као главни приложник, јер се сјетио горког часа смрти, када ће му ваљати изаћи пред свога „владику“ и „судију“ Христа. Стога он рачуна да ће молитве свецу коме је посветио манастир умилостивити „страшнога судију“ да у својој пресуди буде благ. Балша чини милост заједно са паштровском властелом ради упокојења њихових душа у царству небеском у судњему часу. Овај податак је значајан јер потврђује и у постнемањићком периоду институцију ситне властеле. Потом слиједи набрајање земљишних цјелина које се прилажу манастиру. Балша поставља свога калуђера и монаха Данила да пази на цркву до краја свога живота. У даровници се види да је и Данило са братијом купио за манастир комад земље, али и да монах Михаило прилаже комад земље манастиру као члан братије. Потом стереотипно слиједи санкције прво теолошке природе, а потом и материјалне, тј. 300 перпера. На крају се побраја низ свједока ове повеље, која опет са своје стране

²³ Andrija Dabinović, *Kotor u drugom skadarskom ratu*, Rad JAZU, Zagreb, 1937, 133–152; Младен Црногорчевић, *Манастири њаштровски у Боци Котворској*, Старица, књ. XII, Београд, 1895, 67–68; Петар Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци*, Историски часопис, књ. V, (1954–1955), Београд, 1955, 323–331.

²⁴ Љубомир Стојановић, *Повеља Балше Ђурашевића III*, Прилози за књижевност, језик историју и фолклор, књ. XI, Београд, 1931, 57–58; Н. Дучић, *Врађина у Зећи и крисовуље на Цетињу*, 190–191.

могу бити свједочанство етничке структуре становништва за будуће генерације тога краја. Занимљиво је да се као свјedoци помињу Никола Букумира и његов син Јон. Да се претпоставити да се ради о особама арбанашког или влашког поријекла, пошто на територији Црне Горе постоји низ топонима али и братство везано за Букумире. Повељу је писао Балшин канцелар Деша у Будви. О садржају ове повеље сазнаје се у једној од двије верзије у преводу унесеном у которском нотарској књизи у Котору од 1438/9. године. Ту верзију објавио је Константин Јиречек. Опширан увод је доста широк и писан је на латинском, а превод на италијанском.²⁵

И у вези манастира Прасквице постоји стеротипна верзија заснована на легенди која је касније записана, тј. да је основан 1050. године. Постојале су верзије да га је основао Стеван Штиљановић што је у неким истраживањима касније оповргнуто, простим хронолошким подацима који су старији од Штиљановића који је живио крајем XV и у XVI вијеку.²⁶ Манастир је имао сложену егзистенцијалну причу. Од првобитне зграде цркве Светог Николе није остало ништа, већ је данашњи основ базиран на грађевини из XVII вијека. У XVII вијеку овај је манастир заједно са манастирима Градиште, Дуљево и Режевићи био под јурисдикцијом цетињских митрополита, и припадао му је дио имања манастира Ратац, који се налазио у Спичу, између данашњег Сутомора и Бара.²⁷ Вјероватно је он на основу руске помоћи из 1783. и 1798. нешто обнављан.²⁸ Манастир је порушен за вријеме француске окупације Боке 1812. године, у серији локалних побуна приморских племена (Маина, Побора, Брајића и Паштровића) подстицаних из Црне Горе. Том приликом уништена је манастирска архива. Обновљен је 1847. године.²⁹ Познати српски историчар Иван Божић научно је дисквалификовао као фалсификат једну наводну повељу овом манастиру краља Милутина из 1310. године, састављену почетком XVII вијека, којом су се послужили монаси манастира Градиште 1678. године да би доказали своја права.³⁰

Манастир Пресвете Богородице Пречисте Крајинске (Успења Богородице) налази се на западној обали Скадарског језера, у близини садашњег села Остроса у Крајини. Обилазећи крајем XIX вијека ове предјеле, Пав-

²⁵ Константин Јиречек, *Сјоменик, Сјоменици српски*, књ. XI, Српска Краљевска Академија, Београд, 67.

²⁶ Ристо Драгићевић, *Манасџир Прасквица*, Историјски записи, књ. V–VI, Цетиње, 1948, 351–352.

²⁷ Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Српска Академија Наука, Београд, 1950, 21.

²⁸ П. Шеровић, *Манасџир Прасквица*, Котор, 1935, 6, 12. Управо за овог аутора везује се други превод оснивачке повеље која се битно разликује од Јиречекове. Аутор је пронашао у приватном архиву извјесног Карла Бечића, превод наводног оригинала повеље, и објавио је 1954/55. године. Препис и Шеровићев превод упућују да се ради о сажимању више повеља (Историјски часопис, бр. V, Београд, 1955, 324–329).

²⁹ Владимир Петковић, *Преглед цркава кроз њовесницу српског народа*, Српска Академија Наука, Београд, 1950, 260.

³⁰ Иван Божић, *Средњовјековни Пашировићи*, Историјски часопис, књ. IX–X, Београд, 1959, 182.

ле Аполонович Ровински је констатовао да је нашао рушевине манастира.³¹ Овај манастир датира још из X вијека.³² Имао је метохе у манастирима на Старчеву, Бешки и Морачнику. Балша III је манастиру Богородице на Морачнику на Скадарском језеру 16. јуна 1417. године приложио „гввно од солила“ у грбаљском пољу. Конкретно он поклања десетак каблова соли од својих солила. Сам Балша имао је 34 солила на приморју, 24 су била у власништву зетског митрополита, док су 32 припадала Которанима и појединцима. Од ове соли сваки десети кабао требало је да се преда манастиру у Пречистој Крајинској.³³ У цркви у Морачнику налазио се митрополит Арсеније, а повељу је потврдио и митрополит Давид, који се лоцира на период између 1405. и 1417. године.

Потпуно оправдано може се сматрати да је ова црква која се често помиње и као манастир ктиторство Балше III. Ради се о једној од најмањих цркава у црквеном комплексу Скадарског језера и под утицајем је моравске градитељске школе.³⁴ Ова три манастира, укључујући ту и Морачник, постојала су као метоси Пречисте Крајинске бар три вијека по османској окупацији. Сам њихов физичкогеографски положај указује да се радило о процесу формирања острва који је трајао неколико стотина година, прогресијом притока воде у језеро, која је почела раздвајати најплиће копнене цјелине. Иларион Руварац је добро запазио овај феномен, назначавајући да њих поп Дукљанин не помиње као потпуно формирана острва, али свакако постоје основе за мишљење да су ту биле неке раније богомоље. Године 1485, значи само непуних пола вијека од формалног окончања балшићког периода, помиње се међу султановим хасовима и манастир на Морачнику као метох Пречисте Крајинске.³⁵ Значај ових малих манастира као метоха, потврђује и чињеница да је на једном од њих, тј. у Старчеву 1540. године пренесен из Венеције и сахрањен познати штампар војвода Божидар Вуковић-Подгоричанин.³⁶

Которски племић у млетачкој служби Маријан Болица, објавио је 1614. године опис Скадарског санцака, и такође констатовао да су ови манастири у функцији. То је потврдио и митрополит Василије Петровић у својој *Историји о Черној Гори*, штампаној у Москви 1754. године. Позивајући се на њих, Медо Пуцић је забиљежио опште познату чињеницу да су ови манастири запустјели јер је народ крајинске области масовно примио ислам, а

³¹ Павле Аполонович Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том I, Обод, Цетиње, 1994, 360.

³² Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi u srednjem vijeku (njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Beograd, 1925, 98.

³³ И. Јастребов, *Попис хрисовуља на Цетињу о манастиру Свјетог Николе на Врањини*, 226–227.

³⁴ *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knj. III, Leksikografski zavod, Zagreb, 1964, 492.

³⁵ Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке Патријаршије до 1683. године*, Историјски институт, Београд, 1984, 61.

³⁶ И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, 16; Саво Вулетић, *Сјоменица војводе Божидача Вуковића Подгоричанина*, Подгорица, 1939, 55.

да су земље ових манастира постали вакуфи џамија из Крајине.³⁷ У општем контексту и ван теме разматрања овог рада, треба поменути да је простор залеђине Улциња уз ток ријеке Бојане ка Скадру, као и залеђине Улциња ка Крајини и саме Крајине, посљедњих деценија XVIII и првих деценија XIX вијека захватио снажан талас исламизације, а од краја XIX вијека и албанизације. Тако да ова повеља манастиру Морачнику још једном јасно упућује да је манастир у Крајини у доба Балше III или био главна митрополијска катедра, или макар једна од двије или три.

Посљедња повеља Балше III из 1420. године тиче се поклона села Каруча манастиру на Врањини. Повеља је издата у Брчелима. У њој се он потписује као „Ја самодржави господар Балша по милости божјој дука велики и господар земљи зетској и свему западном поморју“. По овој повељи житељи села Каруча дужни су да манастиру дају десетак од све љетине, тј. жита, вина, млина, и да копају манастиру винограде два дана годишње. Као и у многим ранијим повељама казне су теолошке и конкретне природе. Теолошка је сукобљавање са Богом, Богородицом, часним крстом и Светим Николом. Свјетовно-санкционална састоји се у 500 перпера. Као свјedoци у повељи јављају се четири становника Каруча и милосник Бека. Међу истраживачима постоје разлике у локализацији поменутог села. Сјеверно од манастира постоји село Каруђ, али је могућа и опција да се ради о селу Каруђи код Лимљана у Црмници. И ова повеља позната је само по препису монаха Гаврила из 1721. године. Очигледно је она постојала у оригиналу. Свештеник Филип Радичевић из доба Књажевине Црне Горе, који се бавио и описом црквених старина у неколико црногорских часописа и црногорској штампи, махом *Гласу Црногорца*, помињао је да се код њега налазила у попису црквених добара, које је он вршио по налогу митрополита црногорског Илариона Рогановића који је био митрополит од 1863. до 1882. године. Но, касније јој се губи траг.³⁸

Одређени број цркава и манастира на територији Црне Горе везује своје оснивање за немањихки период. Но, мали број њих заиста у виду извора првог реда може то да докаже. Углавном се њихово оснивање везује за народно предање које је убиљежено са развитком српске црквене историографије у другој половини XIX и почетком XX вијека, као и знаке у другим изворима које отварају дискутабилност. Један од таквих манастира је и у селу Режевићима у племену Паштровићима, које се у више наврата помиње у XIV и XV вијеку. Оснивање овог манастира везује се за Стефана Дечанског и сина му Душана. Свакако да се тада Паштровићи помињу као територија а не као племе, пошто се племенска организација почиње стварати тек по паду српских земаља под османску власт на територији данашње Црне Горе.

³⁷ Медо Пуцић, *Сјоменици српски од 1395. до 1423*, књ. I, Књигопечатња Кнежевства Србског, Београд, 1858, 59.

³⁸ И. Јастребов, *Пошис хрисовуља на Цейињу о манастиру Светог Николе на Врањини*, 228; С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, 583–584; Иван Божић, *Немирно йоморје XV века*, Српска књижевна задруга, Београд, 1979, 134; Владимир Петковић, *Преглед црквених сјоменика кроз йовесницу српског народа*, 281.

Управо за манастир у Режевићима везује се натпис за икону која је до 1860. године била у њему. Но, већ 1897. године она је нестала. Без обзира на то, објављено је неколико преписа натписа на њој. Натпис на икони гласи: „Ову икону писа господин отац игуман јеремонах Никодим Режевићки. Створи себи вјечни помен и добар напредак и посљедак, године 6931.“³⁹ Натпис је завршен годином по византијском рачунању времена, што прерачунато значи да је писан и вјероватно икона осликана 1423. године. То је вријеме недалеко од смрти Балше III, и за живота његове мајке Јелене. Највјероватније је да је Никодим био јеромонах и за живота Балше III.

Већ је назначено да су у дијелу Боке око Превлаке била солила, која су власницима доносила велике зараде. Нека од њих налазила су се у непосредној близини манастира на Превлаци. Према једном извору који се везује за период крхке власти посљедње владарке из династије Балшића – Јелене, и то од 1425. године, Млечани су дали инструкције своме опуномоћенику Франческу Квиринију за регулисање граница са посједима деспота Ђурђа Бранковића. По том извору може се видјети да је у рејону Превлаке било чак 109 солила. У власништву зетског митрополита било их је 24. Митрополит је которском властелину Рајку Монети поклатио четири солила.⁴⁰

Смрт Балше III отворила је питање права над насљеђем његових посједа. Формално он је био једини мушки потомак Балшића и насљедник посједа. Тако би са њим периодизација овог рада била завршена, да се не може више говорити о балшићком периоду. Но, са друге стране, његова мајка Јелена, кћер кнеза Лазара Хребелјановића била је у животу до 1442. године. У изворима није утврђено да ли је стално, али свакако јесте повремено боравила у Зети. И по мужу и по сину, иако преудата 1411. године за Сандаља Хранића, она је стога била насљедница Балшића. Зато неки историчари као граничник за период Балшића узимају годину њене смрти, тим прије што она у годинама пред смрт, управо у Зети остварује врло значајна дјела у домену црквености и црквене духовности.

Послије смрти свог другог мужа Сандаља Хранића, Јелена мајка Балше III, покренула је радове за изградњу скромне цркве на острву Горици на Скадарском језеру, познатијем још и као Брезавица или Бешка. Очигледно је да је црква завршена 1440. године, недуго прије Јеленине смрти. Вјероватно се радило о обнављању неког старијег црквеног објекта који је ту већ постојао, и био посвећен Светом Срђу. На вратима цркве је натпис: „Изволенијем оца и поспешенијем сина и духа светаго посвештенијем сазда се храм си пресветије Богородице са трудом и откупом благочестивој госпоги Јеле, дштери светопочившаго кнеза Лазара и подружије господина Ђурђа Страцимировића в лето 6948“. Прерачунато дакле са византијског рачунања времена, ово је година 1440.

³⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и напписи*, књ. I, 74; Младен Црногорчевић, *Манастир Режевићи у Пашићровићима*, Шематизам епархије Бокошторске, Дубровачке и Спишанске, Дубровник, 1897, 42; Ivan Kukuljević Sakcinski, *Slovník umjetnikah jugoslovenskih*, sv. I, Narodna tiskarna Dr-a Ljudevita Gaja, Zagreb, 1858, 369.

⁴⁰ Константин Јиречек – Јован Радонић, *Историја Срба*, књ. II, Научна књига, Београд, 1952, 172–173.

За израду ове цркве Јелена је утрошила око 600 дуката, које је дала на поклон Баранину Ловру Шиговићу, као и земљу и маслињаке око Бара које је продала. Пред смрт 1442. године је за старатеља ове цркве именовала своју кћер Јелену, жену босанског војводе Стефана Вукчића Косаче. Јелена је 25. новембра 1442. године сачинила тестамент у селу Горичанима у данашњој Зети код Скадарског језера, по коме је своме зету Косачи оставила дио накита и посуђа, и молила да он „плати што буде право, да се покрије црква коју сам сачинила за мој гроб“... На основу овог тестаmenta претпоставља се да је Јелена окончала живот недуго послје њега, јер се у изворима као жива више не помиње. Јасно је, дакле, да су зидови цркве по години на улазу били саграђени 1440, а да тада она у ствари није била довршена. Занимљиво је такође зашто се Јелена у натпису искључиво позива на свог првог мужа, а другог и не помиње. Посредно се из извора може наслутити да је са Јеленом већ од 1423. године живјела њена сестра Оливера, позната под именом Деспина, која је била удовица султана Бајазита I. За Јелену Балшић везује се израда *Горичког зборника*. Сматра се да га је саставио њен духовник Никон, такође у позној фази њеног живота, од 1440. до 1442. године, а на украшавање у Котор позлаћеним сребром однио њен канцелар Добрек Маринић. За Никона се сматра да се закалуђерио и постао старац Јерусалимац Никанор.⁴¹

Окончање управљања Зетом од стране посљедњег Балшића Балше III, а формално узевши чињеницу да је још увијек била у животу његова мајка Јелена, која је полагала извјесна права на посједе бившег мужа и сина, донијеће и промјену сједишта Зетске Митрополије. Диоба посједа Балшића још за живота Јелениног, довешће до сложених процеса сукоба између Млечана, деспота Ђурађа Бранковића, а касније и Стефана Вукчића Косаче. Премјештање митрополитске столице у Будву везује се за период владавине дјеловима Зете од стране деспота Ђурађа Бранковића, и то око 1435. године, тј. још за Јелениног живота. Да би остварио права на превлачка солила, деспот је дао на управу Будву митрополиту, као и дужност будванског кастелана, која савременијој терминологији одговара управнику града. Деспот је био у сукобу са Црнојевићима. По свој прилици у тај сукоб је био увучен и зетски митрополит. Иако су им Дубровчани гарантовали безбједност, Црнојевићи нијесу смјели доћи у Дубровник на измирење са деспотом, иако су тражили посредовање истих за измирење са њим. Пошто је деспот домамио у Дубровник неколико непоузданих људи и окувао их у тамници, Црнојевићи су се прибојавали исте судбине.

Деспот Ђурађ боравио је у Дубровнику у јулу 1441. године, и ту домамио зетског митрополита, кога је окувао на броду. Митрополиту је успјело да са брода побјегне у град. Дубровачки Сенат расправљао је о овоме случају, и није дозволио митрополиту да оде из града до Светог Михаила 29. септембра, а послје тога је могао напустити град. Убрзо по повратку, мит-

⁴¹ Иван Божић, *Историја Црне Горе*, том 2, књ. 2, Титоград, 1970, 189–190; Љубомир Стојановић, *Старе српске њовеље и њисма*, књ. I, Српска Краљевска Академија, Београд-Сремски Карловци, 1929, 395–397; Иван Јастребов, *Подаци за историју Српске Цркве – из њујничког записника*, Државна штампарија, Београд, 1879, 143–144.

рополит је био предмет расправе дубровачког Сената 6. октобра. Послије деспотовог бјекства преко Дубровника и Сења у Угарску, дошло је до расправа око његових посједа у Зети између Млечана и Стефана Вукчића Косаче као Балшиног зета, и побочног зета Балшине мајке Јелене. Млечани су захтијевали да им се преда Дриваст, Будва и посједи оних Црнојевића који би пристали у њихову службу, идући по логици да су они некада били јуниори Балше III. Млетачки Сенат вијећао је о судбини Будве, која је практично била у власништву зетског митрополита. Предлагало се да му се за уступање Будве додијели 500 дуката годишње, на име провизије за Скадар коју су Млечани давали деспоту Ђурађу. Била је и опција да му се дају на управу деспотове територије у Зети. У исто вријеме млетачки преговарачи Марко Зено, Алвизо Лередан и которски кнез водили су преговоре са Косачом. Упоредно са преговорима Косача је са дијелом војске вршио препаде према Будви. Будући да није имао снага за значајнију акцију против Млечана, он је у првој половини јула 1442. године напустио Зету.

То је добро дошло Млечанима, који су одмах ступили у коначну акцију. Будва се 1. августа предала Млечанима, а они су граду потврдили привилегије које је имао у доба деспота Ђурађа. Користећи општу конфузију, Которани су своје градском дистрикту припојили Луштицу, Богдашоће и Љешковиће, и сву земљу Светомихољске метохије. Тако је зетски митрополит остао без прихода са овог метоха као и Будве. Није познато да ли се одмах вратио за Пречисту Крајинску. Опште незнање на Светомихољском методу види се по томе што свештеник Богиша Радаковић, који је одржавао цркве Светог Николе и Свете Марије на Превлаци, није имао ни да купи восак, уље и тамјан, док посредством Црнојевића није добио право на шест млетачких стара пшенице.⁴² Све се ово дешавало на самом крају живота Јелене Балшић.

Светосавски концепт Зетске Епископије и слијеђења њених традиција утемељених Светим Савом, може се видјети и по детаљу који се односи на слијеђење утврђених граница манастирских имања проистеклих из даровница. Балшићки период је дио тога концепта, и њега су у континуитету наставили Црнојевићи. Једна од прве двије даровнице Ивана Црнојевића уопште, а уједно и манастиру Врањини из 1469. године, тиче се прилагања села Плавнице на Скадарском језеру. Иван Црнојевић је заправо само потврдио даровницу архиепископа Саве Немањића, јер се у повељи констатује да је „село Плавница приложено светим архиепископом богоносним оцем Савом“. У овој повељи јавља се низ исправки међа и граница које су суштински узурпирани многи, а међу њима и Матагужи, Опточихи, Дупиљани, Томићи и Шишојевићи. Исправка са узурпаторима, за које се користи термин да су „притиснули“ посједе манастира, односи се на даровнице Саве, Милутина, Стефана Дечанског и Ђурађа Страцимировића Балшића. Интересантно је да овај документ нема везе са истраживањима Нићифора Дучића и Ивана Јстребова. Познат је само по скраћеном издању које је дао Павле Аполонович Ровински, који је констатовао да је пред собом имао

⁴² К. Лиречек – Ј. Радонић, *Историја Срба*, књ. II, 396–397; И. Божић, *Историја Црне Горе*, том 2, књ. 2, 194–195, 201–202.

потпун документ у коме није могао прочитати један ред, пошто су га „цијело-лог појели миши или црви“⁴³. И Душан Вуксан даје изводе из неког докумен-та готово истовјетног садржаја на основу преписа који је урадио архимандрит цетињског манастира Никола Симоновић, уз напомену да не зна одакле је узет тај препис.⁴³

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

- Вуксан Душан, *Неколико докумената махом из епохе Црнојевића*, Записи, књ. XXII, св. 1, Цетиње, јануар 1939.
- Лиречек Константин, *Сјоменик, Сјоменици српски*, књ. XI, Српска Краљевска Академија, Београд, 1892.
- Miklosich Franz, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragussi*, Apud Guilelmum Braumuler, Viene, 1858.
- Новаковић Стојан, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Српска Краљевска Академија, Београд, 1912.
- Пуцић Медо, *Сјоменици српски од 1395. до 1423*, књ. I, Књигопечатња Кнежевства Србског, Београд, 1858.
- Соловјев Александар, *Одабрани сјоменици српског права од XII до краја XV века*, Геца Кон, Београд, 1926.
- Стојановић Љубомир, *Сјари српски записи и напјиси*, књ. I, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1902.
- Стојановић Љубомир, *Сјаре српске повеље и писма*, књ. I, Српска Краљевска Академија, Београд-Сремски Карловци, 1929.

ЛИТЕРАТУРА:

А) ПОСЕБНА ИЗДАЊА:

- Божић Иван, *Немирно њоморје XV века*, Српска књижевна задруга, Београд, 1979.
- Вулетић Саво, *Сјоменица војводе Божицара Вуковића Подгоричанина*, Подгорица, 1939.
- Група аутора, *Историја Црне Горе*, том 2, књ. 2, Титоград, 1970.
- Ђорђевић Петар, *Историја српске ћирилице*, Завод за уџбенике, Београд, 1971.
- Enciklopedija likovnih umjetnosti*, књ. III, Leksikografski zavod, Zagreb, 1964.
- Зиројевић Олга, *Цркве и манастири на њодручју Пећке Пајријаршије до 1683. године*, Историјски институт, Београд, 1984.
- Јастребов Иван, *Податци за историју Српске Цркве – из њујиничког записника*, Државна штампарија, Београд, 1879.
- Лиречек Константин, *Историја Срба*, књ. I, Научна књига, Београд, 1952.
- Лиречек Константин – Радонић Јован, *Историја Срба*, књ. II, Београд, 1952.
- Kukuljević Sakcinski Ivan, *Slovník umjetnikah jugoslovenskih*, sv. I, Narodna tiskarna Dr-a Ljudevita Gaja, Zagreb, 1858.
- Милутиновић Сарајлија Симеон, *Историја Црне Горе од искона до новиега времена*, Књажевско-српска књигопечатња, Београд, 1835 (фототипско издање).

⁴³ П. А. Ровински, *Црна Гора у њрошлостии и садашњостии*, том III, 328–329; Душан Вуксан, *Неколико докумената махом из епохе Црнојевића*, Записи, књ. XXII, св. 1, Цетиње, јануар 1939, 120.

- Петковић Владимир, *Преглед цркава кроз њовесницу српског народа*, Српска Академија Наука, Београд, 1950.
- Rotković Radoslav, *Velika zavjera protiv Crne Gore – od Prizrena do Versaja*, Crnogorska izdanja, Podgorica, 2001.
- Радонић Јован, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Српска Академија Наука, Београд, 1950.
- Ровински Аполонович Павле, *Црна Гора у њрошлосџи и садашњосџи*, том I- IV, Обод, Цетиње, 1994.
- Сава, епископ шумадиски, *Српски јерарси од деветџог до двадесетџог века*, Каленић, Београд, 1996.
- Томовић Гордана, *Морфологија ћирилских зајиса на Балкану*, Историјски институт, Београд, 1974.
- Шеровић Петар, *Манасџир Прасквица*, Котор, 1935.
- Šufflay Milan, *Srbi i Arbanasi u srednjem vijeku (njihova simbioza i srednjem vijeku)*, Beograd, 1925.

Б) ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ:

- Božić Ivan, *Zeta u drugoj polovini XIV i XV stoljeću*, *Historija naroda Jugoslavije*, knj. I, Školska knjiga, Zagreb, MCMLIII.
- Божић Иван, *Средњовековни Пашићровићи*, Историски часопис, књ. IX–X, Београд, 1959.
- Вуксан Душан, *Каталог епископске и митрополијске зетских и црногорских*, Записи, књ. XIV, св. 2, Цетиње, август 1935.
- Грујић Радослав, *Епископска власнелинсџива у средњовековној Србији*, Богословље, год. VII, св. 2–3, Београд, 1933.
- Dabinović Andrija, *Kotor u drugom skadarskom ratu*, Rad JAZU, Zagreb, 1937.
- Драгићевић Ристо, *Манасџир Прасквица*, Историски записи, књ. V–VI, Цетиње, 1948.
- Дучић Нићифор, *Врањина у Зетџи и крисовуље на Цетџињу*, Гласник Српског ученог друштва, књ. X, св. XVII, Београд, 1870.
- Дучић Нићифор, *Епископџе зетска и дабарска*, *Књижевни радови*, књ. 2, Београд, 1892.
- Јастребов Иван, *Преџис Хрисовуље на Цетџињу о манасџиру св. Николе на Врањини*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVII, Београд, 1879.
- Максимовић Јован, *Четворојеванђеље Сџарчеве Горице*, Зборник за ликовне умјетности, бр. 2, Нови Сад, 1976.
- Миловић Јевто, *Шџамџане и рукоџисне књиге које је Вук Караџић сакуџио у Црној Гори и зајиси у џим књигама*, Зборник са научног скупа САНУ „Вук Стефановић Караџић и Црна Гора“, Титоград, 1987.
- Пурковић Миодраг, *Српски епископски и митрополијски средњеге века*, Хришћанско дело, књ. 4–6, Скопље, 1937.
- Радичевић Филип, *Усџенски маснасџир на Кому*, Просвјета, књ. I, св. 6, Цетиње, 1893.
- Руварац Иларион, *Ђураш Илић и Ђурашевић*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVII, Београд, 1879.
- Руварац Иларион, *Владике зетске и црногорске*, Просвјета, год. I, св. 1, Цетиње, 1892.

- Стојановић Љубомир, *Повеља Балше III*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XI, Београд, 1931.
- Црногорчевић Младен, *Михољски збор у Боци Кошторској*, Старинар, књ. X, Београд, 1893.
- Црногорчевић Младен, *Манастѝри ѝашићровски у Боци Кошторској*, Старинар, књ. XII, Београд, 1895.
- Црногорчевић Младен, *Манастѝр Режевићи у Пашићровићима*, Шематизам Епархије Бококоторске, Дубровачке и Спичанске, Дубровник, 1897.
- Шеровић Петар, *Повеља о оснивању манастѝра св. Николе у Прасквици и њени додаци*, Историски часопис, књ. V (1954–1955), Београд, 1955.
- Шкривановић Гавро, *Власѝелинстѝво св. Николе Врањинског*, Историјски записи, год. XII, књ. XVI, св. 3–4, Цетиње, 1959.

Svjetlana Ž. Samardžija

The Zeta Metropolitanate in the time of Balšić

Summary

After the death of Emperor Dusan in the time of his successor Uros it came to the disintegration of the Empire. Although Uros was the formal ruler, began the fragmentation of its territories and the appearance of the so-called district Lords. After his death in 1371. The State formally disintegratd, and the district lords practically formed their informal States, wich have clasched with each other over territory and primacy. All this was followed by the trend of Ottoman incursion into the Balkans, who, one by one liquidated large Serbian feudal Lords. Among the first feudal Lords that strengthen in the post-Dusan period were certainly the tree Balsic brothers in Zeta. They practically became large feudal lords in the two decades. In their territory already functioned Zeta Metripolitanate, elevated from the diocese in this rang in 1346. Comparing the Sources, it is difficult to say with certainty where was the seat of the Zeta metropolitanate in the period of Balsic.? It was most likely changed depending on the circumstances in Zeta. In the beginning, the metropolitan chair was located on Prevlaka (The Holy Archangel Michail church), than it was in the monastery of St. Nicholas on th island Vranjina (Precista Krajinska), and it is possible for a short time it was in Budva and Brceli in Crmnica. There are a few sources from the Balsic oeriod about the organizational life of Zeta Metropolitanate (number of monasteries, number of churches, material conditional, number of priests, correspondence of the metropolitan, etc.). In general, church life in the time of Balsic, and the operation of the Zeta Metropolitanate, can be traced trough their patronage and the spiritual patronage. This is especially evident in the time of the last representative of Baslic- Jelena Balsic and hers son Balsa III.

Key words: Zeta Metropolitanate, Balšići, St. Archangel Michael's Prevlaka, Vranjina.

Активности Посланства Краљевине Србије у Бечу (1903–1904)

Весна О. Милојевић

Република Србија
Историјски архив,
Краљево

УДК 327(497.11:436)
"1903/1904"

Сажетак: У чланку се говори о активностима Посланства Краљевине Србије у Бечу 1903. и 1904. године. Реч је бурном времену које је наступило након Мајског преврата 1903. године, а које су обележили нови међународни односи у којима се нашла Краљевина Србија. Почело је ново доба у историји српске државе и народа кроз промену унутрашње, али и спољне политике. Српски посланик у то време у Бечу је био Михаило Вујић, истакнути државник, професор и дипломата. Рад је највећим делом заснован на дипломатској грађи српског посланства у Бечу коју је приредио Андрија Раденић.

Кључне речи: Посланство Краљевине Србије у Бечу, Михаило Вујић, Србија, Аустроугарска, дипломатски односи.

Мајски преврат донео је промене унутрашње, али и спољне политике Србије. Политичка борба између Србије и Аустроугарске, царинским ратом добила је и економски карактер. Реч је о времену живих дипломатских активности српског Посланства у Бечу, о чему нам вредне податке пружа грађа коју је приредио Андрија Раденић.¹ Стога је циљ овог рада да кроз различита питања из политике, привреде, културе и осталих сфера друштвено-политичког живота прикажемо значај српске дипломатије кроз деловање Посланства Краљевине Србије у Бечу 1903. и 1904. године.

У том времену српски посланик у Бечу био је Михаило Вујић (1853–1913), високообразован човек, који је, након завршене Велике школе, образовање наставио на филозофским факултетима у Бечу, Минхену и Лајпцигу. Студирао је философију и економију. Током српско-турског рата (1876–1878) морао је да прекине студије, али је већ 1879. године положио докторат код професора Вунта, са тезом: „Über Substanz und Causalität“ („О суштини и узрочности“). Предавао је на Великој школи у Београду, био ми-

vesnamilojevic74@gmail.com

¹ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Београд, 1991.

нистар финансија и иностраних дела у српској влади, председник Владе и дипломата.²

Мајски преврат је значио више од обичне династичке промене – он је одговарао интересима грађанства и широких народних слојева, јер је отворио пут завођењу парламентаризма и докрајчио владавину мањине, ослоњену на двор и војску уз честе промене, државне ударе и политичку несигурност.³ После 45 година владавине Обреновића, враћена је династија Карађорђевића, а краљ Петар стигао је у Београд као шездесетогодишњак. Деценија која је уследила назива се и „златним добом“ политичких прилика у Србији, иако је Европа у том периоду мислила другачије, ужаснута бруталношћу којом је убијен краљевски пар. Сматрали су да је краљ Петар I ступио на крвав престо. Међутим, промена у Србији је наишла на велику подршку народа, јер је враћена парламентарна владавина, а моћ краља је ограничена.⁴

Извештај представника Аустроугарске показује да су они увидели да је смена на владарском положају у Србији била неминовна. Избором краља Петра решено је мучно питање наследника последњег Обреновића и обезбеђен ред и поредак у Србији. Министар иностраних послова Аустроугарске Голуховски у први мах није подржао захтев свог руског колеге да се казне завереници, не желећи да отежа позиције краља Петра. Историчари који су обрађивали Мајски преврат на располагању су имали ограничену количину примарних извора да ваљано обаве свој посао.⁵ Као и у свим другим анализама података о заверама краљеубиства, одговори никад нису јасни. Остаје закључак да трагови убиства у Београду 1903. не воде само у Петербург него и у Беч.⁶

Краљеубиство је изазвало протесте легитимистичке и монархистичке Европе, у чему је предњачила Енглеска, што је веома нашкодило угледу Србије у светској јавности. После извршеног преврата, Аустроугарска и Русија су одмах признале свршену чињеницу и настојале да нови режим привуку себи. То је учинила и Француска после извесног колебања, али су Енглеска и Холандија остале упорне у осуди извршеног чина, што је изазвало неколико тешких спољних и унутрашњих криза режима.⁷

Краљ Петар I је био умерени реформатор, који је омогућио брзи напредак у области демократизације, привреде, војске и образовања. За време његове владавине Србија је пролазила кроз тешке тренутке – Царински рат, Анексиона криза, Балкански ратови и Први светски рат. У таквој атмосфери су стално дограђивани облици демократије и парламентарне владавине, али

² N. Stanarević, Vujić Mihajlo, *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1971, 550; Matić, Vesna, „Preduzetni duh umerenog radikala – dr Mihajlo Vujić (1853–1913)“, *Bankarstvo* 5–6 (2008), стр. 64–69.

³ Ђорђевић Д, *Историја српског народа*, VI књига, I том, Београд: Српска књижевна задруга, 1994, стр. 135.

⁴ Павловић С. К, *Историја Балкана 1804–1945.*, Београд, 2015, стр. 144.

⁵ Екмечић М, *Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд, стр. 325.

⁶ *Ист*о, стр. 326.

⁷ *Ист*о, стр. 143.

су на жалост прекидани у тренуцима када су се очекивали највећи резултати. У ратовима није ограничено ниједно право Народне скупштине, што указује да је србијанско друштво сазрело за демократску владавину и да је у личности краља Петра I добило владара прилагодљивог парламентаризму. Упркос томе, парламентарни режим је патио од три проблема и то: опструкције, утицаја војске на државне институције и политичког тероризма.⁸

Народна скупштина је за новог краља Србије, 2. јуна 1903. године изабрала Петра I Карађорђевића, унука Вождова и сина кнеза Александра. По доласку из Женева, као изабрани краљ заклетву је положио 12. јуна, на Уставу из 1888. године, који је Народно представништво вратило на снагу са мањим изменама, од којих су неке династијског значаја. У Женеви је имао прилике да прати догађаје у Европи и у Српству, чиме му је омогућено да извуче потребне поуке. Као владар Србије развио је уставни живот и пустио народну вољу да дође до изражаја. У време његове владавине Србија је постала слободнија⁹.

Краљ је одлуком Владе крунисан 8. септембра 1904. године у београдској Саборној цркви. Ритуал и служба су конципирани према форми и протоколу Руског царског крунисања.¹⁰ Чин крунисања су свечано прославили и Срби у Бечу, о чему говори извештај Посланства Краљевине Србије у Бечу: „Јучерашњи свечани чин Крунисања Његовог Величанства прослављен је и овде у српској цркви и српском Посланству на најсвечанији начин“, пише у извештају. „Овдашња Српска Колонија и пријатељи Србије и њене боље будућности, оличене у нашем честитом Господару, сјајно су се одазвали овој Краљевској и народној прослави Србијиној, иако за то нарочитих личних позива било није. Јучерашњи леп и успешан утисак ове свечане прославе у Бечу уверио ме је да нисам ни мало погрешно, што сам личну жељу и задовољство да свечаности краљевог крунисања у Београду присуствујем жртвовао прослави у Бечу где је Српска Колонија и понајјача и понајзначајнија.“¹¹

Посланик Вујић преноси да је свечани чин крунисања Његовог Величанства прослављен у Бечу у српској цркви и српском Посланству. „Нарочито чин и текст молебствија извршен је свечано клечањем свештеника и све присутне публике. У цркви и на пријему била је готово сва овдашња Српска колонија и сви Срби пролазници.“¹² Миропомазане је одвојено од чина крунисања, па је обављено у Жичи 9. октобра исте године.¹³ Кроз велики број извештаја Посланства Краљевине Србије из Беча, види се одобравање доласка на престо краља Петра I. Тако је руски посланик Чериков објаснио Вујићу да по упутима још неће долазити у Београд, али да цар Ни-

⁸ Веселиновић А, Љушић Р, *Српске династије*, Нови Сад, Београд, 2001, стр. 114.

⁹ Ђоровић В, *Историја Срба*, Ниш, 2000, 687. Веселиновић А, Љушић Р, *Српске династије*, Нови Сад–Београд 2001, стр. 114. Дамјановић Н, Ацовић Д, *Крунисање српских владара*, Краљево, 2007, стр. 42.

¹⁰ Дамјановић Н, Ацовић Д, *Крунисање српских владара*, Краљево, 2007, стр. 53.

¹¹ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књига 1 свеска 2 1903–1904*, Београд, 1991. пов 195, стр. 543.

¹² *Исто*, стр. 543.

¹³ Љушић Р, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, стр. 47.

колај II (1894–1917) и руска влада гаје најлепше осећаје како према Петру и Карађорђевићима тако и према Србији и њеној парламентарној влади. Овај посланик је саопштио и то да краљ и Србија увек могу рачунати како на политичку тако и на економску потпору Русије.¹⁴

Такође, у обраћању министру иностраних дела Краљевине Србије, Михаило Вујић обавештава о свечаној аудијенцији код цара, где је по предаји писмене нотификације о ступању на престо краља Петра, разговарао о: добросуседским односима са Србијом, парламентарној ситуацији, кризи, али и о „завереничком питању“. Овај владар је сматрао да је у интересу и краља и Србије да се официри завереници из дворске службе што скорије уклоне.¹⁵

Краљ Петар је био јако цењен како у Србији тако и у монархистичкој Европи, о чему извештава и Вујић. На балу у Царском двору, у част доласка краљевског енглеског престолонаследничког пара, принц од Велса похвално се изразио о краљу Петру – ког је упознао на Цетињу, са којим је шетао и заволео га као врло карактерног човека. Наравно, и регулисањем међународних односа владавина краља Петра је учвршћена, на срећу Србије.¹⁶

На пријему код грофа Голуховског посланик Вујић је дочекан са изјавом како је крунидбена свечаност сјајно испала и повољно деловала, да верује у лојалност нашег краља, да Монархија жели да прати свако политичко и привредно напредовање Србије и да ће нас у томе помагати. Вујић се захвалио, потврдио и рекао да Србија очекује заштиту Срба у Турској од арнаутских и комитских напада.¹⁷ Такође, касније, маркиз де Реверсо је пренео Вујићу делове разговора са Голуховским, који је побољшао расположење спрам Србије у протеклих годину дана. Томе је допринело Његово величанство краљ, за кога је гроф рекао да је човек од речи, те да је држање Србије у балканском заплету коректно и пријатно. О посети бугарског кнеза Фердинанда рекао је да је куртоазна, као и да на реч у веру овог кнеза много не полаже.¹⁸ Када је Вујић предао краљево писмо грофу Голуховском, он му је рекао да цар гаји најбоље расположење према Петру I.¹⁹ Вујић такође извештава о повратку страних изасланика у Београд, са чим у вези је разговарао са Голуховским, а то исто потврдио му је и де Реверсо. Дакле, у Београд се враћају француски и руски изасланици.²⁰

Кроз свој рад, посланик Вујић је упутио Министарству иностраних дела извештај о најављеним првим посетама амбасадора: По њему, француски амбасадор маркиз де Реверсо, сматрао је да је Голуховски по питању критика спрам Србије претерао, јер Србија не изазива нереди на Балкану

¹⁴ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 1 1903–1904, Београд 1991, стр. 472.

¹⁵ *Истио*, стр. 494.

¹⁶ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2 1903–1904, Београд 1991, стр. 220.

¹⁷ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2 1903–1904, Београд 1991, стр. 558.

¹⁸ *Истио*, стр. 544.

¹⁹ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2 1903–1904, Београд 1991, стр. 591.

²⁰ *Истио*, стр. 189.

(са овим се слаже и немачки амбасадор). Што се тиче руског амбасадора, гроф Капниста, он је поновио подршку Русије Србији и њеном краљу и рекао да би официри – завереници драговољним уклањањем из дворске службе, сами олакшали ситуацију и краљу и Србији. Вујић је у разговору са првим доглавником грофа Голуховског, грофом Лицовим, добио признање да Србија није ничим отежавала паралелну реформну акцију Аустроугарске и Русије. Такође, чешки првак др Крамарж је саопштио Вујићу поводом завереничког питања да сматра да би само извлачење из дворске службе било „друго патриотско дело“.²¹ Највише реакција великих сила изазивало је завереничко питање. Део преписке на релацији Беч – Београд говори о решењу „официрског“ или боље речено питања о свити краљевој.²²

Почетком XX века, криза у оквиру аустроугарског дуалистичког система се повећавала, због мађарских захтева за политичку и економску самосталност отцепљењем од Беча.²³

Србија је започела дефанзивно-офанзивну политику после 1903. године спрам Аустроугарске. Уједињење Босне са Србијом било је не само национални план већ и начин да се Аустроугарској затвори пут у дубину Балкана, ка Македонији и Егејском мору. Слично се понашала и Црна Гора према Херцеговини, Санџаку и Косову, при чему је активно помагала покрете отпора у тим областима.

Велику пажњу Вујић је посветио разговору са босанскохерцеговачким првацима Јевтановићем и Шолом, који сматрају да се Аустроугарска у Босни и Херцеговини грозничавом журбом спрема и то не за одбрану већ за даљу акцију, продор према Митровици. По њиховом уверењу, Аустроугарска жели да баш у новопазарском санџаку буде покрета на пролеће или нереди како би добила изговор за даље продирање до на Косово (да би јој добродошла после „невесињске пушке“ каква Сјеничка или Новопазарска).

Оваква политика одбране српског и балканског подручја, била је корен српско-мађарске сарадње, а мађарска борба за независност слабила је притисак који је Аустроугарска вршила на Србију. Евидентно је да је постојала разлика у погледима на Мајски преврат на релацији Беч – Будимпешта, о чему сведочи извештај Генералног конзулата Краљевине Србије: „... држање мађарске штампе, која се према Србији и догађајима од 29. маја понаша много друкчије од бечке штампе.“²⁴

Са друге стране, Голуховски је опет замерио Вујићу држање српске штампе против Аустроугарске, у којој је Монархија била на мети сталних напада, напомињући да је она Србији потребна како у економском тако и у политичком смислу. Гроф у спољнополитичком погледу нема замерке спрам Србије, јер од ње и не потичу потешкоће на које наилази заједничка

²¹ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 1, Београд, 1991, стр. 508.

²² Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2 1903–1904, Београд 1991, стр. 182.

²³ Раденић А, *Аустиро-Угарска и Србија 1903–1918. Документи из Бечких архива I*, Београд, 1973, стр. 5.

²⁴ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 1, Београд, 1991, стр. 519.

руско-аустријска акција на Балкану, већ им потешкоће задају Турска и Бугарска.²⁵ Тако је и аустроугарски посланик у Београду Константин Думба известио министра Голуховског – признање демократског устава из 1888.²⁶ од стране Привремене владе и Петра Карађорђевића био је услов већине, радикалских и самосталних посланика за избор новог краља.²⁷

На предлог Енглеске, Аустроугарској је поверен мандат окупације Босне и Херцеговине и војничко поседање „до иза Митровице“. Такође је добила и Новопазарски санџак, чиме није дозволила заједничку границу између Србије и Црне Горе, јер је тежила да, „утиснувши се међу њих, као клин, очува слободан пут за исток и непосредну везу са Турском“.²⁸ Раздвајајући Србију и Црну Гору, отварала је себи и пут према Солуну. Нерешена питања са Берлинског конгреса још више су продубила кризу у југо-источној Европи. Она је утицала на Османско царство и на балканске државе. Наставком Берлинског конгреса сматра се Споразум у Мирџштегу из 1903. године између Аустроугарске и Русије, које су полагале право на турско наслеђе. Договором двојице владара, покренуте су реформне акције у три вилајета – Солунском, Битољском и Косовском. Ипак, искључење територије Старе Србије северно од Шар-планине из реформи на захтев Аустроугарске, директно је утицало на исход споразума из Мирџштега, од којег се одустало након аустроугарске анексије Босне и Херцеговине, која је изведена без претходних договора.²⁹

Аустроугарска је читаво време настојала да учини Србију зависном, како у економском тако и у политичком смислу. Наравно да су постојала и мимоилажења и разлике у односу спрам Србије на релацији Беч – Будимпешта. О томе сведочи и Вујић, који у једном од извештаја објашњава да је гроф Голуховски након разговора позвао г. Сукару. Господин Сукара је био шеф трговинско-политичког одсека у Бечу и обећао је ургенцију код угарске владе и одговор од ње, у вези са примицањем сточне станице у Митровици на саму обалу (што је било важно због пребацивања стоке).³⁰

Вујић је наставио своју активност везану за олакшице при увозу стоке у Митровици, па вели да би се то убрзало, ако би скорије добили поднога генералног конзула у Будимпешти.³¹ У даљем извештају, Вујић пише о састанку са грофом Мерејем, који је говорио и о томе да су неосноване сумње о аустроугарском продирању ка Косову и Солуну. Дотакао се и пи-

²⁵ *Истѐо*, стр. 436.

²⁶ После Устава из 1888, у који се уносе одредбе о забрани племићких титула у српском друштву свима сем члановима владарске лозе, краљ Милан је абдицирао у корист сина Александра (М. Екмечић, *Дуго крепање између клања и орања – Истѐорија Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд, стр. 314).

²⁷ Раденић А, *Аустѐро-Угарска и Србија 1903–1918, Документи из бечких архива, 1* 1973, Београд, 1973, стр. 42.

²⁸ Ћоровић В, *Истѐорија Срба*, Ниш, 2000, стр. 645.

²⁹ Д. Батаковић, *О парламентарној демократији у Србији, 1903–1914 – стѐранке, избори, ѐолиѐичке слободе*, Београд: Српска академија науке и уметности, 2012.

³⁰ Д. Батаковић, *О парламентарној демократији у Србији, 1903–1914 – стѐранке, избори, ѐолиѐичке слободе*, Београд: Српска академија науке и уметности, 2012, стр. 552.

³¹ Раденић А, *Документи о стѐлној ѐолиѐици Краљевине Србије 1903–1914, књига 1 свеска 1*, Београд, 1991, стр. 78.

тања завереника у дворској служби. Он је сматрао да, пошто се ово питање није решило, ишло се на одуговлачење „повратка дипломата“, као и да је то ствар „осетљивости целе европске дипломатије“. Ипак општи је закључак, на основу разговора са маркизом де Реверсоом, да ће остале дипломате пратити кораке које предузима Русија, те да ће и остали заузети своја места када се буде сазнало да руски посланик долази на своје место у Београд.³²

Вујић извештава како је гроф Голуховски, после вишенедељног отказивања, учинио пријем за дипломатски кор, под утиском јапанске победе код Порт-Артура, уз изјаву да свако веће ангажовање Русије у Азији, ставља Аустроугарску у већу обавезу да се на Балкану очува мир и спроведу реформе. Вујић, ипак, саопштава да струја за анексијом и даљом окупацијом несумњиво постоји, као и то да је Голуховски избегао тему „дипломатског штрајка“ у Србији. Вујић је рекао и да Србија од Аустроугарске по питању трговинских уговора очекује исто што и Аустроугарска буде добила од Немачке и Русије, у смислу трговинских олакшица.³³

„Из дугога разговора са грофом Капнистом, који је, као што знате, не само главни сарадник Мирцштегскога договора, већ који и у савесно извршење његово са аустроугарске стране пуну веру полаже, ја ћу Вам, Господине Министре, изнети најглавније и најважније моменте, знајући да су Вам остале појединости иначе познате“, пише Вујић.³⁴ У даљем извештају, Вујић објашњава наводе грофа Капниста о томе шта је тачно Аустроугарска утврдила Мирцштегским споразумом: најпре да Новопазарски санџак не улази у оквир реформи, јер за одржање поретка у њему, а у смислу Берлинског уговора, треба споразумно да се брину Турска и Аустроугарска; затим да из реформи треба да се изузме „права Албанија“, где живе само Арнаути. „Све пак мешовите казе Косовскога и Битољског вилајета, дакле сва Стара Србија са: Пећи, Ђаковицом, Призреном и Приштином до Вучитрна, улазе неизоставно у круг реформне акције“. Турска је међутим, покушала да према своме попису³⁵ подели и отежа реформну акцију, тиме што би у састав реформи увукла и крајеве који су чисто арнаутски. Ова намера била је брзо уочена, па су чисто арнаутски крајеви искључени, али то се нимало није тицало оних старосрпских покрајина где Срби живе заједно са Арнаутима. У наставку Вујић саопштава да ће извођење реформи почети из центра трију вилајета, те да ће се формирати најпре првих пет батаљона, потом седам и тако до дванаест батаљона жандармерије. Пошто Немачка није хтела да да своје официрско особље, то је команда у првих пет батаљона при-

³² Раденић А, *Документи о савезној политици Краљевине Србије 1903–1914, књига 1 свеска 1*, Београд, 1991, стр. 78.

³³ Раденић А, *Документи о савезној политици Краљевине Србије 1903–1914, књига 1 свеска 2*, Београд, 1991, стр. 581.

³⁴ *Исто*, стр. 74.

³⁵ Етничка структура становништва Косова и Метохије значајно се изменила након Берлинског конгреса. Према историјским изворима Срба је 1871. године било 64%, а Арбанаса 32%, да би 1921. године бројчана надмоћ на овом простору била на страни Арбанаса 66% према 26% Срба: Tančić, D. L., & Elezović, D. M. [2020]. Political processes in Kosovo and Metohija in a comparative-historical perspective, *Baština* (50), 109–120. DOI: 10.5937/bastina30-25562.

пала представницима: Русије, Аустроугарске, Француске, Енглеске и Италије. Потом, гроф Капнист је нагласио да Арнаути у мешовитим крајевима (који су од старина били признати као српски) имају или да се покоре или да се иселе. Додао је да је боље ово друго, да би се српски живаљ опет учврстио где је био од старина, а да је само невољом потиснут, свој завичај напустио. Све ово је Вујићу потврдио и гроф Голуховски на пријему који је трајао готово читав сат. По грофу Голуховском, реформна акција није требало да обухвата само „чисту Албанију“ југозападно од Пећи и Скадра, а морала је бити изведена у пећком, призренском и приштинском крају, а мешовиту жандармерију ће почети да уводе и проширују из средишта, прво пет, па после са седам и дванаест батаљона. Гроф Голуховски је такође констатовао да руско-аустријски споразум мора бити савесно изведен до краја, јер то захтева и сам углед обе царевине у Европи, а нарочито на Балкану. О једном од следећих разговора са грофом Голуховским, Вујић јавља како је гроф рекао да реформна акција добро стоји, захваљујући коректном држању Србије, а сада и Бугарске, као и да ће се Аустроугарска дословно држати Мирцштегског програма.³⁶

Посланик Вујић преноси и разговор са грофом Мерејем о балканским приликама, где каже да реформе успорава слаба искреност Турске, као и комитске чете које упадима и терором врше националну пропаганду. Такође каже и да су појединачне појаве Србо-Македонаца заправо нужна самоодбрана, док бугарске чете, комите, својим терором и упадима отимају српске школе и цркве. Зато би српско-бугарски споразум требало да отклони ове кржаве сукобе, а тиме и олакша реформну акцију. На ово је Никола Пашић одговорио на полеђини: „Споразум наш са Бугарском, не односи се на комите, који раде на своју руку“.³⁷

У даљој комуникацији, Вујић извештава Пашића: „Препис Вашег циркулара упућеног нашим конзулатима у Македонији и Старој Србији, који сам данас добио учиниће овде најбољи утисак, као што то показује већ и само његово наглашавање у новинама“. Вујић даље каже да постоји бојазан од револуционарне акције, нарочито са српског земљишта, али да је она умањена објављивањем овог преписа. Вујић је такође скренуо пажњу Пашићу на то: „да је Италија противна сваком евентуалном продирању баш у правцу до иза Митровице“.³⁸

Вујићу је посету учинио и гроф Маљано, којег препоручује да, по налогу своје владе, лично преда краљу опозивно писмо. Појашњавао је да је Маљано лично пријатељ Срба, да је желео да предочи решеност Италије да не дозволи никакво даље продирање Аустроугарске према Митровици, али и потребу међусобног споразума балканских држава. Саветовао је избегавање било каквог сукоба који би послужио као повод за оружану интервенцију. Маљано је био овлашћен и да говори о обнављању дипломатских од-

³⁶ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2, Београд 1991, стр. 239.

³⁷ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2, Београд 1991, стр. 705.

³⁸ *Исто*, стр.120.

носа у Београду, јер свакако је дипломатски егзодус наступио накнадно, дакле неколико месеци након превратног чина од 29. маја. Чинило се да је био потребан мали напор да нови италијански посланик дође у Београд и ступи на дужност.³⁹

Са великом пажњом Вујић извештава о два толико важна питања: Да ли Новопазарски санџак улази у област реформне акције и чија жандармерија долази у наше крајеве? Најпре му је, у разговору са маркизом де Реверсом, за ово прво речено да сумња да ће Аустроугарска то дозволити, имајући у виду одредбе Берлинског уговора. По другом питању маркиз је рекао како су амбасадори у Цариграду, кад су осетили супротне тежње Аустроугарске и Италије, ту ствар оставили Комисији за организовање жандармерије. Тако је Аустроугарска истакла Скопље, а Италија Битољ као своју сферу интереса, што Аустроугарска није хтела да прихвати, али је покушала да подметне Француској да она тражи Битољ, што је Делкасе одбио.⁴⁰

О овоме је говорио и са грофом Капнистом, који је из стола извадио француски текст Мирцштегског договора, у којем је други члан говорио да се из реформне акције изузму Новопазарски санџак и оне казе Косовског и Битољског вилајета у којима чисто Арнаути живе. Даље Капнист сматра да Мирцштегски договор, као договор двеју сила Русије и Аустроугарске није могао једнострано да мења међународни Берлински уговор, који Новопазарски санџак поверава Аустроугарској окупацији у циљу одржања поретка и сигурности саобраћајних средстава (железница). Такође, Капнист је констатовао да Русија, Енглеска и Француска не истичу своје сфере утицаја, док Аустроугарска и Италија то чине, те тако једна другу и потишћују. У склопу својих многобројних активности, кроз разговор са Борисом Сарафовим, Вујић је сазнао да је његов циљ да оствари аутономију Македоније и да сматра да у томе треба да помогну Србија и Бугарска. Он сматра да оне то не раде јер хоће делове ових територија за себе, што је погрешно, јер би Македонија политичком аутономијом ушла у савез свих Јужних Словена, у једну савезну балканску државу, која би тако постала снажна сила. Ово треба да пропагира и омладина. Такође сматра да Аустроугарска мора доћи до Митровице и признаје да су убијали Србе, Бугаре и своје владике, јер су били пропагатори српске или бугарске владе, и хтели сједињење са једном од тих држава, а они су против тога и траже потпуну политичку аутономију.⁴¹

Министарство иностраних дела „упослило“ је Вујића да се распита какво је било мишљење о евентуалности аутономисања Старе Србије и Македоније. Вујић је дошао до закључка да се сви заустављају на причи о реформној акцији у сва три вилајета. Али у Бечу се истиче и потхрањује идеја о аутономији Албаније, којом би се, тобож, најуспешније избегли сукоби

³⁹ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 1 1903–1904, Београд, 1991, стр. 115.

⁴⁰ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2, Београд 1991, стр. 147.

⁴¹ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2 1903–1904, Београд, 1991, стр. 160.

аустријско-италијанских интереса.⁴² Наравно да је занимљиво и да је Гроф Маљано, између осталог навео како је „актуелно посебно споразумевање између Француске, Енглеске и Италије, а у смислу очувања status quo на Балкану, тј. спречавање даљег германског продора на исток“.⁴³ То што је изнео гроф Маљано, потврдио је и маркиз де Реверсо, а то је: „Споразум западних сила Француске, Енглеске и Италије о очувању постојећег стања на Балкану би био добар како за одржање мира у Европи тако и за саме балканске народе“.⁴⁴ Ипак, Вујић објашњава да „изјава Голуховског о коректном држању Србије, али и великој бризи Аустроугарске за Косовски вилајет, као и војни кредити, одају могући продор до ‘иза Митровице’“. Одсуство Русије због Јапана, очигледно ће допунити Аустро-Угарска“.⁴⁵

Посланика Вујића је посетио Божо Петровић, црногорски министар унутрашњих дела и председник Сената, који је сматрао да и преко Цетиња треба утицати на Рим да се Италија уздржи од пристанка за оружану акцију Аустроугарске на Балкан, а за рачун Германије (Немачке), као и да заправо треба сузбити Италију од паралелне акције у Албанији и њен пристанак на аустроугарску окупацију Македоније.⁴⁶

Тема о приликама у Старој Србији и Македонији, константно је била присутна, уз напомену да се Срби у Македонији налазе у нужној самоодбрани, а желе само да им се осигура опстанак од отмица турских и бугарских комита, исто као и у Старој Србији, од зулума турског и арнаутског. По Голуховском, аутономна Македонија је апсурд, јер велике силе, Русија и Аустроугарска, чине само реформу, без размишљања о било каквој аутономији, а још мање о подели. Заправо, Гроф Голуховски се нада брзом споразуму између Србије и Бугарске, „да се по Македонији међусобно не кољете“.⁴⁷ Ако би избегли сукобе, тиме би помогли реформну акцију.⁴⁷

Питање независности Балкана на почетку XX века зависило је од српско-бугарских односа, од чега је зависило хоће ли се балканско питање решавати спољним европским, или унутрашњим балканским снагама. За Србију, као што је писао Милован Миловановић, то се сажимало у одговору на питање: с Бугарском у Скопље или са Аустроугарском у Солун, у којем би случају Србија требало да жртвује своју независност. Руковођена овим мотивима, српска дипломатија је од 1903. припремала терен за споразум са Бугарском и Црном Гором ради одбране са севера и напада на Турску. Политику балканског споразума препоручивале су Француска и Италија.⁴⁸ Као непосредну неопходност, Миловановић сматра да треба направити границу раздвајања српског и бугарског народа, уз могућност да се учини и српска

⁴² *Истѿо*, стр. 167.

⁴³ *Истѿо*, стр. 206.

⁴⁴ Раденић А, *Документѿи о сѿољној ѿолиѿици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2 1903–1904, Београд, 1991, стр. 208.

⁴⁵ Раденић А, *Документѿи о сѿољној ѿолиѿици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2 1903–1904, Београд, 1991, стр. 267.

⁴⁶ *Истѿо*, стр. 396.

⁴⁷ *Истѿо*, стр. 723.

⁴⁸ Ђорђевић Д, *Сучељавање са Аустро-Угарском – Истѿорија срѿског народа*, VI књига, I ѿом, Београд, 1994, стр. 150.

национална жртва. Бугари и Срби су два посебна народа, који имају подједнака права на своју независну државу.⁴⁹

Политички заплети, настали после 1903. условили су Србију и Бугарску на споразум, јер је Србију угрожавала Аустрија, а Бугарску угрожавала Турска, уз напомену да је Русија одсутна са Балкана због догађаја на далеком истоку. Заједнички страх од двојне монархије убрзао је зближавање Србије и Бугарске, што је додатно поспешило неуспех кнеза Фердинанда да са Турском постигне договор око Македоније. Преговори су вођени у Београду: бугарска влада је признала српске интересе у Македонији, док је српска влада у начелу одобрила аутономију Македоније, уз услов да она уђе у царински савез са Србијом, а да Солун добије статус слободне луке. Михајло Вујић обавештава Београд о великом интересовању бечке штампе за састанак у Нишу између двојице владара, Његовог величанства краља и бугарског кнеза Фердинанда.⁵⁰ Касније је Вујић обавестио Министарство иностраних дела о великом интересовању „немачког и инглеског амбасадора“ о новом састанку између нашег краља и бугарског кнеза и питању да ли између Србије и Бугарске може доћи до правога савеза.⁵¹ У марту 1904. закључена су два српско-бугарска споразума: тајни савезни уговор политичког карактера и јавни „Пријатељски уговор економско правне садржине“.⁵²

Економско приближавања Србије и Бугарске било је важно за обе државе, јер је Србија тиме добила излаз на Црно Море, а Бугарска пролаз ка средњој Европи. „Пријатељски уговор“ закључен у марту 1904. године проширен је у Уговор о царинском савезу, који је припремљен 22. јула 1905. године, чиме је роба домаће производње била ослобођена царина у међусобном српско-бугарском промету. Када је реч о активностима српског посланства у Бечу и посланика Михајла Вујића, оне су биле усмерене ка промоцији мира и добрих односа са Аустроугарском. Посланик је ажурно извештавао српску владу о свим важним питањима са којима је био упознат. Посланство у Бечу се трудило да издејствује што боље олакшице за своју земљу али и да сачува њен углед у међународним круговима.

Објављени извори

Раденић, А., *Аустиро-Угарска и Србија 1903–1918. Документи из Бечких архива I*, Београд, 1973.

Раденић, А., *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*.

⁴⁹ Екмечић М, *Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд, стр. 331.

⁵⁰ Раденић А, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига 1 свеска 2 1903–1904, Београд, 1991, стр. 266.

⁵¹ *Исто*, стр. 396.

⁵² Ђорђевић Д, *Сучељавање са Аустиро-Угарском – Историја српског народа, VI књига, I том*, Београд, 1994, стр. 151.

Литература

- Батаковић, Д., *О парламентарној демократији у Србији, 1903–1914 – скицанке, избори, политичке слободе*, Београд: Српска академија науке и уметности, 2012.
- Бјелица, С., „Организација ‘Уједињење или Смрт’“, *Култура јолиса*.
- Веселиновић, А., Љушић, Р., *Српске династије*, Нови Сад–Београд, 2001.
- Дамјановић, Н., Ацовић, Д., *Крунисање српских владара*, Краљево, 2007.
- Ђорђевић, Д., *Сучељавање са Аустро-Угарском – Историја српског народа*, VI књига, I том, Београд, 1994.
- Екмечић, М., *Дуго крећање између клања и орања – Историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд.
- Кркљуш, Љубомирка, *Правна историја српског народа*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2013.
- Љушић, Р., *Српска државност XIX века*, Београд, 2008.
- Павловић, К. С., *Историја Балкана 1804–1945*, Београд, 2015.
- Митровић, А., *Историја српског народа*, књига 6, том 1, Београд, 1983.
- Павловић, С., *Историја Балкана 1804–1945*, Београд: CLIO, 2004.
- Stanarević, N., Vujčić Mihajlo, *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1971.
- Tančić, D. L., & Elezović, D. M. [2020], „Political processes in Kosovo and Metohija in a comparative-historical perspective“, *Baština*, (50), 109-120. DOI: 10.5937/bastina30-25562
- Ђоровић, В., *Историја Срба*, Ниш, 2000.

Milojević Vesna

Embassy activities Of the Kingdom of Serbia in Vienna (1903–1904)

Abstract

This article refers to activities of the Legation of the Kingdom of Serbs in Vienna in 1903 and 1904. It was a turbulent time which started after the May coup in 1903 and the time determined by new international relations where Serbia found itself. The new era in the history of the country and the people started, but it also meant the change of domestic and foreign policy. At the time, Mihailo Vujčić, respected statesman, professor and diplomat was the Serbian Minister in Vienna. The work is mainly based on diplomatic material of Serbian Legation in Vienna, prepared by Andrija Radenić.

Key words: Legation of Kingdom of Serbia in Vienna, Mihailo Vujčić, Serbia, Austro-Hungary, international relations.

СРПСКА БАШТИНА

**Политикологија,
економија,
философија**

Мирослав Додеровић
Артем Анденко / Наталија Н. Мурдвјева / Звездана М.
Елезовић
Јаков Севојук / Јекатерина Боженко
Мнодрог Чизмовић
Радисав Маројевић

Литванија геополитички аспект

**Проф. др Мирослав
Додеровић**

Универзитет Црне горе,
Филозофски факултет,
Никшић

УДК 911.3:327(474.5)

Сажетак: Литванија (литв. Лиетува), или званично Литванска Република (литв. Лиетувос Република) је највећа од три прибалтичке државе у сјеверној Европи. У XIV вијеку Литванија је била међу територијално највећим државама Европе, а тадашња Велика кнежевина Литванија се простирала од Црног мора на југу до Балтичког мора на сјеверу. Од 1569. била је у заједничкој држави са Пољском. Током XVIII вијека изгубила је већи дио своје територије. Након Првог свјетског рата, Литванија је прогласила независност 16. фебруара 1918. године. Почетком 40-их година XX вијека прво је била окупирана од стране Совјетског Савеза а убрзо потом и од стране Трећег рајха. Након краха Њемачке у Другом свјетском рату, Литванија поново 1944. долази под власт Совјетског Савеза. Дана 11. марта 1990. Литванија је обновила своју независност и тако постала прва држава која је изишла из састава Совјетског Савеза. Литванија је једна од три прибалтичке републике СССР, која је распад те државе доживјела као ослобађање од тешких ланаца „руске доминације“. Годинама након тога се на точковима антируског расположења кретала „европским путем“. Напокон је на тим точковима ушла у „европски рај“ 2004. године. За Русију је од посебног интереса да овај простор не буде под контролом САД и Британије, као и посебним утицајем Пољске већ да званично то буде доминантно Њемачка зона уз извјестан уплив и руског интереса. Од регионалних држава то би могла да буде Финска (у случају Естоније прије свега) и Шведска. Главни недостаци у овом погледу потичу од геополитичких утицаја и затегнутих односа између балтичких земаља и Русије. Политички фактори су већ угрозили економске односе између балтичких држава и Русије и то би дугорочно могло да сведе улогу лука балтичких земаља у ланцу испоруке између Европе и Азије на минимум.

Кључне ријечи: геополитика, историја, доминација.

Име, величина и географски положај

Литванија (литв. Лиетува), или званично Литванска Република (литв. Лиетувос Республика) је највећа од три прибалтичке државе у сјеверној Европи. Излази на југоисточне обале Балтичког мора. На сјеверу се граничи са Летонијом, на југоистоку са Бјелорусијом, на југу је Пољска, а на југозападу Русија. (Р. Бакић, М. Додеровић, 2005: 317). Литванија се састоји из 62.680 км² копнених и 2.620 км² водених површина. Први писани подаци о имену Литваније потичу из Кведлинбуршких анала (лат. *Annales Quedlinburgenses*) од 9. марта 1009. године. У аналима се помиње латинизована словенска варијанта имена Лиетува — Литва или Литуа. У њемачким списима из XII и XIII вијека забиљежено је име *Lettowen*. Тачно значење имена нити његов извор још увек нијесу у потпуности познати. Претпоставља се да је овај етнимом у вези са неким локалним хидронимом што је представљало честу праксу међу балтичким племенима. Претпоставља се да је термин Лиетува изведен или од литванске ријечи луги која је означавала кишовито мјесто или од хидронима Лиетā. Лиетā је било изворно име за малену ријеку (данас Лиетава) код данашњег археолошког локалитета Кернаве (лт) који представља језгро првих литванских држава. Литванија је смјештена у сјеверозападној Европи, на географској ширини између 53° и 57° сјеверно и између 21° и 27° источне географске дужине. Према прорачунима Географског института Француске из 1989. географски центар европског континента налази се 26 км сјеверно од Вилњуса, у близини села Пурнушкес на координатама 54°54'N 25°19'E. У близини је лоциран и музеј на отвореном посвећен географском срцу Европе. Литванија је смјештена на прелазу из Средњоевропске у Источноевропску низију и обухвата југоисточни дио Балтичке обале. Литванија је географски центар Европе лоцирана историјски на раскрсници европских цивилизација Запада и Истока, у културолошком смислу је најчешће идентификована од стране иностраних зналаца европске цивилизације као земља најисточнијег дијела Централне Европе или пак рјеђе као најзападнијег дијела Источне Европе. Преко литванског територија води и копнени пут из Русије у ексклаву Калињинград што Литванији даје геосаобраћајну важност. Данашње границе су формиране 1945. године, а укупна дужина граница је 1.273 км. Најдужа граница је према Бјелорусији на југу и истоку 502 км. На сјеверу је 453 км дуга граница са Летонијом, на југозападу граничи са Калињинградском облашћу Русије (227 км), а економски је најважнија јужна граница са Пољском која је уједно и најважнији економски партнер Литваније (91 км). И поред традиционално добрих односа са Пољском постоји ипак одређени територијални спор везан за област Вилњуса који још тиња и квари односе двије државе. На истоку Литванија излази на -108 км пјесковите Балтичке обале, међутим свега - 38 км обале има приступ отвореном мору. Остатак обале је од отвореног мора заклоњен 67 м високом пјешчаном Курском превлаком. На уском улазу у Курски залив смјестила се најважнија литванска лука Клаипеда, једина чије се обале не леде током цијеле године. Између Курске превлаке и континента смјештен је плитки Курски залив који се протеже у јужном

дијелу обале, и пружа се на југ све до града Калињинграда у Русији. Границе према појединим републикама бившег СССР-а више су културне и етнографске него природне. То је због тога што су те државице биле дуго времена у склопу Царске Русије и због тога су у економском погледу врло сличне. То су били економски најнапреднија подручја Руског Царства. Премда је овај простор с обзиром на географски положај одавно стајао под европским културним утицајима, у економском погледу имао је веће користи од големе Руске позадине, која је гравитирала према њему.

Најобјективније би било смјестити Литванију у оквире централноевропског историјског региона, а који је сам по себи прејудициран да буде културолошка раскрсница, имајући у виду и чињеницу да је у XV вијеку овај дио Европе политички био уједињен под управо литванске династије Јагелонаца преко система персоналних унија, па се и користи термин „Јагелонска Европа“ као синоним за Централну Европу.

Карта 1. Литванија

Физичко географски контекст

Геолошка структура Балтичких држава је веома сложена. Низија гдје се налази ова држава у основи је плоча састављена од старих кристаластих стијена прекамбријске старости. Преко њих су наталожени млађи седименти палеозоика, мезозоика и кенозоика. Али ови прекамбријски гранити, гнајсеви и друге кристалне стијене мјестимично се јављају и на површини у облику штитова као што је Балтички штит. Модификација рељефа извршена је у квартару дејством различитих сила. Балтичка област заузима запад Руске

равнице и географски се поклапа с Прибалтичком низијом, која се благо спушта према Балтичком мору. Балтичка низија се састоји од малих острвских узвишења. Важну улогу у формирању рјечне мреже имало је стварање басена Балтичког мора, које је обављено крајем палеогена и почетком неогена као резултат засвођавања Финоскадинавског штита.

Квартарни слојеви готово на читавом подручју покривају кристаласте стијене и старе седименте Руске плоче. То је подручје ниских моренских равница, понегдје брежуљкасто и уздигнуто, испресијецано низом ријечних долина, и пуно језера. (В. Ђурић, 1974: 460)

Рељеф Литваније је настао као последица глацијације током последњег леденог доба које се окончало прије око 23.000 година и карактеришу га блага узвишења (фосилни моренски бедеми) између којих су смјештене плодне и ниске равнице. Уз балтичку обалу на западу пружа се уска равница, просјечне ширине 15 до 20 км и максималне висине око 50 м, са које се издижу ниски брежуљци и пјешчане дине које се стрмо спуштају ка мору. (В. Ђурић, 1974: 368) Идући ка истоку, низија постепено прелази у благо заталасано Жемајтијско побрђе чија је максимална висина до 234 метра (Мјадвегалис гора). Кроз централне дјелове земље, од сјевероистока ка југозападу у дужини од преко 100 км протеже се велика Средњолитванска низија (Лиетувос Видурио жемума) просјечне висине 80 до 90 м. Низија је испуњена језерским седиментима и глацијалним материјалом и представља аграрни центар земље. Идући даље ка истоку и југу надморска висина опет благо расте и то је највиши дио Литваније (Балтичка греда). Ту се налази и највиши врх у земљи Аукштојас висине 294 метра. На крајњем југоистоку се налази опет појас нешто нижег земљишта просјечне висине око 120 м (Пиетручиц лугума). (Д. Остојић, 2002: 56)

Куронијска превлака је 98 км дуга, уска, пјешчана превлака, која се простире од Самбијског полуострва на југу до града Клаипеде, од којег је најсјевернија тачка превлаке одвојена мореузом. Формирана је прије око 5.000 година. Према балтској митологији, Куронијску превлаку створила је снажна дјевојка Неринга, која се играла дуж морске обале. Данас је Куронијска превлака дом највишој покретној пјешчаној дини у Европи. Просјечна висина је 35 м, али негдје може достићи и до 60 м. Литванији припада сјеверних 52 км, а остатак припада Русији. Нида је највећи град на превлаци, а налази се у Литванији и представља популарно одмаралиште. Туризам је процвjetaо након распада Совјетског Савеза. И руски и литвански дио превлаке су популарни национални паркови. Превлака је под заштитом УНЕСКО-а од 2000. године.

Климу Литваније карактеришу четири различита годишња доба, са временом које може бити прилично нестабилно. С обзиром на географски положај земље, њу одликује веома блага клима, која представља прелаз између континенталне и океанске климе. (В. Ђурић, 1974: 391) Просјечне јануарске температуре се крећу од -2.5°C на обали до -6°C у унутрашњости, док је јулски просјек у цијелој земљи око 16°C . У Каунасу средња температура у јануару $-4,7^{\circ}\text{C}$, у јулу $17,8^{\circ}\text{C}$, 625 мм падавина. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91) Снежне падавине су редовна појава током зимског периода.

Зима у Литванији траје од новембра до средине марта и може бити прилично хладна. Прољећа и јесени су благе, са релативно стабилним временом и најмањом количином падавина. Просјечна количина падавина је од 800 до 900 мм у приобалним дјеловима и опада ка унутрашњости на 600 мм у источним дјеловима.

Стварањем Балтичког мора дошло је до битне преоријентације ријечне мреже и скретања неких ријека које су прије тога текле на југ, према сјеверозападу и западу (западна Двина, Њемен). (Д. Гавриловић, 1978: 36) Густа хидрографска мрежа је у вези са глацијалним рељефом. Чак 758 ријека има ток дужи од 10 км. Све литванске ријеке припадају сливу Балтичког мора. Најдужа литванска ријека је Њемен (највећа ријека Литваније, 937 км). Остали важнији водотоци су ријеке: Меркис 215 км, Вилија 510 км, Њевјежис 212 км, Дубиса 144 км, Шешупе 300 км. Пловно је укупно око 640 км рјечних токова. Ријеке су равничарске, спорог тока и малог пада и доста се користе за сплаварење. Ријеке имају снијежни режим, са највише воде у прољеће. Од децембра до марта су залеђене. У горњем току испод Каунаса, Њемен има широку долину равну и потпуно је равна. Ради се на изградњи хидроцентра Каунас. Ископан је канал дужине 30 км, који спаја Мињу, десну притоку Њемена и Клајепеду (Мемел), луку на Балтику која се зими не замрзава. Постоји и мноштво језера, посебно на крајњем сјевероистоку земље. Површину већу од 10 км² има 2.833 језера, а регистровано је још и преко 1.600 мањих језера и мочвара. Језера заузимају укупно 1,73% државне територије, претежно у источном најљепшем дијелу Литваније. Најљепше језеро је Дрисвајати, које има површину 33,6 км².

Највећи дио државе заузимају пољопривредна земљишта. Нешто више од 30% површине прекривено је шумама, док преко 30% отпада на баре и мочваре. Тло је највећим дијелом мочварно и кисело, не одликују се плодношћу. Ту преовладавају слабо родни позоли, а на мокрим земљиштима глина и тресетиште. Велики дио је и замочварен, и потребно их је стално исушивати. Плодно смеђе земљиште налази се на иловастим моренама. Дио тла непосредно уз море лежи испод морског нивоа и ограђен је од мора насипима. То су тзв. полдери, који се употребљавају као оранице, ливаде и пашњаци. Најплодније тло у Литванији се налази у средишту државе. (Д. Орешчанин, 1971: 135)

Захваљајући климатским условима читава област обилује бујним пашњацима и ливадама. Дужина вегетационог периода се креће од 170 дана на истоку до 205 дана у западним дјеловима земље. Биљни свијет Литваније чине мјешовите шуме обичног бора, смреке и брезе, а на пјешчаним динама шуме обичног бора. Шуме покривају 31% територије. Ту долази до мијешања четинара са листопадним дрвећем, борове шуме су рјеђе и свјетлије. Највише их има на пјесковитом, каменитом и подводном земљишту. Постоји преко 200 заштићених природних подручја разних одређења и разних обухвата у Литванији. У њих спада и пет националних паркова, седам заштићених подручја према Рамсарској конвенцији, четири тотална резервата и 30 регионалних паркова. Преко 14% укупне површине државе обухваћено је заштићеним природним подручјима, као што је подручје Пра-

виршулио турелис. Међу љубитељима мочвара веома је позната мочвара Аукштумала између градова Совјетск и Клаипеда, која је била прва мочвара у свијету којој је посвећена посебна монографија (Ц. А. Вебер 1902. године). Иако је њен западни дио још увијек добро очуван, у источном дијелу масовно се искориштава тресет.

У Литванији постоји пет националних паркова:

Име	Основан	Величина (км ²)
Национални парк Аукштайтија	1974.	405,70
Национални парк Дзукија	1991.	550
Национални парк Куршију	1991.	264
Национални парк Тракаи	1991.	82
Национални парк Жемайтија	1991.	217

Национални парк Аукштайтија – основан 1974. године, на крајњем сјевероисточном дијелу државе. Скоро потпуно недирнута природа на глечарски обликованој Балтичкој узвишици са пространим шумама, те богатим биљним и животињским свијетом. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91) Ово је најстарији национални парк у Литванији. Има разноврсну флору и фауну, која оплемењује њен значај и привлачи туристе. Готово 70% парка прекривено је шумом. Више од 80% је борова шума, а нека стабла стара су више од 200 година. Око 48 различитих врста птица налази се у националном парку Аукштайтија. Парк има 126 језера, од којих је највеће језеро Кретуонас. Најдубље језеро Литваније, Таурагнас (60 м), такође се налази овдје, а језеро Балушас има седам мањих острва. Брдо Ладакалнис је једна од најпопуларнијих локација у парку, одакле можете видјети шест језера. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91)

Дзукија национални парк смјестио се у југоисточном дијелу Литваније. На подручју парка су прекрасне борове шуме и постоје много античких насеља. Парк заузима површину од 550 км². У парку постоји неколико означених пјешачких стаза.

Национални парк Куршиу Нерија – један је од пет националних паркова Литваније, основан 1991. године како би заштитио јединствен екосистем Куронијске превлаке. Она одваја Куронијску лагуну од Балтичког мора. Национални парк је од 1991. године, такође члан „Еуропаг“ федерације. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91)

Национални парк Жемайтија је основан 1991 године. Парк је смјештен у сјеверозападном дијелу Литваније и око језера Плателаи. Парк заузима површину од 217 км². Већина парка састоји се од борових шума, мање водене површине. На подручју парка је била руска војна ракетна база.

Национални парк Тракаи је основан 1991. године и простире се на 82 км². Већина парка састоји се од борових шума, мање водене површине. На-

ционални парк је од 1997. године, такође члан „Europarc“ федерације. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91)

Асвејоски регионални парк налази се око 22 км уз дуго језеро Асвејос. Парк је популарно подручје рекреације Литваније. Језеро је окужено сликовитим и огромним шумама. Асвејос се користи као природни базен, као омиљено мјесто за риболовце.

Друштвено географски контекст

Према подацима националне статистичке службе (Statisticos Deptmentas) број становника Литваније у 2011. години је 3.245.000 што је за око 80.000 становника мање у односу на претходну годину, или за 110.000 мање у поређењу са 2009. годином. Први и Други свјетски рат, велике емиграције у периоду 1922—1945. и репресалије од 1940. до 1950. су имале веома негативан утицај на популациону слику Литваније. У периоду између 1940. и 1952. Литванија је изгубила око 850.000 становника или трећину целокупне популације. Тако је према резултатима пописа из 1959. Литванија те године имала мање становника него 1913. године. Годишња стопа раста становништва у 2017. години повећана је за свега 0,3%. Просјечна густина насељености је 55 становника на 1 км². Природни прираштај -0.4%. Просјечни животни вијек 2016. године јесте 67 година код мушкараца, 76 година код жена. Рођених на 1000 становника је 11, а умрлих исто 11. Смртност новорођенчади на 1000 живорођених је 15. Претежно се баве пољопривредом и земљорадњом. На истоку живе већином у селима која се пружају дуж путева, док на западу има доста дворних домаћинстава која су настала у вези са стварањем већег посједа, поготово између два рата. Историјски и културно Литванци су са Русима били често везани, а њемачки утицај у Литванији није био тако јак као у другим двијема балтичким републикама, премда су све имале јаке везе са Западом. Најгушће су насељени јужни и југозападни дјелови Литваније. Посебан проблем представља депопулација.

Табела бр. 1. Етничка структура

Година	1979	1989	2001	2007	2011
Литванци	80%	79,6%	83,5%	84,6%	83,9%
Руси	8,9%	9,4%	6,3%	5,1%	5,4%
Пољаци	7,3%	7,0%	6,7%	6,3%	6,6%
Бјелоруси	1,7%	1,7%	1,2%	1,1%	1,3%
Украјинци	1,0%	1,2%	0,7%	0,6%	0,6%
Јевреји	0,4%	0,3%	0,1%	0,1%	0,1%
Њемци	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%

Извор: Статистичка служба Литваније

Литванци су старо и главно становништво (83%), има још Руса 5,4%, Бјелоруса 1,3% и Пољака 6,65 % (2011). Далеко највећи дио становништва сачињавају Литванци. Припадају Балтичкој групи народа, која је по језику и култури слична Словенима. Године 1940. године било их је у СССР-у 2,4 милиона, велики број живи у САД и Канади. (Д. Остојић, 2002: 56)

Међутим, у земљи живе и бројне друге националне мањине. Пољска мањина у Литванији, која живи углавном у и око Вилњуса, присутна је тамо

већ неколико стотина година. Руси су у Литванију дошли претежно током и након Другог свјетског рата, док је она била дио Совјетског Савеза. Становништво које прича руски језик концентрисано је око главног града Вилњуса, лучког града Клаипеда, регије Мала Литванија (Мажоји Лиетува) и индустријским центрима попут Електренаи и Висагинас. У Литванији су 2017. живјеле бројне мањине попут 3.100 Татара (2012: 5.200), 2.900 Рома (2012: 2.760), 2.400 Латвијаца (2012: 4.200) и 8.000 становника других националности (2012: 13.800). Најмање бројна мањина су Караими, туркијски народ који претежно живи у граду Тракаи и броје само око 265 особа. Пољска национална мањина је углавном распоређена у подручју око главног града. Највећи број Руса живи у Клајпеди гдје чине трећину становништва и у Вилњусу (14% популације). Некада најбројнија мањинска заједница Јевреја данас је сведена на мање од 1% у укупној популацији.

Животна доб

Очекивана животна доб (према подацима за 2018.) износила је 66 година за мушкарце и 78 година за жене, што представља највећу разлику у животној доби међу половима у ЕУ. Стопа смртности новорођенчади је 5,9 на 1.000 рођених. Са 30,4 самоубиства на 100.000 становника на првом је мјесту у свијету (1995. тај број је износио 45,6 на 100.000), док је по броју убистава на првом мјесту у ЕУ. У „европској“ Литванији се због штедње или испуњавања захтјева масовно укидају болнице и смањују здравствени капацитети. У општем смислу, само у периоду 2008–2015. године издвајања за здравство су смањена за око 140 милиона евра. (Али, пошто је у том периоду опао и БДП, литвански званичници из министарства здравља су тврдили да је проценат БДП-а који одлази на здравство у ствари повећан, и да је то наводно још једна успјела европска реформа у теорији.) Такође, Литванија је најопаснија земља за живљење у ЕУ. Криминал и најтежа кривична дјела су на највишем могућем нивоу. Прецизније, према званичној статистичкој агенцији ЕУ, Еуростату, у периоду од 2002. до 2018. године у Литванији је на 100.000 становника било 8,76 убистава. Са друге стране, у Србији, која је скоро 10 година била под санкцијама и која је била изложена бруталном бомбардовању НАТО, према подацима Еуросата у периоду 2007–2012 на 100.000 људи било је 2,21 убиство. Да би поређење било још поразније за Литванију, на територији Косова и Метохије та црна стопа је износила 3,1, слично као и у Црној Гори.

Незапосленост

Према руским изворима, само у мају 2007. године је у Литванији сваке недеље било нових 8.000 незапослених. Такође, познати литвански експерт Римантас Рудзкис, главни аналитичар банке ДнБ Норд, тврдио је да влада скрива праве размјере незапослености (користећи нетачну методологију). Он је изнио податке по којима је реална стопа незапослености у Литванији једнака оној у Шпанији (и да је одавно прешла 20%). Стопа незапослености у Литванији након уласка у ЕУ

Година	У процентима
2004	8
2012	14,9

Према званичној статистици око 670 хиљада грађана је живјело у сиромаштву. Са друге стране, према литванским медијима од обећане финансијске помоћи ЕУ Литванија није добила значајан дио. Такође, према подацима литванског званичног Одјељења за миграцију, у првој трећини 2010. године, иселјавање из Литваније се повећало за 288% (у односу на исти период 2009. године). Или, сваког дана из Литваније је у том периоду одлазило око 130 људи (око 16.000 само у прва четири мјесеца 2010). Поједини литвански званичници су ову појаву називали ванредним стањем. Међутим, да се не ради о подацима карактеристичним само за кризни период, показује и анализа Одјељења за статистику Литваније. Према овом званичном извору, на годишњем нивоу просјечно је у периоду 2007–2011. емигрирало око 44.000 људи из Литваније. Исто тако, иако су литванске власти објавиле да је економска криза наводно побијеђена (уз одобравање ЕУ званичника), године 2011. иселило се још више људи. Или, 2011. године је 53.900 људи отишло из Литваније. Литванци су се највише иселјавали у Британију и Ирску. Углавном се радило о људима у пуној снази од 30–35 година (који су заузврат добили слабо плаћене и физичке послове на острвима, слично као и други радници из источне Европе). Они који су остали у Литванији, нису били у бољем социјалном положају од емиграната. Према литванским изворима, или према истраживању које је у марту 2010. године спровела компанија Балтијос туримаи (нарученом од стране агенције ЕЛТА) 10% Литванаца је гладовало. Истовремено, према новинама Вакаро жиниос, цијене хране у Литванији су биле веће него у старим чланицама ЕУ (Њемачкој, Финској или Шведској).

Језици

Према уставу Литваније службени језик је литвански и матерњи је језик за око 85% становника у земљи. Литвански језик (литв. лиетувиц калба) је индоевропски језик из групе балтичких језика и користи латинично писмо са 32 слова (20 сугласника и 12 самогласника). Укупан број говорника се процјењује на око 3.500.000, од чега је око 500.000 говорника ван Литваније. За око 8,2% матерњи језик је руски, док је 5,8% говорника пољског језика. Као последица дуготрајног руског утицаја у земљи око 80% становништва говори руски језик, који је *de facto* други језик у земљи. Иако је руски језик код Литванаца старијих од 35 година још увијек први страни језик (*Lingua Franca*), млађи Литванци много више користе енглески језик. Из истих историјских разлога доста су раширени и пољски и њемачки језик. У школском систему енглески језик се обично изучава као примарни страни језик, тако да број говорника овог језика у последње вријеме расте. Упркос значајном повећању у знању енглеског језика, руски језик је остао доминантан страни језик у Литванији. Међутим, занимљиве тенденције се могу посматрати међу различитим старосним групама. Постоји драматичан преокрет међу млађом популацијом Литванаца, од којих више њих говори ен-

глески него руски. Ово се тек видјело по резултатима пописа 2001. У 2008. из истраживања која је спровео Рускии мир закључено је да постоји криза у знању руског језика међу младима. То је Литванију укључило међу оне пост-совјетске земље у којима је руски језик у најнезавиднијој позицији, то јест гдје млади људи не само да имају лоше знање руског већ и не показују жељу да га науче.

Религија

Већина грађана Литваније (око 80%) су римокатолици и припадају католичкој цркви Литваније. Око 4,1% су припадници руске православне цркве. Око 1,9% становника припада Евангелистичко-лутеранској цркви Литваније, а 0,2% (или 7.000 чланова) припада Евангелистичко-реформираној цркви. Према резултатима анкете проведене у октобру 2008. око двије трећине испитаних католика је изјавило да упражњавају вјеру. Око 10% свих испитаних су се изјаснили као атеисти. Према истраживању Еуробарометра из 2015. године 49% грађана Литваније се изјаснило као вјерујући у Бога, 36% сматра да постоји нека „виша сила“, док се остатак изјаснио као атеисти. Према истом истраживању, око 80% популације припада Римокатоличкој цркви. Почетком XX вијека Протестанска црква је била на другом мјесту по броју чланова (око 200.000 вјерника), али је тај проценат данас знатно мањи и износи око 20.000 вјерника углавном на сјеверу и западу земље. Око 5% становника су вјерници Руске православне цркве (углавном етнички Руси). Током Совјетског периода дјеловање црквених заједница у земљи је било забрањено, вјерски објекти су рушени а бројни вјерници и свештеници су депортовани у гулаге широм Сибира. Неки свештеници су били активни чланови покрета отпора против совјетске власти. Символ борбе за хришћанство и католицизам у Литванији је Брдо Крстова (литв. Кружиц калнас) које се налази 12 км сјеверно од града Шјауљаја. Ово мјесто је имало посебно значење у вријеме совјетске владавине и постало је симбол отпора литванског народа. Иако су совјетске власти три пута уклањале крстове са брда, Литванци су их увијек изнова враћали, тако да данас има преко 100.000 крстова различитих димензија на брду. О утицају Римокатоличке цркве на доношење закона или мишљење о актуелним темама и утицај на ток изборног процеса, велика већина испитаних (75–80% у зависности од питања) сматра да је занемариво. Вилњус је сједиште апостолског нунција, који је као дипломатски представник папе одговоран за Естонију, Латвију и Литванију. У Литванији такође живи око 21.000 (0,6%) муслимана, као и око 3.000 Јеховиних свједока. Удио јеврејског становништва прије Другог свјетског рата у Литванији износио је око 9%. Током њемачке окупације Литваније од 1941. до 1944. око 90% Јевреја је убијено.

Миграције

Када је Литванија 1991. напустила Совјетски Савез, имала је 3,7 милиона становника. Данас има око 2,8 милиона, а тај број и даље опада, могући број око 1,2. Откако су се 2004. придружили Европској унији, Литванци и њи-

хове комшије са Балтика масовно одлазе да раде у перспективнијим земљама. Фаворити су Велика Британија, Ирска, Норвешка и Њемачка. Неки социолози предвиђају да ће до 2050. године у Литванији остати само милион људи. Локална предузећа – нарочито грађевинска, али и она из области логистике, као и малопродајни ланци – одговорили су на ту кризу позивима радницима из Украјине и Бјелорусије. Њихов број је нарочито порастао 2014. године када су руска анексија Крима и сукоби у источном дијелу земље довели до економске кризе у Украјини. Стотине хиљада Украјинаца је, трбухом за крухом, отишло у иностранство. Грађевинска индустрија Литваније дијелом се попуњава радницима из иностранства, углавном из Украјине, Бјелорусије и Русије.

Бројни фактори чине Литванију атрактивном за Украјинце. Близу је, много људи говори руски, а земља доживљава економски раст због увођења евра 2015. године. Литванска влада пружа највећу подршку Украјини на међународном нивоу. Од 2017, Украјинцима није потребна виза да путују у Литванију и друге земље шенгенског простора, а литвански конзулати лако издају радне дозволе и то углавном бесплатно. Према подацима Министарства унутрашњих послова, број Украјинаца са привременим боравком у првој половини 2018. године порастао је за 50 одсто у поређењу са 2017. Поред тога, ту је још и 20 одсто Бјелоруса и осам процената Руса. И иако је укупан број странаца и даље мали – њих нешто више од 54.000 легално живи у Литванији – утицај је све већи и све видљивији. Заједно са легалним миграцијама, постепено расте и број оних који посао траже без званичне дозволе. С бољим привредним развојем у Литванији, званична имиграција из сусједне Бјелорусије је знатно повећана, али и даље је знатно мања од 1.000 особа годишње, док је нето усељавање износило мање од 500 особа. Између 2009. и 2010. постојала је примјетна разлика: тако је 2009. земљу напустило само 22.000 особа, док их је 2010. било 84.000. Већ 2011. забиљежено је смањење па је тај број износио 54.000 особа, а исте године је 16.000 особа уселило у Литванију.

Образовање

Прва школска установа на територији Литваније везује се за постојање Вилњуске катедрале и датира из 1378. године. Универзитет Вилњус је један од најсложенијих архитектонских комплекса у градском подручју. И један од најстаријих универзитета балтичких земаља, био је неколико пута преименован током своје историје, због владавине Јевреја, Пољака и Руса. Године 1568. литванско племство затражило је од језуита да формирају институцију за даље учење. Следеће године епископ Вилњуса купио је неколико зграда у центру града и формирао академију. Први студент ушао је 1570. године и уписано је укупно 160 студената на прву годину. Данас је ово највећи универзитет у Литванији. Нешто касније основан је и Универзитет у Каунасу. Образовним сектором у земљи руководи Министарство образовања и науке Владе Литваније. Према Уставу основно образовање које траје десет година је обавезно за све (и траје од 6. до 16. године старости). Према подацима Свјетске Банке, 100% становника старијих од 15 година се може сма-

трати писменим, док је према подацима за 2018. годину трећина популације земље старости од 25 до 64 године имала високи степен образовања, а чак 61% у истој старосној скупини завршену средњу или вишу школу. Око 90% пунољетних Литванаца говори један страни језик, док око половина становништва користи два страна језика (углавном руски и енглески језик). Велики проблем Литванији данас представља „одлив мозга“, односно одлазак високообразованих кадрова на рад у иностранство, због боље плаћених послова и наставка школовања. Од уласка у ЕУ 2004. Литванију је напустило 180.000 високообразованих кадрова (углавном младих људи). Године 2018. на територији Литваније је дјеловало 15 државних универзитета и 6 приватних института, 16 јавних и 11 приватних високих школа. Најважније образовне установе су Универзитет у Вилњусу (најстарији у сјеверној Европи) те Технолошки Факултет у Каунасу. Највиша научна институција у земљи је Академија наука Литваније (литв. Лиетувос мокслц академија) основана 1941. са сједиштем у Вилњусу.

Насеља

Главни град је Вилњус (око 600 000), раније се звао Вилно, остали већи градови су раније Каунас (377 000), Клајпеда (193 000), Шјауљај (143 000) и Пањевјежис (119 000). Вилњус главни град, културни и образовни центар државе на обалама Нериса. У Другом свјетском рату веома разрушен, а затим обновљен. Град Вилњус посједује најстарији преживјели средњевјековни град сјеверне Европе. Најпознатији је по својим заштићеним историјским и културним знаменитостима. Од 1994. године, град је уврштен на листу УНЕСКО-ве свјетске баштине. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 92) Од свих цркава најљепша је црква Свете Ане, готска грађевина, и црква Светог Казимира, барокна црква подигнута почетком XVII вијека. Црква Свете Ане – је римокатоличка црква и ремек-дјело у касном готском стилу. Црква је подигнута 1394. године. Тада је била изграђена од дрвета, али је дрвена конструкција 1500. године замијењена циглама. Према легенди, када је Наполеон видио цркву Свете Ане, толико му се допала да је пожелио да је пренесе у Париз. Данас, она импресионира посјетиоце. Осим ове двије цркве, свакако треба видјети и импозантну базилику Светог Станислауса и Светог Ладислауса, главну литванску катедралу и још једну грађевину са прилично необичним именом. Ова катедрала се налази у самом центру града, на Катедралном тргу, главном и највећем тргу у Вилњусу. У базилици су крунисане литванске војводе и сахрањене многе познате личности из историје ове земље – војводе Витајтас, Жигимантас, Швитригајла. На Катедралном тргу се налази и статуа Гедиминаса, најпознатијег литванског војводе и оснивача династије која је владала Литванијом, Пољском, Мађарском и Бохемијом. У центру је смјештена зграда Националног музеја и статуа легендарног краља Миндаугауса, првог Великог војводе и јединог краља Литваније. Недалеко се налази најчувенија атракција Вилњуса – Гедиминас кула, једини преостали дио некадашњег Горњег замка. До куле може се доћи пјешке или јичаром. Кула је данас музеј у коме су смјештени археолошки артефакти пронађени у околини. Са крова куле се пружа атрактиван поглед на Вилњус и

ријеку Виљну која раздваја Стари и Нови град. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 92). Значајну туристичку вриједност има градска капија, Капија Зоре, саграђена у XVI вијеку ради одбране града, многобројни кафићи и штандови са сувенирима (посебно сувенири са ћилибаром) и прегршт калдрмисаних уличица од којих једна води до занимљиве улице, уличне галерије која слави умјетност Литваније. У Виљнусу се налази такозвана Ужупис република, која није заправо република већ умјетнички квартал града. Наиме, након што су нацисти побили Јевреје из овог дијела града у Другом свјетском рату и Совјети уништили Старо јеврејско гробље, ову четврт су населили углавном бескућници и проститутке. Међутим, када је Литванија прогласила независност од СССР 1990. године, умјетници су почели да се окупљају у овом дијелу града да би 1997. године основали своју републику. Ужупис република има своју заставу (заправо четири заставе, једна за свако годишње доба), химну, валуту, предсједника, војску (од десетак људи) и устав. У околини је некадашњи њемачки концентрациони логор Панериаи (музеј).

Кернаве – Средњевјековна престоница Литваније, Кернаве, налази се у близини завоја ријеке Нерис у долини Пајаута, поред историјске области Пилиакалиаија. Налази се 35 километара од Вилњуса. Током Литванског грађанског рата становништво је било присиљено да напусти град, јер су Тевтонски витезови током инвазије уништили већи дио града. Током времена град је постепено покривен слојем земље, који је формирао тресет. Ово је очувало многе важне споменике и обиљежја града. Археолози Кернаве називају „Литванском Тројом“. Кернаве има најстарији познати скривени пут преко мочваре, прекривен дрвеним даскама (медгринда), који је коришћен у одбрани. Град има лијепе цркве и данас је важна туристичка дестинација. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 92)

Паланга је град и најпознатије приморско љетовалиште у Литванији. Постоји легенда везана за овај град, што га чини још важнијом дестинацијом за туристе. Легенда каже да је постојало паганско светилиште, смјештено у подножју брда у Паланги. Ту је живјела лијепа жена свештеник по имену Бирута. Кестутис, велики војвода од Литваније желио је да она постане његова супруга. Али, као свештеник она се завјетовала богу да ће остати дјевица до краја живота. Војвода је стога одлучио да је узме силом и уз помпезни повратак у своју престоницу, направио је раскошно вјенчање. Након његове смрти, Бирута се вратила у Палангу гдје је служила боговима све до своје смрти. Неки вјерују да је сахрањена на брду које данас носи њено име. Паланга је такође мјесто од историјског значаја, јер су археолози овдје ископали неке важне историјске доказе. Лијепе плаже и морска атмосфера Паланге привлаче туристе. Постоје бројни ресторани и барови, као и друга мјеста за забаву. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 92)

Каунас, стари ханзеатски град на ушћу Нериса у Њемен, главни град Литваније од 1920. до 1940. године, средиште католичке цркве у Литванији. Старо градско језгро на уском полуострву између ријека са градском вијећницом, готска катедрала (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 92)

Тракаи стари град на уском копненом појасу између два језера. Тврђава из XV вијека на острву Пилиес (музеј), рушевине замка из XIV вијека.

3. 1. Регионални преглед

У регионалном погледу Литванију можемо подијелити на два начина: први начин јесте на 10 округа, чија су имена изведена од њихових управних средишта, односно великих градова Литваније: 1. Алитус округ, 2. Вилњус округ, 3. Каунас округ, 4. Клајпеда округ, 5. Маријампале округ, 6. Паневежис округ, 7. Шауљај округ, 8. Тауроге округ, 9. Телшиај округ, 10. Утена округ. Према географским карактеристикама у регионално-географском погледу Литванију можемо подијелити на четири дијела: 1. Источна Литванија, 2. Југ средње Литваније, 3. Сјевер средње Литваније, 4. Западна Литванија.

3. 1. 1. Источна Литванија

Источна Литванија заузима источни, брежуљкасти и повишен крај. По површини и броју становништва то је највеће, а економски највредније подручје Литваније (28% површине и 31% становништва). Индустрија, у првом реду машиноградња, прехранбена и лака, углавном концентрисана у средишњем дијелу, тј. у Вилњусу и најближој околини. На сјеверу лежи јако шумовит и аграрни Дзукијски крај, изразито подручје производње сивога жита (раж, јечам). (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 92) Средиште краја јесте Варена. Југ регије заузима Литванско појезерје. Преко хиљаду језера с површином већом од 1 ха покрива овај најбоље развијени ратарски крај. Улов рибе темељ је конзервне индустрије. Већа су мјеста Пабраде и Швенченелај. Вилњус (200 000 становника) главни град Литваније, лежи на ушћу Вилеје у Вилију, притоку Немуанса. Спада у најстарије градове ове републике. У центру града налази се много историјских споменика. Вилњус је јако индустријско и жељезничко чвориште. Положај на етничкој граници Литванаца и Бјелоруса излаже га јаком словенском утицају.

3. 1. 2. Југ средње Литваније

Југ средње Литваније заузима југозападни дио Литваније са завалом Немунаса и средишњи дио Средњочотваске висије (22% површине и 28% становништва). Највећи дио водних снага Литваније, велике залихе тресета и минералних сировина подлога су добро развијене индустрије. Крај припада у најбоље аграрне предјеле. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 92) Густина становништва и проценат градског становништва су значајни. Интензивном аграрном производњом (шећерна репа, пшеница, интензивно сточарство) истиче се преддио Западна Судува. Каунас (199 000 становника) лежи на ушћу Нериса у Немунас и у срцу Литваније је најјаче индустријско средиште републике. Готово половина индустријских предузећа налази се овдје. Мањи су градови у околини: Казлу, Руда и Пренај.

3. 1. 3. Сјевер средње Литваније

Сјевер средње Литваније заузима сјеверни дио Средњолитванске низије и источне падине Жемајтијске узвишице (29% територија и 21% становништва). Ту је шума мало, али су тла најбоља и аграрно је најинтензивнији. Ту се производи преко 50% пшенице, 60% шећерне репе и преко 1/3 усјевене површине Литваније лежи у томе крају. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 92) Индустрија је слабо развијена. То је подручје најкрупнијих домаћинстава старе Литваније. Сточарство заузима прво мјесто. Густа мрежа

великих и малих канала за исушивање доказ је интензивног рада на мелорацији по природи влажних и мочварних слојева. Типични је крај ове регије Мушенемунелски крај на сјеверу. У источножимајтијском крају индустрија је јача од пољопривреде. Привеншки крај стоји некако међу њима по економској структури. Саулај, средиште ове регије, по броју становништва четврти је град Литве. Јако је жељезничко и индустријско средиште (кожна и ковинска индустрија).

3. 1. 4. Западна Литванија

Западна Литванија приморски је крај (21% територија, 17% становништва). Највећа удаљеност од мора износи 130 км. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 92) Шумовито подручје са много травњака, а са мало рудног богатства осим јантара, условило је јако сточарство и прехрамбену индустрију, док је дрво подлога производње папира и целулозе. Ту се производе 100% целулоза, 70% картона и 80% фурнира Литваније. У овом дијелу Литваније истиче се Приморско-немунарски крај с луком Клаипедом, као економским средиштем. Уз риболов, који заузима важно мјесто у економији краја, постоји разноврсна индустрија. Клаипеда (Мемел) лука је која се зими готово не замрзава, а лежи сјеверно од Немунаса. Тај град са околином повратио је Литванији Совјетски Савез, будући да су га Њемци одвојили од Литваније (1939). За разлику од њега, Жемајтијски крај удаљен је од мора и Клаипеде, па због слабих саобраћајних веза економски заостао. У пољопривреди претеже сточарство над ратарством. Средиште је стари град Телшиаи.

3. 2. Административна подјела

Од административне реформе 1990-их, у Литванији постоји само ниво административних подручја гдје се бирају скупштинска вијећа и градоначелници. То је 60 савивалдубес (самоуправних подручја). Од тих управних подручја, има укупно седам градских заједница, два самоуправна мјеста, 43 рејонских заједница (насталих из пријашњих округа/рејона) и осам стварних заједница. Међу самоуправним подручјима, постоји још преко 600 општинских округа, са административним задацима али без самоуправних органа. Већина градова и села нису самосталне организацијске јединице, већ само статистичке. Изнад самоуправних подручја постоји још само управни ниво (округ). У Литванији постоји десет управних округа (лит. апскритис, пл. апскритус):

- Округ Алитус (Алитус)
- Округ Каунас (Каунас)
- Округ Клаипеда (Клаипеда)
- Округ Маријамполé (Маријамполé)
- Округ Паневежус (Паневежус)
- Округ Шиаулиаи (Шиаулиаи)
- Округ Таурагè (Таурагè)
- Округ Телшиаи (Телшиаи)
- Округ Утена (Утена)
- Округ Вилниус (Вилниус).

До 1. јула 2010. постојали су окрузи са префектима које је постављала влада а који су били без изабраних органа, али су имали запослене службе-

нике. Традиционално, Литванија се дијели на четири регије. То су: Аукштайтија (Горња Литванија) на сјевероистоку те јужније до главног града Вилњуса, која је и највећа од четири регије, Жемайтија (Доња Литванија), Сувалкија (или Сјдува) на југозападау те традиционално сиромашна Дзјикија на југу. Пета регија, која се у Литванији генерално сматра као дио Доње Литваније, чини Малу Литванију (Мажоји Лиетува), која чини крајњу западну тачку Литваније, а до 1918. чинила је дио источне Пруске односно дио Њемачког царства. Аукштайтија је једним дијелом брежуљкаста и има бројна језера, а у средишту овог подручја налази се Национални парк Аукштайтија.

Економско географске одлике

Када се након Окобарске револуције ова област отцијепила од Совјетског Савеза, наступиле су у економском погледу велике промјене. Опада лучки промет и индустријска производња, која се добрим дијелом темељила на увезеним сировинама и њиховој преради за јако унутрашње тржиште Руског царства. Литванија је у том периоду била принуђена да се оријентише на аграрну производњу. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91). У СССР-у Литванија је због повољних природних услова била пољопривредно оријентисана, а истовремено је у Совјетском периоду добила и разноврсну индустрију широке потрошње (електротехничку, текстилну). Поновном независношћу Литванија је доживјела тешку привредну и друштвену кризу, осјетно смањење пољопривредне и индустријске производње и пад животног стандарда већег дијела становништва. Она је као и сусједна Летонија, остала веома зависна од Русије, која је прије свега снабдјевач енергијом и најзначајнији спољно-трговински партнер. Пољопривредна производња се 1991/92 смањила за 60%, а индустријска 1992/93 за 47%. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91). Иако је незапосленост због државне интервенције остала ниска, велика државна предузећа нису била у стању да се прилагоде захтјевима тржишне привреде, па их је у животу одржавала само држава са разним олакшицама (нпр. ослобађање плаћања пореза). И приватизација је у почетку текла врло споро. Сprovedено је неколико кључних реформи како би се откочио потенцијал приватног сектора за стварање вриједности и радних мјеста. Литвански институт за слободно тржиште имао је једну од водећих улога у заговарању јавних политика. Први талас приватизације државних предузећа догодио се у раздобљу 1991–1995. Грађани су добили ваучере за куповину удјела у државним предузећима. Приватизовано је више од 5.700 државних предузећа. Други талас приватизације започео је 1995., тако да ваучери нису били једина метода продаје државних предузећа. Као резултат приватизације, према подацима државне статистике, удио приватног сектора у БДП-у је порастао са 65 одсто 1995. на 80 процената 2008. године. Уведена је независност централне банке. Уведен је механизам валутног одбора који је довео до стабилности стопе инфлације на једноцифреним бројкама. Пропадање привреде пратила је и врло висока инфлација, али уз помоћ ММФ била је стављена под контролу. Смањеним инфлацијама већ 1993. године заустављено је опадање и индустријске и пољопривредне про-

изводње и БДП је 1994. године почео да расте. Неке индустријске гране већ су се успјешно укључиле у међународну подјелу рада (текстилна и дуванска), ојачао приватни сектор, а главне потешкоће остају недостатак капитала, слаба инфраструктура и низак животни стандард. Политика одржавања релативно ниске инфлације била је један од услова приступања еврозони, што се догодило 2015.

Пад руске рубље 1998. бацио је литванску привреду у рецесију, па се зато почело оријентисати према западним земљама. Док је 1997. 45% литванског извоза било према Русији, 2006. се тај удио смањило на 21 одсто. Литванија је 2004. приступила Европској унији, односно унутрашњем тржишту које је отворило трговину робама и услугама, тачније простор за снажан раст извоза. Литванија системски ради на смањивању административног оптерећења економије и спровођењу оквира за бољу регулативу. 2013. је донијет Закон о смањењу административног оптерећења који обавезује тијела јавне управе на свим нивоима. У складу са ЕУ Директивом о услугама, поједностављен је приступ тржишту услуга у низу сектора, док су у неким секторима системи одобрења (лиценцирања) укинута. Такође, литванска Јединствена контактна тачка пружа квалитетну подршку предузетницима на једном месту када су у питању расположиве информације о условима приступа тржишту и попутне е-услуге.

Литванија је према методологији Свјетске банке Doing Business за 2017. на 21. мјесту у свијету. Притом је 2. у свијету према лакоћи укњижбе власништва, 6. према лакоћи спровођења уговора и 15. у свијету у погледу лакоће издавања грађевинске дозволе. Као само један у низу примјера, Литвански институт за слободно тржиште кроз своје је анализе утицао на то да се укину 2 поступка код издавања грађевинске дозволе, што је значило и скраћење трајања добијања исте са 103 на 69 дана. Такође, Институт је утицао на укидање поступка добијања прикључка за струју, чиме је трајање издавања смањено с 95 на 75 дана. Институт ради на предлогу за уједначење основице за плаћање доприноса и смањење броја пореских плаћања.

Литванија је добро позиционирана и према мјерењу индекса економске слободе (према методологији америчког Heritage Foundation) и то у дијелу регулаторне ефикасности и слободе пословања. У подручју пореске слободе, Литванија је увела јединствену стопу пореза на доходак и добит од 15%. Истина, високи доприноси остају фактор релативно високог укупног пореског оптерећења рада.

Индекс економске слободе Литваније у раздобљу 1997–2017. скочио је с 57 на 76%. Према подацима за 2017. (који реално мјере стање из 2015.), Литванија је 16. економски најслободнија земља на свијету. Када се гледају европски размјери, боље су редом Швајцарска, Естонија, Ирска, Уједињено Краљевство, Грузија, Луксембург и Холандија. Истовремено, Литванија је испред осталих нордијских земаља – Данске, Шведске, Летоније, Исланда, Финске и Норвешке. Балтичке државе заједно чине само мали дио укупних директних страних инвестиција Кине. Највећи прималац иностраних улагања Кине последњих година је Литванија. У њу одлази више од 75% директних страних инвестиција Кине у балтичке земље. Улагања скандинав-

ских земаља у Естонију и Литванију дају подршку тврдњама да је скандинавски капитал одвратио капитал других држава у овој области и добио статус монопола. За стране инвеститоре који су уложили у лаку и тешку индустрију у балтичким државама главни импулс била је јефтина радна снага. Ова предност се смањује јер расте цијена сировина. Због улагања, балтичким земљама ће бити потребни стручњаци са различитим квалификацијама, али је њихов број у овим земљама ограничен. Број радноспособног становништва балтичких земаља је у паду због ниског природног прираста, високе стопе смртности, старења популације и емиграција.

Економски бенефит који је Литванија добила након уласка у ЕУ 2004. више је него скроман. Економски и друштвени подаци из Литваније показују да су негативни економски ефекти чланства у ЕУ много већи. На примјер, у години када је ова земља приступила ЕУ, спољни дуг Литваније је износио око 10 милијарди долара. Године 2012. достигао је скоро 33 милијарде долара. Следећа табела показује раст спољног дуга Литваније након уласка у ЕУ.

Поред раста спољног дуга и буџетског дефицита, након уласка у ЕУ је порасла и незапосленост у овој балтичкој земљи. Тачније, у периоду 2004–2017, порасла је стопа незапослености у Литванији са 8% на скоро 15%. Литванија је у СССР-у имала сличан повлашћени положај као и Словенија у СФРЈ. Њена привреда је била за примјер, тржиште те огромне државе је било немогуће заситити. Нарочито је била позната по мљекарству, и производњи високо квалитетних мљечних производа, што је литванско село константно држало у провцвату. Под притиском великих компанија и банака из западне Европе, привреда ове земље се почела полако гасити. Последње санкције које је ЕУ завела Русији су и оно што је преостало од литванске, прије свега пољопривреде, завиле у црно. Од уласка у ЕУ почео је егзодус на запад. Највише у Њемачку, Велику Британију, САД и Норвешку. Од три милиона становника колико је земља имала након расада СССР, данас у њој живи тек нешто више од 1,2 милиона. Сами Литванци кажу да се држава сучава са великим проблемима, како да напуни буџет.

У поређењу са другим прибалтичким република Литванија је мање развила индустрију, а више пољопривреду. Обрадиво површине, пашњаца и ливаде захватају око 60% територије, шуме са жбуњем 28%, мочваре и унутрашње воде око 6%, остало непродуктивно земљиште 6%. Земљорадња је такође доста развијена. Под цералијама (раж, овас, пшеница) налазе се 44%, кромпиром и поврћем 11%, ланом 4%, и сточним биљем 41% обрадиве површине. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91) Годишње се производе 3 милиона тона кромпира, 1,8 милиона тона жита. На већим површинама се гаји кукуруз, овас, раж и јечам. У сточарству је висока производња млијека 2,5 милиона тона. Основна оријентација пољопривреде јесте млијечно сточарство, повезано са свињогојством, месно-беоконског типа. Сточни фонд чине 1,9 милиона говеда, 4,9 милиона свиња. Такође је развијено и живинарство. На трима ергелама гаје се расни литвански коњи. Под шумом се налази 16 % територије републике. (В. Ђурић, 1974: 460) Преовладавају листопадне шуме, али су површине континенталних дина покривене бором.

Шуме се искоришћавају у индустрији целулозе, хартије и намјештаја. Рибарство је развијено. Главна база рибарске флоте, за лов на Атлатику и Балтичком мору је у Клајпеди. Улов рибе овдје износи 149 900 тона (2018). Радна снага у области пољопривреде износи 16% становништва. Због санкција Русији највише трпи индустрија мљечних производа у балтичким земљама. Чак и да Европска унија и Русија нормализују односе и подигну санкције, мала је вјероватноћа да ће се извоз пољопривредних производа из балтичких земаља у Русију икада опоравити. Русија је знатно повећала улагања у пољопривреду и постепено постаје извозник пољопривредних производа. То значи да нису претерано реална надања политичара и пословних кругова у балтичким земљама да ће се по окончању санкција пољопривредни производи ових земаља вратити на руско тржиште.

Рудно благо је незнатно. Има неметала и грађанског материјала: кречњака, креде, доломита, разних глина, пијеска, гипса, а у приморју јантара. Скромно рудно богатство, експлоатишу се само тресет и мање количине нафте на нафтном пољу Кретинга. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91) Истраживање се спроводи и у приобалном мору. Енергетску основу чини тресет. (Д. Остојић, 2002: 47). Производња 1959. године је била 2 милиона 200 хиљада тона. Велика хидроцентрала на ријечи Њемену близу града Каунаса завршена је 1959. године. Укупна инсталирана снага електрана износи 5900 MW. Литванија је од свих држава на свијету највише зависна од нуклеарне енергије (70% електричне енергије), и то из НЕ Игналина (2700 MW), која је истог типа као и она у Чернобилу (Украјна) и коју ће из безбједносних разлога затворена 2014. године. Знатне количине електричне енергије извозе се у Летонију.

Индустрија се брже развија тек у новије вријеме, и то нарочито метално-машинска и електротехничка. У садашњој структури индустријске производње, међутим, водеће мјесто припада прехранбеној, индустрији коже и обуће и текстилној индустрији.

Прехрамбена индустрија заснива се на преради млијека, маслаца, брашна, меса и других пољопривредних полупроизвода. (В. Ђурић, 1974: 468) Учествоје једном трећином у вриједности индустријске производње републике. Велики мјесни комбинати су у Вилњусу, Каунасу, Паневажису и Клајпеди. Број радионица за прераду млијека износи 160. Развијена је још индустрија шећера, пива, рибљих конзерви и индустрија слаткиша.

Кожно-обућна и текстилна индустрија учествују са око 30% у вриједности индустријске производње републике. Развијене су у Вилњусу, Каунасу, Клајпеди, Тельшаји и Шауљаји. Нова машинска и електротехничка индустрија оријентишу се на производњу алатљика, цијеви, електромашина, пољопривредних машина, бродова и бицикла. Сем тога, реконструирале се стара и гради нова индустрија грађевинског материјала. У индустрији је запослено 42% становништва.

Укупна дужина путева износи 78 893 км од тога је 89% асфалтираних. Изграђен је аутопут од Ливанско-пољске границе кроз Ригу до Талина (Виа Балтика 650 км).

Жељезнички саобраћај има укупна дужину пруга 1774 км (електрофикованих 1132 км), а размак између шина је 1524 мм. Главне жељезничке пруге су Варшава-Вуљнус-Санкт Петербург и Минск-Вуљнус-Калињинград. Жељезницом управља државно предузеће Литванске жељезнице (ЛП). Коначно, Литванија, још увек није успјела, ни после скоро деценија чланства у ЕУ, да промијени застарјеле совјетске димензије својих жељезничких пруга. Нијесу усклађене са европским пругама, чак ни са онима у сусједној Пољској. У том контексту, већ на граници са Пољском се обавезно скидају вагони и мијењају точкови, што доводи до великих застоја и кашњења.

Трговачка флота има 49 бродова, укупне носивости 390 000 тона. Најважнија лука је Клајпеда, и даље је веома битна за транзит руске робе. Литванија има и 788 км унутрашњих пловних путева (прије свега Њемен). Транзит од Русије до Калињинграда преко Литваније, транзит нафтних деривата од Бјелорусије преко литванских, летонских и естонских лука и уопште било какав транзит преко три балтичке земље тренутно је угрожен. Од када је Русија развила луке на Балтичком мору и повећала капацитет жељезница у Лењинградској области, жељезнице и луке балтичких земаља изгубиле су знатан дио руског транзита. Од 2014. године, све балтичке луке имају значајну конкуренцију, луку Уст Луга, која се налази у Финском заливу, близу границе са Европском унијом, и која се готово читаве године не леди. То је једина руска лука у Балтичком мору која може да прима бродове носивости до 16.000 ТЕУ. У овој луци се завршава нафтовод БТС-214 (Балтички цјевоводни систем 2). Лука Уст Луга има 18 терминала, укључујући и терминале за прекрцај, складишта итд. Према руским изворима, укупан транспорт терета преко луке Уст Луга је 2015. године порастао за 16%, односно за 87.900.000 тона. Лука Уст Луга има 19,1 одсто удјела у тржишту транспорта терета свих лука на источној обали Балтичког мора. Када су у питању балтичке државе, транзит кинеске робе избио је у први план у вези с пројектом „Балтичка жељезница“, у оквиру кога ће од Талина до Берлина бити изграђена жељезница са ширином колосјека од 1.435 милиметара. То је заједнички пројекат Естоније, Летоније и Литваније и требало би да га финансира Европска унија. Почетак изградње жељезнице планира се за 2020. годину.

Ваздушни саобраћај: Међународни аеродроми су у Виљнусу, Каунасу и Паланги крај Клајпеде. Национални превозник је Литванија Аирлинес. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 94)

Литванија има један од најлибералнијих трговинских режима на свијету. Има велики број споразума о слободној трговини са великим бројем земаља ЕУ и са својим сусједима Летонијом и Естонијом. Све ове земље чине велики постотак Литванских трговинских односа. Главни трговински партнери Литваније су земље чланице ЕУ. Главни спољно трговински партнери Литваније у извозу су земље чланица ЕУ, земље заједнице независних држава, и земље сусједи. У увозу главни партнери су: Русија, земље ЕУ и сусједи Литваније. Најважније робе у извозу су: текстил, хемијски производи, минерални производи, машински и електрични производи и опрема.

Главне робе које се увозе у Литванију су: нафта, гас, машина, електронска и транспортна опрема, метали, роба широке потрошње.

Туризам има велике развојне могућности, највише у старим градовима с многобројним културним споменицима (Виљнус, Каунас, Клајпеда) и на пјесковитим обалама Балтичког мора (љетовалишта Нида и Паланга). (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91) За туризам у Литванији велики значај има љетовалиште Нида, на више од 100 км дугачкој Курској коси близу границе са Русијом са Калининградским округом. Сликите дрвене куће, шуме бијелог бора на Динама, дине живог пијеска и златне пјесковите плаже. За туризам су веома значајни стари градови Каунас и Виљнус и други културни објекти у земљи. У 2011. години Литванију је посјетило 1,79 милиона страних туриста. Највећи број њих дошао је из Русије. Године 2018. Литванију је посјетило 1 860 000 страних туриста.

Историјско географске одлике

Први људи на територији данашње Литваније населили су се у X миленију прије нове ере, непосредно након последњег леденог доба. Те првобитне миграције одвијале су се из правца Јиланда и данашње Пољске. То су углавном била номадска ловачка племена. Током VIII миленијума прије нове ере клима је постала доста топлија што је погодновало развоју шума, а самим тим је довело и до постепеног стварања сједлачких насеља јер је храна била доступнија. У III миленијуму већ су почели да се развијају трговина и занатство. Негдје око 2500. прије нове ере на ово подручје су почели да се досељавају први Праиндоевропљани који су се мијешали са домицилним племенима, и тако су настали данашњи Балтички народи. Данашњи Литванци представљају потомке древних Балта, који су уједно били преци и данашњих Летонаца и Пруса. Иако Балтичка племена никада нису била под директним утицајем Римског царства, одржавали су блиске трговачке контакте са њима (ћилибар). Литванска племена су се ујединила током 1230-их година под Миндаугасом који је 1253. и крунисан за првог Краља Литваније. Након његовог убиства 1263. Литванија је била на удару Тевтонских витезова Ливонијског реда наредних стотину година. До краја XIV вијека Велика кнежевина Литванија је постала једна од најмоћнијих европских држава, а територијално се простирала све до Црног мора на југу. Њена геополитичка позиција између Истока и Запада одредила је и њен мултикултурални и мултиконфесионални карактер. Литванска владајућа елита тог времена је дозвољавала вјерске слободе а староруски језик је кориштен у службеним списима.

Године 1386. велики војвода Јогаила је крунисан за краља заједничке Пољско-литванске државе. За време његове владавине Литванија је примила хришћанство. Након династичких сукоба 1392. на престо долази Витаутас Велики за чије владавине је Литванија доживјела свој врхунац моћи. Под његовим водством Литванско-пољска унија је извојевала велику побједу над Тевтонцима у бици код Гринвалда 1410. и то је била једна од највећих средњовјековних битака. Након Витаутасове смрти, литвански племићи су покушали да растуре унију са Пољском, али због екс-

панзије Московске кнежевине крајем XV вијека односи са Пољском су још више ојачани. Године 1569. формирана је нова, друга по реду Државна заједница Пољске и Литваније. Међутим, иако је Литванија у оквиру те нове заједнице задржала независност у неким областима, попут војске, монете и законодавства, процес интензивне колонизације захватио је све сфере живота, од умјетности до националног идентитета. У периоду од средине XVI до средине XVII вијека дошло је до процвата умјетности и образовног система под утицајем ренесансе и реформације. Током Сјеверних ратова (1656–1661) Литванија је војнички и економски поражена од стране Шведске, а током Великог сјеверног рата (1700–1721) између Русије и Шведске изгубила је скоро 40% популације. Јачање Русије и све учесталији сукоби међу племством довели су до распада Пољско-литванске заједнице и њене подјеле између Русије, Хабзбуршке Аустрије и Пруске (1772–1795). Највећи дио територије Литваније припао је Царској Русији. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91) Након неуспјешних устанака 1831. и 1863. који су имали за циљ обнављање заједнице са Пољском, руске царске власти су почеле да проводе интензивну политку русификације на тлу Литваније. Због разних репресија, али и глади у периоду између 1868. и 1914. из Литваније се иселило око 635.000 Литванаца, или 20% целокупне популације. Многи од њих су емигрирали у САД.

Литвански национални Савјет је искористио слабости у Русији непосредно после Првог свјетског рата и 16. фебруара 1918. обновио државност Литваније. Међутим, млада Литванска држава се већ на почетку свог постојања суочавала са територијалним споровима са Њемачком и Пољском. Историјска престоница Вилњус је окупирана од стране Пољске у октобру 1920. што је довело до прекида односа између двије земље, а престоница је привремено пребачена у Каунас. У то вријеме главни град није било историјско средиште великог војводе у Вилњусу, него Каунас, јер су подручје Вилњуса заузели Пољаци (од 1920. до 1939. што је и Друштво народа признало 1923). У тадашњу независну Литванију уведена је парламентарна демократија, а 1922. донесен је и устав. Међутим у децембру 1926. устав је укинуо Антанас Сметона који је извео војни удар. Сметона је касније владао готово диктаторски све до 1940. године. Проглашени су нови устав, који су потврдили ауторитативно вођство Семтоне, између осталих устав из 1928. и 1938. године. Прије избијања Другог свјетског рата Литванија је 23. марта 1939. морала Њемачкој предати такозвани *Memelland*, подручје око ријеке Њемен и град Клајпеда (њем. *Memell*). Ово подручје од 1919. и мировног споразума у Версају није припадало Њемачкој, а 10. јануара 1923. заузела га је Литванија. Исте године када је изгубљена Клајпеда, СССР је извршио инвазију на Пољску, а Вилњус је враћен Литванији. Међутим 9 мјесеци касније, у јулу 1940. Совјетски Савез је окупирао и анектирао Литванију, у складу са Споразумом Рибентроп-Молотов. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91) Сметона је абдицирао у јуну 1940. те је након уласка совјетских јединица инсталирана просовјетска влада, која је 3. августа 1940. прогласила припајање државе Совјетском савезу. Почетком нацистичког напада на СССР, већ у јуну/јулу 1941. јединице Вермах-

та Блицкригом освајају Литванију. Јединице Sicherheitspolizei (Сигурносне полиције) и Sicherheitsdienst (Сигурносне службе) заједно са литванским добровољцима, у периоду након окупације па све до децембра 1941. починили су бројна убиства, већином јеврејског становништва, док су преживјели стављени у гета. У током трогодишње окупације у Холокаусту је страдало око 190.000 литванских Јевреја (или 90% предратне јеврејске популације Литваније). Након повлачења трупа Вермахта у љето 1944. Црвена армија је поновно заузела велике дјелове Литваније и прогласила Литванску социјалистичку совјетску републику (ЛССР). (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91) Јавио се и отпор совјетској окупацији у виду такозване Шумске браће (лит. мишко бролиаи) али није наишао на подршку из иностранства, па је до 1948. отпор спао на неколико партизанских група разбацаних по шумама. У периоду од 1944. до 1952. на територији Литваније је дјеловао и герилски покрет (око 100.000 герилаца) који се борио против совјетске власти. У тој борби страдало је око 30.000 герилаца и њихових присталица, а далеко већи број је депортован у сибирске гулаге. Процјењује се да је током Другог свјетског рата и за вријеме Стаљинове власти Литванија имала око 780.000 људских жртава. У трећем таласу депортација Стаљин је 1949. десетине хиљада државних непријатељских елемената из области Балтика депортовао у Сибир. Многи депортовани су умрли на истоку СССР у познатим „гулазима“. Међу депортованим било је и много њемачке ратне сирочади, који су крајем рата због глади из подручја Калињинграда избјегли у Литванију и крили се међу литванским сељацима.

Педесет година комунистичке владавине је окончано појавом гласности и перестројке у Совјетском Савезу, која је у балтичким земљама изазвала „пјевајућу револуцију“, и Литванија је, предвођена антикомунистичким и антисовјетским покретом Сајудисом (Сајудис), обновила своју независност 11. марта, 1990. године. Литванија је 1990. прогласила независност те је додашњи Врховни совјет преименовала у Уставотворну скупштину. Међутим, 13. јануара 1991. просовјетске војне снаге безуспјешно су покушале оборити младу демократску државу у такозваној „Крвавој недјељи“ у Вилњусу. У том сукобу погинуло је 14 демонстраната код телевизијског торња у Вилњусу, претежно омладине и студената. У реакцији на те догађаје, 8. фебруара 1991. око 85% Литванаца дало је свој глас за на референдуму за независност земље. Након неуспјелог московског војног удара против совјетског предсједника Горбачова у августу 1991. западне земље су признале независност Литваније, као и друге двије балтичке земље: Латвије и Естоније. Прве године независне Литваније прошле су у економској кризи и политичкој нестабилности. Тек након радикалне приватизације, реформска политика је добила на динамици, нарочито након превладавања руске кризе 2000. године. Прво међународно признање Литванији стигло је са Исланда 4. фебруара 1991. године а већ 17. септембра исте године примљена је у пуноправно чланство у Уједињеним нацијама. Након повлачења последњих совјетских јединица са своје територије у августу 1991. Литванија је у јануару 1994. аплицирала за чланство у НАТО, а у пуноправно чланство у тој војној организацији је примљена 29. марта 2004. Нешто касније, 1. маја

исте године, постала је и чланица Европске уније, а 21. децембра 2007. и дио шенгенског простора. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91)

Од проглашења независности Литваније 1991, широки слојеви становништва безрезервно подржавају демократско уређење друштва. У складу с тим развиле су се и релативно уобичајене институције. Такође, у земљи су се формирале и друштвено засноване интересне групе, којима је улога трговачких комора и удружења послодаваца готово неважна. Генерално постоји одређена доза скептичности према државним установама и одлукама парламента. Утицај цркве у Литванији од проглашења независности 1991. порастао је у великој мјери. У Литванији излази девет дневних новина, које се дистрибуирају широм земље, између осталих Лиетувос рутас, те новине на њемачком језику Baltische Rundschau. Удио читалаца дневних новина износи 26 особа на 1.000 становника. Према подацима из 2008. интернет је користило 79% становништва, док удио широкопојасног приступа интернету износи око 15%.

Политички систем

Литванија има полупредсједнички демократски систем. Главни град и сједиште владе је Вилњус. Према уставу, Република Литванија је демократска и правна република са подјелом органа власти. Међутим, повјерење грађана у функционисање демократије у земљи је доста ниско. Према анкети Еуробарометра у априлу 2016. на питање „колико сте задовољни функционирањем демократије у својој земљи?“ само 25% испитаних је позитивно оцијенило стање у тој области. Највиши орган извршне власти је Предсједник Републике Литваније, који за разлику од многих предсједника западно-европских земаља не врши само репрезентативну или церемонијалну улогу. Предсједник Републике је далеко више укључен у спољну политику земље од министра унутрашњих послова. Осим тога, он има право на вето, који му омогућује да блокира законе које је донио Сеимас, парламент Литваније. У протоколарној хијерархији, њега слиједе предсједник парламента те премијер, који у складу с Уставом у одсутности предсједника Републике могу водити или представљати земљу, те примати представнике страних земаља. Литвански парламент зове се Сеимас. Име потиче од пољског назива Сејм што указује на дугу заједничку литванско-пољску историју. Он је једнодомна законодавна скупштина која се састоји од 141 представника, изабраних на мандат од четири године. Парламент има право да двотрећинском већином мијења устав државе.

Право и дужност гласа имају сви држављани старији од 18 година. За војску се издваја 5.5% БДП, Ранија валута је била литас, а од 2015 године еуро. На снази је Устав који је донесен на референдуму 25. октобра 1992. године. (Д. Остојић, 2002). Предсједник се бира на општим изборима на пет година, а може бити поново изабран само још једном. На општим изборима бирају се на четири године. 71 посланик се бира по већинском систему у 71 округу, а 70 посланика се бира по пропорцијалном систему са страначких листа. За улазак у скупштину странка мора да добија најмање пет% гласова. (Н. Карел, Н. Марјета, 2005: 91)

Након што су у склопу проширења НАТО-а на истоку у тај савез 1999. примљене Чешка, Пољска и Мађарска, услиједио је позив земљама попут Естоније, Латвије, Литваније, Словачке, Словеније, Бугарске и Румуније, које су савезу приступиле 29. марта 2004. године. Због недостатка адекватне авијације, на војном аеродрому Зокниаи у близини Шиаулиаија стално је стационирана једна група војних авиона НАТО савеза. Литванске војне јединице учествовале су у међународним мировним мисијама на Косову и у Авганистану. Када је амерички предсједник Џорџ В. Буш почетком 2003. затражио од савезника подршку у рату у Ираку (Трећи заливски рат), неке источноевропске земље (међу њима и Литванија) изразиле су своју спремност пружити помоћи. Од почетка рата, Литванија је била једна од земаља Коалиције добровољаца, која је у свом ангажману у Ираку давала подршку савезничким јединицама (медицинско особље, логистику и друго). У јуну 2006. у Ираку се налазило 150 војника из Литваније.

У потрази за заосталим морским минама у Балтичком мору, војне јединице Литваније уско сарађују са војскама Белгије, Естоније, Француске, Њемачке, Литве, Холандије, Норвешке, Шведске и Уједињеног Краљевства. Због све већих тензија и пријетњи од стране сусједне Русије, а због кризе на Криму и рата у Украјини, литвански парламент је 2015. поново увео служење опшег војног рока. Војни рок траје 9 мјесеци. Активни састав војске је 9000 припадника.

Литванија је чланица бројних међународних организација. Једна од основних карактеристика литванске спољне политике је веза са Западном Европом, као и трансатлантске и европске интеграције и регионална стабилност у Европи. Централни аспект за сигурносну политику и главни израз те везе са Западом је њено чланство у НАТО, којем је Литванија приступила 29. марта 2004. године. Током сукоба након предсједничких избора у Украјини у новембру/децембру 2004. тадашњи литвански предсједник Валдас Адамкус, заједно са својим пољским колегом Квашниевским, значајно се ангажовао као посредник између сукобљених страна. Медији обје државе подржавали су Виктора Јушченка.

Геополитичко одређење Литваније

За Совјетски Савез Балтик је имао посебно значење. Управо у вријеме послје Хладног рата јасно се показала сва комплексност и испреплетеност руско-балтичких интереса, али и упућеност балтичких држава на Русију, и обрнуто. Географски положај балтичких земаља, близина мора, још увијек јаке економске везе, питање транспорта најразличитијих роба, укључујући нуклеарне материјале и отпад, препродаја наоружања и разни облици криминала те велик број руског становништва које је остало живјети у новооснованим балтичким државама, данашњи су отворени изазови на које балтичке државе морају пронаћи адекватне одговоре заједно са својим сусједом Русијом. (Л. Чехулић, 1999: 45–59) Лист „Балтик тајмс“ је 2006. године проницљиво написао: свијет је велик, а становништво три балтичке земље – Естоније, Летоније и Литваније – једва да досеже број становника града Њујорка. Балтичке државе тренутно имају шест милиона станов-

ника. Естонија, Летонија и Литванија имају заједничке одлике и сличну историју. Европа је пола вијека (1945–1990) била политички и идеолошки подијељена само на два региона: запад и исток („Јалтска Европа“). Између није постојало ништа што би посједовало свој сопствени историјско-културолошки идентитет. (М. Илмј, 2017: 15) Проблем овдје потиче од споразума које су потписале Њемачка и Совјетски Савез у августу и септембру 1939. године. Два су питања данас узрок главних несугласица са Русијом: прво, да ли су балтичке државе, које су спадале под сферу интереса Совјетског Савеза према додатном тајном протоколу из 1939. својевољно приступиле Совјетском Савезу августа 1940. године; друго, да ли је њихово придруживање Совјетском Савезу било последица војне моћи Црвене армије и стања окупације, које се завршило анексијом. Политичари и историчари у Естонији, Летонији и Литванији користе изразе „окупација“, „анексија“ и „припајање“ када говоре о догађајима 1940. године. Званичан став Русије је да потписивање споразума о узајамној помоћи између Совјетског Савеза и балтичких држава у јесен 1939. године не допушта тврдњу да је Совјетски Савез окупирао балтичке државе јуна 1940. године, да међународни закони који су били на снази између два свјетска рата нису забрањивали присилу и да не можемо говорити о анексији јер су јула 1940. одржани избори у Естонији, Летонији и Литванији, чији је исход било формирање нових државних институција које су Врховном совјету СССР-а изразиле жељу да се придруже Совјетском Савезу. Додатне тензије изазива питање да ли Естонци и Летонци који су се борили у њемачким оружаним снагама 1941–1945. године треба третирати као колаборационисте или естонске и летонске борце за слободу. (М. Илмј, 2017: 14) Гледиште Естоније и Летоније је да су се Естонци и Летонци који су се борили на страни њемачких оружаних снага преваходно борили за слободу Естоније и Летоније. Званичан став Русије је да су они били колаборационисти, од којих је један дио крив за ратне злочине. Сјећања о историјским догађајима Естонаца, Летонаца и Литванаца и становништва ових држава којем је руски матерњи језик разликују се прије свега кад су у питању догађаји из II свјетског рата. Анкете спроведене деведесетих година прошлог вијека показују да су сјећања ове двије заједнице потпуно опречна, посебно кад је у питању улога Русије у судбини балтичких земаља. Два сукоба – у Украјини и Сирији – у великој су мјери убрзали настанак тензија и негативних тенденција у балтичкој области. Балтичке државе признају украјински државни удар као легитиман, одбијају да признају анексију Крима и сматрају сукоб у источној Украјини агресијом Русије против Украјине. Упркос томе што је Блиски исток географски удаљен од балтичке области, сиријска криза је извршила одређен утицај на балтичке државе (мигрантска криза). Избјегличке квоте које је објавио Брисел изазвале су доста дискусија у балтичким државама око тога у којој мјери Европска унија може од чланица да тражи да преузму одговорност за решавање проблема који је погодио Европу. С друге стране, у балтичким и западним медијима већ су објављивани и даље се објављују чланци који предвиђају да ће Русија напасти балтичке земље и каква ће бити могућа реак-

ција Европске уније и/или НАТО-а¹. Неки балтички политичари су апеловали да се блокира копнена веза између Русије и калињинградске енклаве. Након што је почела украјинска криза, стручњаци за безбедност са Запада скренули су пажњу на унутрашњу нестабилност балтичких држава. У случају Естоније и Летоније подразумејева се да је самосвијест дијела становништва који говори руски језик порасла због украјинске кризе и да је њихова оданост земљи у којој бораве стога доведена у питање.² У унутрашњој и спољној политици балтичких држава преовлађује антагонизам према Русији. Он се испољава у сталним критикама руске унутрашње, одбрамбене и спољне политике и руског тумачења историје. Међутим, његов циљ је привлачење пажње у унутрашњој политици и придобијање подршке бирачког тијела, одвраћање пажње од критичног стања у коме се налази економија, као и осигуравање војне подршке земаља Запада, укључујући и САД. Може се претпоставити и да стално погоршавање односа са Русијом одговара интересима скандинавских земаља, јер представља парирање Русији као економској конкуренцији. Балтичке државе учествују у санкцијама против Русије, подстакнутим кризом у Украјини. Као одговор на економске санкције Запада, Руска Федерација је 6. августа 2014. године увела забрану на увоз пољопривредних производа и намирница из ЕУ, САД, Норвешке, Канаде и Аустралије на период од годину дана. 2013. године, чак 19,8% литванског, 16,2% летонског и 11,4% естонског извоза ишло је у Русију. (М. Илмј, 2017: 18)

Тек након рушења Берлинског зида је заживјела идеја (промовисана још раније од стране источноевропске емиграције) о некаквој „трећој Европи“, тј. о региону који се налази између истока и запада. Тако је искристалисан појам Централне Европе која припада самој себи. Ипак, за чувеног америчког политолога Семјуела П. Хантингтона Централна Европа припада западној цивилизацији, тј. како је то примијетио чешки дисидент Милан Кундера – регион који је отцијепљен од Западне Европе док је за пољског политолога Б. Кивинског то „не-руски“ дио Источне Европе. У сваком случају, данас, након три деценије од како је балтичка Литванија прогласила своју другу независност (11.

¹ Након дезинтеграције СССР-а и Варшавског блока одбрамбена линија Русије на Балтику повучена је 700 до 1000 километара источно. Након напетих, жучних преговора Русија је морала поступно повући своје оружане снаге из новооснованих балтичких држава, уз петогодишње задржавање војне базе Скудра у Литви. Осјетно смањена балтичка флота напустила је значајне топле луке на Балтичком мору, те се данас налази у пуно неповољнијем стратегијском положају. Након реорганизације и прераспореда преосталих војних снага, Русија је велик дио концентrirала дуж граница балтичких држава, укључујући и тактичко нуклеарно наоружање. Истурена руска енклава Калининград, тренутно највећи војни гарнизон у Европи са 900.000 становника и 150.000 војника, и подручје око Санкт Петербурга требало би Русији стратегијски компензовати губитак балтичких република. Међутим, стратегија напомињу да је Балтик још увијек високо на листи руских геостратегијских приоритета. (Л., Чехулић, 1999: 45–59)

² На много начина и веома често је руски политички програм у Литванији представљен реториком и акцијама ЕАП-а и њеног лидера. Ово се може објаснити изјавом Александра Дугина, руског експерта за геополитику кога прати контраверзна слика на западу, али који има пажњу руских државних медија. Наиме, 1997. Дугин је примијетио следеће: „[У] Литванији главни геополитички партнери евро-азије су снаге које инсистирају на некатоличкој политичкој оријентацији, присталице секуларне ‘социјал-демократије’, ‘неопагани’, ‘етноцентристи’, протестанти и православни религиозни кругови, и етничке мањине.“

март 1990.) и сами Литванци живе у великој дилеми: ком дијлу Старог континента припадају – западном, сјеверном, централном или источном, тј. ком дијелу Европе припада њихов културолошко-цивилизацијски идентитет. Довољно је само прошетати престоницом да бисте схватили зашто је тешко разријешити ову дилему а ако се још и упознате са националном историјом и културним наслеђем онда вам постане сасвим јасно да се налазите негдје што се да назвати раскрсницом и састајалиштем европских култура. (М. Илмј, 2017: 18)

Поред тога што је Литванија неоспорно географски центар Европе она је била и остала земља на раскрсници све четири главне европске цивилизације (римокатоличанства, православља, протестантизма и јудаизма), мјесто додира и сусретања три историјска региона Европе (Сјеверног, Централног и Источног) док њен главни град Вилњус представља и данас сабирно мјесто девет вјероисповијести: римокатоличке, православне, унијатске, старовјерске, евангелистичке лутеранске, евангелистичке реформске, исламске, караитске/караимске и јудејске. Ако је тачно да географија пресудно утиче на историјско-културолошку судбину нације онда је Литванија типичан примјер ове истине. (М. Илмј, 2017: 18)

Руска дијаспора је потенцијално јак фактор у руској политици не само на пост-совјетском простору већ и на глобалном нивоу. Процјењује се да има око 30 милиона Руса који живе ван руске територије. Само у балтичким државама има преко милион Руса. Међутим, Литванија, највећа балтичка држава по популацији, има најмање руске мањине. Према последњем попису, око 177.000 Руса живи у Литванији, око 324.000 у Естонији, и око 531.000 у Летонији. Велики дио Руса који живе у Естонији и Летонији нису естонски или летонски држављани. Након што је стекла независност (1991), Литванија је, за разлику од Естоније и Летоније, понудила држављанство свакоме ко је живио на њеној територији у вријеме распада Совјетског Савеза. Литванија се издваја као изузетак од осталих балтичких држава у погледу односа својих политичких партија и њихове везе са руским властима. Летонија и Естонија имају значајан број руских мањина који показује ефикасну политичку мобилизацију и организовано изборно понашање у подршци политичких партија руских говорника. Јаке политичке везе са Русијом и њиховим политичким организацијама се позитивно гледају од стране оних са руског говорног подручја у овим земљама. Као што је констатовано раније, Партија центра у Естонији чак има договор о сарадњи са прокремаљском владајућом партијом у Русији, Уједињеном Русијом. У Литванији, политичка мобилизација оних који говоре руски је веома слаба и они су углавном представљени од стране двије партије: Унија Руса и Руски Савез. Са друге стране, јака пољска политичка партија, Изборна акција Пољака (ЕАП – Electoral Action of Poles) игра важну улогу на литванској политичкој сцени.

Након обнове независности балтичких држава, концепт „моста“ између Истока и Запада временом је постао главна визија њиховог државног развоја. Транзит у великој мјери доприноси буџету многих транзитних земаља. Крајем деведесетих година прошлог вијека неки стручњаци су процијенили да допринос транзита бруто домаћем производу (БДП) балтичких земаља износи готово 30 одсто и предвидјели да ће он до краја вијека достићи чак 50 одсто. Због скромних природних ресурса и стратешког положаја балтичких земаља

између ЕУ и великих тржишта на Истоку, улога транспортног сектора у економији балтичких држава је изузетно велика³. Званични национални подаци разликују шеснаест области активности у остваривању БДП-а. Према различитим изворима, сектор транзита данас учествује у БДП-у балтичких земаља са 7–13%. Литванска зависност од Русије у сектору енергетике има неколико облика. Донедавно, Русија је била једина опција за Литванију. Такође је зависила од једног гасног транзитног система у власништву Лиетувос дујос. До јуна 2014. главни акционари у овој компанији били су Газпром, Е. ОН Рухргас и литванска држава кроз компанију која је под контролом државе – Лиетувос Енергија УАБ. Међутим, после тог датума, Лиетувос Енергија је постала једини већински акционар, дајући литванској држави потпуну контролу над својим гасним транзитним системом. 21. августа 2014. „Литгас“, компанија за снабдијевање гасом коју контролише Лиетувос Енергија, саопштила је да је потписала уговор са „Статоил“ за набавку ЛНГ. То ће смањити, али не и елиминисати литванску зависност од руског гаса. Зависност Литванске нафтне рафинерије, Мажеикиц Нафта, од руског снабдијевања нафтом.

Потребна је хитна изградња нових инсталација за производњу електричне енергије након што је постојећа електрана затворена, а то су нове нуклеарне електране и повезивање литванског електричног система са западним системима. Проблеми у енергетском сектору наслеђе су совјетског времена и погоршавају одлучност Русије да користи не-војна средства повезана са енергијом. Сви литвански кораци да се избјегну или минимализују горе поменути ризици сусрећу се са руским притиском. Литванска одлука да се примени Трећи енергетски пакет и његове стратегије да се размрси транзитни систем у Литванији довео је до тога да Литванија мора да плати највећу тржишну цијену у Европи за Газпромов гас. Стратешка одлука да прода Мажеикиц Нафта пољском ПКН Орлен је наишла на сурове мјере, проток нафте до Мажеикиц Нафта је заустављен 2006, а гасовод Друзхба је остао сув до данас. Постоји јасно разумијевање ризика који постоје у овој области. Да би овај спријечио, Литванија је отворила НАТО Енергетски безбједносни центар вјештине у Вилњусу 2013. Литванска стратегија је заснована не на уклањању Русије из енергетског сектора, већ на против тежи у њеном присуству. Стратегија такође укључује обезбјеђивање и екстернализацију литванске енергетске рањивости, јер већина хитних енергетских проблема може бити ријешена само уз помоћ партнера, заједничким европским приступом и инвестицијама великих размјера. Литванија, као „земља појединац“, нема довољно великих стратешких инвестиција. Литванија на састанцима министара иностраних послова Русије и ЕУ блокира почетак преговора о потписивању новог споразума о сарадњи Москве и Уније. Литванија се досад формално није противила наставку преговора за потписивање споразума између Русије и ЕУ које је донедавно блокирала Пољска али је стал-

³ Група руских експерата предвођена Константином Сорокином у својим геоекономским анализама наглашава важност територија балтичких земаља за Русију гледе кориштења њихове добре инфраструктуре и комуникацијске повезаности, приступа мору, могућег извора пољопривредних производа, радне снаге, производа лаке индустрије и складиштења природних ресурса и материјала. (А. Пухелоинен, 1999: 67)

но постављала додатне услове под којима се разговори могу наставити. (Магнус Илмј, 2017: 18)

Старом захтјеву да Русија настави да је снабдијева нафтом преко нафтовода „Дружба“, и да плати одштету од 20-30 милиона евра депортованима за вријеме СССР-а, додат је захтјев Бриселу да утиче на Москву да престане да подржава руководства Придњестровља, Јужне Осетије и Абхазије. За Русију нови споразум са Европом не представља циљ сам по себи већ инструмент за развој међусобних односа. Или ће тај инструмент бити узајамно користан и зато ефикасан, или га просто неће бити, али ће у том случају штету трпити и супротна страна, у овом случају Европска унија. А поводом тражене компензације, каже се да и Русија може да испостави Литванији свој рачун. То би значило да затражи надокнаду за литванску агресију на Русију од XIII до XVII вијека али и повраћај територије коју је СССР, као „окупатор“ поклонио Литванији. На тој територији налази се и Виљнус главни град ове мале земље.

Непријатељство између древне Русије и Литваније почело је још прије татарско-монголске најезде на Русију у првој половини XIII вијека. Тада је Александар Невски успио да их протера са своје територије али су им касније Татари и Монголи омогућили да освоје територије данашње Псковске и Новгородске области. Тако су Брајнск, Белгород, Смоленск, Курск и други градови више од сто година били под окупацијом Литваније. Становништво се нашло под великим притиском и репресијом, а многи су морали и да приме католичку вјеру. Пољско-литванска племена су чинила звјерства у старој Русији и у периоду такозваног смутног времена, па би, само за набрајање њихових злочина било потребно више од мјесец дана. Кад би се сабрала реална штета коју је Литванија учинила Русији, не би могла да је плати не само Литванија, него ни сва Европска унија. А да би се до краја успоставила „историјска правда“, на чему инсистира данашња Литванија, требало би ићи до краја и присјетити се да су јој „совјетски окупатори“ поклонили трећину територије укључујући стратешки важну луку Клајпеда као и Виљнуски крај заједно са данашњом престоницом. (Магнус Илмј, 2017: 18)

Почетком јула 2013. године Литванија је преузела шестомјесечно предсједавање ЕУ. Мада је прошло доста година откако је Литванија стекла независност Вашингтон и даље сумња у „идеолошку поузданост“ литванске политичке елите. Као, није искључено да постоји неко ко тајно помаже Москви или „бјелоруском диктатору“ Лукашенку. Чак и ако је тако, компромитујући материјал о литванским политичарима и војним лицима која ЦИА добија од агената из ДДБ-а Американци најчешће користе ради дјеловања на руководеће кругове Литваније. Праве се компромитујуће ситуације са бившим предсједницима и премијерима, са блиским окружењем садашњег предсједника, перспективним политичарима и војним лицима. Све је врло пажљиво биљежи на електронске уређаје, затим је копирано и преношено Американцима. О тоталној власти ЦИА над Литванијом први пут је почело да се говори после скандалозних открића о постојању тајних затвора у тој земљи. Специјалним композицијама ЦИА у Литванију су допремана лица за које се сумњало да имају везе са „Ал-Каидом“. Та лица су мучена, у томе су учествовали и сарадници ЦИА и сарадници литванске контраобавештајне службе. Тек после публиковања текстова у медијима о затворима у Литванији ти затвори су позатварани, а затвореници су

отпремљени у базу САД, на Гвантанамо. Позивајући се на потребу да се заштити државна тајна литванске власти саботирају напоре организације Amnesty International која покушава да установи истину. Генерални тужилац Литваније је у јануару 2011. године затворио предмет о затворима. То је било оно што је требало резидентури ЦИА у Виљнусу: да се не дозволи да процуре конкретне чињенице, имена – посебно америчких агената, који су коришћени у тој операцији. (Магнус Илмј, 2017: 18)

У Калињинградској области је посебан акценат увијек чињен на подстицање сепаратистичких тенденција и финансирање неких локалних политичара, оријентисаних ка „стицању аутономије“. Сада су се они утишали, јер чекају свој тренутак, само се с времена на вријеме јаве невиним дискусијама о „промјени назива“ Калињинграда. Варијанте се понављају: Кенигсберг, Крулевец, Карољвичус (тј. њемачки, пољски и литвански назив за Калињинград – прим. прев.). Предузимач Сергеј Паско, бивши лидер Балтичке републиканске партије (БРП), која је прекинула свој рад још 2003. године, отворено изјављује да док се граду не врати историјски назив – „за нас у Европи живота нема“. Како каже Паско, с обзиром да је Калињинград град одвојен од Русије, а да се налази на територији Европске уније, он треба и да живи према прописима ЕУ.

Разлога за подршку литванских званичника демонстрантима у Бјелорусији има много. Прије свега, ту можемо говорити о класичном интересу сусједа који не жели нереди недалеко од својих граница. Ипак, у случају литванске подршке, у питању је позадина која има дубоку историјску улогу. Пољско-литванска унија која је постојала у периоду од 1569. до 1795. обухватала је већински простор и саме Бјелорусије. Авети прошлости у контексту односа Литваније и Бјелорусије, пробудили су се крајем 2018. године када је у Виљнусу организован догађај у част побуњеника из 1863. године који су се залагали за обнављање ове уније држава. Управо су на овом догађају биле истакнуте „забрањене“ заставе Бјелорусије са црвеним и бијелим бојама. Данас, та застава представља симбол отпора власти Лукашенка, и многи су мишљења да је управо овај догађај био лајт мотив да се покрену демонстрације против Лукашенка. (Магнус Илмј, 2017: 17)

Национална безбједносна стратегија Литваније из 2012. наводи те спољне ризике и пријетње, којима се мора посветити посебна пажња. Међу њима су, по редоследу приоритета: (а) економска и енергетска зависност, или доминација економских субјеката других држава у економском сектору од стратешке важности националној безбједности – енергија, саобраћај, финансије и кредит; (б) занемаривање међународних нуклеарних безбједносних стандарда у развоју нуклеарне енергије у региону; (в) напори да се изврши притисак на политички систем, војне капацитете, социјални и економски живот и културни идентитет Републике Литваније; (г) информациони напади, акције државних и недржавних субјеката у међународном и националном информативном простору чији је циљ ширење пристрасних и погрешних информација, обликовање јавног мњења у вези са интересима националне безбједности Републике Литваније; и (д) сајбер напади. Литванске обавештајне институције, Одељење државне безбједности и Друго истражно одјељење у оквиру Министарства одбране су недавно почеле са објављивањем годишњег извештаја. У извештају из 2012. Одјељење литванске државне безбједности изричито наводи да неке

земље, имајући на уму Русију, не користе само традиционалну моћ да промовишу своје националне интересе. Литвански безбједносни ризици укључују: „контролу економских и енергетских ресурса, стварање и подршку утицајних група у Литванији, [...], активну информативну и идеолошку политику и поновно писање историје, [...], његовање етничких и политичких несугласица, слабљење интеграције етничких мањина у литванско друштво, промовисање неповјерења у демократски политички систем Литваније, [и] подржава специфичне политичке снаге у земљи“. Од почетка деведесетих година Американци су преузели контролу над формирањем обавјештајне и контраобавјештајне службе Литваније. Кроз америчке центре за припрему прошли су фактички сви литвански оперативци. Одговарајући тренинг су прошли и сарадници других структура земље – војни извиђачи, органи борбе с наркотрафикингом итд. За тајне службе САД кориштење литванских партнера у ризикантним операцијама, посебно на територији Русије и Бјелорусије, постало је уобичајени посао. Откривање литванских агената у Калињинградској области обично је откривало и њихову оперативну зависност од татора из ЦИА. Под паролом демократизације и либерализације десетине невладиних организација којима се руководи из Литваније, дестабилизују ситуацију у Бјелорусији. Данас је у Литванији база једне од највећих резидентура ЦИА у свијету. Методе рада Департамента државне безбједности (ДДБ) Литваније усмјерене су на сакупљање компромитујућих материјала о литванским политичарима, предузимачима, новинарима, члановима дипломатског кора. На највишим положајима литванске државне безбједности постоји маса обавјештајаца америчке тајне службе. Нови закон Литваније о обавјештајној служби рађен је уз „помоћ“ ЦИА и Државног департамента САД, из сјенке. У изјави за штампу ДДБ о ступању на снагу тог документа од јануара 2013. о америчком учешћу нема ни помена, једино постоји славопојка о његовим невјероватним квалитетима. У њему се први пут говори о редоследу формулисања задатака у обавјештајним установама и о извјештавању о томе како ће оне радити. Легално раде само руководиоци локалних јединица за државну безбједност. Редовни сарадници ДДБ раде „преобучени“ у комерцијалне и друге фирме. У октобру 2012. Сејм Литваније (Литванска скупштина) је донијела закон о криминалистичком обавјештајном раду који је литванским тајним службама дао „зелено свијетло“ за тродневно физичко праћење било које особе без одобрења суда. За то је довољно само одобрење руководиоца правобранилачке установе или његовог замјеника. Закон о криминалистичком праћењу у појам праћење укључује коришћење агентуре, обављање тајних операција, претресе, прислушкивање, засједе, коришћење контролисаних испорука, легендирање криминалних поступака. Како сматрају опозициони литвански посланици закон о обавјештајној служби не гарантује непостојање злоупотреба. У тајним службама Литваније, без обзира на чисте, још увијек постоји корупција, кориштење компромитовања ради уцјене, изнуде, личног богаћења. Тако се формирају и односи сарадника ЦИА са литванским партнерима. У последње вријеме резидентура ЦИА у Литванији преко представника ДДБ мора да се бави и размишљањима о Украјини, пружајући подршку протестним окупљањима, организујући иступања против „мијешања Русије у унутрашње послове Украјине“. Ради се и на неутрализацији „руске пропаганде“.

У наредних неколико година, Русија ће сигурно блиско сарађивати са ЕУ, али ће, такође, представљати и ризик од повећаног упада у европске послове. Прави одговор на ове ризике уједињена, јака Европа. Јер, у ствари, јака и уједињена Европа ће, такође, значајно допринијети одрживој модернизацији Русије. Слаба и подељена Европа доводиће Русију у искушење да слиједи опасне путеве у својој будућности.

Закључак

У формирању нове европске геополитичке, геостратегијске и геоекономске архитектуре ивични дјелови Старог континента имају посебно значење. Развијени Запад схватио је да без поступног укључивања Југоистока Европе и Балтика у европске процесе нема трајног мира, безбједности и економског просперитета европског простора. Због свога стратегијског положаја на обалама Балтичког мора балтички народи имали су бурну историју, а чињеница да су одувјек били својеврсна тампон зона између католичанства и православља додатно је усложњавала опстојност тих малих народа. На размеђи најразличитијих интереса великих држава и алијанси стрпљиво су очували властити језик, обичаје и културу. Стога не чуди што су од свих бивших совјетских република управо балтичке државе: Литванија, Летонија и Естонија, већ 1989. године прогласиле своју економску сувереност и независност. Дезинтеграцијом СССР-а три балтичке земље одмах су изразиле спремност и жељу за што бржим уласком у евроатлантске интеграције, НАТО и ЕУ. Позивајући се на контакте из прошлости, повезаност с европским збивањима, културну упућеност и наклоњеност Западу, међународно признате младе балтичке државе жељеле су свеобухватни отклон од Русије. Литванија је једна од три прибалтичке републике СССР, која је распад те државе доживјела као ослобађање од тешких ланаца „руске доминације“. Годинама након тога се на точковима антируског расположења кретала „европским путем“. Дефинитивно је на тим точковима ушла у „европски рај“ 2004. године. За Русију је од посебног интереса да овај простор не буде под контролом САД и Британије, као и посебним утицајем Пољске већ да званична то буде доминантно Њемачка зона уз извјестан уплив и руског интереса. Од регионалних држава то би могла да буде Финска (у случају Естоније прије свега) и Шведска. Главни недостаци у овом погледу потичу од геополитичких утицаја и затегнутих односа између балтичких земаља и Русије. Политички фактори су већ угрозили економске односе између балтичких држава и Русије и то би дугорочно могло да сведе улогу лука балтичких земаља у ланцу испоруке између Европе и Азије на минимум.

ЛИТЕРАТУРА:

- A National Security Strategy for a New Century, White House, 1998.
Бакић Радован, Додеровић Мирослав, Поморска географија, Географски институт и Комови, Никшић, 2005.
Војна Енциклопедија, 3, Београд, 1959.
Војна Енциклопедија, 4, Београд, 1960.

- Вукадиновић, Р., Посткомунистички изазови еуропској сигурности, Мостар, 1997.
Група Аутора, Поглед у свијету, Школска књига, Загреб, 1977.
- Ђурић Владимир, Економска Географија Европе и СССР, Научне књиге, Београд, 1974.
- Гавриловић, Душан, Регионална Геормофологија, Природно-математички факултет, Универзитет Београд, 1978.
- Грчић Мирко, Индустриска географија, Научна књига, Београд, 1995.
- Joenniemi, P., Cooperation in the Baltic Sea Region, London 1993.
- Кнежевић Милош „Моћ Запада“, Мали Немо, Панчево, 2005, стр. 260–265.
- Krohn, A. (ed.), The Baltic Sea Region: National and International Security Perspectives, Baden-Baden 1996.
- Кулић Тодор, Превладавање прошлости, узроци и правци промене слике историје крајем XX века: Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд 2002.
- Магнус Илмј, „Појас и пут” и иницијатива „16+1” – балтичке државе у геополитичком и геоекономском контексту – Русија, ЕУД Москва 1997.
- Милета, В. – Вукадиновић, Р., Еуропска интеграција и руска дезинтеграција, Загреб 1996.
- Mouritzen, H., Bordering Russia: Theory and prospects for Europe & Baltic, Rim, London, 1998.
- Натек Карел, Натек Марјета, Државе Света, Младинска књига, Београд, 2005.
- Орешчанин Душан, Географија шумске привреде, Књига II, Завод за издавање уџбеника социјалистичке републике Србије, Београд.
- Остојић Душан, Државе Света, Београд, 2002.
- Ozolina, Z., The Regional Dimension in Latvian Security Policy, CESS, 1999.
- Pyheloinen, A., Russia's Geopolitical Interests in the Baltic Area, Helsinki, 1999.
- Rebas, H., „Baltic Cooperation – problem or opportunity?“, Perspectives, n. 9, 1997/98.
- Ристић Косовка, Регионална географија II, Универзитет у Београду, Београд 1993.
- Станковић Стеван М., Језера свијета, Српско географско друштво, Београд, 1983.
- Trenin, D., Baltic Chance: The Baltic States, Russia and the West in the Emerging Great Europe.
- Хофбауер Ханес, Проширење на истоку, Београд, 2004.
- Чехулић, Л., Приближавање балтичких земаља..., Полит. мисао, Вол XXXVI, (1999.), бр. 3, стр. 45–59.
- Sherman, P. (ed.), Russian Foreign Policy Since 1990., Boulder Co. 1995.
- Winnerstig Mike (ed.) Инструменти дестабилизације, Руска мека моћ и не-војни утицај на балтичке државе. Званични превод урадио Центар за евроатлантске студије (ЦЕАС) из Београда, Србија, јуна 2015.год. уз сагласност Министарства одбране Шведске Bild/Cover: Mikhail Metzel/TT.
- <https://www.forbes.com/sites/northwesternmutual/2017/09/22/how-two-ajorhurricanes-will-affect-he-economy/#4c0ef4aa25f2>
- Kerry Brown. China's Geopolitical Aims: The Curious Case of 16-Plus-1.
<https://thediplomat.com/2017/05/chinas-geopolitical-aims-the-curious-case-of-the-16-plus-1/>
- Barbara Surk. As China Moves in, Serbia Reaps Benefits, With Strings Attached. <https://www.nytimes.com/2017/09/09/world/europe/china-serbia-european-union.html>
- Веб сите www.Wikipedia.com
- Веб сите <http://sr.tixik.com>

Веб сите <http://rs.alumnieeni.com>

Веб сите <http://ino.komora.net>

Miroslav Doderović

Lithuania-geopolitical aspect

Summary

Lithuania (Lithuanian: Lietuva), or officially the Republic of Lithuania (Lithuanian: Lietuvos Respublika), is the largest of the three Baltic states in northern Europe. In the 14th century, Lithuania was among the largest countries in Europe. The Grand Duchy of Lithuania stretched from the Black Sea in the south to the Baltic Sea in the north. From 1569 Lithuania was part of Poland. During the 18th century, it lost most of its territory. After the First World War, Lithuania declared independence on February 16, 1918. In the early 1940s, it was first occupied by the Soviet Union and soon after by the Third Reich. Lithuania came under Soviet rule in 1944 once more after the collapse of Germany in World War II. On March 11, 1990, Lithuania regained its independence and thus became the first country to leave the Soviet Union. Lithuania is one of the three Baltic republics of the USSR, which experienced the disintegration of that state as liberation from the heavy chains of «Russian domination». For years after that, it moved on the «European path» on the wheels of the anti-Russian mood. It finally entered the «European paradise» in 2004. It is of special interest for Russia that this area is not under the control of the USA and Britain, as well as the special influence of Poland, but that it is officially a German zone with a certain influence of Russian interest. Of the regional states, these could be Finland and Sweden. The main shortcomings in this regard stem from geopolitical influences and strained relations between the Baltic states and Russia. Political factors have already jeopardized economic relations between the Baltic states and Russia and this could in the long run reduce the role of Baltic ports in the supply chain between Europe and Asia to a minimum.

Keywords: geopolitics, history, domination.

Создание глобальной культуры

Артем Диденко
Наталија Н.
Муравјева
Звездана М. Елзовић

Јужни федерални
универзитет,
Ростов на Дону, Русија
Институт за српску
културу, Приштина

УДК 316.774:005.44

Анотација: Данна работа посвећена анализи стварања глобалне културе као дела глобалних процеса свемирне економске, политичке и културне интеграције. Глобализација културе убрзава интеграцију нација у светску систему у вези са развојем савремених транспортних средстава и економских веза, формирањем транснационалних корпорација и светског тржишта, захваљујући дејству на људе средстава масовне информације. Глобализацију културе везују са два феномена. Први представља собом ширење западних индивидуалистичких вредности међу већом делом становништва земље. Друга тенденција може бити названа зајмљивање западних правила игре у целом свету.

Кључеве речи: глобализација, култура, интеграција, феномени.

Процес свемирне економске, политичке и културне интеграције и унификације нариваемо глобализација. Основним последицом овога је светско раздвајање рада, миграција у мањим размерама целе планете капитала, људских и производствених ресурса, стандартизација законодавства, економских и технолошких процеса, а такође сближање и спајање култура различитих држава.¹ Источници глобализације налазе се у почетку раног новог времена када истовремено са почетком развоја капиталистичких односа у Западној Европи почео је бурни раст европске трговине. Термин глобализација први пут употребљен у њеном савременом значењу Р. Робертсоном у 1983. години. Он издвинуо концепцију формирања глобалног мерења људског свесноћа, омогућавајући разматрање политичке и друге социјалне процесе у глобалној систему координата. Данна глобализовано свесноће кореном обликом мења облику савременог светског друштва. Савремена нау-

artemd09@mail.ru
natasha_2009@inbox.ru
zvezdana.el@gmail.com

¹ Д. И. Степаненко, Н. Н. Муравјева, „Транснационалне компаније у епоху глобализације“, *Српска баштина*, 2 (2019): 123–124.

ка понимает под глобализацией одну из наиболее важных тенденций развития современного мира. Политическая глобалистика акцентирует внимание на глобализацию мировых политических институтов и процессов, на размывание границ между внутренней и внешней политикой, на интернационализацию политической культуры и политического поведения людей.²

Слово *культура* происходит от латинского *colere*, что означает культивировать. В средние века это слово стало обозначать прогрессивный метод возделывания зерновых, таким образом возник термин *agriculture* или искусство земледелия. В просвещению его стали употреблять и по отношению к людям, следовательно, если человек отличался изяществом манер и начитанностью, его считали *культурным*. Тогда этот термин применялся главным образом к аристократам, чтобы отделить их от *некультурного* простого народа. Немецкое слово *Kultur* также означало высокий уровень цивилизации. В наше время слово *культура* все еще ассоциируется с оперным театром, прекрасной литературой, хорошим воспитанием. Современное научное определение культуры отбросило аристократические оттенки этого понятия. Оно символизирует убеждения, ценности и выразительные средства которые являются общими для какой-то группы, они служат для упорядочения опыта и регулирования поведения членов этой группы.³

Глобализация культуры ускорение интеграции наций в мировую систему в связи с развитием современных транспортных средств и экономических связей, формированием транснациональных корпораций и мирового рынка, благодаря воздействию на людей средств массовой информации. Термин глобализация культуры появился в конце 80-х гг. в связи с проблемой сближения наций и расширением культурных контактов народов. Г. К. имеет позитивные и негативные стороны. Расширение культурных контактов в современном мире, общение и познание способствует сближению народов. Однако чрезмерно активное заимствование опасно потерей культурной самобытности. Молодое поколение перенимает друг у друга моду, привычки, пристрастия, обычаи, в результате чего они становятся похожими, а часто просто безликими. Возможность утраты культурной самобытности кроется в нарастающей угрозе ассимиляции – поглощении малой культуры со стороны более крупной, растворении культурных особенностей национального меньшинства в культуре большой нации, забвении отеческой культуры при массовой эмиграции в другую страну и получении там гражданства. При этом утрата культурной самобытности и культурное растворение может быть полным и частичным. Открытость границ для культурного влияния и расширяющееся культурное общение могут привести, с одной стороны, к обмену положительным опытом, обогащению собственной культуры, подъему ее на более высокую ступень развития, с другой – к ее культурному истощению за счет унификации и стандартизации, распространения одинаковых культурных образцов по всему миру. Глобализацию культуры следует отличать от культурного империализма, который предста-

² М. В. Baljak, & M. L. Gordić, [2019]. Globalizacija moći. Baština, (47), 173–184. doi:10.5937/bastina1947173B

³ А.Н. Чумаков. Философия глобальных проблем. М., 1994.

вляет гегемонию развитых стран в различных сферах общественной жизни и принудительное распространение западных ценностей.⁴

Глобализацию культуры связывают с двумя феноменами. Первый представляет собой распространение западных индивидуалистических ценностей среди все большей части населения земли. Эти ценности пропагандируются социальными институтами, которые признают индивидуальные права человека и попытки защищать права человека на международном уровне.⁵

Второй тенденцией можно назвать заимствование западных “правил игры” во всем мире. Бюрократичная организация и рационализм, материалистические взгляды, ценности экономической эффективности и политической демократии распространяются в мире со времен европейского Просвещения. Вместе с тем, следует признать особую роль культурного консенсуса в мире. Хотя мировая система всегда была и есть многокультурной, нельзя закрывать глаза на растущее влияние западных ценностей: рациональности, индивидуализма, равенства, эффективности – в других частях света.⁶

Процесс глобализации культуры создает тесную связь между экономическими и культурологическими дисциплинами. Последняя настолько значительна, что можно говорить об экономизации культуры и культуризации экономики. Подобное воздействие определяется тем, что общественное производство все более ориентируется на создание интеллектуальных, культурных и духовных благ и услуг или на производство “символов”, а в сфере культуры все сильнее ощущаются законы рынка и конкуренции – *масс-культуры*.⁷

Слово “глобалистика” этимологически восходит к латинскому слову *globus* – шар. Под термином “глобалистика” мы будем подразумевать область знаний, касающихся проблем планетарного масштаба, т.е. проблем присущих планете Земля. Для наглядности, можно представить некоего инопланетянина, пытающегося понять какими *социоприродными процессами* (СПП) сопровождается жизнь на нашей планете. СПП протекающие в масштабе всей планеты обычно называют *глобальными*, актуальность которых была вызвана глобальными проблемами (ГП). Итак, *глобалистика занимается анализом глобальных проблем, которые отражают СПП протекающие на планете Земля*. Что подразумевается под глобальными проблемами и социоприродными процессами? ГП и СПП (здесь и далее под процессами подразумеваются процессы планетарного масштаба) – это в принципе одно и то же, с той лишь разницей, что ГП как бы делают акцент на негативности (проблемности), протекающих на планете СПП.⁸

О каких СПП идет речь? Перечислимо их:

⁴ Э. Азроянц, Глобализация: Катастрофа или путь к развитию? Москва: Новый век, 2002.

⁵ B. Lidsey, *Against the Dead Hand: The Uncertain Struggle for Global Capitalism*, New York: Wiley, 2002.

⁶ Ibid.

⁷ Э. У. Байдаров Влияние глобализации на культуру и ценности человека // Вестник Библиотечной Ассамблеи Евразии. 2010. № 3. С. 30–36.

⁸ А. Н. Чумаков. Философия глобальных проблем. Москва: Знание, 1994.

Рост численности населения;
Увеличивающийся недостаток продуктов питания;
Истощение запасов невозобновляемых ресурсов;
Рост потребности в энергетических ресурсах;
Неравномерность экономического развития регионов планеты;
Быстрая индустриализация и НТП;
Деградация окружающей среды;
Дегуманизация культуры;
Прогнозирование и моделирование будущего планеты;
Разработка и наращивание средств массового уничтожения;
Освоение космоса.

Все перечисленные процессы вызывают озабоченность у определенных слоев общества. Анализом этих СПП с целью последующего контроля и управления ими, призвана заниматься глобалистика.⁹

В настоящее время, на основе двух философских подходов, в общественной мысли возникли различные направления, рассматривающие ГП с разных точек зрения. При этом, нужно помнить, что основополагающей причиной вызвавшей озабоченность протекающими СПП является *наращивание отрицательных последствий технического прогресса*.¹⁰

В настоящее время можно выделить следующие пять направлений в глобалистике:

1. *Технократическая глобалистика*. Сторонники этого направления исходят из того, что поскольку научно-технический прогресс является главной причиной обострения ГП, то, следовательно, разрешение этих проблем возможно только путем дальнейшего совершенствования техники.

2. *Постиндустриальная глобалистика*. Представители этого направления видят причины ГП в изменении происходящих в политической, социальной и экономической структурах общества, вызванных переходом от индустриального к постиндустриальному обществу. С возникновением глобального постиндустриального общества, глобальные проблемы будут разрешены.

3. *Эколого-биологическая глобалистика*. Сторонники этого направления видят источник обострения ГП во взаимодействии общества и природы. По их мнению, для решения ГП необходимо свести воедино новейшие достижения естественных наук и использовать их при принятии политических решений, что, в конечном счете, позволит устранить антропогенные последствия технического прогресса. Ключ к решению ГП, по их мнению, лежит в “альтернативном мировоззрении” или так называемом “третьем пути”.¹¹

Как не трудно заметить, перечисленные три направления глобалистики реализуют идею “утилитарно-прагматического” подхода к решению проблемы человека.

⁹ Ibid.

¹⁰ Глобализация мирового хозяйства, под ред. Бойченко, Москва: Инфра-М, 2006.

¹¹ А. Г. Зувев, Мясникова Л. А. Глобализация: аспекты, о которых мало говорят. // Мировая экономика и международные отношения – 2004 - №8.

В рамках второго подхода, т.е. придания подлинности человеческому бытию развивается “экзистенциально-культурная глобалистика” и “эволюционно-детерминистская”.¹²

4. *Экзистенциально-культурная глобалистика*. Для представителей этого направления характерен более широкий взгляд на генезис ГП. В качестве основной причины обострения ГП можно назвать дегуманизацию культуры. Решение современного кризиса видится в возвращении подлинного гуманизма, где человек будет нести ответственность за свое бытие.

5. *Эволюционно-детерминистская глобалистика*. Представители этого направления считают, что феномен техники имеет онтологический статус, т.е. технический прогресс – это часть эволюции природы. Человечество должно лишь правильно настроиться на этот эволюционный процесс, а мудрость природы сама разрешит возникший кризис.¹³

Как и всякая область знаний, глобалистика имеет свою историю. Но, поскольку эта история насчитывает всего несколько десятилетий, то корректней говорить не об истории, а об этапах становления. На сегодняшний день принято выделять три этапа становления глобалистики. При этом необходимо учитывать специфику глобалистики, ибо глобалистика это не просто наука, т.е. система теоретического знания, а определенное знание отражающее СПП происходящие на планете. Поэтому этапы становления глобалистики, это одновременно и глобальные этапы эволюции человечества.¹⁴

Первый этап. Приходится на 60-е годы. В этот период масштабы производства достигли небывалого объема и стали угрожать возможностям природы компенсировать их воздействие. На этом этапе возник и так называемый Римский клуб (1968), который и положил начало глобальной проблематике мирового развития. Второй этап. Этот этап продлился от середины 70-х до середины 80-х годов. Он характеризуется усиленной реконструкцией экономики, вызванной мрачными прогнозами докладов Римскому клубу, разразившимся нефтяным кризисом, обострением экономических противоречий между развивающимися и промышленно развитыми странами. Третий этап. Это этап начавшийся с середины 80-х годов, в результате изменения политической карты мира, т.е. исчезновения лагеря социализма. Этот этап характеризуется тем, что сами ГП отошли на второй план, а на первое место встали СПП носящие глобальные характеристики.¹⁵

¹² А. Либман, Конкуренция юрисдикций и преодоление неэффективного равновесия в условиях глобализации. // Общество и экономика. – 2004 - №5–6.

¹³ В. С. Малахов, Государство в условиях глобализации, Москва: Книжный дом «Университет»,

¹⁴ В. М. Соколинский, Феномен глобализации: надежды и сомнения. // Финансовый бизнес. – 2004 - №3

¹⁵ Ibid.

Список литературы

- Азроянц Э., Глобализация: Катастрофа или путь к развитию? М.: Новый век, 2002.
- Багдасарьян Н. Г., «Культурология» - Москва: Высшая школа, 2007.
- Baljak, M. B., & Gordić, M. L. [2019]. Globalizacija moći. *Baština*, (47), 173–184. doi:10.5937/bastina1947173B
- Байдаров Э. У., Влияние глобализации на культуру и ценности человека // Вестник Библиотечной Ассамблеи Евразии. 2010. № 3. С. 30–36.
- Бринк Линдси, Глобализация. Повторение пройденного. *Against the Dead Hand: The Uncertain Struggle for Global Capitalism*, 2006.
- Глобализация мирового хозяйства, под ред. Бойченко, М.: Инфра-М, 2006.
- Зотова Н. А., Глобальный мир: единый и разделённый, М.: Межд.отн, 2005.
- Зуев А. Г., Мясникова Л.А. Глобализация: аспекты, о которых мало говорят. // *Мировая экономика и международные отношения* – 2004 - №8.
- Келле, В. Ж., Цивилизация и культура / В. Ж. Келле. - М.: Знание, 2005.
- Кравченко А. И., «Культурология» - Москва: ТК Велби, 2008.
- Либман А. Конкуренция юрисдикций и преодоление неэффективного равновесия в условиях глобализации. // *Общество и экономика*. – 2004 - №5-6.
- Lidsey B., *Against the Dead Hand: The Uncertain Struggle for Global Capitalism*, New York: Wiley, 2002.
- Малахов В. С., Государство в условиях глобализации, Москва: Книжный дом «Университет».
- Соколинский В. М., Феномен глобализации: надежды и сомнения. // *Финансовый бизнес*. – 2004 - №3.
- Степаненко Д. И., Муравьева Н. Н., Транснациональные компании в эпоху глобализации. // *Српска баштина* №2 (2019): 123-126.
- Чумаков А. Н., Философия глобальных проблем. Москва: Знание, 1994.

Артем Диденко / Наталија Муравјева / Звездана Елезовић

Стварање глобалне културе

Резиме

Рад је посвећен анализи стварања глобалне културе као дела глобалних процеса светске економске, политичке и културне интеграције. Глобализација културе убрзава интеграцију нација у светски систем у вези са развојем савремених кретања и економских односа, формирањем транснационалних корпорација и светског тржишта, захваљујући утицају медија на људе. Глобализација културе повезана је са две појаве. Прво је ширење западњачких индивидуалистичких вредности међу све већим делом светске популације. Други тренд се може назвати позајмљивање западних правила живота широм света. Процес глобализације културе ствара блиску везу економских и културних дисциплина. Ово последње је толико значајно да можемо говорити о економизацији културе и неговању економије. Такав утицај одређује чињеница да је друштвена производња све више оријентисана на стварање интелектуалних, културних и

духовних добара и услуга или производњу симбола, док се закони тржишта и конкуренције (масовна култура) све више осећају у културној сфери.

Кључне речи: глобализација, култура, интеграције, феномени.

Политические аспекты процесса глобализации современного мира

Јаков Севрук
Јекатерина Боженко

Јужни федерални
универзитет,
Ростов на Дону, Русија

УДК 316.42:32(100)
УДК 327:005.44(100)

vip.sevryuk@mail.ru
zhukes@yandex.ru

Анотација: В статье рассмотрена исследования политических аспектов глобальных проблем и глобализации и их взаимосвязей как с системой международных отношений, так и с мировыми политическими процессами. Современная наука понимает под глобализацией одну из наиболее важных тенденций развития современного мира. В фокусе политической глобалистики внимания оказался процесс глобализации современного мира и прежде всего политическая составляющая этого важнейшего феномена мирового развития.

Ключевые слова: глобализация, политическая глобалистика, современный мир, исследования

Политическая глобалистика при изучении процесса глобализации современного мира выделяет следующие основные направления осмысления указанного феномена развития международного сообщества: Исследования политических аспектов глобальных проблем и глобализации в целом; Политологический анализ отдельных планетарных проблем и их взаимосвязей как с системой международных отношений, так и с мировыми политическими процессами; Изучение проявлений глобализации в конкретных регионах мирового сообщества и их влияния на развитие там политической ситуации; Формирование теоретико-методологических основ политико-глобалистских исследований.¹

Термин глобализация был впервые употреблен в его современном значении Рональдом Робертсоном в 1983 году. Он выдвинул концепцию формирования глобального измерения человеческого сознания, позволяющем рассматривать политические и иные социальные процессы в глобальной системе координат. Данное глобализированное сознание коренным образом изменяла образ современного мирового сообще-

¹ В. А. Ачкасов, В. А. Гуторов, Политология. Москва: Высшее образование, 2010.

ства.² Глобализация в ее историческом бытии авторы различают архаическую глобализацию охватывает собой время после 1500, отмеченное распадом старых и созданием новых государственных систем, географическим открытиями, дальнейшим ростом финансов, услуг и материального производства.³

Современная наука понимает под глобализацией одну из наиболее важных тенденций развития современного мира. Политическая глобалистика акцентирует внимание на глобализацию мировых политических институтов и процессов, на размывание границ между внутренней и внешней политикой, на интернационализацию политической культуры и политического поведения людей. В более широком смысле под глобализацией понимают гомогенизацию и универсализацию мира. Важным проявлением глобализации считается процесс «размывания» национальных границ.⁴

Гомогенизацию и универсализацию мира связывают с созданием больших единых экономических пространств и с усилением политической взаимозависимости государств и регионов современного мира. В политической глобалистике данный аспект глобализации связывают со следующими проектами: глобальные реформы международных отношений; стратегии всемирного развития; планы создания наднациональных институтов.⁵

Глобальные реформы международных отношений ориентированы на поиски путей и способов интеграции стран с переходной экономикой и развивающихся стран в мировое хозяйство и мировую политическую систему.⁶ Стратегии всемирного развития содержат разработки общего плана, нацелены на выделение главного принципа изменений в процессах планетарного масштаба с целью их стабилизации. Планы создания наднациональных институтов ориентированы на «сознательную и постепенную передачу власти от суверенных государств наднациональным политическим структурам и организациям как регионального, так и глобального масштаба».⁷

Стоит рассмотреть более подробно все три, указанных выше группы концепций мирового развития в условиях глобализации. **I.** В проектах глобальных реформ международных: отношений весьма наглядно проявилась такая особенность, как выдвигание на первый план исследования проблем

² У. Бек, Что такое глобализация? : Ошибки глобализма – ответы на глобализацию /– Москва: У. Бек., 2001. В. Кузнецов Что такое глобализация? // Мировая экономика и международные отношения. - 1998. - № 2. - С. 12-21.

³ D.M. Elezovic, „Methodological challenges of the research of historical sources of the early modern period“, Методолошки изазови историјске науке, ред. З. Делетић и Д. Елезовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2018. С. 141-142.

⁴ Ильин Илья Вячеславович, Леонова Ольга Георгиевна Тенденции развития глобализационных политических процессов // Век глобализации. 2015. №1, 22-23. И.Н. Василенко Политическая глобалистика: Учеб. пос. для ВУЗов. Москва: Алгоритм, 2000. Б.В. Прыкин, Глобалистика. - М.: ИНФРА-М, 2012.

⁵ В.А. Ачкасов, В.А. Гуторов, Политология. Москва: Высшее образование, 2010.

⁶ В. В. Валиева, Т. Ю. Анопченко, Экономический аспект глобализации / Српска баштина 1-2 (2018): 180-182.

⁷ Ю. В. Косов, Мировая политика и международные отношения: для бакалавров : учебное пособие для студентов вузов гуманитарного и социально-экономического профиля. - Москва: Питер, 2012.

развивающихся стран. Эта характерная черта анализируемых концепций обусловлена в известной мере их политическим предназначением, которое заключается в теоретическом поиске путей и способов интеграции многих развивающихся стран в мировое хозяйство и мировую политическую систему. Проекты данных реформ предусматривают проведение масштабного перевода ресурсов, представляющего собой значительное усиление внешнего финансирования развивающихся стран. В итоге данный план должен способствовать эффективному сочетанию западных (преимущественно частных) финансовых ресурсов и валютных ресурсов стран ОПЕК, западных технологий и природных ресурсов развивающихся стран. Для достижения данных целей рекомендуется провести в мировом сообществе такие преобразования, как реформа международной валютной системы, введение всемирных *автоматических контрибуций*, обложение «глобальным налогом» международной торговли, создание «мирового фонда развития» и т. д.⁸

Успешному протеканию этих реформ могли бы содействовать новые интернациональные институты. В частности, предлагалось создать Секретариат третьего мира, который смог бы осуществлять координацию действий между развивающимися странами и обеспечить технические, аналитические, статистические и другие аспекты их участия в процессе глобальных переговоров. Для финансирования кооперации между странами «Юга» рекомендовано создать «Банк третьего мира», в целях повышения выработки в указанном регионе энергии организовать новое энергетическое агентство и т. д. Наряду с глобальными реформами для преодоления общечеловеческих затруднений, как справедливо отмечают многие исследователи, существует необходимость и соответствующих реформ на уровне отдельных государств и обществ. К примеру, сотрудники института всемирного наблюдения в данной связи пишут: „Для социумов, столкнувшихся с многообразными самовоспроизводящимися стрессами, могут быть только два пути либо реформа демографической, энергетической и аграрной политики, либо риск полного распада“.⁹

II. Авторы «стратегий всемирного развития» стремятся разработать общий план, выделить главный принцип изменений в процессах планетарного масштаба с целью их стабилизации. Одной из первых была создана стратегия выживания человечества, базирующаяся на идее «органического роста». При этом её авторы - Месарович М. и Пестель Э. - исходили из того, что основной причиной современных затруднений является «недифференцированный, несбалансированный рост», проявляющейся в том, что каждая часть мира развивается без координации с другими частями, без учета последствий, которые это может вызвать. Создатели данной концепции считают, что основной характеристикой современного состояния человечества является кризисный синдром. Он должен послужить решающим стимулом для перехода к мировой системе, находившейся бы в состоянии органического роста. В этом состоянии система развивалась бы как единый

⁸ В.А. Ачкасов, В.А. Гуторов, Политология. Москва: Высшее образование, 2010.

⁹ Ibid.

организм, где каждая его часть играет свою исключительную роль и пользуется той определенной долей общих благ, которые соответствуют данной роли и обеспечивают дальнейшее развитие данной части в интересах целого. Идея о необходимости создания стратегии всемирного выживания нашла достаточно много сторонников. Причем в различных проектах на первый план выдвигались и разные стратегические цели. В качестве таковых выступали; преобразование современной системы международных отношений, удовлетворение основных потребностей, сохранение окружающей среды и т. п.¹⁰

Например, в одном из политико-глобалистских проектов предполагалось, что цель мирового развития состоит в достижении *единственной наилучшей организации мира*, которая может быть охарактеризована понятием *синергия*. Греческое слово синергия означает сотрудничество. Теоретики политической глобалистики под синергией подразумевали согласованную деятельность многих органов и взаимные усилия для достижения общей цели. Предложенный план мирового развития есть попытка найти замену широко распространенной в политической глобалистике конца прошлого века концепции «взаимозависимости». Концепция взаимозависимости основывается на признании наличия общих интересов у многих государств. Эта общность интересов, по мнению сторонников данной теории, обуславливается следующими обстоятельствами: возникновением и обострением глобальных проблем; переходом научно-технической революции на такой этап, когда целый ряд видов новейшей техники, которая создается и контролируется наиболее индустриально развитыми государствами, начинает приобретать жизненное значение для многих стран; возрастанием экономических взаимосвязей в современном мире и т. д. Между тем многие представители политической глобалистики полагают, что взаимозависимость как открывает государствам определенные возможности при решении обостряющихся планетарных проблем, так и накладывает на них известные обязательства. Взаимозависимость, считают они, нередко создает асимметричные отношения между государствами, т. е. отношения, при которых национальным интересам каких-то стран причиняется определенный ущерб.¹¹

В политической глобалистике получила распространение точка зрения, согласно которой доктрина взаимозависимости, основанная на принципе каждый сам за себя, должна уступить место концепции взаиморазвития, в основе которой лежит план синергии миров. Состояние взаиморазвития в мировой системе должно быть достигнуто на добровольной основе и означать гармоничное развитие «зоны богатых стран Севера» и «зоны бедных стран Юга». Важное место в поисках путей разрешения мировых проблем занимают программы, направленные на защиты окружающей среды. Одной из наиболее известных среди них является «стратегия всемирного сохранения». Она разработана тремя международными организациями: Международным союзом сохранения природы и природных ресурсов, Програм-

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

мой ООН по окружающей среде (ШЕП) и Всемирным фондом живой природы. Данная стратегия имеет три основные цели: поддержание необходимых экологических процессов и защита жизнеобеспечивающих систем; сохранение генетического разнообразия; обеспечение того, чтобы использование ресурсов для поддержания жизни и экосистем, в которых они находятся, было устойчивым.¹²

III. Планы создания наднациональных институтов власти подразумевают, что для решения глобальных проблем необходима передача власти от правительств суверенных государств к наднациональным институтам и организациям как регионального, так и глобального масштаба. В отношении формирования самой глобальной системы институтов власти в мировом сообществе существует несколько точек зрения. Приверженцы одной из них связывают перспективы мирового развития с международными организациями, способными оказывать решительное воздействие на кардинальные общечеловеческие вопросы и, в конечном счете, содействовать радикальному преобразованию современной цивилизации. Однако при таком подходе считается нецелесообразным в обозримом будущем ближайших десятилетий придавать наднациональным институтам: характер всемирных органов власти. В основе данной позиции лежит признание необходимости модернизации ныне действующих международных организаций, и создания по их типу новых учреждений. Однако следует отметить, что не все специалисты в области политической глобалистики считают подобные меры достаточными. Некоторые из них выдвигают более радикальные проекты преобразования наднациональных институтов и рекомендуют наделять эти организации реальной властью и предоставить им возможности оказывать существенное влияние на мировую политику, «На том наивысшем уровне, которым является уровень мировых проблем», - пишет Тинберген Я., - основной движущей силой задуманных изменений должны стать международные институты. ...Если же институты наделены значительной властью, то, приводя в систему находящиеся в их распоряжении средства, они формируют политику.¹³

Сторонники большей централизации власти в человеческом сообществе выступают за создание всемирного парламента и всемирного правительства. Они полагают, что обострение глобальных проблем и неспособность национальных государств и национальных правительств справиться с ними ставят на повестку дня вопрос о создании мирного правительства. Прежде всего они четко противопоставляют и разделяют понятия «мировое правительство» и «мировое государство». Первое, по их мнению, - это «грядущая реальность», второе - «утопия». Правда, в отношении формирования самой глобальной системы институциональных механизмов управления мировым сообществом не существует единой точки зрения.¹⁴

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

Политическая глобалистика показывает, что не существует единой формы глобализации. Например, выделяется несколько типов современной глобализации:

Широкая глобализация представляет мир, в котором обширный круг глобальных сетей интенсивно и с высокой скоростью воздействовал на все стороны социальной жизни от экономики до культуры. По мнению некоторых специалистов, глобальные империи конца XIX века подходили наиболее близко к этому типу.¹⁵

Диффузная глобализация, описывает глобальные сети, которые объединяют высокую экстенсивность с высокой интенсивностью и высокой скоростью, но в которой главной влияющей силой является закон. При такой глобализации ведущие ее силы являются регулируемыми и управляемыми. Современная экономическая глобализация может быть описана такой моделью.¹⁶

Экспансионистская глобализация характеризуется высокой экстенсивностью глобальных взаимосвязей, объединенных с низкой интенсивностью, низкой скоростью, но значительной силой воздействия. Этому типу глобализации соответствовало начало современного периода западной империалистической экспансии, в которой Европейские империи приобрели владения глобального масштаба, для которых были характерны интенсивные межцивилизационные связи.¹⁷

Тонкая глобализация характерна высокой экстенсивностью глобальных сетей, которой не соответствует подобного уровня интенсивность, скорость и сила остаются на низком уровне. Торговля шелком и предметами роскоши в Средние века между Европой и Китаем имеет параллели с этим типом глобализации.¹⁸

Глобализация достаточно противоречиво и неоднозначно воспринимается в мировом общественном мнении. Противников рассматриваемого мирового процесса называют антиглобалистами. Основные требования антиглобалистов связаны с ликвидацией бедности в мире, обеспечением сохранения окружающей среды, соблюдением прав человека во всем мире.¹⁹

Однако следует отметить, что приверженцы глобализации заявляют, что преследуют те же цели. Таким образом, речь идет прежде всего, во-первых, о различном понимании указанных целей, во-вторых, о расхождении в методах и способах решения актуальных глобальных проблем современности. Очевидно, что политическая глобалистика, основанная на объективных научных подходах, может сыграть значительную роль в сближении позиций сторонников и противников глобализации.²⁰

В заключение можно сделать вывод о том, что сформировавшаяся в конце XX века политическая глобалистика представляет собой важное и

¹⁵ О.Т. Лойко Глобальные проблемы современности. – Томск: ИСГТ, 2015.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ В. А. Ачкасов, В. А. Гуторов, Политология. Москва: Высшее образование, 2010.

²⁰ Т. В. Ромашкин, Становление и развитие ТНК в условиях глобализации. – Саратов: ООО Издательский центр «Наука», 2016.

динамично развивающееся направление современной политической науки. Если в начале рассматриваемое направление возникло как реакция на потребности политологического изучения причин возникновения и обострения глобальных проблем, то в наше время круг исследовательских задач политической глобалистики значительно расширился. В фокусе ее внимания оказался процесс глобализации современного мира и прежде всего политическая составляющая этого важнейшего феномена мирового развития начала XXI века.

Список использованных источников

- Ачкасов В.А., Гуторов В.А., Политология. Москва: Высшее образование, 2010. – 692. с.
- Бек У. Что такое глобализация? : Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. – М., 2001.
- Валиева, В. В. Анопченко, Т. Ю. Экономический аспект глобализации / Српска баштина 1-2 (2018): 180-185.
- Василенко И.Н. Политическая глобалистика: Учеб. пос. для ВУЗов. Москва: Алгоритм, 2000.
- Долгов С. Глобализация экономики: новое слово или новое явление? Москва: Экономика. 1998.
- Elezovic, D.M. „Methodological challenges of the research of historical sources of the early modern period“, Методолошки изазови историјске науке, ред. З. Делетић и Д. Елезовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2018. С. 139-160.
- Ильин Илья Вячеславович, Леонова Ольга Георгиевна Тенденции развития глобализационных политических процессов // Век глобализации. 2015. №1, 21-35.
- Косов, Ю. В. Мировая политика и международные отношения: для бакалавров: учебное пособие для студентов вузов гуманитарного и социально-экономического профиля / - Москва: Питер, 2012. - 379 с.
- Кузнецов В. Что такое глобализация? // Мировая экономика и международные отношения. - 1998. - № 2. - С. 12-21.
- Лойко О.Т. Глобальные проблемы современности. Томск: Институт социально-гуманитарных технологий, 2015. – 180 с.
- Прыкин Б.В. Глобалистика. - Москва: ИНФРА-М, 2012.
- Ромашкин Т.В. Становление и развитие ТНК в условиях глобализации. – Саратов: ООО Издательский центр «Наука», 2016. – 160 с.

Јаков Севрјук / Јекатерина Боженко

Политички аспекти процеса глобализације савременог света

Резиме

Савремена наука глобализацију схвата као један од најважнијих трендова у развоју модерног свијета. Политички глобализам се фокусира на глобализацију свјетских политичких институција и процеса, на замагљивање граница између

унутрашње и спољне политике, на интернационализацију политичке културе и политичког понашања људи. У ширем смислу, глобализација се односи на хомогенизацију и универзализацију света. Манифестација глобализације се сматра „ерозијом“ националних граница, а можемо закључити да је политички глобализам настао крајем 20. вијека, развијајући се као важно и динамично подручје модерне политичке науке. Ако је на почетку смјер који се разматра настао као реакција на потребе политиколошких студија узрока настанка и ескалације глобалних проблема, у наше вријеме се распон истраживачких задатака политичког глобализма значајно проширио. Фокус пажње постао је процес глобализације савременог свијета, прије свега као политичка компонента овог феномена свјетског развоја почетком 21. вијека.

Кључне ријечи: глобализација, политичка глобалистика, савремени свијет, истраживања

Есхатолошко осјећање живота Владимира Соловјова (1853–1900)

Сажетак: Преокупација којом се бави Соловјов у једном од својих завршних радова је идеја која персонификује став да ће упркос надлазећих сила зла антихриста, које ће највећу снагу црпјети из софистициране реалности да је зло најмоћније када се крије под велом добра, екуменска идеја заједништва и јединства свих хришћана ипак на крају тријумфовати.

Кључне ријечи: есхатологија, антихрист, зло, екуменизам, заједништво, побједа.

**Др Миодраг
Чизмовић**

Самостални истраживач,
Никшић

Три разговора – Кратка повијест о антихристу

УДК 14 Соловјов В.
УДК 27-175

Крај деветнаестог и почетак двадесетог вијека био је умногоме обиљежен дјелом Владимира Соловјова и његовим утицајем на развој руске философске и религиозне мисли. Павле Евдокимов ће изрећи став да са Соловјовом започиње зрелије тумачење истине свијета, а та зрелост се огледа у преовлађивању есхатолошких питања, „усмерених ка трагању за новом земљом Парусије Царства“.¹ Утолико је Соловјов пресудно утицао на духовну и интелектуалну елиту свог времена. Да поменемо само браћу Јевгенија и Сергеја Трубецкоја, Шестова, Берђајева, Михаила Бахтина. Чак су и пјесници симболизма у њему препознали свог учитеља, посебно Александар Блок, Вјечеслав Иванов, Андреј Бели. Приређивач студије о руској култури и философији Никола Ржевски ће изрећи став да је Соловјов за Русе био значајан колико и један Ниче. По дубини своје мисли, по својој аутентичности, он његово дјело пореди са Хегеловим.²

¹ Павле Евдокимов, *Христос у руској мисли*, стр. 106.

² Никола Ржевски каже: „Проучавање религиозних питања, опет са Соловјовим као централним утицајем, било је реакција на дубоко укоријењене вриједности и културне склоности и надањивало је све остале форме културних дјелатности, било да су историјске, философске или естетске. Види опширније, Никола Ржевски, *Историја руске културе*, у књизи *Модерна руска култура*, стр. 9, ЦИД, Подгорица, 2007. И Пиама Гајденко истиче да су се разнородне оријентације философа и пјесника

Такође, Берђајев износи веома увјерљиво запажање о таквој изузетној личности и његовом огромном утицају који је имао на тако различите мислиоце и њихове различите философске концепције (узмимо за примјер личности Јевгенија Трубецкоја и Александра Блока).

„За разлику од словенофила, он је написао низ философских књига и створио читав систем. Његова личност, ако је узмемо у целини, оригиналнија је и занимљивија од његове философије у правом смислу. То је био загонетан, противуречан човек. О њему су могући најпротивуречнији судови, из њега су проистекли најпротивуречнији правци. Два оберпрокуратора Св. Синода су се сматрала његовим пријатељима и ученицима. Од њега су потекла браћа Трубецки, и, толико различит од њих, С. Булгаков. За њега су се везивали, и њему се као родоначелнику клањали, руски симболисти А. Блок и А. Бели, а Вјачеслав Иванов је био спреман да га призна за свог учитеља (антропозофи су га сматрали својим). Десни и леви, православни и католици подједнако су се позивали на њега и у њему тражили ослонац. И истовремено, Владимир Соловјов је био јако усамљен, мало схваћен и врло касно признат. Тек почетком XX века о њему је створен мит“.³

Сјећајући се одбране докторског рада *Кријтика ајсѿпракѿних начела* којој је Достојевски присуствовао, у једном свом писму упућеној Катарици Фјодоровној Јунге, он цитира мисао Соловјова која је на њега оставила задивљујући утицај. Ријеч је о мишљењу у којем Соловјов говори о ширини и метафизичким хоризонтима који су скривени дубоко у човјечанству. У том писму Достојевски издваја сљедеће ријечи: „Човјечанство, према мом дубоком убјеђењу (рекао је), зна много више од онога што је до данас успјело да изрази кроз своју науку и своју умјетност. Исти је случај и са мном: осјећам да у себи носим много више него што сам до сада као писац могао да изразим.“⁴

Соловјов као да сугерише тајновитост свијета, да његова душа осјећа ту метафизичку тајну, негдје дубоко скривену, коју још не може да изрази на најбољи начин. Соловјов ће пред крај живота осјетити надолazeћу силу зла, не вјерујући у прогрес човјечанства и побједу добра. Управо је то условило продор есхатолошког осјећања живота кроз неминовни долазак краја свијета.⁵ Сергије Соловјов, братанић Владимира Соловјова, наводи да је Соло-

наслањале на стваралаштво Соловјова. Такви „духовни странци“ као што су, на примјер, Павле Флоренски, Берђајев са једне стране и пјесници симболизма, Блок, Бели, Иванов, са друге стране, у њему су препознавале свог учитеља. Гајденко закључује: „Руски ‘сребрни век’ управо Соловјову дугује онај мистичко-гностички ‘пелцер’ који је умногоме одредио атмосферу духовног живота првих десетлећа 20. века у Русији“. Види, Пиама Гајденко у књизи Владимира Соловјова, *Крајка ѿвесѿи о аѿиѿхрѿѿѿу*, стр. 58.

³ Види, Николај Берђајев, *Философија и значај Владимира Соловјова*, стр. 7, у предговору књиге Владимира Соловјова, *Духовне основе живоѿа*, Логос-Ортодос, Београд, 1994.

⁴ Фјодор Достојевски, Писма Том III, стр. 369, Логос-Графичар, Београд-Ужице, 2015.

⁵ Павле Евдокимов наводи да је Соловјов предвидио рат са Јапаном, пет година прије, најављујући суморну будућност хришћана, прогоне, катакомбе, који су се доласком большевика, заиста и десили. Види, Павле Евдокимов, *Хрѿѿѿос у руској мисли*, стр. 108. Берђајев примјећује да је то апокалиптично расположење код Соловјова, био у ствари предосјећај удеса који се приближавао Русији, тачније „наслућивање историјске катастрофе. То је апокалипса унутар историје“, закључује Берђајев. Види, Николај Берђајев, *Узроци и смисао руског комунизма*, стр. 74.

вјова од најраних дана мучила есхатолошка тема, тема краја свијета и долазак антихристов. Он наводи податак да се Соловјов подвизавао и аскетски живио, не би ли се што боље припремио за надолazeћу силу зла, силу антихриста.⁶

У предговору за **Три разговора**, он ће тај предукус краја изразити овим ријечима: „Бледа сенка смрти ми саветује да не одуговлачим са издавањем ове књиге“. И заиста, предосјећај је био непогрјешив, Соловјов ће се заиста послје три мјесеца преселити у вјечност.

Његова посљедња књига, *Три разговора*, чији је фундаментални дио *Крајња ѿвјестѝ о антихристѝу*, сва је обојена есхатолошким и апокалиптичким тоновима. За Соловјова је двадесети вијек персонификација једног крајње непостојаног и нестабилног доба. Доба преврата, ратова, који ће, као што је писано, симболизовати долазак сила зла. Снаге панмонголизма јачају, уједињујући Јапан и Кину. Монголи заузимају Европу и то ropство траје пола вијека. Збацивши јарам Монгола наступа период мира тада већ сједињених европских држава. Појављује се човјек, широко образован који својом реториком оставља дубок утисак. Он отворено себе доживљава као Месију и избавитеља човјечанства. У Берлину постаје предсједник уједињених европских држава. И то је мало јер постаје римски император.

Соловјов га описује као мудраца и филантропа, који је дубоко проникнуо у интересовања и потребе гомиле, обећавајући дворац свјетске ситости. Прочуо се и његов литерарни таленат. Пише манифест *Ошворени ѝуѝ за своѝшѝи мир и благосѝање*, који постиже невиђени успијех. Скоро сви су усаглашени да се ради о натприродно интелигентној особи која мири и обједињује. Његово милосрђе је несамјерљиво. Књига ће бити преведена на скоро све језике свијета и „сви ће у њој видјети откровење потпуне истине“. Ријешивши и социјалну правду напокон може да гомили понуди осим хљеба и игара. И заиста, на трен, наступа доба свеопштег мира и благостања. Након ријешеног социјалног питања свом силином настоји да ријеш и религијски проблем који би довео до поновног обједињавања свих хришћана на челу са њим који ће бити духовни вођа и владика свих хришћана. Послје четири године његовог владања, он иницира одржавање васељенског сабора у Јерусалиму. На том сабору он покушава да придобије главне представнике хришћанских цркава. Римокатоличкој цркви обећава власт ауторитета и дисциплину, православној цркви аутентичност у богослужењу без примјеса новотарија, а протестантизму могућност највећих и најпрестижнијих института за проучавање Светог Писма. Соловјов ће изрећи став да ће само „мало стадо“ окупљено око светитеља Јована који персонификује православље, папе Петра који представља католичанство, и професора Ернеста Паулиа који ће бити представник протестаната, недвосмислено демистификовати лаж „великог добротвора“ антихриста. Соловјов сугерише да ће до уједињења хришћанских цркава доћи не под призмом свјетске теократије, већ у тишини оданих синова Христове цркве који демистификоваше обману „великог добротвора“. Ова идеја персонификује да ће екумен-

⁶ Види, Сергеј Соловјов, *Соловјов – животи и стваралачка еволуција*, стр. 387, ЦИД, Подгорица, 2005.

ска идеја јединства свих хришћана на крају ипак тријумфовати, под притиском надлазећег зла, антихриста. Вриједно је напоменути да је у једном периоду свог живота Соловјов био преокупиран „теократском утопијом“⁷ уједињења црква, под вођством Рима. У том периоду он ће и сву мисију Русије усмјерити ка идеји помирења католичанства и православља.⁸ Његова импресија римокатоличком црквом посебно се осјећа у његовој књизи *Русија и васељенска црква*. Он је заиста у римокатоличкој цркви видео снагу која може организовати већ дубоко посрнули свијет, несумњиво дивећи се њеној спољашњој организацији. Остало је нејасно да ли је Соловјов напустио православље приступивши римокатоличкој цркви.⁹ Изгледа као да је желио да истовремено буде и православлац и католик сањајући уједињену Васељенску Цркву, препознавши себе као интеркомуниона и надконфесионалца.

Антихрист се појављује у виду великог човјекољупца, социјалног избавитеља доносећи унесређеном човјечанству хљеб и мир. Да би ријешило суштински проблем егзистенције, он је послушао савјете мудрог духа из пустиње који је кушао Христа. Постоји извјесна сродност и унутрашња повезаност *Легенде о Великом Инквизиџору* Фјодора Михаиловича Достојевског и *Крајње повијести о антихристу* Владимира Соловјова. И код Соловјова се антихрист представља као човјекољубац и социјални избавитељ. Антихрист прихвата три ђавоља искушења из истог разлога као и Велики Инквизитор не би ли унесређено човјечанство повео у земаљски рај. Ипак дјелује да је Берђајев у праву када каже да је *Легенда о Великом инквизиџору* по својим думетима и својој ширини много испред *Повијести о ан-*

⁷ Идејом теократске утопије, Соловјов је био импресиониран дужи низ година. „Утопијски пројекат васељенске теократије као реализације Царства Божијег на земљи, дуго је била Соловљева омиљена идеја, у чијој је реализацији видео смисао свог живота. Разрађивање те идеје нашло је мјеста у многим његовим радовима 80-их година: *Историја и будућност теократије, Русија и васељенска црква, Велики спор и хришћанска политика*.“ Новикова Л. И., Сиземская И. Н., *Русская философия истории*, стр. 192: Курс лекций. – М.: ИЧП „Издательство Магистр“, 1997.

⁸ Остало је записано да Владимир Соловјов два пута одлазио у Загреб на сусрет са надбискупом Штросмајером.

⁹ Владимир Соловјов је, по ријечима Сергеја Соловјова, четири године прије смрти, тајно приступио римокатоличкој цркви исповиједајући Тринденски симбол вјере, и на тај начин исказујући дубоку оданост римском папи. Ради појашњења, Тринденски сабор је потенцирао став да је Источна (православна) црква истински православна и католичка црква. Међутим, у вријеме болести, обратио се руском православном свештенику са молбом за причешће. Дјелује да је Сергеј Булгаков у праву када каже да је код Соловјова био присутан принцип, тачније могућност да се причешћује и код католичких и код православних свештеника. Види опширније, Сергеј Михаилович Соловјов, *Соловјов*, стр. 329, ЦИД, Подгорица, 2005. Међутим, Зењковски ће цитирајући писма Соловјова Архимандриту Антонију у којима он децидно каже да никада неће приступити латинској вјери, а по повратку из Загреба да се враћа православији него икада, тврдити да он, упркос унутрашњим преиспитивањима, никада званично није приступио римокатоличкој вјери. Види опширније, Василиј Зењковски, *Историја руске философије*, стр. 378, ЈП СЛУЖБЕНИ ЛИСТ, Београд – ЦИД, Подгорица, 2002. И Лоски сматра да он никада није напустио православље сматрајући да су православна и римокатоличка црква, упркос официјелном расколу, у дубокој и нераскидивој мистичној вези. Види опширније, Николај Лоски, *Историја руске философије*, стр. 123.

иисхрисѣу. По њему је *Крајѣка ѿовијесѣи о аниѣисхрисѣу* превазиђена есхатологија пасивног типа. Он истиче да је Соловјов приказавши антихриста под призмом социјалне правде и хуманизма погријешио. Антихрист ће по њему мрзјети слободу, а самим тим и човјека и то је, по Берђајеву Достојевски много дубље и суптилије осјетио.¹⁰ Есхатологија Достојевског је стваралачка и активна. Али, постоје и проблеми који су врло сродни. Ријечи на које ћемо наићи у *Крајѣкој ѿовијесѣи о аниѣисхрисѣу* неодољиво подсјећају на реторику Великог Инквизитора:

„Христос је, проповедајући и својим личним животом потврђујући своје морално добро, био поправљач човечанства, а ја сам позван да будем добротинитељ тога делимично поправљеног, делимично непоправљеног човечанства. Ја ћу свим људима дати што им треба. Христос, као моралист, делио је људе по добру и злу, ја ћу их ујединити благодатима која су једнако потребна и добрима и лошима. Ја ћу бити прави представник онога Бога који узноси своје сунце изнад добрих и злих, који даје кишу и праведнима и неправеднима. Христос је донео мач, ја ћу донети мир. Он је земљи претио страшним последњим судом. Али последњи судија ћу бити ја, и мој суд неће бити само суд правде, него и суд милости. Правда ће бити у моме суду, али не правда која награђује, него правда која дели. Ја ћу све разлучити и свакоме ћу дати оно што му је потребно“.¹¹

Поема сугерише да је суштина искушења да ће се појавити снаге које ће се крити под плаштом свеопштег добра и праведности. Соловјов луцидно примјећује да је зло најмоћније када се крије под призмом добра.

„У Соловљевим тегобним сумњама, најстрашније је било то што васељенско зло у борби с добром поприма облик добра и тиме заноси неискусне. У причи у којој се завршавају *Три разговора* антихрист се појавио у лику изузетне генијалности, љепоте и великодушности, с највишим испољавањима некористољубља и дјелатног добротинства“.¹²

У поеми се не назире позитиван исход. Изгледа као да је и сам свијет позорница на којој ирационалност и смисао често размјењују своје реплике. Сама поема, на извјестан начин, разобличава лаж идеје прогреса о неминовној побједи добра у овом свијету.¹³

Соловјовљева *Повијесѣи о аниѣисхрисѣу* породила је читав талас сличних текстова. Али оно што је карактеристично и на чему инсистира и Билингтон је да су махом преовладале трагичне и песимистичне конотације и да је често занемаривано његово инсистирање на заједништву и побједи Христа над тамним визијама азијатске доминације над свијетом.¹⁴ И поред свих катастрофичних, суморних конотација, којима одише поема о антихристу, отац Пансофије инсистира на разрјешењу смисла историје са пропасти

¹⁰ Ср. Николај Берђајев, *Руска идеја*, стр. 187. Извјесну повезаност *Легенде о Великом Инквизиѣору* и *Крајѣке ѿовијесѣи о аниѣисхрисѣу* наглашава и Сергије Левицки. Види, *Огледи из историје руске философије*, стр. 174.

¹¹ Владимир Соловјов, *Крајѣка ѿовијесѣи о аниѣисхрисѣу*, стр. 13, Логос, Београд, 2011.

¹² Новикова Л. И., Сиземская И. Н., *Русская философия истории*, стр. 194.

¹³ Уп. Павле Евдокимов, *Хрисѣос у руској мисли*, стр. 116.

¹⁴ Уп. Џејмс Билингтон, *Икона и сјекира*, стр. 582. Издавачка радна организација „Рад“, Београд, 1988.

антихристовом, са доласком Христовим на царски престо који ће са праведницима царовати хиљаду година.

И Георгије Флоровски ће истаћи да је Соловјов заиста визионарски осјетио дух који полако, али сигурно почиње бивати доминантан. Савремени човјек биће склон радикалним рјешењима, лаковјеран, склон утопистичким пројектима, тако да је и разумљиво што је Соловјов описао Антихриста као „највећег и најсмјелијег утописту“.¹⁵

Мерешковски ће устврдити да је *Крајика ѿовијесѣи о антихристѣу* нешто најбоље што је Соловјов икад написао.¹⁶ Пјесникиња Зинаида Хипијус, супруга Мерешковског, даће замјерку Соловјову да његова *Крајика ѿовијесѣи о антихристѣу* одише утопизмом и фантазијом, не спорећи његов таленат и профетски дух.¹⁷ Иако су поједини критичари сматрали да је Соловјов, рјешавјаући проблем зла, направио отклон од идеје која га је толико дуго окупирала, о будућој васељенској теократији¹⁸, само је условно тачна, али у сваком случају сам садржај *Крајике ѿовијесѣи о антихристѣу* сугерише да идеју екуменизма Соловјов никада није напустио до краја. Међутим, Берђајев сматра да чињеница да велики православни старац Јован први препознаје антихриста само говори да је Соловјов дубоко поштовао православље свјестан његове мистичке снаге и позвања.

Соловјов се преселио у вјечност 1900. године. Његова *Крајика ѿовијесѣи о антихристѣу* као да је одишући својим суморним тоновима претсказала долазак духа раздора, крвавих ратова и деструкције. Она као да на извјестан начин обесмишљава идеју прогреса, идеју која је доминирала у XIX вијеку.

Литература

- Бердајев Николај, „Izvori i smisao ruskog komunizma“, Књижевне новине, Београд, 1989.
- Берђајев Николај, *Руска идеја*, Бримо, Београд, 2002.
- Берђајев Николај, *Философија и значај Владимира Соловјова*, у предговору књиге Владимира Соловјова, *Духовне основе живоѣа*, Логос-Ортодос, Београд, 1994.
- Билингтон Џејмс, *Икона и сјекира*, Издавачка радна организација „Рад“, Београд, 1988.
- Гајденко Пиама, у књизи Владимира Соловјова, *Крајика ѿовесѣи о антихристѣу*, Логос, Београд, 2011.
- Достојевски Фјодор, Писма Том III, Логос-Графичар, Београд-Ужице, 2015.
- Евдокимов Павле, *Христѣос у руској мисли*, Манастир Хиландар, 1996.
- Зењковски Василиј, *Истѣорија руске филозофије*, ЈП СЛУЖБЕНИ ЛИСТ, Београд – ЦИД, Подгорица, 2002.
- Левицки Сергије, *Огледи из истѣорије руске филозофије*, Логос, Београд, 2004.
- Лоски Николај, *Истѣорија руске филозофије*, ЦИД Подгорица, Издавачки центар Цетиње, 1995.

¹⁵ Георгије Флоровски, *Меѣафизички ѣредуслови уѣоѣизма*, стр. 14.

¹⁶ Види, Димитрије Мерешковски, *Религија и револуција*, стр. 41.

¹⁷ Види, Зинаида Хипиус, *Права снага царизма*, у књизи *Религија и револуција*, стр. 75.

¹⁸ Уп. Пиама Гајденко, у књизи Владимира Соловјова, *Крајика ѿовесѣи о антихристѣу*, стр. 48.

- Мерешковски Димитрије, *Религија и револуција*, Логос, Београд, 1997.
- Насеткин Николај, *Досјојевски – енциклопедија*, ЦИП, Подгорица, 2004.
- Новикова Л. И., Сиземская И. Н., *Русская философия истории*: Курс лекций. – М.: ИЧП „Издательство Магистр“, 1997.
- Ржевски Никола, *Историја руске културе*, у књизи *Модерна руска култура*, ЦИД, Подгорица, 2007.
- Соловјов Владимир, *Крајња њовести о антихристју*, Логос, Београд, 2011.
- Соловјов Владимир, *Русија и васељенска Црква*, Бримо-Логос, Београд, 2005.
- Соловјов Сергеј, *Соловјов – животи и стваралачка еволуција*, ЦИД, Подгорица, 2005.
- Флоровски Георгије, *Метафизички ѡредуслови уѡиоизма*, Утопија, Београд, 1991.
- Хипиус Зинаида, *Права снага царизма*, у књизи Димитрија Мерешковског *Религија и револуција*, Логос, Београд, 1997.

Miodrag Ćizmović

Eschatological Sense of Life of Vladimir Solovyov

Abstract

The preoccupation that Solovyov deals in one of his final works is the idea that personifies the view that despite the coming forces of evil of the antichrist, which will draw its greatest strength from the sophisticated reality that evil is most powerful when hidden under the veil of good, the ecumenical idea of unity of all Christians will still triumph.

Key words: eschatology, antichrist, evil, ecumenism, communion, victory

Јасперсов концепт слободе

**Др Радисав
Маројевић**

Самостални истраживач,
Никшић

УДК 14 Јасперс К.
УДК 123.1

Сажетак: У овом раду се тематизује Јасперсово схватање слободе доведено у везу са специфичношћу његових појмова вјере, коначности и граничне ситуације. До појма егзистенцијалне слободе, Јасперс долази појашњавањем значења појмова формалне слободе као знања и самовоље, потом трансценденталне слободе као самоизвјесности у поковавању постојећем закону, те слободе као идеје о животу, до егзистенцијалне слободе као самоизвјесности повијесног извора о некој одлуци.

Кључне ријечи: Егзистенцијална слобода, вјера, гранична ситуација.

Ако се пође од тезе да човјек у себи налази оно што не налази нигдје у свијету, оно што се не може сазнати, нити пак доказати, оно што се ни у каквој истраживачкој активности не може смјестити у неки од већ одређених шаблона, дакле слободу и оно што она собом повлачи, а имајући при том у виду да у њој управо и почива извор наших поступака и наше свијести о бивствовању, Јасперс истиче да оно што човјек јесте није садржај знања, већ вјере. А начин на који човјек долази до познања свога бивствовања, може се сматрати основном цртом философске вјере. Надаље, Јасперс је мишљења да је слобода неодвојива од „*свесћии о коначносћии човека*“¹. Коначност човјека подразумијева три ставке. Прво, коначност свега виталног, то јест онога што му неминовно условљава живљење у природном свијету који га окружује. То би значило зависност од хране, воде, природних процеса који се завршавају његовом смрћу. Друго, коначност представља човјекову упућеност на друге људе, повезане у неки од облика заједнице коју су међусобно изградили, а у којој не може да нађе чврст ослонац, јер, заједница каткад зна да од људи извуче и оно што је лоше, оно што исплива ако се човјеку узме оно што му се једном да, богатство којег се није лако одрећи. Ослонац се једино може наћи у

radisavmarojevic@gmail.com

¹ Карл Јасперс, *Филозофска вера*, Београд: Плато 2000, 44.

„верности човека у егзистенцијалној комуникацији, али без прорачунљивости. Јер оно на чему тај ослонац овде почива није никакво објективно, доказиво постојање у свету. И најближи човек зачас може да се разболи, полуди, умре“².

И треће, коначност човјека се налази у сазнању, будући да је упућен на искуство које не може да се лиши чулних садржаја.

Коначности, која битно одређује човјека, и којој не може измаћи, човјек постаје свјестан доводећи је у везу са нечим њој супротним, што значи нечим не-коначним, што није ничим условљено, што је бесконачно. Неусловљеног човјек постаје свјестан одлучујући да трага за поријеклом ствари које надилазе његово чулно искуство, док се бесконачног дотиче сазнајући на дијаметрално различит начин од коначног сазнања и размишљајући о бесмртности. Управо свијешћу о ономе што је непојмљиво, као и ономе што је бесконачно, човјеку је могуће да прекорачи границе своје коначности, која не остаје пука датост његовог бивствовања, већ на извјестан начин бива надиђена, односно бива пробијена.

Говорећи о разлици између човјека као предмета истраживања и човјека као слободе, истичући при том да први почива у сфери знања, а други у сфери вјере, Јасперс као важно устврђује да уколико слобода постане садржај знања и предмет истраживања онда долази до својеврсног празновјерја, које се битно разликује од вјере која се налази на путу слободе. Само је вјера у могућности да појми вјеру. И то не у смислу усвајања или разумијевања њеног садржаја, већ успијевања да се докучи оно неразумљиво у другој као нешто себи слично, а што може да буде туђе у другој изворности те вјере. Једино кроз

„слободу ми трансценденција постаје извесна. Путем слободе, додуше, ја досежем једну тачку независности од читавог света, али управо кроз свест о радикалној везаности за трансценденцију... *Празновјерје*, насупротив томе, настаје на путу преко објекта, преко некога Нешто као садржаја вере, а исто тако и преко тобожњег знања о слободи“³.

Као примјер празновјерја он наводи психоанализу као поглед на свијет, и надримедицину, која се наводно бави слободом човјека, односно код које се слобода човјека као предмет истраживања претвара у нешто друго што не личи на њу саму, што има више додира са различним формама празновјерја и што нас суштински удаљава и од слободе и од вјере.

Једнакост међу људима почива у сфери слободе гдје свако има могућност да се без сметње морално усавршава, гдје је сваком човјеку загарантовано право да ће се према њему односити са поштовањем као према човјеку који има своју вриједност, а не као према ствари, нити као према средству за постизање било којег и било чијег циља. Његов пут је пут промишљања, пут мисаоног односа према стварности, на коме постаје свјестан сврховитости свог постојања. Томе насупротив, *невјеровање* пушта човјека да

„колабрира у једно чињенично стање живота међу осталим, у препуштање сазнатљивим нужностима и неминовностима, у песимизам докрајчености, у свест

² Исто.

³ Исто, 46.

која тоне... *Филозофска вера*, међутим, јесте вера човека у своју могућност. У њој дише његова слобода“⁴.

Филозофска вјера допушта постојање такве реалности чија је форма знања скептицизам, или, другачије казано, допушта постојање реалности чије знање може да иступа само у форми спознаног незнања, - управо та реалност и јесте предмет филозофске вјере.⁵ Успостављајући разлику између религиозне и филозофске вјере, Јасперс истиче да религиозна вјера сједињује „истовјернике“, али их у исто вријеме супротставља присталицама друге вјероисповијести, док је „филозофска вјера“ уистину једина за сва разумна бића. То је у ствари знање о постојању трансценденције, знање о непознатљивом. Религиозна вјера, надаље, претвара шифре у символ и самим тим их опредмеђује, што значи да своди трансценденцију на ниво бивствовања-у-свијету. Она је свагда вјера у нешто. Рецимо, вјера у Бога – када Бог стоји испред човјека као неки објект.

Човјек не може да постоји просто као појединац. Слобода личности може да постоји само тада када је слободан други. Раскид комуникације доводи до уништења слободе. Човјек би требало да се осјећа апсолутно слободним и одоворним за оно што ће се с њим десити. И тек таква осјећања способна су да у њему произведу истинско „Ја“.⁶ Јасперс људе види као односна бића чија егзистенција, идентитет и хуманост израстају из интерперсоналног комуницирања. При том, треба истаћи да је, према његовом мишљењу, комуникација кључна за философију и за филозофску истину. А истина се гради на односности, узајамности. Филозофска истина, посебно, израста на дијалогу, израста из аутентичне комуникације између личности које настоје да разумију себе и друге, живот и смисао, и она се не преноси просто од једног до другог.⁷

Оно што битно одређује начин остваривања слободе јесте воља, као активност која нема само за циљ да до нечега дође већ је и слобода воље да хоће саму себе, без присиле, што упућује на то да је она у ствари дјелатна извјесност бића које нешто хоће, а то искрсава из основа његове слободе. Разумије се, воља изискује и свијест о себи као знање о сврси, јер није довољно имати прагматични циљ пред собом и за тим тежити, не – воља обједињује и једно и друго. Уколико бисмо жељели да из мноштва дефиниција докучимо шта је слобода, онда би прије свега требало да се руководимо својим истинским интересом за слободу, и лако ћемо одвојити оно што изгледа као слобода, будући да смо већ у самој могућности слободни. Ту постоје двије варијанте: или слободе нема, или је има већ у самом питању о њој. Могућност слободног бивствовања у себи садржи хтјење слободе, а филозофирање из могућности слободног бивствовања

⁴ Исто, 51.

⁵ П. П. Гайденко, „Человек и история в экзистенциальной философии Карла Ясперса“, Јасперс К., *Смысл и назначение истории*: Пер. с нем., М., Политиздат, 1991 (Мыслители XX в.), 5–26: 18.

⁶ Г. И. Завьялова, „Экзистенциальные трансформации свободы“, Вестник ОГУ 7’2005, 98–104: 99,100.

⁷ Ronald D. Gordon, „Karl Jaspers: Existential philosopher of dialogical communication“, *Southern Communication Journal*, 2000, 65:2–3, 105–118: 111, 112.

„доспева на пут на којем, аргументишући, хоће да се увери у слободу – наиме, да ње има. Те аргументације су – тако рећи, рођене са смислом слободе – неопходне филозофу да би се од њих одбацио до праве слободе. Зато, разјаснити њих, то има негативно значење: не хтети слободу доказати као тубивство. Слобода се не показује кроз мој увид него кроз моје дело. У брзи за бивство слободе већ је затворена активност из које се слобода остварује“⁸.

На тај начин, ако је слобода могућност, онда је истовремено и могућност неслободе, која може да проузрокује извјесни ниво незадовољства због тога, јер нико не жели да буде лишен слободе.

Будући противник било какве довршености и догматизма, Јасперс критикује претендовање на искључивост, својствене свакој вјери. Он је присталица библијске вјере, јер само њу сматра свеобухватним историјским предјелом, из којег свака вјероисповијест црпи неопходан јој садржај.⁹ У Јасперсовом учењу Бог се не подудару са канонским хришћанским Творцем. Он се разликује и од Бога филозофа класичне епохе. Ако је код Декарта Бог био гарант истинитости наших знања, код Јасперса је Бог гарант човјечије слободе. И у томе је Јасперс веома близак Кјеркегору.¹⁰

Јасперс сматра да постоје три битне ставке егзистенције, и то: комуникација, слобода и граничне ситуације. Уза то, важно је истаћи да извор

„властитости није у осами појединца него у скупа-битку (Mitsein) с другима, али не напросто у заједништву опстанка, него у егзистенцијалној комуникацији која се постиже у љубави, тачније *љубећом борбом* (Liebender Kampf)“¹¹.

Дакле, љубав је, уз непосредност, неопходан услов да би се остварила комуникација, коју искреност нужно прати, а лаж и њене „сапутнице“ (неискреност, лукавство, итд.) обесмишљавају и гасе. Комуникација се показује тек медијем у којем се успоставља и остварује однос разума с разумом, егзистенције с егзистенцијом, коначно човјека с човјеком, искрено и без икаквих примјеса лажи (као код Сартра, гдје се истина и искреност уздижу на пиједестал највиших вриједности, а лаж и неискреност сматрају „најљућим“ противником), у којој се постиже „она сврха филозофије гдје се напосљетку темељи смисао свих сврха: поунутрење битка, расвјетљење љубави, испуњење мира“¹². Аутентична егзистенцијална комуникација захтијева једнакост, међусобно препознавање, потврђивање, солидарност, пре-

⁸ Карл Јасперс, *Филозофија*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1989, 371.

⁹ В. Кохановский, В. Яковлев, *История философии*.

¹⁰ Подсјетимо се да се својеврсност Кјеркегорове позиције састоји у томе да је Бог субјективно биће слично самоме човјеку. Код њега је и вјера виша форма егзистенцијалног порива, који нема објективних критеријума. Једини критеријум истинске вјере, према његовом мишљењу, је сами Бог, када се одозове на човјечији зов. При томе, код Кјеркегора је одзив Бога – понављање. У том смислу одговор Бога човјеку посебно је ирационалан. Он је логиком недокучив, будући да је „повнављање“ – чудо, када се насупрот свим законима космоса и друштва прошлост изнова враћа, а бивше постаје небивше [С. Мареев, Е. Мареева, *История философии* (общий курс), 657].

¹¹ Danilo Pejović, *Isto*, 103–104.

¹² Karl Jaspers, *Izvori filozofije i ono obuhvatno*, u: Danilo Pejović, *Suvremena filozofija Zapada*, 225–238: 231.

испитивање, напуштање заштите ега, и не захтијева побједу. Захтјеви егзистенцијалистичке комуникације су огромни. Оба дијалогска партнера морају бити спремна на сусрет, морају бринути један о другом, морају установити узајамност, морају бити рањиви. Ако једно од њих није вољно или није способно да издржи ризик који је присутан, десиће се напукнуће у егзистенцијалној комуникацији.¹³

Јасперс је мишљења да је слобода неодвојива од егзистенције, и помаже човјеку да схвати његову *баченост* у различан од њега, њему туђ свијет, гдје остаје само да се нада милости трансцендентног; Бог не даје гаранције за спасење – он ми, на крају крајева, *дарује* оно што никада не бих достигао својим моћима; само снисхођење Бога према човјеку уз човјечију припремљеност Његова је шифра.¹⁴ Код њега се индивидуа односила према трансценденцији (то јест, према Богу), па стога он не виси у ваздуху.

Најјаснији случај граничне ситуације – јесте смрт. Када се човјек налази пред лицем сопствене смрти, смрти блиског човјека, тада смрт из апстрактне могућности постаје гранична ситуација. Не само смрт већ и смртоносна болест, страдање, кривица, борба такође доводе личност у граничну ситуацију, чинећи неизбежним познање сопствене коначности, избацујући човјека из свијета свакодневља, бриге. Страсти и жалости сада откривају своју небитност.¹⁵ „Најодлучнија“ шифра трансцендентног, према Јасперсу, је *смрт*, коначност човјечијег бивствовања, и егзистенција у смрти, као и у разноврсним формама *крахова* (Scheitern), краха онога што преузима човјек.¹⁶

За Јасперса човјечија слобода почива у капацитетима индивидуе, што подразумева нечије способности које могу да буду остварене и испуњене током нечијег живота и то кроз нечије безусловне изборе. Он инсистира на томе да нечија егзистенцијална слобода има смисла само у односу на нечије могућности. У јасперсовском концепту, саморазумијевање треба разумјети као нечији став према себи који укључује и вјерност себи самом. За њега, саморазумијевање такође значи и свијест о својим способностима, изборима и одлукама, које су у вези са концептом егзистенцијалне слободе.¹⁷

У тежњи да изложи што јасније одређење појма егзистенцијалне слободе, Јасперс до њега долази помоћу појашњавања значења појмова формалне слободе као знања и самовоље, потом трансценденталне слободе као самоизвјесности у покоравању постојећем закону, па слободе као идеје о животу, до егзистенцијалне слободе као самоизвјесности повијесног извора о некој одлуци. И тек у егзистенцијалној слободи, која је

„просто непојмљива тј. није за неки појам, *исцјуњава* се свест о слободи. Она се не збива без знања, не без свести о самовољи као могућој, која се, пре свега, у појави

¹³ Ronald D. Gordon, *Ibidem*, 113–114.

¹⁴ А. Ф. Зотов, Ю. К. Мельвил, *Западная философия XX века*, Московский Государственный университет им. М. В. Ломоносова, Философский факультет, „Проспект“, Москва, 1998, 158.

¹⁵ А. Г. Зарубин, *Философия экзистенциализма* (проблема времени).

¹⁶ А. Ф. Зотов, Ю. К. Мельвил, Исто, 158.

¹⁷ Filiz Peach, *Death, 'Deathlessness' and Existenz in Karl Jaspers' Philosophy*, Edinburgh University Press Ltd, 2008: 99.

законског поретка продубљује у слободан избор дужности и у слушање идеје, да би њу, затим, пресегао апсолутно непоновљив извор који се расветљава овим претпоставкама¹⁸.

Тај извор егзистенцијалне слободе јесте управо оно што јој омогућава да се супротстави површности случајности, егзистенцијалним *морањем* произвољности неког моменталног хтјења, а вјерност и досљедност јој омогућавају да се супротстави свакој врсти заборава и нестајања. Извјесност слободе се не потврђује у неком разматрању или постављању питања о њој, него у извршавању, у дјелању које упућује на конкретно. Изрази који продубљују суштину слободе јесу постојање, морање, хтјење, бирање, и они постижу свој циљ само ако се узимају заједно са слободом, без било каквог њиховог међусобног изолованог посматрања. Гранична ситуација је та која нам омогућава виђење патње као

„нечег неизбежног. Тад ја прихватам своју патњу као свој део, јадикујем, истински патим, не скривам је од себе, живим у напетости хтења потврде и никад коначног умења потврде, борим се против патње, борим се да је ограничим, да је одгодим, али њу као нешто туђе, ипак, имам као нешто што мени припада, па нити стичем мир и хармонију у пасивном трпљењу, нити ме обузима гњев у нејасном неразумевању“¹⁹.

Овдје је Јасперс крајње децидан по питању патње: иза сваке патње налази се смрт, а сваки човјек носи свој удио, нико неће бити поштеђен, уз, наравно, прављење видне разлике о врстама патње и мјера мучења које доводе до ње. И смрт и патња се могу докучити егзистенцијално ако се сагледа дата гранична ситуација, у којој они постоје и без нашег садејства.

Литература

- Гайденко, П. П., „Человек и история в экзистенциальной философии Карла Ясперса“, Ясперс К., *Смысл и назначение истории*: Пер. с нем., М., Политиздат, 1991 (Мыслители XX в.), 5–26.
- Gordon, Ronald D., „Karl Jaspers: Existential philosopher of dialogical communication“, *Southern Communication Journal*, 2000, 65:2–3, 105–118.
- Завьялова, Г. И., „Экзистенциальные трансформации свободы“, Вестник ОГУ 7'2005, 98–104.
- Зарубин, А. Г., *Философия экзистенциализма* (проблема времени).
- Зоїтов, А. Ф., Мельвиль, Ю. К., *Западная философия XX века*, Московский Государственный университет им. М. В. Ломоносова, Философский факультет, „Проспект“, Москва, 1998, 158.
- Јасперс, Карл, *Филозофија*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1989.
- Јасперс, Карл, *Филозофска вера*, Београд: Плато 2000.
- Jaspers, Karl, *Izvori filozofije i ono obuhvatno*, u: Danilo Pejović, *Suvremena filozofija Zapada*, 225–238.
- Кохановский, В., Яковлев, В., *История философии*, http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Kohan/index.php.

¹⁸ Карл Јасперс, *Филозофија*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1989, 377.

¹⁹ Исто, 404.

Мареев, С., Мареева, Е., *Историја философије* (общий курс).

Peach, Filiz, *Death, 'Deathlessness' and Existenz in Karl Jaspers' Philosophy*, Edinburgh University Press Ltd, 2008.

Pejović, Danilo, *Suvremena filozofija Zapada*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske 1982.

Radisav Marojević

Karl Jaspers' concept of freedom

Summary

In this paper, Jaspers' understanding of freedom is problematized in relation to the specificity of his notions of faith, finality and borderline situation. Jaspers arrives at the notion of existential freedom by clarifying the meaning of the notions of formal freedom as knowledge and arbitrariness, then transcendental freedom as self-certainty in obedience to existing law, and freedom as an idea of life, to existential freedom as the self-certainty of a historical source about a decision.

Key words: Existential freedom, faith, borderline situation.

СРПСКА БАШТИНА

Прикази

Будимир Алексић

Жарко Лековић

Драган Јаковљевић

Момчило Голубовић

Емил Абдуловић

Александар Ђуковић

Огледи о српским ствараоцима

**Доц. др Будимир
Алексић**

Институт за српску
културу,
Никшић

(Јово Радош,
Просејавање мисли,
Институт за српску
културу, Никшић,
2020)

У издању Института за српску културу из Никшића појавила се књига угледног универзитетског професора, књижевника и спортског радника Јова Радоша (1949) под називом Просејавање мисли. Текстови сабрани у овој Радошевој књизи (осим прилога „О одликовањима и наградама“) раније су публиковани у зборницима, часописима и дневним листовима. Ријеч је о оригиналним научним радовима, огледима, освртима на књиге поезије и збирке приповиједака, као и разним прилозима и приказима.

Књига је подијелена у два дијела: Онтолошке цртице и Брецаји самосвести, од којих први дио има једанаест, а други осам радова. У првом и најобимнијем раду у књизи - „Борба као суштаство света у Његошевом песништву“ (раније објављеном у Његошевом зборнику Матице српске 2014.) аутор – на темељу „релевантних филозофско-богословских исказа и ставова о овој проблематици“ – сагледава Његошева виђења борбе између добра и зла. Аутор тврди да пажљиво ишчитавање Његошевих поетских остварења показује да он ту борбу види „као суштинску одредницу тоталитета света“. По Радошевом мишљењу, може се извести закључак да Његош своју онтологију, гносеологију и етику борбе за слободу „гради и развија на универзалним јеванђељским и филозофским константама, сагледавајући их кроз оптику народне мудрости и традиције, али и у складу са начелима проистеклим из сопствене духовне глади и упитаности, као и из пророчких дарова од Бога добијених“.

Након овог рада о Његошу, слиједи текст, односно Пригодно слово о стваралаштву српског приповиједача, романописца и драмског писца Светозара Ћоровића изговорено о стогодишњици пишчеве смрти. Овај дио књиге још обухвата: приказ књиге Неђа Шиповца „Христос у Херцеговини“; осврт на прозна дјела Радослава Братића; рад „Садејство ума и карактера“ – писан као предговор за књигу академика Љубомира Зуковића Убеђења и убеђивања; текст о књизи есеја професора Славка

Гордића Осматрачница; приказе пјесничких књига Гојка Ђога и Ђорђа Сладоја, те књиге приповиједака Момчила Голијанина, и књиге поетских мисли Дргана Лакићевића. У завршном раду у овом поглављу књиге, насловљеном „Библијски садржај у народној књижевности“, Радош говори о књизи Будимира Алексића Библија и српска епика.

Други дио књиге обухвата седам интересантних и разноврсних радова. Његов општи наслов Брецаји самосвести односи се на текстове: „Европа као есхатолошки идентитет“, гдје се говори о савременој Европи која, форсирајући оно што је по природи ограничено и пролазно, „губи из вида онтолошку димензију света, природе и човековог постојања као Божијег промисла“; затим „Неупућеност <упућених>“ у коме се показује да пуноћа и цјеловитост савременог васпитног процеса није могућа без вјерске димензије; онда „Паралеле српског националног немара“ који садржи на необоривим доказима засноване примјере сакаћења српских територија и српских националних интереса, под диригентском палицом комунистичког режима Ј. Б. Тита; потом „Бит и умеће предавачке делатности“ посвећен разматрању фундаменталних одредница бесједништва и предавачке дјелатности; након тога о „владавини релативизма“ која је, истиче аутор, данас више него очигледна, и која је постала окосница политичких активности западних сила на успостављању „новог свјетског поретка“, а што се најбоље одсликава на примјеру Косова и Метохије. Шести текст говори „о одликовањима и наградама“, а седми, „И Новак може да задрема“, посвећен је нашем тениском асу Новаку Ђоковићу.

Успостављајући присну релацију са ствараоцима о чијим дјелима пише, Јово Радош се – по ријечима рецензента ове књиге др Радисава Маројевића – „живо уноси у прочитано и формирану сопствени доживљај, консултујући друга мишљења, развија до упоредног критичког осврта, посвједочивши да ријеч и разговор почивају у средишту његовог поетизованог бића“. Књижевнокритички, књижевноисторијски, философски и политиколошки судови Јова Радоша без сумње теже једном објективитету и ваљаној аналитичкој логици. Његове текстове карактерише мирна анализа заснована на убједљивим чињеницама и непобитним доказима. Као човјек енциклопедијских знања и широког образовања Радош је поуздан процјенилац естетске вриједности књижевноумјетничких творевина и научне вриједности научноистраживачких дјела.

Индивидуалном иницијативом до квалитетног међународног стручног часописа

**Доц. др Будимир
Алексић**

Институт за српску
културу,
Никшић

У међувремену код нас, али и у региону, те и средњо-европским земљама превасходно њемачког говорног подручја, већ познати годишњак РАЗЛОГ/RATIO, утемељен је пре петнаестак година на основу индивидуалне иницијативе дугогодишњег редовног професора филозофије Универзитета Црне Горе у пензији, проф. др Драгана Јаковљевића (поријеклом из Тимочко-подунавске Крајине). Тај годишњак је покренут са ентузијастичним циљем унапређивања међународне стручне сарадње у домену хуманистичких наука, полазећи од властитог интернационалног искуства и остварених персоналних научних контаката приређивача. Овај часопис има свој међународни Савет сачињен од реномираних научника из Њемачке, Аустрије, Румуније, Пољске... Он објављује одабране прилоге на њемачком, енглеском и српском језику. Осим на латиничном, часопис садржи, такође, и прилоге на ћириличном писму.

Захваљујући његовом излагању, домаћој стручној јавности су током једног вишегодишњег периода приближени радови низа истакнутих европских научника, једним дијелом и домаћих истраживача, те омогућено њихово коришћење у научне сврхе. Сталне рубрике овог часописа су следеће: „Филозофске и друштвенонаучне теме“, „Дискусије“, „Критика и преглед“, „Новија издања“. Последња рубрика доноси обиље употребљивих библиографских информација о новијим стручним издањима, објављеним у последњих десетак година на свјетским језицима. Овим библиографијама покривене су следеће области: филозофија науке, теорија сазнања и рационалности, филозофска класика-текстови и тумачења, етика, филозофија друштва и културе, јеврејско филозофско и духовно предање... Ради се о важним издањима, која пружају вриједне теоријске налазе. Прве двије рубрике, пак, доносе радове значајних иностраних и појединих домаћих аутора, док трећа рубрика укључује систематичније рецензије новијих важних издања.

У овом издању су од југословенских аутора заступљени: Мирослав Миловић, Милан Кангрга, На-

РАЗЛОГ/RATIO
– годишњак за европску филозофију и теорију друштва, (вишејезични интердисциплинарни часопис) том Х-ХІІІ, 2017, стр.145, Подгорица-Београд.

таша Голубовић, економиста Бранко Милановић (преко опширног приказа његове књиге), Милован Ђилас, као и сам приређивач. Од европских аутора заступљени су, пак, Дитер Бирнбахер, Ернст Топич, Јан Јерден, Анри Мишел, Ханс-Дитер Клајн, Јулиан Нида-Румелин, Џон Ветерстен. Тематске области покривене њиховим текстовима су: философија културе, примијењена етика, философија науке, политичка философија, теорија идеологија. Ради се, дакле, о читавом спектру тема, при чему се посебно издвајају текстови: „Европски идентитет у историјско-филозофском погледу“ (Клајн); „Етичка размишљања о пренаталној дијагностици“ (Бирнбахер); „Машине са достојанством?“ (Јерден); „Космос и владавина“ (Топич); „Место идеологије“ (Анри); „Битак као недостатак“ (Кангрта); „Не-утопијска верзија фалибилистичке филозофије друштва (Ветерстен)... и др. Прилози истакнутих њемачких експерата за етику, Бирнбахера и Јердена, су посебно актуелни са становишта савремене примијењене етике, и то уједно и на европској разини.

За наше читаоце је вјероватно најинтригантнији прилог „Наука о природи и политички поредак“ (Ђилас), који је за објављивање приредио и прокоментарисао проф. Јаковљевић. У свом коментару он је указао да одређене ту (односно, по први пут у оквирима познате, али код нас недовољно читане књиге „Несавршено друштво“) изложене тезе још и данас чувају извјесну подстицајност. Истиче се да су његова гледишта из књига „Нова класа“ и „Несавршено друштво“ (код нас објављене са вишедеценијским кашњењем) давно призната у свијету као релевантни доприноси „дисидентској“ и антидогматској политичкој филозофији, израслој у контексту левичарске традиције XX вијека. Коментатор посебно цитира следећу Ђиласову мисао:

„Задатак је савременог човека да схвати да је друштво не-савршено, али исто тако да разуме да су хумани и хуманистички снови и визије нужни да бисмо реформисали друштво, да бисмо га учинили бољим и напреднијим.“

Паралелно са одавањем признања за антидогматска гледишта за која је Ђилас платио дугогодишњим робијањем под титовским режимом, Јаковљевић у свом коментару уједно указује на чињеницу да он све до краја живота није, нажалост, смогао снаге за признање властите личне одговорности и потребно покајање у односу на тешке последице по политичке противнике своједобног револуционарно-комунистичког екстремизма (тзв. „лијевих скретања“) током четрдесетих година прошлога вијека у Црној Гори. Једна објективна процјена укупног Ђиласовог дјела ће стога, по мишљењу коментатора, требати „да узме у обзир оба аспекта његовог дела – како онај сјајни, тако и онај сеновити – те онда пружити једно одмерено целовито виђење“:

„Притом његова посртања у склопу ’лијевих скретања’ не умањују његову потоњу дисидентску жртву и значај његове критике левичарске тоталитаристичке идеологије, али уједно важи и обратан: да величина последњег не умањује пад и грех првога“ (стр. 64).

Оваквом објективном научном ставу би се мало шта дало придодати и он представља прихватања вриједну позицију, коју би убудуће ваљало

имати у виду, те практиковати при тумачењу Тиласовог политичког и теоријског наслеђа код нас.

И остали прилози овог издања годишњака РАЗЛОГ заслужују пажњу читалаца који се служе енглеским и њемачким језиком. Од текстова на српском језику се, пак, издвајају кратки есеји југословенског етичара Милана Кангрге, али такође и брита и убједљива критика Хајдегеровог оспоравања теоријског интегритета биологије као науке из пера самог приређивача – проф. Јаковљевића. То је, вјероватно, уједно до сада најоштрија критика Хајдегерових теза међу уопште објављеним интерпретацијама и критикама у источном дијелу бивше СФРЈ, изведена консеквентно и базирана на јасним методолошким аргументима.

Вриједно је запажања да се је, уз доста личног труда и залагања приређивача, у нашој средини успјело створити и у вишегодишњем периоду одржати једно овакво научно гласило европског кова, а да је то успједило на бази индивидуалне иницијативе. Дакле, не на бази одлука било каквих колективних инстанци, установа, министарстава... Изузев у једном случају, када је добио ограничену финансијску подршку од управе Филозофског факултета, сва преостала досадашња издања је финансирао сам приређивач, уз увјерење у смисленост датог пројекта. У сврху даљег одржавања излажења овог интердисциплинарног часописа ваљало би да најзад нека од надлежних установа у земљи покаже извјесно интересовање за пружање неопходне материјалне потпоре. Између осталог, и с обзиром на околност да се по профилу текстова и именима заступљених аутора издања овог часописа сасвим добро уклапају у текући процес европских интеграција. Колико смо упознати, приређивач је са своје стране примјерке досадашњих издања поклањао свим регистрованим библиотекама у Црној Гори.

У слиједу претходно изложеног, интернационални годишњак за европску филозофију и теорију друштва РАЗЛОГ/RATIO, чија су издања доступна и у електронском облику преко познате мреже „Academia.edu“ ваља топло препоручити потенцијално, за дату врсту тематике, заинтересованом читалаштву у земљи и региону.

Занимљива слика живота у ратним условима

Томаш Ћоровић, привредник, политичар и завичајни историчар Дробњака, и др Јаромир Линда, професор Филолошког факултета у Београду приредили су веома значајну књигу писама, дневничких забиљешки и сјећања чешког љекара др Бохумила Боучека „Међу рањеним Црногорцима 1875-1876“.

Др Жарко Асковић

Универзитет Црне Горе,
Историјски институт,
Подгорица

Бохумил Боучек је родом Чех из Подјебрада, хирург у бечкој Општој болници, један је од три љекара - добровољца из Аустро-Угарске који одлази у Црну Гору да лијечи херцеговачке рањенике. Кренуо је на пут 28. септембра и стигао је у Шавник преко Трста и Котора 14. октобра 1875, када је почео да пише прво писмо својим родитељима. Одмах почиње припреме за отварање болнице која је почела да ради 18. октобра 1875. У Шавнику ће се чешки љекар задржати све до 5. априла наредне године, када креће из Шавника пут Цетиња, да би Црну Гору напустио 16. априла 1876.

Текст који је пред читаоцем писан је руком високообразованог младог човјека европске културе и образовања, који, понесен великом љубављу према словенској браћи, долази у дурмиторску варошицу да им помогне. Он долази у средину о којој не зна ништа, а ни државни службеници којима се успут обраћа у Трсту, Задру, Котору не казују му ништа. Сусрет са Црном Гором је у сваком погледу изненађујући. Међутим, као образован и културан човјек, он ће брзо почети да схвата специфичности ове патријархалне средине.

Бохумил Боучек, Међу рањеним Црногорцима 1875-1876, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Подгорица, 2020, 160 страна

Боучек је прецизан извјештач са ратишта. Његова писма која шаље родитељима користи уредник „Круне чешке“ као извјештаје ратног дописника устанка о коме опширно извјештава страна штампа и о коме у тој словенској пријатељској земљи влада велико интересовање. Боучекова писма су објављивана на првој страни тог угледног гласила. Он је добро информисан јер је свакодневно свједок прича рањеника. Друго, он се дружи са Богданом Мемедовићем који често посјећује ратиште, гдје остаје по неколико дана и то записује, и, треће, добровољци долазе на допуст и

доносе вијести. Пише о херцеговачким избјеглицама, који, бјежећи од ратног пожара, уточиште налазе код своје браће у Црној Гори. Уз то, он пише о свим областима народног живота: породичним славима, Божићу, свадбама, крштењу дјецe, сахранама, народним светковинама. Описује све значајније људе које среће у Шавнику. Описује карактер људи, њихову бистрину, љеност, љубав према оружју. Посебно црта лик црногорске жене, њену природну љепоту, одјећу, накит, али и заосталост, примитивизам, сујевјерје. Посебно су интересантна његова запажања с путовања од Цетиња до Шавника и натраг. Опчињен је природним љепотама Дробњака, описује пејзаже, љековито биље, растиње, шуму. Пише о животињском свијету, набраја све врсте дивљачи коју срета. Пише о лову као о додатном привредном занимању који упражњавају сви одрасли мушкарци. Пише о кањонима, планинским ријекама, водопадима, планинским врховима. Чак и о исхрани, сликајући њихову једноличну кухињу. Зато ови записи садрже податке значајне за будућа фолклористичка, антрополошка, социолошка, географска, ботаничка и друга истраживања.

У књизи су заступљени текстови из „Круне чешке“ за 1875, 1876. и 1878. годину, и текст књиге „Међу рањеним Црногорцима“ из 1912. године.

Боучек је у књизи 1912. покушао да одстрани неке недостатке, прије свега у првом дијелу успомена, неке дијелове је прерадио и изнова је написао сам почетак и крај. Његови подаци, запажања, утисци и коментари су непосредни, без додатне стилизације или украшавања, што додатно вреднује његове успомене у поређењу са неким текстовима других странаца који су у то доба писали о Црној Гори.

За похвалу је напор приређивача да у својим напоменама прошири, допуни, а понекад и исправи податке, не само о значајним, већ и о мање значајним именима која се у књизи помињу. Фусноте у овој књизи су информативне, коректно написане, па су од велике помоћи читаоцу. Приређивачи коментаришу разне чињенице, личности, догађаје, топониме, манастире, пјесме и слично, да би ова књига могла да задовољи и стручну јавност. Задржали су и двије Боучекове фусноте из књишког издања које су обиљежене звјездicom.

Књига се састоји од Предговора приређивача Томаша Ћоровића, затим од писама, записа, успомена и коментара која је Боучек хронолошки биљежио са пута и вишемјесечног боравка у Црној Гори, Списка извора и литературе, Биографије Бохумила Боучека, пригодних текстова уз књигу Бохумила Боучека: „Шавничка мисија Бохумила Боучека“ Јаромира Линде, „Разноврсна и богата слика сиромашног живота у ратним приликама“ академика др Јована Делића и „Бохумил Боучек – Међу рањеним Црногорцима 1875-1876“ проф. др Александре Корда Петровић, те Података о приређивачима.

Текстуално излагање је праћено бројним, изузетно вриједним фотографијама и илустрацијама. У књизи су слике Јарослава Чермака: Рањени Црногорац, Црногорски главар, Повратак црногорских избјеглица 1877, Црногорско домаћинство 1865, затим слике Теодора Валерија: Црногорка 1876 и Тужење за умрлим 1876. Своје мјесто у књизи су нашле и литографија Ша-

вника Лудвига Кубе из 1892, цртеж Шавника Бернарда Шварца из 1882, графика Ферда Кикереца из 1876. Погибија војводе Трипка Цаковића. Нарочито су значајне фотографије које се чувају у Полапском музеју у Подјебрэдима: војводе Пека Павловића, војводе Лазара Сочице, војводе попа Богдана Зимоњића, Димитрија Пекића са супругом и ћерком из 1908, Лудвига Кубе из 1890, књегиње Милене, војводе Петра Вукотића. Интересантне су фотографије Даниловграда и Ријеке Црнојевића које је снимио Рудолф Мозингер 1910, као и фотографија обале у Котору из 1906. Теодора Норгејта. Незаобилазни су за проучавање Дробњака фотозаписи Светозара Томића, а затим и фотографије које се чувају у Народном музеју Црне Горе на Цетињу.

Боучек пише о Црној Гори са нескривеним симпатијама, топлином, заносом и одушевљењем, па често и дивљењем. Интензивно је писао и објављивао чланке новинарско-публицистичког и дјелимично научног карактера. Његов истраживачки дар и афинитет за свестраним проучавањем, широка култура и висока хуманост, обезбјеђивали су му лак контакт с људима. Уз то, помагао је рањенима и невољнима, давао савјете, па је био добродошао гост у свакој кући, задобивши поштовање и љубав локалног становништва коме је остао у лијепој успомени и трајном сјећању. Боучек је прошао значајан дио Црне Горе и био је у тијесном контакту с народом. У том нераздвојном животу с народом, војском и рањеницима пропратио је у свим појединостима како ратни живот, припреме за бој, преко посредника сами бој, али и дешавања послје боја, тако и живот у позадини за вријеме устанка. Те појединости је сакупио и представио чешкој читалачкој публици. Та виђења имају право на постојање јер је у њима чињенични материјал који је преводилац превео тако да овај преведени рад карактерише изванредан стил и богат књижевни језик, а приређивач је систематизовао фрагментарни материјал који је пронашао и припремио за штампање.

Овом својом књигом Боучек је, без сумње, допринио расвјетљавању овог драматичног и трагичног питања у црногорској историји. Његов приступ у оцјени ових догађаја је реалан, оригиналан и исправан, што његовим извјештајима даје већи научни значај. Својим надахнутим описима, интересантним запажањима и размишљањима даје значајан допринос проучавању менталитета народа. Сазнања до којих је дошао овај заљубљеник у Црну Гору, у њене љепоте и природне феномене, у њене житеље и њихову историју, врло су значајна. Иако захтијевају критичко коришћење, не могу се мимоићи у проучавању прошлости Дробњака. О догађајима из 1875-1876. године Боучек даје низ значајних нових података и оцјена који могу допринијети реконструкцији збивања на терену гдје се он налазио. Ова активност медицинског особља несумњиво заслужује једну истраживачки утемељену научну студију-монографију којом би била цјеловито представљена активност везана за лијечење рањеника. Зато је објављивање ове књиге писане лијепо и објективно – и научно цјелиходно и друштвено оправдано.

Треба истаћи чињеницу да се устанак у Херцеговини 1875. године муњевице ширио на простору Старе Херцеговине, Невесиња, Бањана, Рудина, Пиве, у Никшићком и Пљеваљском крају, Језерима и Шаранцима. Он

је захватио Колашински и Васојевићи крај и Куче. Устаници су односили побједу за побједом. Током устанка 1875. године у Црној Гори се нашло око 20.000 избјеглица из Херцеговине, чији се број у једном тренутку попео и на 60.000. Љекара је било мало, а у лијековима је владала велика оскудица. Народ у Црној Гори је са избјеглицама дијелио добро и зло. Почетком устанка стигло је и 250 рањеника. У Црној Гори је тада формиран Одбор за избјеглице, који се бринуо за њихов смјештај и исхрану. Он је формирао болнице у Грахову, Шавнику, Андријевици и на Цетињу - за смјештај рањеника и болесника. Русија је давала помоћ за избјеглице, а у помоћ је притекао и Међународни комитет Црвеног крста у Женеви. Устанак у Херцеговини је дочекан са великим одушевљењем код српског народа, и словенског уопште. Друштво црногорског Црвеног крста формирано је 27. јануара 1876. Одмах по оснивању његови одбори су започели широку акцију за сакупљање средстава за помоћ избјеглицама и рањеницима. Књагиња Милена прва је уписала помоћ од 300 дуката. Друштво је наишло на подршку у свим земљама Европе. Осим новца, стизала је и разноврсна роба. Дјелатност Црвеног крста у току Херцеговачког устанка уздигла је углед ове међународне организације као никад до тада.

Књига не претендује на цјеловитост у црногорским оквирима, њоме се отвара проблем и ствара претпоставка за вредновање нових чињеница, сазнања и свједочанстава, подстиче стручну и ширу расправу. Бохумил Боучек нам је оставио штиво које привлачи пажњу. Једна од основних карактеристика ове књиге је веома зрела мисао аутора и фонд података знатно богатији од оних који су до сад презентовани, па на тај начин доприноси бољем разумијевању историје Црне Горе. Након Боучехових записа, ми више знамо о устанку у Херцеговини, него што смо знали до сада.

Приређивачи су успјели да обезбиједу богату документацију, и због тога заслужују посебно признање. Заправо, књига је истинско свједочанство о тешком времену кроз које је пролазио наш народ, гдје су аутор и приређивачи читаву, веома обимну материју, обрадили прегледно, занимљиво и систематизовано, дајући аргументовани приказ историјских околности које су у том времену утицале на развој политичке, социјалне и културне свијести. Промисљање и начин излагања су приступачни сваком читаоцу. Довољно је само погледати списак извора и литературе које су приређивачи користили, и закључити колико је труда и времена утрошено током настајања ове књиге.

Одавно је постојала потреба за појавом овакве књиге, која осликава непоновљиву драматику друге половине XIX вијека. Књига „Међу рањеним Црногорцима 1875-1876“ има трајну вриједност и она сама себе препоручује читаоцима жељним нових сазнања.

Завршићу приказ ријечима једног од приређивача књиге Јаромира Линде: „Нека и ово издање књиге 'Међу рањеним Црногорцима' буде не само извор информација о Црној Гори и Шавнику током Херцеговачког устанка, већ и нека отвори врата нових чешко-црногорских односа у 21. вијеку“.

„Светла сен те руке над нама ...“

**Проф. др Драган
Јаковљевић**

Универзитет Црне Горе,
Филозофски факултет,
Никшић

Међу издањима последњих година посвећених делу Светог Саве, пажњу привлачи ово, млађим читаоцима намењено издање, за каквим је дуже времена постојала потреба. Ауторица књиге, доцент за средњовековну књижевност на Филозофском факултету у Новом Саду, је у складу са наменом књиге исту написала читљивим научно-популарним стилем. Једно од њених водећих настојања било је, притом, да се читаоцима понуди исправљено виђење средњег века, насупротив увреженој представи о „мрачном добу“ у историји цивилизације. Уједно се и сам Свети Сава (Рас, 1175-Трново, 1236) представља као личност урођена у средњовековни животни свет, са свим његовим културним, политичким и другим особеностима. Поврх тога, као „човек средњег века који је толико присутан у нашем времену“ – премошћујући, дакле, једну вишестолетну историјску дистанцу, те, на тај начин, бивајући паралелно једном историјском фигуром из давних времена и истодобно нашим духовним савремеником, који својим постојаним утицајем зрачи такође у нашу савременост.

Књига пружа скицу визије Светог Саве, као личности од које почиње историја „српске културе, државности, законодавства, књижевности“, али такође и медицине, ктиторства, црквене управе, светитељства... Штавише, утврђује се да је он изузетна појава „у читавој источно-хришћанској традицији“. Његово дело се приказује у временском распону од примања монашког чина 1192. до другог ходочашћа у Свету земљу 1234-1235, када је, пре поласка на путовање, архиепископски трон препустио свом ученику Арсенију – чије се мошти данас чувају у манастиру Ждребаоник код Даниловграда. Кроз читаву књигу се наглашава неуобичајено широки спектар његових за живота развијених активности, као и својствена слојевитост и комплексност његове личности и дела. Као што је с обзиром на струку ауторице било и за очекивати, највише пажње се посвећује управо књижевно-историјским аспектима тог дела, укључујући ктиторство, нешто мање и

Наташа Половина:
Сава Немањић -
Свети Сава, прво издање,
Школска књига,
Нови Сад, 2016,
стр. 80.

недовољно осталим, попут, на примјер, оним везаним за област медицине. Тако би најозбиљнији приговор који се може упутити овом издању био да је несразмерно мало простора посвећено (црквено-)правној и теолошкој димензији дела Светог Саве и њеном тумачењу. Рецимо – његовој познатој Крмчији, као једном важном и своједобно изузетно утицајном правном документу. Стога би при припремама другог издања, које ова књига свакако заслужује, било за препоручити ауторици обухватније укључивање и тих аспеката, уз консултовање и стручну подршку наших историчара права и теолога. У односу на биографски аспект, за који главни извор пружају два житија (Доментијан, Теодосије Хиландарац), се са правом указује да је у њиховом средишту била не фактографија световног живота Светог Саве, него преношење духовних порука: „Битно је било представити духовне врлине главног јунака, уверити читаоца да је њега сам Бог изабрао да чини велика дела и подвиге, и показати како је својим узорним понашањем, залагањем, али и чудима која је чинио после смрти заслужио да постане светитељ“. Тако да онда данас „писати о Сави Немањићу значи писати о ономе што о њему знамо, али и о ономе што не знамо, и што можемо само претпостављати“. Изузимајући претходно поменути тематски мањак, ауторица је највећим делом успела уверљивим начином и у једном научно-популарном стилу реконструисати целовитост личности, животног пута и оствареног деловања Светог Саве.

Додатну вредност овог издања чине добро одабрани књижевни прилози из пера Јована Јовановића-Змаја, Војислава Илића, Васка Попе, Десанке Максимовић, Матије Бећковића, Милоша Црњанског. Посебно су упечатљиве две строфе Васка Попе, које снажним песничким изразом изврсно карактеришу дело светитеља:

„Лево од њега тече време;

Десно од њега тече време;

Путује без пута,

и пут се за њим рађа“.

Дакле, ради се о једном делу отпорном на утицаје протицања времена, које својим смислом и снагом трансцендира свагдашња историјска дешавања у њиховој мени, таквом делу, које самим својим одвијањем, путовањем, отвара цивилизацијски пут српског народа. Тако да је онда и Црњански с правом могао констатовати да је „светла сен те руке над нама сачувала“ онај “морал, високи морал, кроз векове, највећег дела нашег народа“, што је „чињеница јасна и извесна“.

Ово издање је по свом приступу и стилу врло подесно за коришћење у средњим школама, као и старијим разредима основне школе. Поред оваквих, несумњиво вредних и веома потребних научно-популарних издања чију појаву са задовољством региструјемо, треба указати на околност да практично још увек не располажемо критичким, систематски научно обрађеним и детаљно коментарисаним издањем свеукупне рукописне заоставштине Светог Саве. У години великог јубилеја православља у нас био је прави тренутак да се започне са тим захтевним послом чије обављање

ће најпре представљати одуживање дуга према великом светитељу. Уједно, у значајној мери одговорити потребама нашега времена за осмишљеним реаговањима у склопу суочавања са дилемама и изазовима новог миленијума. Реаговањима за које се може потражити извесно надахнуће, такође и у наслеђеним вредностима светосавског предања. Питање је да ли је та прилика била у довољној мери уочена и искоришћена. У сваком случају, ако је након свих свечаних манифестација временски везаних за годину јубилеја дошло до одређеног застоја у том погледу, вредно је труда залагање за његово превазилажење. Последње би штавише смело представљати императив одговорног и историјски самосвесног, делатног одношења према овом предању које конституише темељну и незаменљиву одредницу националног и културног идентитета Срба.

И неколико година након његовог појављивања, ово издање пак још увек није стигло у све гимназије у Србији. (О осталим средњим школама већ да не говоримо.) То свакако није охрабрујући знак у односу на настојања усмерена ка неговању Светосавља у нашем школству. Стога би ваљало препоручити надлежном Министарству просвете, да неодложно откупи преостали део тиража и подели га нашим средњошколским, али такође и основношколским установама. (По потреби да помогне и доштампавање, односно приређивање другог, прегледаног издања.)

С пјесмом кроз историју

**Мр Момчило
Голијанин**

Самостални истраживач,
Невесиње

Б у д и м и р
Алексић, Теме но-
вије српске епике,
Институт за за српс-
ку културу, Никшић,
2020, 230 страна

Најновија књига др Будимира Алексића Теме новије српске епике подијељена је, поред Предговора, у двије цјелине: Епска слика српске историје, која обухвата осам радова и Епски свијет Радована Бећировића са четири рада. Кључној теми, као анекс, придодати су: Подаци о текстовима, Биљешка о аутору и Азбучни регистар личних имена. Већина тих радова су саопштења са научних симпозијума на којима је Алексић учествовао и која су објављивана у научним зборницима.

Уводни рад о Светом Јовану Владимиру доноси животопис овог првог српског светитеља, кнеза Дукље, према којој је имао освајачке аспирације бугарски цар Самуило. У освајачком походу на Дукљу, Самуило је успио да је освоји, а младог кнеза утамничи. У утамниченог кнеза се заљубљује Самуилова кћерка Косара, чији брак Самуило благосиља. Свети Јован Владимир се са Косаром враћа у Дукљу, Самуилов син Владислав на невјеру и превару позива Светитеља у Преспу, гдје му осијеца главу. Свјетлост у цркви, у којој је светитељ сахрањен, приказује главу светитеља. Ову свету реликвију владика Николај Велимировић пореди са главама Светог Јована Крститеља и Светог цара Лазара и на тај начин обзнањује Свето тројство са главама у рукама (подвукао М. Г.).

О овом српском светитељу и мученику написане су бројне пјесме. По својој љепоти се ипак издвајају пјесме књаза Николе, какав је спјев Пјесник и вила, писан у омиљеном пјесниковом осмерцу. Но, оно што посебно чува успомену на Светог Јована Владимира јесте крст на коме се вјероломни Владислав заклео Светитељу, који се и данас чува у породици Андравића у селу Вељи Микулићи и који се сваког Тројичиндана износи на Румију.

Добар дио свог рада аутор је посветио зетским господарима Црнојевићима. Поред анализираних епских пјесама о овом братству, аутор је више инсистирао на историјским чињеницама, на судбини Ивана Црнојевића и његових синова, на исламизацији његовог потомка, на сукобима Црнојевићевих потомака

Бушатлија са својим прецима, на бројним биткама од којих посебно истиче битке на Мартиновићима и Крусама (које су и иначе понајвише описане), на погибијама виђенијих Бушатлија у борбама са Црногорцима и Брђанима. Ваља истаћи да је аутор веома одговорно испитивао тај период и да је максимално искористио све валидне изворе о томе.

Побједа на Граховцу 1858. је животно описана у бројним епским пјесмама. О овом значајном историјском догађају нијесу писали само црногорски пјесници; Глиша Зубан из Смедерева први је опјевао овај бој. Ту је, такође, запажен прилог фра Грге Мартића са својим Осветницима, у којима Битка на Граховцу заузима централно мјесто. Нужно је напоменути да је аутор за ову своју књигу користио огромну грађу, да је, примјера ради, само за Битку на Граховцу користио више од двадесет извора, што само по себи говори о научној акрибији, о одговорности овог вриједног посленика.

У пјесмама о овој бици најчешће је апострофиран војвода Мирко Петровић. (Но, ваља истаћи један моменат који баца ружну сјенку на овог војводу, иначе истакнутог јунака и заклетог турског противника. Ради се, наиме, о његовом односу према Кучима. Иако дјелује дигресивно, болно је сазнање да је побио и попалио Куче. Црногорци су посјекли 273 кучке главе, од којих само 17 војничких!).

У раду Балкански ратови као тематски изазов за новију српску епiku вриједна пажње су Алексићева запажања, која, чини се, имају свевременску димензију. И данас, кад су примјетна међунационална гложења, ваља се присјетити ријечи краља Николе при обраћању црногорском народу 9. новембра 1913. године приликом „Заједничке границе“ између двије српске краљевине: „Храбре војске двију српских краљевина – Црне Горе и Србије, у јуначком полету срушиле су преграду која нас вјековима раздвајаше и братским загрљајем на Пљевљима, код Сјенице и на Ђаковици објавиле цијелом свијету да је Српство на југоистоку Балкана ослобођено.“¹ А прије тога „Цетињски вјесник“ 23. новембра 1912. доноси из ослобођених Пљевља прилог у стиховима, који гласе:

„Пљевља моја, весел’те се
 Нек се српска пјесма хори;
 Нек се чује на све стране
 Кад слободу Србин створи.
 Пљевља моја, весел’те се!
 Срећна као никад прије,
 У вама се загрлише

Краљевине српске двије“ (Подвукао М. Г.)²

Овај историјски догађај постао је предмет интересовања бројних српских пјесника. О овим пјесмама и њиховим ауторима Алексић је дао исцрпна обавјештења. Истина, он се понајвише задржавао, што је и природ-

¹ Будимир Алексић, *Теме новије српске епике*, Институт за српску културу Никшић, 2020, стр. 76.

² Наведено дјело, стр. 76.

но, на историјским догађајима, на најзначајнијим биткама (Куманово, Брегалница, Скадар...), на неправдама које су наношене српском народу (одузимање Скадра, формирање и признање државе Албаније...), на нашем унутрашњем злу – неслози (погибија Блажа Бошковића, нпр.).

Мојковачка битка је, према и очекивањима, по заслугама и херојци и њеној књижевној обради, заузела значајно мјесто у овој Алексићевој књизи. Значај ове историјске битке наложио је аутору да са најнаглашенијом озбиљношћу и оправданим пијететом према њеним херојима свестрано освјетли овај велики догађај, да му да историјску тежину коју заслужује, да укаже на најзначајније пјеснике који су обесмртили ову битку, да наведеним пјесмама сачува братску нит српског народа у Србији и Црној Гори, ону и онакву какву је стварао мојковачки витез сердар Јанко Вукотић. У прилог значаја ове битке и бројних пјесама о њој иде и чињеница да су јој посвећивана и прозна епска дјела (Ћилас и Сијарић, на примјер).

Централно мјесто у овој ниски епских пјесника заузима, а ко би други?!, бард епског пјесништва 20. вијека Радован Бећировић. Његова Мојковачка битка иде у врхове не само наше епике. Не бисмо били далеко од истине кад бисмо казали да се приближава древним хеленским спјевовима. Јасно, пошто је ушла у врхове наше епске поезије, а он се придружио славној плејади епских пјесника Вишњића, Подруговића, Старца Милије, „Бећировић – каже аутор – у овој пјесми у први план истиче хришћанска етичка начела којима су се руководили мојковачки витезови“³. „Осим тога, пјесник истовремено предочава снагу српске националне свијести код припадника црногорске војске, која се огледала у њиховој одлучности да до последњег човјека бране интересе интегралног Српства“⁴. Каква ријешеност тих соколова! Страх у кости угоне Јанкове заклетве:

„И тако вам гроба Његошева,
И љутога мача Милошева, (...)
И тако вам Никчевије рана
И Косова и Видова дана (...)
Не пустите Нијемце и Швабе
Да Руговску клисуру уграбе“

Поред ове епске љепотице, Бећировић је написао још пјесама о Мојковцу („Мојковачки вучедолац“, која подсећа на „Једноруког дива с Тарабаша“, „Мојковачки лав“), гдје истиче херојку и других јунака с Мојковца.

Изузетних вриједности су и пјесме Божа Ђурановића, пјесника који смјело корача Бећировићевим стопама, Живојина Ђукановића Звицера..., али ту су и пјесме једног Жарка Шобића који окривљује Србију за страдања Црне Горе.

Аутор је посветио заслужену пажњу и пјесмама Славка Јекнића, народног гуслара и пјесника и његову часну потребу да држи у братском загрљају Србијанаца и Црногораца.

³ Наведено дјело, стр. 92.

⁴ Исто, стр. 93.

Србија није оскудијевала у голготама и страдањима, у погибијама у Балканским ратовима, Првом и Другом свјетском рату, у поратним периодима, што су били материјал и изазов за бројне епске (али и лирске) пјеснике да то сачувају од заборава. А то се није ни могло ни смјело заборавити. Сlike страдања српског народа, приказане у пјесмама Милана Комненића, Божа Ђукановића, Божидача Вучуревића, Обрена Говедарице и иних, а нада све бесмртног Бећировића у његовим пјесмама „Србија у ропству“ и „Ропство и смрт Радоја Ђиласа“, показују да је Дантеов „Пакао“ био стални гост у Србији.

Због свега овога дугујемо захвалност др Будимиру Алексићу што је сакупио ове „кржаве љепотице“ у један загрљај.

Послије панегиричног почетка о Херцеговини, Војводству Светог Саве („Херцеговина је била претпоследња српска земља која је пала под власт Османлија /1482/ и од тада је она земља буна и ратова, земља витезова и хајдука, светитеља и мученика. Као славна, бурна, витешка и трагична прошлост и историјска стварност, Херцеговина је стално присутна у српској култури и литератури“⁵), аутор је у раду Херцеговина у епској поезији 20. вијека навео најзначајнија пјесничка имена која су је опјевала. И овдје је доминантна улога поетског барда Радована Бећировића и његове пјесме о најпрестижнијим личностима Херцеговине (Свети Василије Острошки, Стојан Ковачевић, Смаил-ага Ченгић...). Стојан Ковачевић оправдано заузима једно од кључних мјеста у јунаштву и витештву.

Борба на Мљетичку 1840. године има историјску позадину. Ријеч је о Његошевој освети крвнику Смаил-аги Ченгићу који је поубијао његове братственике, те о Ченгићевој смрти. Но, чини се, да је круцијална Бећировићева пјесма о Херцеговини и Херцеговцима Женидба бега Љубовића. Пјесма са снажним емотивним набојем обилује мноштвом обрта: пакост бега Лакешића, разборитост мајке бега Љубовића и, најзад, побједа правде. „У свим Бећировићевим херцеговачким пјесмама – каже аутор – наћи ћемо полета и свјезине, версификацијског склада и бираног рјечника, искреног личног доживљаја и стилистичког умијећа“⁶. У те драгуље спада и незаобилазни Бећировићев Вучји до и његови гласовити јунаци.

Алексић је пјесме о Херцеговини разврстао у три тематске цјелине: 1. Пјесме о ослободилачкој борби против Турака, 2. Пјесме о злочинима усташа и комуниста у току Другог свјетског рата и 3. Пјесме о последњем одбрамбено-отаџбинском рату 1992-95.

Свако вријеме у овим раздобљима имало је своје пјеснике и пјесме. Најболније пјесме су из другог периода, јер су описивале најмонструозније злочине који су вршени над српским народом: Корићка јама, Пребиловци, Миљевина код Фоче... Интересантно је напоменути да су се међу првима огласили прозни ствараоци, од којих је Вук Драшковић дао најживописније слике усташких дивљања у романима „Нож“ и „Молитва“. Ту су и Војислав Лубарда, Неђо Шиповац, Радован Ждрале...

⁵ Исто, стр. 123.

⁶ Исто, стр. 128.

Поетски полет из ова прва два периода настављен је и у овом трећем. „Тако је новија српска епика – каже аутор – успоставила тему коју бисмо могли дефинисати као родољубиво пјесништво уперено против усташа (...) у изразито одбрамбеној улози у подгријавању наде да се размјере геноцида над Србима из времена Другог свјетског рата неће поновити и да ће се хрватско-муслиманско зло зауставити“⁷. Аутор истиче два догађаја из тог периода и пјесме о њима: Митровданску офанзиву у Невесињу* и пад Куле Фазлагиха у Гацку. Од особите вриједности су овдје пјесме Момира Војводића.

Посебно мјесто у Алексићевој изузетно вриједној књизи Теме новије српске епике припада поглављу Митоманске и романтичарске представе о Црној Гори у гусларским пјесмама «на народну».

Научни морал аутора нагнао га је да, и поред свих глорификација Црне Горе, у дјелу прикаже и „другу страну медаље“, да укаже на честа хиперболисања „чојства и јунаштва“ Црногораца у пјесмама «на народну», на чест раскорак између тих пјесама и историјских чињеница. Том појању «на народну», што је свакако тражило вријеме када је требало „стићи и утећи и на страшном мјесту постојати“, подлегао је и великан новијег епоса – Радован Бећировић. То тражење «на народну» често га је доводило у сукоб са историјским чињеницама. А ваљда се тако и морало, исто као што је народни пјевач истакао Марка Краљевића као браниоца национа од страних поробљивача.

Покушава аутор да исправи ове нелогичности и хиперболисања, еда би све догађаје и личности смјестио на мјесто које им припада. Но, и поред свих Бећировићевих повођења за народним жељама, аутор указује и на неправду које је књижевна критика чинила према овоме „гласу народа“ и што му често није додјеливала мјесто које му је припадало на лествици наше духовне вертикале.

Друга цјелина Алексићеве књиге посвећена је Радовану Бећировићу и тако је и насловљена – Епски свијет Радована Бећировића. Овом цјелином аутор донекле исправља неправде које су пјеснику нанесене од књижевне критике која га често није смјештала на заслужено мјесто.

У првом раду аутор указује на пјесникову емотивну везаност за српску прошлост, превасходно за косовски период, за витезове који оставише за собом славно име, који трасираше путеве којима су кренули бројни Бећировићеви јунаци.

„Мојковачки витезови
А косовски осветници,
Је л’ бољије људи било
Обилићу, право реци“.

⁷ Исто, стр. 138.

Аутор ових редова је свједок, као предсједник жирија, да је на расписани конкурс о Митровданској офанзиви приспјело 70-так пјесама, махом бораца са фронта. У природној неуједначености квалитета било је ту и прворазређених пјесама.

„Косовска битка и њени јунаци – носиоци самопожртвованог хероизма главни су објекти Бећковићеве пјесничке обраде. Стога је потпуно природно – каже аутор – што пјесма Косовска битка стоји на почетку његове збирке Стабљике српства⁸. Обилићу, његовим побратимима, Југовићима на челу са Бошком, пјесник с пуним моралним правом придружује Никца од Ровина, Трипка Цаковића и друге бесмртнике којима је Обилић био узор. Идеали за које су се борили и падали такође су били идентични. Јер,

„То нијесу смртни људи,
То су нека страшна бића
У којима обитава
Дух Милоша Обилића“.

Бећировић се није показао само као даровити пјесник и познавалац историје, националне и опште, него и као врстан познавалац црквене историје, Библије (Старог и Новог завјета), живота Светих отаца, светих мјеста која је, унутарњом снаге вјере, посјећивао. Са тих путовања по Светој Земљи, по српским манастирима, остајале су вриједне пјесме. Међутим, ништа мање нијесу вриједне пјесме које су посвећене Божијим праведницима: Св. Јовану Владимиру, Св. цару Лазару, Св. Василију Острошком, Петру Цетињском, Стевану Пиперском, старозавјетним пророцима (Св. Илији, на примјер). Алексић у свим тим пјесмама уочава да из пјесника проговара праведна хришћанска душа, да из свих избијају поруке које аутор зналачки проналази у мноштву тих пјесама, попут оне племените – „Муке наше свијету кажите / али братске крви не тражите“. Отуда и оправдан ауторов закључак да је овдје ријеч „о доследном религиозном пјеснику, тј. о пјеснику православне религиозне инспирације и оријентације“⁹.

Поред те религиозне оријентације Бећировић је био и заљубљеник у гусле, тај древни свети музички инструмент. Никакво чудо, ако знамо да су о гулама писали најпознатија научна (Цвијић, на примјер) и пјесничка (Змај, Лаза Костић, Војислав Илић...) имена и да су их сматрали чуваром српског национала. Ако је то тако, а јесте, зар је Бећировић, који их је „храњив“ пјесмом, могао остати незаинтересован за њих, зар су оне могле остати неопјеване. Одужио се овај пјесмољубац и слободољубац овом инструменту са неколико веома значајних пјесама (Академија гусала, пјесмама посвећеним Петру Перуновићу Перуну, Танасију Вућићу...).

За сваку похвалу је успјешан труд аутора др Будимира Алексића, који је веома зналачки и преданом љубављу освјетљавао и освијетлио Хаџи-Радована. Чинио је то као истински приврженик Бећировићевог поетског умијећа, али и као стални члан жирија на гусларским фестивалима у вредновању и гуслара и пјесама које ови пјевају. Али превасходно као врстан познавалац народне књижевности, којој се својски и научно предаје и о којој се оглашава бројним књигама и у бројним часописима.

Када је у питању Бећировић, аутор се имао коме одужити, као што се он часно одуживао и одужио својој кршевитој, али славној Црној Гори,

⁸ Исто, стр. 165.

⁹ Исто, стр. 187.

својим Дробњацима, Дурмитору, често опјеваваном Крнову, јунацима које су та славна мјеста истићила попут Војводе Момчила, Лопушине Вука, Жугић Божидара...

Све је то својим пјесмама обесмртио и овјенчао Радован Бећировић, велики пјесник, али и трагичар. Пјевао је и копао гробове својим најмилијим:

„Шесторо сам дјеце изгубио

Како живим, сам ме Бог убио“.

Живи Старац Радован захваљујући часним људима који не дају да умре. Један од њих је и аутор ове вриједне књиге *Теме новије српске епике* – др Будимир Алексић.

Ријечи које су издржале

Емило Лабудовић

Српска кућа,
Подгорица

Др Момир Булатовић, „Нема предаје ни боговима”, „Вукотић медиа”, Београд, 2020.

„Боје блиједе, храмови се руше, царства падају, али мудре ријечи ће издржати», записао је Едвард Ли Торндајк, чувени амерички психолог и професор на Универзитету Колумбија. А Ријеч, која, према Библији, „у почетку бјеше у Бога и бјеше Бог” и која има моћ да ствара свјетове, бића, митове, прва је линија одбране и последње уточиште човјеку који, држећи до ње, држи прије свега до себе и свог укупног дигнитета. Ријечи, записане и изговорене, могу бити споменик већи од египатских пирамида али и крст за распињање или и стуб срама на којем се умире прије смрти. Човјек иза себе оставља многа материјална добра која свједоче о његовом постојању и трајању али мало које материјално добро је издржало пробу и искушавање времена као Ријеч. Она, било уклесана у камен, записана на папирусу, гушчјим пером, утиснута Гутенберговим слогом, оловком или компјутером, цивилизацијски је траг по којем се препознају вријеме и његови актери.

Трагом Ријечи, оне која је више од појма и знака, оне која није речена да би била заборављена, да би је покрила прашина времена или „прохујала са вихором”, ових дана сам стигао до књиге „Нема предаје ни боговима”, аутора др Момира Булатовића. Постхумна збирка његових колумни које је у последње двије године живота писао за руску агенцију „Спутњик”, у издању куће „Вукотић медиа”, с једне стране је својеврстни јавни час анатомије времена бурних дешавања која су иза нас а, са друге, веома аналитичко и скоро пророчко предвиђање онога што нас чека и куда идемо. Дотичући се разних тема, углавном оних које је диктирала дневна политика, др Булатовић зналачки, ненаметљиво али аргументивно до мјере која не оставља право на приговор, анализира појаве, тумачи узроке, демистификује обмане, прави увјерљиве портрете кључних политичких дјелатника и упозорава на могући развој прилика и последице које оне узрокују. Кратки али језгровити осврти, писани једноставним и лаицима разумљивим језиком, много су више од дневног реаговања на дешавања и појаве. Аналитичка дубина, озбиљност опсервација, професорска дистанца која омогућава непристрасност, овим колумнама прибавља право на трајање ван и након време-

на дешавања о којима се пише. Читани и данас а, убијеђен сам и за ко зна још колико дуго, ови текстови нијесу ни најмање изгубили на актуелности и у њима се и данас могу препознати трагови данашњих збивања.

Посебну вриједност ових колумни и књиге у цјелини, а која је, по свему судећи, само прва у низу издања којима ће бити обухваћен пребогат опус Момирових текстова, интервјуа и излагања, свакако чине препоруке и упозорења којима аутор нуди могућа рјешења и излазе из ћорсокака, политичког, економског и моралног, у којем смо се нашли. Богато политичко искуство, стицано на најодговорнијим политичким и државним функцијама, у једном од најтежих и најтурбулентнијих времена кроз која смо прошли и као народ и држава (државе), употпуњено ванредним теоријским знањем универзитетског професора највиших референци, чине његове анализе и савјете вриједним озбиљног разматрања. Из тог угла, ова књига представља својеврсно упутство актуелним политичарима, нарочито онима који ових дана преузимају одговорност за политичку и економску судбину Црне Горе. Ту је, прије свега, упозорење да мантра о чланству у Европској унији замагљује чињеницу да је њено проширење на Балкан крајње неизвјесно и да је ово обећање више у функцији седатива разбукталом Балкану него што је реална опција. Питајући све оне који машу европским барјаком и истичу је као „избор без алтернативе» могу ли се сјетити бар једног њеног успјеха, Булатовић указује на Евроазијску унију као могућу и веома озбиљну алтернативу ЕУ утопији. Јер, каже он, „од Брисела нема гласа разума и спаса”. Указујући на бројне заблуде и криминал досадашње власти Црне Горе, Момир Булатовић у једној од колумни упозорава да „погрешна политика увијек прераста у глупу” а да се „будале траже и налазе на берзи”! „Изучавати историју, али је не мијењати”, савјетује даље Булатовић, осврћући се на погубну спољну политику Црне Горе и Мила Ђукановића чијем је „спасавању” подређен и жртвован стварни историјски и актуелни национални интерес. Осврћући се у више текстова на приступање НАТО пакту, Момир врло разложно и убједљиво указује на чињеницу да је ова војна алијанса само оружје америчке спољне политике у којој се мијењају средства и реторика а циљ - уски амерички интерес - остаје увијек исти, као и на то да су сви они који су били њени промотери само потрошна роба са врло ограниченим роком употребе.

На крају, кад се окрене и последња страница ове збирке веома интересантних текстова, као лајтмотив свега прочитаног остаје најозбиљнији савјет и упозорење политичким лидерима: „НЕ КРАДИТЕ, НИКАД”!!! Стога ову књигу, осим оним бројним поштоваоцима лика и дјела првог демократски изабраног предсједника Црне Горе, најозбиљније препоручујем свима који се баве политиком или су умислили да о њој све знају. Имаће шта да науче, јер књига је препуна „ријечи које су издржале”. И на самом крају: у име свих који су вољели и цијенили „Брка», јавно се захваљујем асоцијацији „Младо Беране” на величанственом билборду који подсјећа на Момира и његову ИСТИНУ. Ријеч и парола која је издржала и након што се он преселио у вјечност и успомене.

Скица за могући поглед на проблематику пишчевог дневника

**Мр Александар
Ђуковић**

Самостални истраживач,
Подгорица

Проблематика пишчевог дневника суштински кореспондира са питањем: да ли стварање таквих записа у бити подразумијева вишак књижевног или пак варку којом се жели прикрити недостатак маште и просто задовољење скрибоманског нагона? У првом случају имамо проблем „вишка књижевног и маште”, док у другом констатујемо „одсуство маште и нагон за пуким и, колико је то могуће, непристрасним свједочењем”. Оно што повезује ова два заогрнута „ризوما” јесте намјера (не)објављивања тих записа, која се експлицитно или имплицитно налази „на површини”. Први би, чини се, могли окарактерисати интимнијим, док би други имао општији, „шири” значај.

Писац који вишак књижевног ревносно одлаже у свој дневник не искључује драгоцјену машту. Не посеже нужно за фактографијом и посве ужива извијесну слободу. Није оптерећен стварношћу као таквом и не залаже се за систем који би морао примати инпуте споља. Таква клима, на моменте екстремна, може погодовати настанку оног што књижевност види као „дневник против дневника”, као што је случај са Андрићевим „Знаковима поред пута”. У том случају писац постаје онај који бјежи од дневника и у ту сврху ангажује сав свој потенцијал. Над његовом руком и умом лебди мисао о дневнику само као опомена, као стражар који ће га ишчистити од духа дневника.

„Никад није озбиљно ни помишљао да води дневник. Још од најранијих година то му је увек изгледало јалов и помало недостојан посао. Притврдити своје доживљаје на хартији, значило је за њега увек умањивати их, сасушити, изгубити њихову суштину заувек. То му је увек личило на покушај да се вештачки изигра и осујети важна и тешка функција заборавља, која је неопходна за правилан рад духа и наше духовно здравље. Дневник је покушај да се заобиђе смрт и нестанак, и у бескрај продужи живот духовно и физички завршеног и онемоћалог човека. Мемоари су још гори”, забиљежио је Андрић у „Знаковима поред пута”. На више мјеста и са више нивоа он образлаже своје противљење и опирање дневнику и његовој

суштини, правећи од „Знакова“ сопствени „дневник против дневника“. У његовим запажањима има извијесне нескривене мржње према том феномену, нечег оптужујућег када су у питању људи који воде биљешке те врсте.

„Шта је то што толике људе гони да воде дневник, трудећи се да заувек задрже непомичним оно што су рекли или учинили, они или други? Увек ми је изгледало да у том настојању има нечег што није чисто ни лепо. Као неки покушај да себи, злу не требало, осигурају алиби, а да за другог спреме, за сваки случај, оптужни материјал. Кад оне који су нам најдражи сахрањујемо у земљу, кад своје рођено здравље трошимо немилице, зашто онда да чинимо неразумљиве и детињасте покушаје како бисмо, у несигурном осветљењу нашег тренутног схватања, задржали наше пролазне разговоре и поступке?“, пита се он.

Андрић готово да исказује презир према том бесмисленом послу, али признаје да је страствен и пажљив читалац дневника, не пропуштајући да, опет, изрази критику према онима који су се латили да их пишу.

„Ја сам страствен и пажљив читалац дневника, личних записа и успомена из разних времена и народа. Прочитао сам их можда на стотине. Њихови писци редовно сматрају да су увек у праву, да су, и да су увек били бољи, племенитији или паметнији од своје околине. Не сећам се изузетка у том погледу. Само је код једних то мишљење изражено отворено, а код других прећутно, или је маскирано начелним разлозима. То је разумљиво. Они који нису такви, ти не пишу дневнике и не објављују мемоаре. Питам се само, док ово пишем, да ли моје забелешке у овој »зеленој« књизи, и у другим, нису несвесно писане у истом духу и са истим циљем“, сумњичав је Андрић према себи.

Сматра да писац треба да пише и прича, али не да од свог живота ствара причу. Они који то чине, биљежи он, гријеше и према себи и према читаоцима, а понајвише према истини. Онај који води дневник главни је актер приче у њему и стога, према мишљењу овог писца, на погрешном путу. Легитимно је, стога, изражавати сумњу у вјеродостојност, што су чинили и сами писци према сопственим дневницима. Добрица Ћосић биљежи: „Толстој је писао дневник јер је веровао у значај и трајност свих својих осећања. Није се стидео ни ружних мисли, ни своје охолости и симулација, ни насиља над женом, толико је био заљубљен у себе. По дневнику, он је највећи мученик на свету, који живи желећи све већу патњу. А то не може бити истина“. Видимо изражену сумњу у записе. Сличну тврдњу, додуше сам за своје дневнике, износи Андре Жид, који каже да његов дневник није његова вјерна слика јер му се обраћао у мучним тренуцима клонулости и криза, док га је у крепким тренуцима заборављао зарад живота.

Андрић у писању дневника види осиромашење живота.

„Он није никад водио дневник. Ни као млад човек. Он је осећао нарочиту, дубоку и готово сујеверну одвратност према том послу. Сваки покушај да заувек утврди и неопозиво забележи неки доживљај изгледао му је као осиромашење сопственог живота. Страхом га је испуњавала помисао да би његов живот могао не бити и друго него што јесте, да су сва врата затворена, да је све једном заувек названо једним именом“, сматра Андрић.

Његов „проблем дневника“ у фундаменту се односи на могућност убијања маште. Видимо да он инсистира на здравом забораву, а затим и на осиромашењу живота које се догађа када нотирањем у дневник једном за свагда закључате одређену слику, самим тим гушећи низ потенцијалних могућности маште. Он је, како приређивачи „Знакова“ примјећују, веома ријетко датирао дактолографисане текстове.

„Упоређивањем са Андрићевим радним свескама установили смо да је писац приликом диктирања не само вршио измене, допуне, или скраћења, већ да је, по правилу, изостављао датуме, сувишна лоцирања, и настојао да својим записима да општији карактер, да избегне форме дневника и афоризма, да своје мисли и расположење пренесе из првог лица, то јест, да своје ја надомести другим заменицама. И то нас уверава да Андрићу није било стало до хронологије“, биљеже приређивачи.

Свој однос према дневнику као феномену аутор је, како видимо, исказивао и у некњижевним, дакле формалним аспектима који су се тицали самог начина биљежења. Чини се да је „страх од дневника“ сасвим оправдан, уколико узмемо у обзир стање у ком писцу дневник остаје једина веза са писањем, тачније, спона са собом некадашњим, писцем у себи, који је, изгледа, умро.

С друге стране, када се осврнемо на пуко задовољење нагона за писањем, дакле, узмемо у разматрање ситуацију која подразумијева одсуство маште, скрибоманију или пак суви нагон за што вјернијим свједочењем, наилазимо на вишеслојну и осјетљиву мрежу интенција.

Ипак, једна ствар је од пресудног значаја: дневник је најкориснији запис који може настати у тренутку најгорег скрибоманског зова. И зато му је, унапријед, све опрштено.

За разлику од Андрића, Добрица Ћосић је дневник водио безмало пет деценија, са већим или мањим прекидима. Историчар, академик Јелена Гускова, сматра да је насљеђе Добрице Ћосића занимљиво њеним колегама управо из разлога који је и сам писац навео: „Опиши и остави суду историје“, бивајући све вријеме свјестан значаја те врсте грађе. Она се диви искрености његових дневника и закључује да су они настајали из велике свијести о бризи за потомке.

„Ово је полувековна историја земље у којој је живео, коју ће историчари, захваљујући Ћосићу, сада лакше разумети. Дневници су пуни искренности. Њих је писао човек који се идентификовао са временом у коме је живео. Његови дневници су били ‘лична историја једног доба’“, биљежи Гускова додајући да је обавеза историчара да пишу о њему као о предсједнику земље која је горјела, с тим што је, како каже, главна ствар већ урађена – сам предсједник детаљно је описао догађаје који су се десили током тих тешких година.

Насупрот Андрићу, Ћосић је своје биљешке, које је водио од 1944. године, па до пред смрт, уредно датирао, те их је, како пише његова кћерка др Ана Ћосић Вукић (приређивач његових дневника) и сам назвао дневничким. У питању је обиман рукопис стилски хетерогеног карактера, који је, према признању писца, настао самим нагоном писања, без намјере да буде

објављен. Тај „нагон” је истицао у бројним записима нудећи га увијек као објашњење зашто уопште нешто записује и, као да то није довољно, додајући: „само зато”. Овај нагон је оно што код Ћосића надјачава константан ехо питања о смислу самих записа: „Коме ја ноћас пишем ове ‘ником потребне истине’?”. На једном мјесту каже: „Ана, не кварим ја ову свеску због своје таштине. Потпуно сам свестан глупости којој је матрица таштина. Шта ме се тиче шта ће људи о мени мислити на основу ових записа. Ја кварим ову хартију пре свега из морања да пишем. Ја испуњавам нагон писања. Јер не пишем романе. Немам снагу, памет и заблуду за роман”. Силно се упиње и да савлада нагон: „Желео бих да ме подржи ноћашња одлука: да окончавам дневничке записе”, што му не полази за руком.

Поред тога, писац наводи још један разлог записивања: „Јако ме боли овакав безначајан живот. Постојање у духовној изопштености и неактивности. А зашто га онда записујем? Да ме мање боли. Ова свеска је моја болница. И моја апотека”. Такође, на другом мјесту, пишући о немогућности да помогне својој болесној супрузи биљежи: „Ипак покушавам да се ‘спасавам’: разговарам са овом свеском која је, на срећу, нема”.

Ана Ћосић Вукић, у коју отац полаже наду да ће га „спасити срамоте у необјављеним рукописима“, истиче да је битна и разлика између дневника и дневничких записа Добрице Ћосића.

„Истицање потребе разликовања Ћосићевих дневничких бележака од дневника као форме заснивало се на чињеници да је сам писац имао изражено осећање за форму свог књижевног израза и да је у својим рукописима издвајао дневник као посебну целину; међу свескама дневничких бележака биле су и свеске које носе наслов дневник. То је, пре свега, Дневник писања ‘Деоба’, значајан за његову романијерску поетику, посебно за поетику романа ‘Деобе’, а затим дневници које је водио на путовањима по земљама Африке у делегацији која је пратила Јосипа Броза на броду ‘Галеб’, као и други дневници путописног карактера које је водио за време путовања по земљама Европе и САД и интимни дневници које је водио за време боловања, именовани по болницама у којима се лечио. Поред ових, у жанровском смислу ‘чистих’ дневника, у дневничким белешкама Добрице Ћосића издвајају се целине које су у односу на друге текстове изразитијег дневничког карактера, јер је, обузет неком темом, Ћосић писао о њој из дана у дан“, биљежи Ана Ћосић Вукић.

Међутим, овдје се сусрећемо с битном чињеницом: Ћосић признаје да је дневник оно што га завања да још увијек јесте писац, јер је машта која је нужна за роман - нестала. Писац је, како на више мјеста признаје, у њему умро када више није способан да напише роман и стога је болно свјестан да су га свеске записа „обмањивале”.

„Дуго нисам примећивао да је је умро писац Добрица Ћосић. Понашао сам се као да сам ја – још ја. Нисам ни записивао своју смрт. Да сам још увек писац обмањивале су ме ове свеске записа. Чинило ми се да записе пише писац...”. Дакле, остао је нагон. Ишчитавањем записа лако је установити да Ћосић не може да престане да буде писац – макар свог дневника.

Поставља се питање да ли је Андрић као човјек маште презирао дневник, а Ћосић волио управо због свијести о усахлости сопствене маште за роман? Посљедња реченица посљедњег Ћосићевог дневника „У туђем веку II” гласи: „Започињем своје непостојавање”. Дакле, упркос свијести о дневнику као обмањивачу, тотални нестанак писца започиње чином прекида вођења дневничких биљешки.

Питање намјене остаје да лебди - коме?

На моменте не бива јасно да ли Ћосић жели да уништи своје дневнике (што на једном мјесту експлицитно и поручује својој кћерки), или намјерава да их објави. Више пута истиче „нагон” и немање амбиције да се списи објаве, док с друге стране, имамо нескривену жељу писца да посвједочи истину о важним догађајима. Дивећи се Толстојевом дневнику Ћосић у свом биљежи да је дневник славног руског писца „документ изузетно самосвесног човека, толико самосвесног да има храброст и потребу да све каже о себи. Та храброст је храброст Творца света”. Закључивши тај запис Ћосић се осврће на свој дневник, гдје дословце каже: „Мој ‘дневник’ и није дневник. Мени је од Добрице Ћосића неупоредиво значајнија Србија, судбина српског народа, стварност у којој живим”. Поставља се питање, коме свједочити, ако нема намјере да се записано објелодани, ако опште има примат над интимним и личним?

Легитимно је право да се запитамо и откуда Ћосић размишља о рецепцији, па чак и слави коју може произвести објава дневника, уколико је истински желио да га не пусти у етар? Биљежи сљедеће: „Има тврдњи да славу Достојевском у посљедњој деценији његовог живота нису донели романи него ‘Пишчев дневник’, који је говорио о савременим, животним, најактуелнијим проблемима Русије. Његова морална, друштвена и национална схватања учинила су га славним и утицајним у универзитетској омладини Русије. Мали одјек мојих ‘Пишчевих записа’ произилази из њихове неактуелности; они су прожети историзмом, ја пишем о ономе што се догодило, што припада прошлости српског друштва и Југославије. Требало је те дневнике и ‘Пишчеве записе’ да објављујем када су писани...”

Дневник је, чини се, и пуноћа и празнина истовремено. Урна у коју се постепено дроби pepeo сопства након ритуалног самоизгарања.

СРПСКА БАШТИНА

In memoriam

Александар Вучковић
Мирјана Премовић

Воштаница за покој душе Архиепископа цетињског и Митрополита црногорско- приморског др Амфилохија Радовића

АРХИЕПИСКОП ЦЕТИЊСКИ, МИТРОПОЛИТ ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКИ ЗЕТСКО-БРДСКИ И СКЕНДЕРИЈСКИ И ЕГЗАРХ СВЕТОГ ТРОНА ПЕЋКОГ ПРОФ. ДР АМФИЛОХИЈЕ РАДОВИЋ (7. ЈАНУАР 1938- 30. ОКТОБАР 2020.)

**Мср Александар
Вујовић**

Богословија "Светог Петра
Цетињског",
Цетиње

Архиепископ цетињски Митрополит црногорско-приморски, зетско-брдски и скендеријски и егзарф светог трона Пећког проф. др Амфилохије (Ристо) Радовић, рођен је на Божић 7. јануара 1938. године у Барама Радовића у Доњој Морачи, од оца Ћира и мајке Милеве, рођене Бакић. Основну школу је завршио у манастиру Морачи, а Богословију Св. Саве у Раковици у Београду. Дипломирао је на Богословском факултету у Београду 1962. године. Упоредо са Богословским факултетом, студирао је класичну филологију на Филозофском факултету у Београду. Велики утицај на духовно узрастање Митрополита Амфилохија извршили су Преподобни отац Јустин Поповић, велики богослов и духовник наше Цркве, и светогорски старац Пајсије.

Послије завршеног факултета, постдипломске студије наставља у Берну и Риму, гдје је магистрирао на Источном понтификалном институту (1965). Одатле одлази у Грчку, гдје борави седам година и гдје прима монашки чин, а потом бива и рукоположен у чин јерођакона и јеромонаха. У том периоду, у Атини је одбранио докторат о Св. Григорију Палами, који је привукао пажњу ондашње европске теолошке јавности. За докторску дисертацију тадашњег јеромонаха Амфилохија Радовића, говорили су да је једна од сто најбоље написаних на Атинском универзитету.

Послије годину дана проведених на Светој Гори код Старца Пајсија Светогорца, одлази за професора на Православни институт Св. Сергија у Паризу, а од 1976. године постаје доцент, ванредни па редовни професор на Богословском факултету Св. Јована Богослова у Београду (касније Православног богословског факултета Универзитета у Београду), на катедри за Православну педагогију (катихетику) са методи-

ком наставе. Предавао је Увод у богословље и Свето Писмо Старог Завјета. У два мандата био је и декан факултета. Такође је био и редовни професор Духовне Академије Светог Василија Острошког у Фочи, на којој је предавао Катихетику, као и на Богословском Институту који је радио при Теолошком факултету у Београду.

Др Амфилохије Радовић је почасни доктор више духовних академија и теолошког института. Докторат *honoris causa* Московске духовне академије примио је 2003. године, Института теологије Белоруског државног универзитета у Минску 2008. године, Православног теолошког института Св. Сергија у Паризу 2012. и Санкт-петербуршке духовне академије 2014. године. Одлуком Националног комитета друштвених награда Руске Федерације 2001. године одликован је и Орденом Ломоносова, који му је уручен на свечаности у Кремљу у присуству око 4.000 угледних званица. За почасног члана Словенске академије књижевности и умјетности у Варни изабран је 2015. године. Говорио је грчки, руски, италијански, њемачки и француски језик. У научном раду користио је старогрчки, латински и црквенословенски.

Свети архијерејски сабор Српске Православне Цркве изабрао га је маја 1985. године за Епископа банатског. Хиротонисао га је 16. јуна 1985. године у београдској Саборној цркви Патријарх српски Герман уз саслужење: Митрополита црногорско-приморског Данила, Епископа бачког Никанора, браничевског Хризостома, жичког Стефана, шумадијског Саве, далматинског Николаја, тимочког Милутина, звоничко-тузланског Василија, аустралијско-новозеландског Василија, бањалучког Јефрема и мачванског Данила. Међу њима био је и Митрополит кефалонијски Прокопије, који је га је својевремено у Грчкој замонашио, а потом и произвео у архимандрита. Устоличен је у Вршцу 21. јула 1985. године.

Одлуком Светог архијерејског сабора СПЦ Епископ банатски Амфилохије је 30. децембра 1990. године изабран за Митрополита црногорско-приморског са сједиштем на Цетињу. Свечано устоличење за Митрополита црногорско-приморског, зетско-брдског и скендеријског извршио је Патријарх српски Павле са епископима 30. децембра 1990. године у Цетињском манастиру. Митрополит Амфилохије био је носилац древних титула: Егзарх Свештеног трона пећког, као и Архиепископ цетињски.

Митрополит Амфилохије био је члан Светог Архијерејског Синода СПЦ у више сазива. Предсједавао је тим тијелом и био замјеник обољелог блаженопочившег Патријарха српског Павла од краја 2007. године до његовог упокојења, као и мјестобљуститељ Патријарашког трона од упокојења Патријарха Павла, 16. новембра 2009. до избора Патријарха српског Иринеја 22. јануара 2010. године. Администрирао је Епархијом рашко-призренском од маја 2010. године до устоличења Епископа рашко-призренског и косовско-метохијског Теодосија, крајем децембра исте године. Администрирао је Епархијом буеносаиреском и јужно-централноамеричком (која је установљена на његов предлог) од њеног оснивања у мају 2011. до 2018. године. Такође је администрирао и епархијама захумско-херцеговачком и милешевском.

По доласку на Цетињску катедру, митрополит Амфилохије, у жељи да се обнови просветно-духовна мисија коју је у историји Црне Горе имала Митрополија црногорско-приморска, покреће питање обнове рада Богословије, укинуте од стране комуниста 1945. године. Најстарија, и по мишљењу многих најбоља просветна институција у историји Црне Горе обновила је рад у септембру 1992. г. и убрзо постала расадник свештеничког кадра и један од темеља духовног препорода Црне Горе и Србије, Републике Српске и шире.

Митрополит Амфилохије је као један од обновитеља најстарије средње школе у Црној Гори, Цетињске богословије у њој неколико година био и предавач. Залагао се да се у богословски систем образовања Српске цркве уведе предмет Агиологија, у средњим богословским школама и на факултету. У Цетињској богословији предавао је Агиологију, Догматику и Педогогику. На је Цетињу основао Издавачко-информативну установу „Светигора“. Уочи Божића 1992. г. је изашао и први број часописа „Светигора“, а на Тројчиндан 1998. г. почиње емитовање Радио Светигоре. У служби духовно-просветне мисије, Митрополит Амфилохије је покренуо оснивање великог броја црквених хорова, духовних центара и књижара, народних кухиња.

За вријеме Митрополита Амфилохија по први пут у историји Црне Горе, Митрополију црногорско-приморску посјетили су Патријарси и представници свих Помјесних Цркава православне васељене: Патријарх васељенски Вартоломеј, Патријарх јерусалимски Теофил III, Патријарх московски и све Русије Алексеј II, Патријарх московски и све Русије Кирил, Папа и Патријарх александријски и све Африке Петар VII, Архиепископ Нове Јустинијане и свега Кипра Хризостом II, Архиепископ атински и све Јеладе Христул, Архиепископ атински и све Јеладе Јероним, Архиепископ Тиране и све Албаније Анастасије, Митрополит Православне Цркве Чешких земаља и Словачке Христофор, Митрополит варшавски и цијеле Пољске Сава, многобројни митрополити и епископи Александријске, Антиохијске, Јерусалимске, Московске, Грузијске, Бугарске, Румунске Патријаршије и других Помјесних Православних Цркава, као и других хришћанских цркава и вјерских заједница. Ово довољно говори о великом поштовању које сви они имају према Митрополиту Амфилохију и Митрополији црногорско-приморској.

Митрополит Амфилохије представљао је Српску Православну Цркву у иностранству разним пригодама и на многим значајним свеправославним и хришћанским сусретима као што су Предсаборска свеправославна конференција у Шамбезију (2009), Сабрање предстојатеља Православних Цркава (у својству замјеника Патријарха 2009. и као члан делегације СПЦ на челу са патријархом Иринејем 2014); на бројним домаћим и међународним скуповима, на сахранама Патријарха руског Алексеја II, Патријарха бугарског Максима, Архиепископа јеладског Христула, на устоличењу Патријарха руског Кирила, на инаугурацији папе римског Франциска у Ватикану. До проглашења независности Црне Горе био је предсједник Покровитељског савјета за Србију и Црну Гору Међународног друштвеног фонда јединства православних народа и до смрти је био предсједник Покровитељског са-

вјета за Црну Гору истог Фонда. Био је председник Комисије за разговор са Македонском православном црквом и председник Комисије Светог Архијерејског Сабора за ревизију Устава СПЦ, као и Комисије СА Сабора за унапријеђење црквене просвјете и др.

Први пут у историји Црне Горе је 1993. године одржан на њеном тлу ванредни Архијерејски Сабор СПЦ – на Цетињу и у манастиру Острогу. Поред духовне обнове српског народа, којом се цијелог свог живота трудио, за његовог живота обновљено је и саграђено преко шесто цркава и манастира у Црној Гори. Добитник је бројних одликовања и медаља разним пригодама широм православних земаља.

Упокојио се у Клиничком центру у Подгорици 30. октобра 2020. године, а сахрањен је у крипти Саборног храма Христовог васкрсења у Подгорици у недјељу 1. новембра 2020. године.

ИЗ РИЗНИЦА БОГОСЛОВСКО-НАУЧНОГ И КАТИХЕТСКОГ СТВАРАЛАШТВА МИТРОПОЛИТА АМФИЛОХИЈА

У свом богатом стваралачком опусу, који броји преко хиљаду библиографских јединица, проф. др Митрополит Амфилохије Радовић написао је и објавио велики број књига из теологије и библистике, православне философије, есејистике, поезије и преводилаштва.

Своју прву књигу написао је на грчком језику из области православне догматике и православне пневматологије „Ο Τριαδολογικός χαρακτήρ της Ορθοδόξου Πνευματολογίας“, објављена је у Атини 1971. На грчком је затим објавио и своју докторску дисертацију „Тајна Свете Тројице по учењу Св. Григорија Паламе“, 1973; „Смисао Литургије“, студија на грчком, 1974; „Филокалијски покрет XVIII и почетком XIX вијека“, студија на грчком, 1982; Из историје Православне Цркве митрополит Амфилохије објавио је студију „Православна Црква и њен историјски и духовни живот“ (Београд, 1975). Књига „Тумачење Старог Завета кроз векове: кратка историја старо-заветне егзегезе“ објављена му је у Београду 1979. године. У коауторству са Данилом Крстићем Амфилохије Радовић је објавио студију из православног катихизиса „Нема лепше вере од хришћанске“, Београд, 1982. Књига је доживјела неколико издања на српском језику (Манастир Хиландар – Вршац 1988; Манастир Хиландар, 1994; Линц, 2000; Београд, 2003; Београд, 2005; Цетиње, 2009), на њемачком (Берлин, 2000), на француском (Београд, 2007; Београд, 2008) и енглеском језику (Алхамбра 2015). „Тајна Свете Тројице по учењу Св. Григорија Паламе“, студија на грчком, 1973. (докторска дисертација); „Смисао Литургије“, студија на грчком, 1974; „Синаити и њихов значај у Србији XIV вијека“, студија, 1981; „Духовни смисао Храма Светога Саве на Врачару“, Вршац, 1989; „Преподобни Рафаило Банатски“, Вршац, 1988; „Враћање душе у чистоту“, Подгорица, 1992; „Нема лепше вјере од хришћанске – православна вјеронаука“, „Увод у православној философију васпитања“, „Основи православног васпитања“, Врњачка Бања, 1993; „Светосавско просветно предање и просвећеност Доситеја Обрадовића“, Врњачка Бања, 1994; збирка пјесама „У Јагњету је спас“,

1996; „Историјски пресјек тумачења Старог Завјета“, у издању издавачке куће Јасен, Никшић, 1996.

Из области историје Српске Православне Цркве објавио је књигу „Срби и њихова Црква кроз векове“ и књигу „Духовни смисао храма Светог Саве на Врачару“ која је имала више издања (Београд, 1983; Вршац, 1989; Београд, 2003). У коауторству са филозофом Николом Милошевићем објавио је књигу „Дијалог о Достојевском“ (Београд, 1983). Амфилохије Радовић је на грчком језику објавио студију о Филокалијском препороду „Η Φιλοκαλική Αναγέννησι του XVIII και XIX αι. και οι Πνευματικοί Καρποί της“, Αθηναι 1984. Бесједе и разговори митрополита Амфилохија Радовића обједињени су у књизи „Враћање душе у чистоту: бесједе, разговори, погледи“ која је имала више издања (Никшић–Подгорица–Приштина, 1992; Нови Београд, 2002; Београд – Подгорица, 2013). Митрополитова књига из области хришћанског васпитања „Основи православног васпитања“, која је коришћена као уџбеник, изашла је у више издања (Врњачка Бања, 1993; Цетиње, 2002; Београд, 2006). Митрополит је написао о великану српског просветитељства Доситеју Обрадовићу (1742–1811) студију „Светосавско просветно предање и просвећеност Доситеја Обрадовића“ (Врњачка Бања, 1994).

Збирка поезије митрополита Амфилохија Радовића „У Јагњету је спас“ доживјела је неколика издања (Подгорица, 1996; Подгорица, 2000; Београд, 2004; Цетиње, 2009). Књига „Кажи ми ријеч спасења“ (Градишка, 1997) представља предавање др Амфилохија Радовића на скупу „Савремена богословска мисао“, одржаном на манифестацији „Дани исламске књиге“ у октобру 1990. године у Сарајеву. У коауторству са Јустином Поповићем и Атанасијем Јевтићем објавио је „Црква, православие, евхаристия: кратка антологија на савременом српском богословие“ (Софија, 1999). Књига „Цетињски источник“ објављена му је 2002. године у Београду. Разговоре које је водила Јелица Рођеновић са митрополитом Амфилохијем објављени су у књизи „Сви смо једно у Христу: разговори са митрополитом Амфилохијем (Радовићем)“ у неколико издања (Цетиње, 2002; Београд, 2005; Београд, 2012) и под насловом „Разговори о духовном животу, Цркви и друштву“ (књ. 1, Цетиње, 2011; књ. 2, Цетиње, 2012). Књига „У Јагњету је спас : изабране пјесме, записи и путописи“ (Цетиње, 2009).

Научну студију из библистике „Историја тумачења Старог завјета; Премудрости Соломонове“ митрополит Амфилохије објавио је 2002. године у Никшићу. Манастир Острог је 2006. године објавио на српском докторску дисертацију Амфилохија Радовића одбрањену на Теолошком факултету Атинског универзитета на тему „Тајна Свете Тројице по Светом Григорију Палами“, која је поново објављена 2012. на Цетињу. Из области православне филозофије религије објавио је књигу „Увод у православну филозофију васпитања“ (Цетиње, 2009). О творцу Српске Православне Цркве Сави Немањићу митрополит Амфилохије је објавио књигу „Свети Сава и светосавски завјет: студије, есеји, бесједе“ (Цетиње, 2009). Књига „Светлост Христова просвећује све“ објављена му је 2009. године (Београд – Манастир Хиландар). Празничне поруке, бесједе и разговори митрополита Амфило-

хија обједињени су у књигама: „Божјићи загрљај Бога и човјека: празничне поруке, бесједе и разговори“ (Цетиње, 2010); „Васкрс дар живота вјечнога: празничне поруке, бесједе и разговори“ (Цетиње, 2010); „Велича душа моја Господа: бесједе на Богородичне празнике“ (Цетиње, 2017); „Живи Бог са људима својим: бесједе на Господње празнике“ (Цетиње, 2019); „Диван је Бог у светима својим: бесједе на светитељске празнике“ (Цетиње, 2019); „На свадби јагњетовој: бесједе са монашења, предавања и разговори о монаштву“ (Цетиње, 2019); „У Богу нема мртвих: надгробне и поменске бесједе“ (Цетиње, 2019).

Књига „У почетку бијаше Слово“ објављена му је 2010. године на Цетињу. На тему Косовске битке, српског кнеза Лазара Хребелјановића и најновије голготе српског народа на Косову Митрополит Амфилохије написао је књиге: „Часни крст Христов и косовски завјет: предавања, есеји и бесједе о Косовском завјету“ (Цетиње, 2010; Цетиње, 2011); „Косово је глава Лазарева: предавања, есеји и бесједе“ (Цетиње, 2010; Цетиње, 2011); „Љетопис новог Косовског распећа: дневнички и други записи: март–август 1999“ (књ. 1, Цетиње, 2011; књ. 2, Цетиње, 2012); „Chronicles of the Renewed Crucifixion of Kosovo“ (Цетиње, 2014); „Летопись нового Косовского распятия: дневниковые и другие записи: марта 1999 – декабря 2000“ (Цетиње, 2014). Из области православног аскетизма митрополит Амфилохије је написао студију: „Исихазам, освајање унутарњих простора – Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века“ (Манастир Подмаине, 2010).

На теме из Старог и Новог завјета још су му објављене књиге: „Са извора воде живе: архипастирске бесједе на библијске теме“ у три тома (књ. 1, Цетиње, 2011; књ. 2, Цетиње, 2012); „Тајна Христа и тајна свијета: еклисиолошке студије, есеји, предавања и бесједе“ (Цетиње, 2011); „Литургија и подвижништво: студије, есеји, чланци, прикази и бесједе“ (Цетиње, 2011). Са темама из богословља објављена му је књига „Богословска слова: студије и есеји, предавања и записи“ у три тома (Цетиње, 2012). У част јубилеја 1700-годишњице Миланског едикта изашла му је књига „Саберимо се око Саборног храма Христовог Васкрсења: у спомен 1700-годишњице Миланског едикта (313–2013) и освећења Саборног храма Христовог Васкрсења у Подгорици“ (Цетиње, 2013). У коауторству са монахињом Амфилохијом Драгојевић написао је књигу „Подвижнице Христове љубави: женско монаштво у историји Цркве са посебним освртом на подвижнице Христове љубави код православних Срба: поуке преподобних матера и подвижница“ (Цетиње – Беране, 2009). Митрополит Амфилохије Радовић писао је и о црногорском владици Петру II Петровићу Његошу „Свети Петар II Цетињски пустињак и Ловћенски тајновидац“ (Цетиње, 2015). У оквиру Избраних дјела, објављена су му још и следећа дјела: „Пост и молитва - повратак у очев дом“ (Цетиње, 2019); „Златни ланац људи Божијих : животописи, свједочења о савременицима, споменске ријечи“ (Цетиње, 2019) и „Име Божје - квасац васионе : бесједе, предавања, предговори, разговори, здравице“ (Цетиње, 2019). У припреми су му и књиге „Увод у богословље“, „Свети Немањићи“ и „Црна Гора“.

Предавајући неколико година на Катедри Светог Писма Старог Завјета на Теолошком факултету у Београду, и бивајући члан Светог Архијерејског Синода СПЦ за превод и исправку Светог Писма Старог и Новог Завјета, блаженопочивши Митрополит Амфилохије сврстаће се у ред великих великих српских библиста. Он је био врсни зналац и библиста, који Свето Писмо није само познавао, него га је и живио и својим животом и свједочио, тиме постајући примјер покољењима која долазе на пољу библијске и катихетске науке. У српској библистици остаће упамћен као преводилац књига ширег канонског каталога, дефтероканонских књига. Митрополит Амфилохије превео је Премудрости Соломонове, Другу књигу Јездрину, Књигу о Товити; Књигу о Јудити; Премудрости Исуса сина Сирахова; Књигу Варухову; Посланице Јеремијине; као и додатке у књизи пророка Данила (Сузана, Молитва Азаријина, Пјесма три младића, Вил и Дракон); Књигу о Јестири; и Другу књизи дневника (молитва Манасијина). Све ове књиге објављене су у комплетном Светом писму Старог и Новог Завјета у издању Светог Архијерејског Синода 2010. године, и настављају се штампати у свим потоњим издањима. Такође су ове књиге објављиване у наставцима у часопису Светигора. Захваљујући Митрополиту Амфилохију, први пут је ове старозавјетне књиге, ово непреведено библијско благо, могао да чита сваки српски читалац.

Књиге, студије, есеји и чланци, Митрополита Амфилохија Радовића превођени су и превод се на грчком, руском, француском, италијанском, енглеском, бугарском, шпанском, румунском језику.

Својим животним путем и опредељењем, Митрополит Амфилохије, био је светионик свима око себе, и свима показао основе православног васпитања и образовања и светоотачке философије живота. За њега је, како је често говорио, светост, била мјера људског достојанства. И он је достојанствено свједочио светост, својим светим животом и подвизима и љубављу према свима. Стога је на прави и истински начин био примјер истинског служитеља васкрслога Христа.

Митрополит Амфилохије је свети човјек, који је од Бога, измолио људе за Бога. Разгорио је и распалио пламен свете вјере гдје год је био. Тај васељенски неуморни проповједник Јеванђеља Христовог, коме је неизмјерно служио, безрезервно отварајући духовни вид слијепима и хранећи Хљебом Живота духовно гладне. Он је многе уводио у тајну „узрастања у мјеру раста висине Христове“, и тајне живљења „са свима Светима“, откривајући им тајну Цркве, као свеобухватну тајну живота и свијета.

Потврђујући својим животом и дјелима, љубав према Богу и према ближњима, Владика Амфилохије наставља дјело светих отаца и учитеља Цркве кроз вјекове, позивајући све у откривење „безобалног океана светотројичне љубави Божанске“.

Свима нама, његовим ученицима, његовој духовној дјецци, не преостаје ништа друго, него да се угледамо на таквог професора, катихету, духовног оца, свенародног владику, пастира, педагога и учитеља, да га спомињемо у молитвама и да му се молимо и трудимо се да идемо његовим путем и животним опредељењем.

In memoriam: Академик Миомир Дашић (Ровца код Берана 1930 – Подгорица 2020)

**Проф. др Маријан
Премовић**

Универзитет Црне Горе,
Филозофски факултет
Студијски програм за
историју

Дана 28. октобра 2020. године умро је др Миомир Дашић, дугогодишњи професор Филозофског факултета Универзитета Црне Горе и редовни члан Црногорске академије наука и умјетности.

Рођен је у јесен 1930. године, у селу Ровца код Берана. Одрастајући у живописном крајолику старе средњовјековне жупе Будимље, имао је од најранијег дјетињства прилику да се сусретне са манастиром Ђурђеви ступови и другим вјековним старинама. Основну школу је завршио у мјесту рођења, Вишу реалну гимназију у Беранама (1949). По завршетку гимназије уписује историјске студије на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Дипломирао је у фебруару 1954. године. Прво запошљење добио је као професор у Вишој реалној гимназији у Иванграду (Беранама), у којој је био наредних осам година. Током академске 1960/61. године уписује постдипломске студије на Филозофском факултету у Београду, код професора Васе Чубриловића на смјеру *Новије историје југословенских народа*. Магистарске студије окончао је успјешно у јесен 1962. године одбраном магистарске тезе: *Племе Васојевићи: од насељавања у лимску долину до 1875. године*. У октобру 1962. постављен је за директора Гимназије у Иванграду и на тој дужности остао је пуну деценију. Октобра 1972. године професор Дашић је премјештен у Титоград, гдје је радио као руководилац сектора за културну, просвјетну и научну сарадњу у Републичком заводу за међународну научну и културну сарадњу.

У јесен 1972. године Педагошка академија у Никшићу изабрала га је за професора за предмете: *Историја народа Југославије новог вијека* и *Методика наставе историје*. Ове предмете је предавао хонорарно до 1978. године, када је са Наставничким факултетом, у који је Педагошка академија у међувремену прерасла, засновао и стални радни однос. Његовим залагањем Историја Црне Горе је издвојена као посебан предмет. Преласком у Титоград био је у могућности да се више посвети архив-

ским истраживањима у земљи (архивима у Титограду, Цетињу и Београду) и Француској и СССР-у (у Москви). Велика изворна подлога из ових архива стоји и у основи докторске дисертације *Црна Гора и ослободилачки њоркеји у Горњем Полимљу од њочетика XIX века до Берлинског конгреса*, коју је одбранио на Филозофском факултету у Београду 1980. године.

Када је 1981. године отпочео четворогодишњи студиј историје на Филозофском факултету у Никшићу, међу првим професорима на Одсјеку за историју и географију изабран је за ванредног професора за предмете *Увод у историју са основама њомоћних историјских наука* и *Историја јужнословенских народа*. Он је био аутор првог програма за све предмете историје, који је прихватила Матична комисија за оснивање Одсјека историје и географије на Филозофском факултету Универзитета Црне Горе. На овом Факултету предавао је више година и *Методик у насјаве историје*, а више година био је испитивач у Комисији за полагање државних испита за звање наставника и професора историје. За редовног професора изабран је 1985, у ком звању је пензионисан 2001. године. Као врстан наставник и методичар академик Дашић је извео бројне генерације професора историје са Наставничког - Филозофског факултета у Никшићу. Велику пажњу посвећивао је усавршавању професора историје у школама, држећи предавања из *Методике насјаве историје* као и на годишњим семинарима за њихову едукацију. Он се прихватио тешког и одговорног задатка да напише уџбеник *Увод у историју: са основама њомоћних историјских наука* (1988), за потребе у раду са студентима Одсјека за историју и географију. Књига професора Дашића корисна је не само за образовање младих стручњака из историје већ и свима онима који се на било који начин желе бавити писањем о нашој прошлости. За све њих она је незаобилазно штиво. Овом књигом он се квалификовао као изузетан методолог.

Као универзитетски професор држао је предавања, по позиву, у готово свим већим универзитетским центрима у СФРЈ а у иностранству на историјским факултетима и катедрама универзитета у Москви, Кијеву, Утрехту, Кракову и др. Боравио је на стручним и научним усавршавањима у СССР, Француској, Пољској, Холандији, Чехословачкој, Украјини. Са научним саопштењима наступао је на међународним научним скуповима у Москви, Бечу, Анкари, Барију, Београду, Љубљани, Марибору, Загребу, Транију, Софији, Прагу, Подгорици, Бањалуци, Скопљу и др. Обављао је дужност председника Друштва историчара Црне Горе (1974–1979) и председника Савеза историчара Југославије (1985–1989; 1994–1999), члана научних и наставно-научних вијећа факултета и института, члана савјета републичких и савезних институција у области науке и културе; био је посланик у Скупштини Републике Црне Горе (1963–1969), члан Републичке конференције ССРН Југославије (1967–1973) и Савезне конференције СРН (1985–1991), члан Југословенског форума за људска права, члан Савезне комисије за истину и помирење. Био је председник Удружења универзитетских наставника и других научних радника Црне Горе (1983–1990) и члан Предсједништва Савеза универзитетских наставника и других научних радника Југославије (1983–1990). Био је члан редакција или уредник више ча-

сописа (Токови, Историјски записи, Југословенски историјски часопис, Настава историје и др), уредник посебних едиција, зборника радова и других публикација. Предмет његовог научног интересовања креће се од завичајне, националне, до балканске и опште историје, као и методологије историјске науке. Под његовим менторством израђено је више магистарских радова и докторских дисертација. Одржао је преко 130 јавних предавања на конгресима, симпозијумима, научним скуповима, округлим столовима и семинарима за професоре историје.

Научна афирмација у нашим и међународним размјерама утицала је да 1991. буде изабран за ванредног а 1997. године за редовног члана Црногорске академије наука и умјетности. У тој нашој највишој научној установи биран је за секретара Одјељења друштвених наука, а од 1997. до 2001. године био је потпредседник ЦАНУ. Обављао је дужности уредника у више публикација ЦАНУ — Гласника Одјељења друштвених наука, зборника радова, монографија и других посебних издања. Међународна афирмација препоручила га је да буде изабран за иностраног члана Руске академије природних и друштвених наука (у Москви) 1998. Цјелокупан његов научни, наставни и јавни рад допринио је да буде добитник низа награда признања и похвала, од којих треба посебно издвојити награду града Иванграда (Берана) и општине Рожаје. Одликован је медаљом Руске академије природних и друштвених наука за допринос унапређењу културе између наше земље и Русије. У знак признања за успјешну сарадњу са Краковским универзитетом и Високом педагошком школом у Кракову одликован је Медаљом Универзитета у Кракову.

Виђења његове улоге и значаја у нашој историографији дата су на Округлим столовима: *Дјело академика Миомира Дашића у огледалу стручне и научне критике* (Бијело Поље, 2010), *Књига Поука и Порука*. Расправа на Округлом столу одржаном 18. јула 2014. године у Беранама о књизи академика Миомира Дашића: *Сјорења у историографији – о врлинама и ма нама „учићељице живога“* (Беране, 2014). Поводом осамдесет пет година живота, шездесет једне године педагошког рада и шест деценија његовог плодног научног рада, Студијски програм за историју Филозофског факултета у Никшићу 2015. године организовао му је Округли сто. Зборник радова са овог скупа објављен је под називом *Професору Миомиру Дашићу у њо часи* (Никшић, 2017).

Библиографија академика Дашића је импозантна. Она броји 928 јединица. Имао је велику ерудицију и научну интуицију, његова дјела имају чврсту аргументацију и изузетно познавање историјске научне методологије. Његова смрт је велики губитак за историјску науку.

Академик Миомир Дашић је својим дјелима на трајном и високом мјесту у нашој историографској науци.

СРПСКА БАШТИНА

Информације

Ђорђе Алексић

Научни скуп: Осам вијекова Светосавља у Херцеговини (Гацко, 17-19. септембар 2020)

Ђорђе Алексић

Самостални истраживач
Никшић

Обиљежавајући осам вјекова постојања Српске православне цркве, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, Општински одбор у Гацку, у сарадњи са Епархијом захумско-херцеговачком и приморском, организовало је и успјешно реализовало научни скуп под називом Осам вијекова Светосавља у Херцеговини. Наведени скуп је одржан 17. и 18. септембра 2020. године, те је с пажњом пропраћен од научне, али и шире јавности у Републици Српској, Србији и Црној Гори. Учесници скупа били су историчари и други научници из Републике Српске, Србије и Црне Горе.

Једна од првих осам епархија које је утемељио Свети Сава када је издејствовао аутокефалност Српске православне цркве, била је Епархија хумска са сједиштем у Стону на полуострву Пељешцу. Ова епархија, која се данас назива Епархија захумско-херцеговачка и приморска, кроз историју је мијењала и име и границе, у вријеме кад је основана обухватала је простор данашње Херцеговине, Старе Херцеговине (која се од 1878. налази у оквирима Црне Горе) и знатан дио далматинског приморја. На том простору, током осам дугих вјекова борбе за опстанак, српски православни народ је, захваљујући управо Српској православној цркви, успио да сачува свој идентитет, упркос настојањима његових непријатеља да угасе православну свијећу и сломе светосавски дух. Због тога што је највећи српски светитељ и просветитељ био владар у Хумској земљи, а касније, као архиепископ аутокефалне Српске православне цркве формирао српску православну Епархију хумску, Херцеговина је названа Војводство Светога Саве. Имајући наведене чињенице у виду, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ из Гацка организовало је овај скуп са увјерењем да ће његов научни допринос помоћи cjеловитијем сагледавању значаја и улоге Српске православне цркве и светосавског духовног и културног наслеђа у очувању идентитета српског народа на простору историјске Херцеговине.

Отварање скупа је уприличено у петак, 18. септембра 2020. године, у 9 часова у сали Парохијског дома у Гацку. Скуп је отворио и, у име организатора, његове учеснике поздравио, Радомир Вучковић, предједник СПКД „Просвјета“ у Гацку, који је и образложио разлоге за управо ову тему овогодишњих Ђоровићевих сусрета историчара. Дванаест еминентних научника и истраживача из Републике Српске, Федерације Босне и Херцеговине, Србије и Црне Горе, презентовали су властита истраживања везана за тему скупа – Осам вијекова Светосавља у Херцеговини.

Присутнима су се представили следећи излагачи и теме:

Проф. др Радмило Маројевић (Србија), Светосавље, Херцеговина, Његош;

Проф. др Дарко Ристов Ђого (Република Српска), Српска богословска перспектива за изучавање прошлости средњовјековног Хума и Босне;

Ивана Грујић (Република Српска), Пренемањихо црквено наслеђе Херцеговине – археолошка истраживања;

Проф. др Борис Бабић (Република Српска), Анатема или савез – однос византијског царства према српској цркви у свјетлости једног извора из 1367. године;

Проф. др Бошко Бранковић (Република Српска), Пећка патријаршија и очување вјерског идентитета Срба у Херцеговини од средине *XVI* до почетка *XVII* вијека;

Доц. др Будимир Алексић (Црна Гора), Отпор Светог Василија Острошког и Тврдошког унијаћењу српског народа;

Проф. др Владимир Ступар (Република Српска), Свети Василије Осторшки, педагог крста и васкрсења Христовог;

Др Васиљ Јововић (Црна Гора), Свети Василије Острошки и Тврдошки у црногорској штампи (1835-1918);

Проф. др Боривоје Милошевић (Република Српска), Епархија захумско-херцеговачка током аустроугарске управе у Босни и Херцеговини;

Проф. др Мирослав Додеровић (Црна Гора), Насељавање Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске управе и посљедице на вјерски састав становништва;

Милан Савић (Република Српска), Богдан и Петар Зимоњић – духовна вертикала Херцеговине;

Радивоје Круљ (Федерација Босне и Херцеговине), Савремена историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске.

По окончању излагања услиједила је жива и занимљива дискусија. Општи закључак скупа је да је светосавска Српска црква током протеклих осам вјекова српском народу историјске Херцеговине често била једино уточиште и гарант очувања његовог националног, духовног и културног идентитета.

За разлику од претходних година, ове године аутори су, на захтјев организатора, припремили радове раније, што је омогућило да се зборник радова са Ђоровићевих сусрета по први пут штампа прије одржавања самог скупа. За штампу је пристигло укупно 25 радова различите тематике и хронолошког оквира, а позитивне рецензије за објављивање, са различитим науч-

ним категоријама, добило је 20 радова. Сваки рад у овом зборнику има по двије рецензије еминентних научних радника из области којима се дотични рад бави. У зборнику су објављени само радови који се први пут објављују и који су од рецензената добили категорију научних радова (оригинални научни рад и прегледни рад) док радови који су добили категорију стручних радова самим тим нијесу испунили услове за објављивање у овом зборнику. Радови су поређани по хронолошко-тематском принципу, без обзира на категорију рада, а својим временским опсегом обухватају период од средњег вијека до данашњег времена.

СРПСКА БАШТИНА

Архива

Слободан Штепчковић
Ирена Грнцкић-Радловић

О поријеклу и коријенима предака Руђера Бошковића

**Слободан
Шпановић**

Српско национално поријекло славног научника, мислиоца и проналазача Руђера Бошковића у науци није спорно, иако је у прошлости у вези са тим било покушаја разних шпекулација и фалсификата. Наиме, још за његова живота својатали су га Италијани, Французи и др., али је он све то увијек брзо и одлучно демантовао.

(Историјски записи, Подгорица, година LXVIII, бр. 3/1995, стр. 143-157)

У новије вријеме, међутим, нарочито у последњих десет година, хрватски националистички и милитантни католички клерикални кругови спроводе интензивну и организовану пропагандну активност о наводном хрватском поријеклу Руђера Бошковића. У оквиру те својеврсне националистичке еуфорије, они га, без икаквих ваљаних доказа, проглашавају за највећег „хрватског учењака“, „једног од највећих синова хрватског народа“, називају „идолом и поносом сваког Хрвата“ и сл. Као основни аргумент за то, од кога полазе и на кога се наслањају, служи им чињеница да је Р. Бошковић био католик. „Снага“ овог његовог „аргумента“ почива на неоснованом и наопаком, али, на жалост, у народу на овим нашим просторима, већ одавно укоријењеном схватању да се промјеном вјере мијења и национална припадност. Посебно су у том смислу биле запажене обимне манифестације, организоване током 1987, поводом обиљежавања двјестогодишњице смрти славног научника Руђера Бошковића. Тада је, њему у част, као „великом сину хрватског народа“, поред осталог, у Ораховом Долу, родном мјесту његовог оца, било постављено и спомен обиљежје. Међутим, врхунац те укупне националистичке пропаганде представља стављање његовог лика на нови хрватски динар из 1991. године, након сецесије Хрватске и њеног међународног признања. Од свих података, који у потпуности отклањају сваку сумњу у односу на националну припадност Бошковића, на првом мјесту стоји позната чињеница да је он сам до краја живота са поносом истицао своје српско поријекло. Податке о томе налазимо у бројним његовим писмима родбини и пријатељима али и оштрим протестима у ситуацијама када су му приписи-

вали неко страно обично несловенско поријекло. Међутим треба нагласити да је до овога нетачног одређивања његове националне припадности, у то вријеме, најчешће долазило ненамјерно, из заблуде, с обзиром да је стално живио ван завичаја, претежно у Италији и Француској, а своје научне радове и дјела писао на латинском, италијанском и француском језику.

Такође је од посебног значаја и чињеница да се у свим јавним исправама из тог периода, који се односи на Руђера Бошковића и његову породицу, издатим од стране дубровачких, италијанских и других званичних органа, писаних углавном на латинском и италијанском језику, говори искључиво о њиховом „илирском“, тј. српском језику.

О националном поријеклу ове породице веома јасно говоре и бројни писани извори који се односе не само на Руђеровог оца Николу, већ и на осталу родбину и његове претке. Наиме, према свим подацима садржаним у тим изворима Никола је рођен у православној српској породици у селу Орахов До, на ободу Попова поља, у Херцеговини, гдје је и провео дјетињство. Његов отац Бошко га је као дјечака повео у Дубровник и намјестио код свог пријатеља Глеђевића, трговца српског поријекла из Жупе дубровачке, да га „служи и помаже му у трговини“, уз одређену награду. Током времена, бавећи се трговином он се и сам обогатио, постао грађанин Дубровника и ту засновао породицу.

Најстарији писани помен у дубровачким архивима о Руђеровом оцу Николи и његовој трговини потиче из 1689, у једној његовој изјави пред јавним билежником, у којој је назначен као „трговац на овом тржишту у Дубровнику“. Према подацима из матичних књига, оженио се 1691, а пошто је његова изабраница била католикиња, том приликом је, према устаљеним обичајима, прешао у католичку вјеру. Након тога, све до његове смрти, 1721. године, у овим архивима се ређају бројна документа, претежно финансијске природе (мјенице, дознаке, исплате и сл.), у којима се налазе подаци о њему и његовом пословању. Ови извори, почев од 1653, па све 1690. године, садрже доста података и о Николином оцу Бошку, ђеду Руђеровом „православном сељаку из Орахова Дола“, а такође и о бројним другим Бошковићима из Орахова Дола и Дубровника.

На Руђерово стално инсистирање, податке о поријеклу своје породице дуго и темељно је прикупљао његов старији брат Божо. Те податке, систематизоване и обрађене, објавио је у виду брошуре, на латинском језику, под насловом „Нешто о нашој породици“. Поред низа значајних података о овој породици, тамо је изричито назначено и њено српско поријекло.

Поред тога, у старој дубровачкој „матичној књизи“ - „Поријекло породица дубровачких“, у којој се налазе подаци о поријеклу свих заслужнијих дубровачких породица, постоји свједочанство о српском поријеклу породице Бошковић. Наиме, у накнадно дописаном дијелу књиге, поред осталог стоји да породица Бошковић „потиче из Орахова у Попова“ и да је чисто српског поријекла.

Најзад, у предговору издању Руђеровог највећег дјела „Теорија природне филозофије“, објављеном у Лондону 1922, на латинском, са упоредним преводом на енглески језик, констатовано је, поред осталог, и следеће: „Са

очеве стране породица Руђера Бошковића је чисто српског поријекла. Његов ђед Бошко био је наима српски православни сељак из Орахова у Херцеговини. Његов отац населио се у Дубровник као православац и тамо прешао у католичку вјеру...“.

Осим што не остављају никакву сумњу у православно српско поријекло породице Руђера Бошковића, наведени подаци садржани у разним писаним изворима, у потпуности потврђују, што посебно треба нагласити, богату народну традицију и предање о поријеклу ове породице, који су сачувани до данашњих дана, не само код потомака старих Бошковића у Орахову Дољу / Попово Поље/, већ и код оних припадника овог разгранатог братства који живе у другим крајевима Херцеговине /околина Стоца/ и у Црној Гори /Ровца, Доњи и Горњи Колашин/.

Према збиљеженом предању које казују потомци првобитних Бошковића из Орахова Дола, који су данас „католици и Хрвати“ и више не носе старо презиме, њихов предак је приликом досељавања био православне вјере односно српског поријекла. Познато им је да је један од тих старих Бошковића, Никола син Бошков, као православно сељанче одведен у Дубровник и тамо остао да стално живи. Посебно се, и са нескривеним поносом, истиче податак да је његов син познати научник Руђер. Иако ово предање има потврду у писаним и другим материјалним изворима што га чини несумњивим и вјеродостојним извором, оно ипак има један значајан недостатак. Наима, у њему се не каже одакле потиче, односно из ког се краја конкретно доселио овај њихов предак односно родоначелник у Орахови До, које презиме је до тада имао, како се звао по имену и сл. У том дијелу су такође, мањкави и недоречени и сви познати писани извори који садрже податке о поријеклу породице Руђера Бошковића.

Према налазима бројних истраживача, ово непотпуно познавање свог поријекла и недовољно његовање породичне традиције је карактеристично за житеље овога поднебља. Посебно је изражено непознавање родослова и имена својих предака, иако већина њих, без обзира да ли су данас католици или православни, знају и то казују као уопштени узгредан податак, да се неки њихов предак доселио из Црне Горе и Брда, најчешће из околине Никшића и граничног подручја према Херцеговини. А, према тим истраживањима, најмање двије трећине данашњих житеља овог подручја, посебно јужне Херцеговине, потиче из наведених крајева.

Према томе, иако је српско поријекло предака Руђера Бошковића утврђено бројним и чврстим доказима, питање ближих коријена из којих је директно потицала његова породица /којем братству и племену је припадала, из којег је краја потицала, односно којем је роду припадао њихов предак или које је презиме имао, када се и из којег краја доселио и сл./ остало је све до данашњих дана неистражено и неразјашњено. Истина, било је неких покушаја, нарочито одређених екстремних хрватских националистичких и клерикалних кругова, који се практично свде на неуспјеле фалсификате и подметања.

Потпуном расвјетљењу овог, по свему судећи, намјерно замагљеног и замршеног питања, највише би се допринијело, ако би се, прије свега, пош-

ло од онога што су мислили и знали, односно како су се према њему односили оновремени Бошковићи. Према свим доступним изворима, њих је, а нарочито самог Руђера, као што је и разумљиво, ово питање интересовало прије и више од свих других. Као што се то може видјети из његових писама и других докумената, он је своју жељу да дође до што конкретнијих и ближих података о томе веома снажно и непрекидно испољавао све до краја живота. Поред оне уобичајене знатижеље и интересовања за основне податке о поријеклу породице и својих предака, он је тежио и настојао да на овај начин дође до било каквих сазнања о том питању, прије свега, у циљу прибављања доказа о свом племићком поријеклу. За тим је он имао веома изражену, такорећи свакодневну потребу, с обзиром на друштвени положај и начин живота који је водио као веома угледан и цијењен научник и као такав дуго времена био у моди у свим оновременим европским друштвима. Јер, и поред свих својих личних и научних, високо вреднованих, квалитета и особина које је посједовао, недостатак било какве племићке титуле стварао му је одређене проблеме и непријатности у погледу приступа тим затвореним високим аристократским друштвима.

Највише је због тога од свог брата Божа, који је живио у Дубровнику, дакле у непосредној близини Орахова Дола, завичаја њиховог оца и ближих предака, упорно тражио да детаљно прикупља сва доступна сазнања и податке о поријеклу породице /„...о нашим прецима макар и према добро утврђеном предању, када су узели ово презиме, од које породице потичу и чији су огранак, колико има кољена од када су промијенили презиме“ и сл./ . Божо се заиста трудио да прикупи тражене податке до којих се у оно вријеме, зацијело, могло веома лако доћи, јер је ондашња генерација старијих припадника рода Бошковића из Орахова Дола те чињенице добро знала и памтила. Међутим, сасвим је извјесно да се сва прикупљена сазнања није су уклапала у „концепцију“ о њиховом племићком поријеклу, па би њихово потпуно и комплетно објављивање могло само да штети тадашњим интересима породице и самог Руђера. Вјероватно су баш из тих разлога у поменутој брошури и изостављени подаци о ближим коријенима и поријеклу ове породице.

Али, иако у том дијелу мањкава и непотпуна, ова књижица садржи доста значајних података о њиховој породици и роду Бошковића у Ораховом Долу и Дубровнику. Посебно је добро објашњено „када су узели ново“ односно када је и како дошло до промјене њиховог презимена. Наиме, у брошури је јасно речено да је „о настанку презимена одлучивао наш праједа, узевши старо име за презиме по очеву имену, што је уобичајено код српског народа“. Осим што се изричито указује на српско поријекло породице, из наведеног цитата произилази да је Руђеров праједа узео за себе и своје потомство ново презиме Бошковић, по имену свога оца, који се иако се то изричито не каже, очигледно звао Бошко.

Иако се не наводи вријеме у коме су живјели ови њихови преци и када су се одвијали поменути процеси, оно се може доста приближно одредити и на основу самих података датих у наведеној брошури. Примјеном опште усвојеног правила за утврђивање временског распона између генерација, произилази да је тај њихов предак, праједа који је „одлучивао о новом пре-

зимену“, живио у првој половини 17, а чукун дједа /Бошко/, по коме су добили презиме, крајем 16. и почетком 17. вијека.

Захваљујући једном старом католичком обичају, у дубровачким матичним књигама налазимо имена браће и сестара Руђеровог оца Николе. По том обичају, при крштењу дјеце кумује најближа родбина. Тако су скоро свој Николиној дјечи, а било их је осморо, кумовали његова браћа и сестре, који су им при том, као што је било уобичајено, давали своја имена. На основу тих као и других извора, види се да је код старих Бошковића из Орахова Дола, Никола најчешће име мушких припадника овог рода. Поред неких других имена, која се такође често понављају, као што су Бошко или Божо, Томо, Петар, Илија и сл, практично нема генерације у којој није било по неколико носилаца имена Никола. Понекад чак и браћа од стричева имају исто ово име. Уз остало и овај нас податак свакако додатно учвршћује у нашем увјерењу да се тако звао Руђеров прадједа, тј. онај његов предак који се доселио и настанио у Ораховом Долу и који је за себе и своје потомство узео презиме по имену свога оца /Бошка/. Овакав закључак има своје упориште и у обичају у нашем народу да потомци носе имена својих најближих и непосредних предака.

На основу тога произилази да је овај Руђеров прадједа, заправо родоначелник оног дијела рода Бошковића који је живио у Ораховом Долу и Дубровнику, иако презиме не долази од његовог већ од имена његовог оца Бошка. У ствари, они су само један од огранака ширег, бројног и разгранатог братства Бошковића, чији су дјелови настањивали друге крајеве Херцеговине /околина Стоца, долина Неретве и сл./, као и у Црној Гори /Горњи и Доњи Колашин/. Према наведеним изворима, Руђеров прадјед је имао синове Матију и Бошка. Они се помињу у Орахову Долу и Дубровнику почев од 1649. године. Матија је, колико се зна, имао сина Николу, а он опет Матију. Овај Матија је, у своје вријеме /крај 17. и почетак 18. вијека/ био веома позната личност у Дубровнику и шире. Он је поред осталог, у корист Дубровника успјешно обавио низ значајних дипломатских послова, о чему постоје подаци у дубровачким архивима. Припадници овог Матијиног огранка су се постепено иселили из Орахова дола, највише у правцу Хутова и долине Неретве, и њихових потомака више нема у овом селу. Други Николин син Бошко, поред Николе, имао је, колико је познато, још синове Илију, Божа /Бошка/ и Тома, који су живјели у Ораховом Долу. Њихови потомци су Кристићи и Томичићи, који и данас живе у овом селу и броје око двадесет кућа.

Када је у питање предање о поријеклу, пада у очи да је оно код потомака старих Бошковића из околине Стоца, који су према сопственом казивању истог поријекла са онима из Ораховог Дола, знатно боље очувано, тј. оно је потпуније и прецизније, па самим тим дјелује и много логичније и убједљивије од других. Према томе, већ одавно забиљеженом казивању, двојица браће су са својим породицама доселили у Херцеговину са подручја данашње сјеверне Црне Горе. Један од њих се настанио у области Попова Поља на југу, а други се задржао у Дубравама код Стоца. Потомци овог другог брата данас претежно живе у Дубравама, Црнићи и Аладинићи,

али их има и у Стоцу, Чапљини, Мостару и другдје. До скоро су бројали преко седамдесет породица. Претежно су католици, неки су прешли у ислам, али је јадан мањи број њих још увијек у православној вјери и сачувао своју прадједовску традицију. Иако сада већина носе разна друга презимена, још увијек има породица, свих вјероисповијести, које су задржале старо презиме Бошковић. Међутим, без обзира на све то, сви су они сачували успомену на свог заједничког претка који се доселио из Црне Горе и о свом православном поријеклу. На основу тога, неки од њих посебно, и не без поноса, истичу своје црногорско поријекло.

На жалост, ни код овог дијела потомака старих Бошковића, осим уопштене назнаке подручја данашње сјеверне Црне Горе као завичаја њихових предака, није прецизније упамћено у којем су мјесту конкретно живјели ти њихови преци прије досељавања, од којег племена и братства потичу и сл. Но, и поред тога, и овако њихово казивање је за нас значајно, јер самим лоцирањем макар и ширег завичаја њихових предака указује нам, прије свега, на правац нашег даљег истраживања и тиме доприноси рјешењу питања њиховог поријекла. У резултату тако усмјереног ангажовања дошло се, поред осталог, до сазнања да се предање које постоји у крајевима индцираним као постојбина предака старих Бошковића /Ровца, Горњи и Доњи Колашин/ у потпуности поклапа са предањем које казују припадници рода Бошковића у Херцеговини. У ствари, ова се предања међусобно допуњују и потврђују. Међутим, још је значајније то што ова предања имају своје упориште и потврду у радовима бројних истраживача различитих струка који су се бавили поријеклом и миграцијама становника назначених крајева Црне Горе и Херцеговине, као и у бројним писаним и материјалним изворима. На тај начин су, што је од посебног значаја, наведена предања добила на доказаној снази и вјеродостојности.

Познато је да се међу крајевима, који се у предању, као и у научној литератури, најчешће наводе као постојбина предака највећег дијела данашњег становништва Херцеговине налазе и Ровца. И у самим Ровцима, такође, постоји добро очувано предање о исељавању Ровчана у Херцеговину, поред осталог, и у област Попова Поља. Према том народном памћењу, од тих давно исељених Ровчана воде поријекло и тамошњи Бошковићи, „од којих потиче и славни научник Руђер Бошковић“. Ово народно казивање су још прије више деценија забиљежили и неки наши истраживачи и хроничари Роваца. Међу првима и познати етнограф Даринка Зечевић, сарадник нашег угледног научника и неуморног истраживача П. Шобајића. Ово доста раширено народно памћење о томе, упоредо са оним које се казује у Горњем и Доњем Колашину, својевремено је сакупљао и обрађивао и наш талентовани и рано преминули књижевник Мило Бошковић. У вези са тим треба напоменути да већина ових испитивача сматрају да ровачка традиција и предање у највећој мјери „почивају на историјским основама“, тј. да се заснивају на истинитим историјским елементима. Ове оцјене су оснажене и неким новијим истраживањима /Б. Ђурђевић, М. Барјактаревић, С. Поповић и др./, према којима се основни подаци ровачког предања и традиције, у основи, слажу са онима садржаним у историјским изворима.

Међу бројним исељавањима, групним и појединачним, до којих је најчешће долазило из економских разлога /„због тјескобе и немаштине“/, али и крвне освете, ово предање је запамтило и исељавање родоначелника данашњег бројног и разгранатог братства Бошковића, једног од огранака старог ровачког рода Шћепановића. Он је крајем 16. вијека, са својом породицом, живио у ровачком крају Међуријечју, у засеоку званом Липље. Пошто је по природи био пријеке нарави и необузданог карактера, често је долазио у сукоб са људима. Тако се догодило да у једној свађи убије човјека. Чим је „пао на крв“, морао је са својом породицом да бјежи из Роваца. Упутио се према сјеверу и настанио у Затарју, у предјелу шумовите косе Цера изнад Лепенца.

Будући да је живио у многочлавној породичној задрузи, у заједници са осам синова, они за кратко вријеме, у овом пустом и ненасељеном крају, искрче шуму и подигну велику породичну кућу од камена. Озидине и други остаци те „Бошкове куле“, обрасли шумом и шикаром, упркос наслагама времена и шумског отпада, још увијек се називају. Потврду о истинитости овога предања не налазимо само у овим материјалним остацима, већ и у писаним свједочанствима из тог времена. У Катастику манастира Добриловине, својеврсној земљишној књизи, заснованој почетком 17. вијека, у којој су уписана сва манастирска добра са именима дародаваца и приложника тих добара, међу првима је уписан „Бошко и његова кућа у Церу“. Несумњиво је да се ради о Бошку Станишићу Шћепановићу, родоначелнику данашњег братства Бошковића, са више огранака. Готово сва имена уписана у овој књизи поред Бошковог /Илија, Петар, Томо и др./ у оквиру његове куће, познаје предање и родослов Бошковића. Ово поклапање података је толико изражено да заиста представља карактеристичан примјер како се традиција и предање, не само слажу са материјалним и писаним изворима, већ се и међусобно узајамно допуњују и потврђују.

Бошкови синови се на Церу, ипак, нијесу дуго задржали на окупу. Предање казује да су се због бројности и помањкања обрадиве земље, те хладних и сњеговитих зима, убрзо почели расељавати на разне стране, тако да су само два Бошкова сина са својим потомством остали да живе на Церу. Касније су се и они спустили у питомије, ниже предјеле и настанили у околним насељима Вранеша и Доњег Колашина. Презиме су узели по имену свог родоначелника Бошка. Сви су изгледи да су се око тога браћа односно синови Бошкови чврсто договорили још прије расељавања. Као што се да запазити они су тај аманет испоштовали.

У вези са одређивањем презимена треба се присјетити да, прије свега, у времену о коме је ријеч, у Ровцима, као и другим нашим околним крајевима, појединци нијесу имали нити употребљавали презиме у данашњем смислу и облику, већ су се „казивали по оцу“. Као што се зна, узимање презимена у данашњој форми уводи се у нас знатно касније. Међутим, независно од тога исељеници су у новим срединама, по правилу, узимали нова презимена, другачија од оних која су имали у завичају заједно са осталим братственицима. Нарочито је то био случај са онима који су бјежали од крвне освете. Из тих, а и неких разлога, исељеници су вољно или невољно, чес-

то мијењали и крсну славу, па и вјеру. Протеком времена од двојице Бошкових синова који су остали да са својим потомством живе у Затарју, развило се широко и јако братство. Захваљујући тој својој бројности и снази, они су у одређеном периоду „представљали важну индивидуалну компоненту“ у овом крају, а због своје борбености, одважности и способности „непрестано су били носиоци ослободилачких тежњи и предводници борби против Турака“, за прикључење тих области Црној Гори. Зато није ни чудо што су међу челницима и вођама у борби за остварење ових народних стремљења на том подручју били харамбаше, перјаници, барјактари и командири које је давало ово братство.

Наведено предање о расељавању Бошкових синова забиљежено у Ровцима и оно које казују припадници братства Бошковића у Црној Гори, своди се на то да су двојица од њих одселили у Херцеговину. Један од њих се настанио у околини Требиња, у области Попова Поља. Од њега потичу тамошњи Бошковићи и знаменити научник и мислилац Руђер Бошковић. Остали за нас интересантни подаци, па и они који се тичу њихових имена, праваца и времена новог исељавања и сл. доста су нејасни и конфузни. Међутим, на основу укупних података и сазнања која нам дају коришћени извори, могуће је на сва питања која нас интересују добити доста прецизне и тачне одговоре и објашњења.

Иако података о времену када се родоначелник Бошковића иселио из Роваца нема у доступним изворима, могуће га је ипак барем приближно одредити на основу података које нам посредно дају ти исти извори. Тако се са доста извјесности може закључити да се Бошко настанио на Церу почетком прве деценије 17. вијека. На то нас, прије свега, упућује и Катастик манастира Добриловине, који је заснован почетком тог вијека, а међу првим дародавцима је уписано Бошково име. Његови синови су се одатле расељавали у наредних деценију или двије. То вријеме се поклапа са временом досељавања родоначелника огранка братства Бошковића у Орахов До и околину Стоца, што је утврђено, као што смо видјели, на основу тамошњег предања и других извора.

Исто тако, правац исељавања, куда су се кретали при селидби, која су усмерења и одредишта имали и сл. поједини синови Бошкови поименично, па и они који су се населили у Херцеговини, не може се сасвим тачно утврдити на основу расположивих података. Поред осталог и због тога што су се та миграциона кретања, по правилу, вршила у етапама, од једног мјеста до другог, а често су мијењани, из разних разлога, и ти зацртани правци кретања и одступало се од планираног циља. Тако су се под утицајем различитих околности мигранти често стањивали тамо гдје нијесу ни мислили ни жељели. На тај начин су кидане и везе са матицом и губио им се траг.

Иако име Бошковог сина који се населио у Ораховом Доу ни у једном коришћеном извору није изричито наведено, укупни подаци и сазнања којима се располаже недвосмислено нам говоре да се звао Никола. На то нас, прије свега, упућује предање забиљежено у Црној Гори, према коме се један од одсељених Бошкових синова звао Никола. Осим тога, у прилог таквом увјерењу иду и необично чести примјери овог личног имена у роду Бошко-

вића из Орахова Дола и Дубровника. Слична ситуација, која напросто бode у очи, је и са осталим именима. Наиме, имена првобитних Бошковића из Орахова Дола претежно су или најчешће иста она која се налазе у предању и родослову Бошковића у Црној Гори. Ова чињеница налази своју потврду и у писаним изворима, јер су имена која су уписана у оквиру Бошкове куће у Катастику манастира Добриловине, у најчешћој употреби код старих Бошковића у Орахову Долу и Дубровнику. Није сувишно да још једном истакнемо да је то нарочито случај са именом Никола, а слично се догађало и са именима Бошко /Божо/, Илија, Томо итд. Тако је, на примјер, Никола, син Бошка Станишина Шћепановића, који се према нашим укупним сазнањима доселио у Орахов До и постао родоначелник тамошњих Бошковића, имао сина Бошка, а он синове Николу, Божа /Бошка/, Илију и Тома. Свако од ових имена записано је у поменутом манастирском Катастику, у оквиру „Бошкове куће“. Иста ова имена се, такође, налазе и у предању и родослову Бошковића у Црној Гори, и то у једној или двије генерације испред оних у Орахову Долу, што говори и о временском поклапању ових података, који тако добијају још једну потврду своје основаности и истинитости.

Ови подаци додатно добијају на својој тежини и значају ако се има у виду да у нашем народу, нарочито у крајевима о којима је ријеч, постоји традиционално устаљен обичај да родитељи својој дјечи дају имена непосредних и директних предака. По правилу, овог се обичаја упорно и досљедно придржавају, тако да се често налазе једна те иста имена у одређеном братству из генерације у генерацију. Најчешће се дају имена ћеда, стрица, па и оца, да би се тако сачувала успомена на њих, поготово кад су питању неке истакнутије личности. Заправо уобичајено је да отац свом прворођеном сину даје име свога оца. У вези са овим, потребно је имати у виду и чињеницу да се код католика дјетету врло често давало очево име и то у непрекидном низу генерација.

Веома је интересантно и значајно на крају напоменути да се сви овдје коришћени подаци, без обзира на њихове изворе, у највећој мјери међусобно допуњују и потврђују. То је посебно дошло до изражаја код података чији су извор традиција и предање, и то баш код оних који су настали у различитим међусобно удаљеним срединама, независно и без утицаја једних на друге. Ту наилазимо на готово невјероватан спој, повезаност и преплитање података, уз веома изражену њихову подударност и међусобно потврђивање. Међутим, још је од већег значаја чињеница да су традиција и предање нашли своје упориште и потврду и у доступним писаним и материјалним изворима. Стога, без обзира на уобичајене недостатке и мањкавости које прате усмено казивање, оно се у овом случају уклапа у реалне историјске оквире, и самим тим постиже и своју својеврсну верификацију и доказну снагу.

Закључци

И поред неких покушаја својатања Руђера Бошковића у прошлости и у пркос најновије обимније и интензивније пропаганде хрватских националистичких кругова, разних фалсификата и шпекулација о његовом наводном хр-

ватском поријеклу, у српско национално поријекло овог нашег славног научника и проналазача не може бити никакве сумње.

Род Бошковића из Ораховог Дола, од којих потиче и породица Руђера Бошковића у Дубровнику, као и родови Бошковића из околине Стоца и са подручја данашње сјеверне Црне Горе Горњи и Доњи Колашин, су истог поријекла и имају једног заједничког претка, односно родоначелника. Заправо, они су дјелови једног ширег братства са више огранака, које вуче своје коријене из црногорско-брдског племена Роваца и води поријекло од старог ровачког братства Шћепановића.

Њихов родоначелник Бошко Станишин Шћепановић, које се из Роваца иселио почетком 17. вијека и настанио на Церу, у Затарју. Одатле се његов син Никола, нешто касније, одселио у Херцеговину и настанио у Ораховом Долу, на ободу Попова Поља. Он је, у ствари, родоначелник огранка Бошковића у Ораховом Долу и Дубровнику, иако је ново презиме узео по имену свога оца Бошка, као и остала његова браћа, која се раселила на разне стране. Он је имао сина који се по имену свога дједа, звао Бошко, који је свога сина Николу, као дјечака повео у Дубровник да служи у тамошњих имућних грађана. Бавећи се трговином, Никола се током времена и сам обогатио. Да би засновао породицу и постао грађанин Дубровника, прешао је у католичку вјеру. У његовој породици је поникао и наш генијални мислилац и стваралац Руђер Бошковић.

Извори и литература

- Барјактаревић, М. *Ровца*, Титоград 1984.
- Бошковић, М. *Рукописна грађа* /необјављено/.
- Варићак, В. *Прилози за биографију Р. Бошковића*, Рад ЈАЗУ, Загреб 1929.
- Вјесник Жује Храсно*, од бр. 11/70 до 20/77.
- Дедијер, Ј. *Источна Херцеговина*, Сарајево 1909.
- Зовко, Ј. *Бошковићи у селу Орахови Дол*, Загреб 1938.
- Марковић, Ж. *Руђер Бошковић I, II*, Загреб 1968.
- Пејовић, Ђ. *Исељавање Црногораца у 19. вијеку*, Титоград 1962.
- Поповић, С. *Ровца и Ровчани*, Никшић 1990.
- Рачки, Ф. *Руђер Јосип Бошковић – живописна црџа*, Рад ЈАЗУ, Загреб 1887.
- Раосављевић, Р. *Морача, Ровца и Колашин*, Београд 1989.
- Трухелка, Б. *Руђер Бошковић*, Загреб 1957.
- Филозофија знаности Р. Бошковића*, Зборник радова, Загреб 1987.
- М. Филиповић – Љ. Мићевић, *Појово у Херцеговини*, Сарајево 1959.
- Часопис *Даница* за 1987.
- Шекуларац, Б. *Добриловица и Добриловински катасџик*, Мојковац 1988.
- Шћепановић, Ж. *Средње Полимље и Појарје*, Београд 1979.

Српски језик у писмима Николе Тесле

**Ирена Грицкат-
Радуловић**

Током 1993. године која је проглашена за годину Николе Тесле писало се доста о том нашем великану, „човеку изван времена“, „ненадмашном генију“ како га је назвао свет. А и није се писало толико колико би његов прометејски дух заслуживао како у неким јубиларним приликама тако и ван њих.

Овде ћемо проговорити о једном обележју Теслине личности о коме је мало знано код нас. Послужили смо се књигом *Никола Тесла – њрејиска са родбином*, коју је у тој години издао Музеј Николе Тесле, и у њој разгледали Теслина писма, укупно њих тридесет. Тако смо се упознали са начином на који је он, многодеценијски житељ туђих земаља, употребљавао и даље свој, српски језик. Треба имати у виду да је Тесла после навршене деветнаесте године отишао из родне Лике, проборадио неко време у Грацу, Марибору, Прагу, Будимпешти и у Француској, да би се коначно, 1884. године, настанио у Америци, где је и живео до смрти 1943. године.

(Свеске – часопис за књижевност, уметност и културу, Панчево, година V, број 18, децембар 1993, 6-9)

Теслина писма која су у поменутом издавачком подухвату скупљена и објављена носе датуме од почетка 1890. године до краја 1941. године. Деветнаест својеручно писаних очигледно су концепти, које је он пред слање прекуцавао, пошто су нађени у његовој заоставштини. Осталих једанаест је издато на основу преписа са оригинала, које су у разним приликама извршила друга лица, па ту не постоји гаранција потпуне језичке и правописне аутентичности, мада су могућа одступања сигурно минимална.

Крајем прошлог века и почетком нашег Теслине кореспонденти су били двојица његових ујака, Петар и Паја Мандић, као и брат од тетке Сима Мајсторовић; исто тако рођена сестра Марица, удата Косановић, којој шаље материјалну помоћ, али све ређе отписује. Касније, током 1928. и 1929. године, наилази фреквентна преписка, сачувана обосмерно, са сестрићем Николом Трбојевићем, такође истакнутим научником тада настањеним у Америци. За цело то време Тесла је био и даље у контакту са својима: наимае,

видимо многобројна породична писма њему упућивана, међутим, рођаци се жале како он скоро никад не одговара.

Даље делимично сачувано дописивање које је у књизи приказано водило се од стране Тесле путем телеграма. Те примерке нисмо ближе разматрали, јер је изворност језика и правописа у њима још дубиознија. Невелика (опет телеграфска са Теслине стране) преписка са другим сестрићем, Савом Косановићем, министром у југословенској емигрантској влади за време Другог светског рата, има, разуме се, посебан историјски интерес.

Писма Теслина писана су ћирилицом. У правопису има понеких грешака, и иначе у народу распрострањених (нпр. *добијо*, *бијо*, поред неупоредиво чешћих правилних облика). Дијалект је источнохерцеговачки, са ијекавским изговором и свим осталим одговарајућим цртама. Ту и тамо Тесла га је мешао са екавштином (*намеравам*, *осветиљење*, *захтијев*, *усијех*) – особина која, ограничена на поједине речи, и није непозната у његовим крајевима. Придевски и заменички наставци често су *-ијех*, *-ијем*. Неодређени начин *јоживији* м. *Поживјеји* такође спада у његово наречје. Ни губљење гласа *x* није страно овом дијалекту, па тако код Тесле налазимо: „кад *би* / *ја*/ имао“, „многе одлике сам добио, а као да ће бити и *другије*“, напореда са обичнијом за њега употребом *x*. Будуће време пише каткад овако: *мораићу*, *јослаићу*.

Ево прегршти његових лепих, живописних реченица и израза, који осликавају источнохерцеговачки дијалект. Поводом неких од њих можемо наслутити да је Тесла проткивао свој говор чак и оригиналним обртима, реминисцирајући звуке родне груде.

„Само стицај и гледај да оздравиш“, 1890 (пише свом оболелом рођаку, а императив *стицај* овде сигурно значи „подстичи своју животну ватру, буди куражан“); „од вина ни трага ни гласа“, 1890 (писали су му да су послали вино, он се с тим у вези сећа домаће изреке); „послао бих новце одмах, ну не знам куда и камо“, 1890 (готово редовно у значењу „али“ употребљава *ну*); „овај пут ћу гле/да/ти да Вас не промакнем и јавићу Вам за доба ће се можемо састати“, 1892; „чувај здравље, ако Бога знаш!“, 1893; „могла би се укућити и још бољијех дана виђети, а ја бих јој помогао, особито ако неке ствари овђе добро испану“, 1893 (реч је о сестриној удаји); „имам двије новости да ти обзнаним“, 1893; „кад ми други пут успишеш, а ти швркни МРИ“, 1893 (скромна, мало шаљива сугестија да му се на адреси уз име може стављати оваква скраћеница, која симболизује да је постао *Member of Royal Institution* Велика Британија); „радим неколико проналазака који би, ако буду успјешни, у пракси преобразили знатно инжињерство“, 1893; „предавање пред најпрвим америчким друштвом“, 1893; „дознао сам да сте сви прилично здраво ну радо бих чуо од тебе потоње новости“, 1893 (тј. најновије вести); „ја се, брате, овдје ухватио у коштац с проф. Томзоном... ко гођ буде одсад намјеравао напасти ме, добро ће промислити све и промозгати“, 1893; „моја је амбиција да се истакнем не као стручњак него као проналазатељ“, 1893; „по свој прилици убољшање ће бити стално“, 1893 (о приликама у Америци); „на захтев многије зналаца држао сам пред знанственијем конгресом предавање“, 1893; „већ је закључено да се

неколико идеја мојијех употреби у том гигантском потхвату“, 1893; „немам времена да подуље пишем“, 1893; „намјеравао сам тамо ну некакови послови задршаше ме овђе“, 1893 „многа писма добио сам од највећијех духова“, 1893; „чини ми се као да сам одрио нешто од неизмјерне вриједности за људство“, 1893 (одкопао, одгонетнуо за човечанство); „што се тиче машинерије тј. тјелесног здравља није баш Милошево, али би могло и горе бити“, 1894; „послати ћу књигу Пери овај који дан“, 1894.

Оно што бисмо назвали утицајем западнијих српскохрватских говорних црта промиче кроз Теслина писма, али то није морало бити страном његовом дијалекту: „нема двојбе“, 1890; „било ми је врло жао да се нисмо могли састати“, 1892 (употреба *да* м. „што“). Употреба *ради* м. „због“: „особито бринем да се *ради* Марице“, 1890; па и овако: „кажи мајци и ујаку *ради* онијех сто форинти“, 1890. Затим: „*радим да би узели* мој систем мотора“, 1893 – у чему се осећа страни синтаксички утицај. Тесла се колебао нарочито када су биле у питању конструкције са предлозима: „у свему вам хвала“, 1890; „да се веселим или да тугујем *на* оно што ми пишете“, 1893; „држао сам предавање *на* моје најновије дјело“, 1893. Данас би се сматрало грешком: „не *ћреbam* да Вам кажем“, 1892; „...машине са којијех *очекивам* велики успјех“, 1893.

Неопходно је нагласити да је Никола Тесла кренуо у живот са веома културног домаћег огњишта. Његов отац, свештеник Милутин Тесла, објављивао је песме и чланке, у кући је постојала добра библиотека. Сестра Марица писала је брату Николи своја писма сликовитим стилем. Наводимо из њеног писма од 1894. године овакво место: „Од књижевнијех дела мислим да има у тебе што је најодабраније, јер неће лани или преклани смо ти послали одавле, као: Ченгић-агу, Горски вијенац, Змајеве пјесме, Војислава Илића (који је недавно у Београду умро) а пјесник узвишенијих мисли него Змај итд. – Оно што мисли Нико да немаш, оно је изабрао и писао куд треба, надамо се да ћеш наскоро све добити. – Овђе све по старом, ја као увјек, негда лежим, а негда опет мислим да сам здрава и јака као ико, - ово друго све је здраво.“ А ево како пише ујак Паја Мандић 1899. године: „Ја сам мученички живијо и многи жалосни догађај између рода преживијо. И ово мало дана још – које ће ми судбина за живот одредити, а ти ће моме срцу све што грдније рана проузроковати, док животу моме краја nebude. Моје наде, које сам за подкрјепумога монотоног живота гајијо и у моме срцу чувао само су још од Тебе мени весеље, сласт за живити донијети могле. Ето и то једино моје сунце сакрива се у даљини за морем и за бреговима, да ниједна златна зрачица недопире до мене, да ми клонуте живце изтргне из обумрлости.“ – Сматрамо да би занимљиво било позабавити се такође језиком Теслиних рођака: аутентичним и упечатљивим личким језиком од пре много десетлећа, преношеним више или мање вешто на поштански папир.

Што се тиче поменуте преписке са Николом Трбојевићем, језичка ситуација је друкчија. Никола Тесла има већ преко седамдесет година, преко четрдесет живи у Америци, сав је уронио у своја остварења и даља научна озарења, при томе је његов кореспондент американизован. Њих двојица

имају сличне преокупације. Више пута Тесла пише Трбојевићу чак на енглеском. У његовим српским писмима има много прецртавања и уметака.

Овако изгледају делови Теслиних писама из 1928. и 1929. године: „У привитку шаљем потврду нашег реч/е/ног споразумљења. Фабриканти мисле да је мој инштруменат нешто дивно и да ће се врло успјешно продавати“; „Ти /процеси/ немају никаквог савеза са преносом силе без жице. Него се тичу произвођења свакојаких материјала особито метала. На пример – жељезо тако добивено бити ће много јаче и разтежљивије (of much greater tensile strength and...) изгледаће као сребро и бити трајно (noncorrosive) а неће више коштати. Али то је ништа. Ви ће те виђети још већијех чудеса“; „Ви ћете стећи брзо велики иметак али помислите што ћу ја додати кад се мој нови процес почме увађати. Нетребама ништа више него доходак од жељезнички шињи... *wich will be much stronger, non corrosive... and unbreakable*“; „Изгледа да је Ваша болест само посљедица опће слабиње и неопасна. Ја нисам требао доктора за педесет година јер сам се увек сам лечио па и Ви можете ако хоћете. Пошто сте сад у рукама шпецијалисте тешко ми је саветовати Вас на темељу мога искуства. Американци су врло добри у хирургији ако премда ризикују превише“; (без логичког надовезивања на претходну реченицу): „Неможем баш разумети зашто. Ви држите да је већа циркулација уља тако важна. То се може увек лако постигнути. Главно је да се оствари прецизија а да се површине у дотицају увећају колико могуће. Има увек нека мањина уља која даје најбоље резултате. У мојим турбинама кад је брзина преко 150 стопа на тренутак неможе се употребити много виши ниво, од прилике, једна капља уља за сваки минут јер другач се кугле усијају и покваре и по кадкад изгоре“.

Каснији Теслини телеграми, као што смо већ рекли, представљају знатно мањи интерес, због техничких тешкоћа и грешака, а и због краткоће. О постепеном заборављању матерњег језика сведоче изрази (у телеграмима Сави Косановићу из 1941. године) као што су „енергија иде без икаквог разширења“ м. „без растурања“, „продире оклоп“ м. „продире кроз оклоп“, „врхунац Ловћена“ м. „врх Ловћена“. Занимљива је језичка појединост у депеши од 1. марта 1941. године: „... против *свијух* врста нападаја...“; одакле се Тесли вратило сећање на некад давно (у деветнаестом веку) лансирани покушај једне групе загребачких писаца да се у генитивима множине вокалски наставци проширују гласом *x*? Тако су се неки генитиви у Хрватској заиста писали, према томе ово место у Теслином саопштењу управо и не може бити телеграфска грешка.

Никола Тесла остаје до краја велики југословенски и српски родољуб. У телеграму истом кореспонденту од 15. јула 1941. године он каже: „Израдио сам нове изуме и открића за нашу домовину“, а 29. новембра још дирљивије: „Произвео сам недавно ново начело преноса неограничене силе за потпуну одбрану предраге домовине“. Интересантно – баш на таквим местима у његовом језику нема никаквих грешака. Међутим, он тада није више био сасвим у току ратних и дипломатских збивања везаних за његову поробљену отаџбину.

Био је Никола Тесла творац тзв. друге електротехничке револуције, антиципатор слутњи о природном електрицитету који нам долази од Сунца,

усамљени мислилац: и дан-данас је он неодгонетнути визионар. И управо зато што је био све то, и као доказ да је то био, његова је мудрост досегла и до оног величанствено простог уверења које је он обзнанио: „Сваки електричар зна шта је електрична струја, али ја не знам“.

Можда је овом изреком Тесла такође наговестио постојање нечег засад несазнатљивог.

Издавач
Институт за српску културу Никшић

Српска баштина излази два пута годишње.

CIP – Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 2337-0939 = Српска баштина
COBISS.CG-ID 32089360

ISSN 2337-0939

9 772337 093000 >